

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM TÖRTÉNELEM-
TUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK KIADVÁNYAI

Konferenciák,
műhelybeszélgetések **XVIII.**

DOKTORANDUSZ
HALLGATÓK
IX. KONFERENCIÁJÁNAK
TANULMÁNYAI

EGER, 2020.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**DOKTORANDUSZ HALLGATÓK IX. KONFERENCIÁJÁNAK
TANULMÁNYAI**

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**Konferenciák, műhelybeszélgetések
XVIII.**

**DOKTORANDUSZ HALLGATÓK IX. KONFERENCIÁJÁNAK
TANULMÁNYAI**

Sorozatszerkesztő:
Romsics Ignác

A sorozat legutóbb megjelent kötetei:

8. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Módszertani tanulmányok (2013.)
9. kötet: Gyarmati Enikő (Szerk.): PhD-hallgatók II. konferenciája. 2013. május 3. (2014.)
10. kötet: Rakita Eszter (Szerk.): PhD-hallgatók III. konferenciája. 2014. május 16. (2015.)
11. kötet: Ambrus László (Szerk.): Egyháztörténeti tanulmányok (2016.)
12. kötet: Fábián Máté (Szerk.): Doktorandusz hallgatók IV. konferenciája. 2015. május 14. (2016.)
13. kötet: Balogh Judit, Pap József (Szerk.): Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció (2016.)
14. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Mozaikok a 18–20. századi magyar és egyetemes történelemből. PhD-hallgatók V. konferenciája. 2016. május 6. (2017)
15. kötet: Kis Csaba, Kovács-Veres Tamás Gergely, Rózsa Sándor (Szerk.): Mozaikok a 18–20. századi magyar és egyetemes történelemből. (2018)
16. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban (2019)
17. kötet: Rózsa Sándor (Szerk.): Doktorandusz hallgatók VII. és VIII. konferenciájának tanulmányai (2020)

DOKTORANDUSZ HALLGATÓK IX. KONFERENCIÁJÁNAK TANULMÁNYAI

Szerkesztette:
Szuromi Rita

Eger, 2020

A szerkesztőbizottság elnöke:

Prof. dr. Romsics Ignác az MTA rendes tagja,
egyetemi tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Prof. dr. Gebei Sándor az MTA doktora, egyetemi tanár	Dr. habil. Kiss László, PhD főiskolai tanár
Dr. habil. Makai János, PhD főiskolai tanár	Dr. habil. Miskei Antal, PhD egyetemi docens
Dr. habil. Pap József, PhD főiskolai tanár	Mgr. Imrich Nagy, PhD Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya
Prof. dr. Peter Kónya, PhD Eperjesi Egyetem, Eperjes	

A borítón: Laurentius de Voltolina: Liber ethicorum des Henricus de Alemania
Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz

ISBN 978-963-496-172-7

A kiadásért felelős az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelősszerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés: Molnár Gergely
Borítóterv: Szutor Zsolt

Megjelent: 2020-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

A könyv megjelenését támogatta az EFOP-
3.6.1-16-2016-00001 "Kutatási kapacitások
és szolgáltatások komplex fejlesztése az
Eszterházy Károly Egyetemen" című pályá-
zata

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

Tartalomjegyzék

Bodnár Barbara: <i>A diósgyőri Vasgyár megjelenése a helyi sajtóban 1985 és 1992 között</i>	7
Bognár György: <i>Paskó Kristóf diplomáciai pályafutása</i>	19
Fekete Zsuzsanna: <i>Magyar Adria Egyesület az államépítő nacionalizmus korában. Egy magyar „tengerkutató” lehetőségei</i>	37
Gaál Veronika: <i>Az 1968-as év egy kisebbségi magyar alkotmányjogász megközelítésében</i>	53
Gyuricza Andrea: <i>A Nemzeti Casino múltja és könyvtárának jelene</i>	85
Horváth Mónika: <i>Házassági stratégiák egy felső-magyarországi köznemesi családban. A Fáyak és rokonaik a 17. században</i>	107
Károlyi Bálint: <i>A birtokelkobzások végrehajtásának gyakorlata a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolása után Trencsén vármegyei példák alapján</i>	135
Kovácsné Magyarai Hajnalka: <i>Ideálok – szerepek – trendek Nőképek változásai a Kádár-korban</i>	147
Molnár Dávid: <i>A Katolikus Egyház és a korai munkásmozgalom kapcsolata Egerben 1890 és 1914 között</i>	161
Nagy Ádám: <i>„Az emlékezet forrásai” Historiográfiai áttekintés a kollektív emlékezet, emlékezetpolitika, public history jelentőségéről, mint az emlékezetet befolyásoló, alakító és irányát meghatározó tényezőkről</i>	181
Orbán László: <i>A kibontakozás egyik útja – a ruszin és a magyar nemzeti sajtó szerepe Északkelet-Magyarországon és Ugocsában a 19. századi nemzeti mozgalmakban</i>	197
Pálóczy Ágnes: <i>„A legtevékenyebb mozgóóerő” – Pulszky Polyxéna (1857–1921). Egy különleges női életpálya a dualizmus korában</i>	215
Sáfrány Tímea: <i>Csongrád vármegye nemességének és tisztviselőinek társadalomtörténeti vizsgálata 1825 és 1848 között (Historiográfia, módszertan és források)</i>	229
Szuromi Rita: <i>Mádi Papp-Szász Tamás: az attitűd- és életmódváltó ügyvéd</i>	255

BODNÁR BARBARA

A diósgyőri Vasgyár megjelenése a helyi sajtóban 1985 és 1992 között*

A diósgyőri ipari örökség története

Idén 250 éve annak, hogy 1770-ben Fazola Henrik engedélyt kapott Mária Teréziától az első ómassai vasolvasztó létrehozására¹, néhány kilométerre a mai Vasgyártól.²

Szűk száz évet előretuza az időben elérkezünk 1868-hoz, amikor megkezdődött a Vasgyár építése a jelenlegi helyén.³ Ez az építkezés nem csupán egy új gyár létrehozását jelentette, hanem azzal egy időben megkezdődött egy új település – vagy másképpen kolónia – építése is. Már az első kapavágás előtt megfogalmazódott, hogy az idetelepülőknek iskolát és kórházat kell biztosítani.⁴ Úgy is mondhatnánk, hogy a materiális és a mentális építkezés egyszerre zajlott. A kialakuló szociális és kulturális intézmények mind a gyár támogatásával szerveződtek, sőt a gyár tulajdonába tartoztak. Ezeknek az intézményeknek egy része, például a kórház és a templomok még ma is működnek, de van közöttük olyan is, amely már évtizedek óta megszűnt. Sokak számára még az is meglepő, hogy egyáltalán létezett itt például a mozi, színház vagy a fürdő.

Néhány év leforgása alatt a semmiből kinőtt egy új gyár, ami egyre szélesebb körben lett ismert és elismert. Nemcsak az országon belülről kapott megrendeléseket,

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretein belül jött létre.

¹ Porkoláb 2003: 16–18.

² Ezt 1814-ben már a fia, Fazola Frigyes vezetésével telepítették át Újmassára, ahol 1867-ig működött a Vasmű. Ekkora viszont már jócskán elavultnak számított, és nem is tudta kiszolgálni az ország igényeit, ugyanis a 19. század második felében húzóágazattá fejlődött a vasútépítés. 1846-ban Magyarországnak alig több mint 60 kilométernyi vasútvonala volt. Az ezt követő három évtizedben viszont világszinten is kiemelkedő fejlődésnek indult az ágazat, és 1875-re már 6411 kilométer, 1919-re pedig 22869 kilométer a magyarországi vasútvonalak hossza (Emőd 2000: 310). Tehát a régi vasüzem már nem volt elegendő, viszont adott volt a lehetőség egy új gyár telepítésére. Helyszínéül a Miskolc és Diósgyőr közötti területet választották.

³ Porkoláb 2003: 142–143.

⁴ Így írt erről Lónyay Menyhért pénzügyminiszter Glanzer Miksának, a vasgyár igazgatójának: „s a költségvetésben tekintettel kell lenni arra is, hogy ott egy kis kápolna, iskola és kórház is kellene”. Porkoláb 2003: 146.

hanem a világpiacon is meg tudott jelenni. Egyre több munkást alkalmazott.⁵ Közben folyamatosan épült a gyár melletti lakóövezet. Egy igazi kis város épült itt ki, ahol minden megtalálható volt. Az itt élőknek nem kellett Diósgyőrbe vagy Miskolcra bemenni azért, hogy bevásároljanak. A Vasgyárnak saját vágóhídja, péküzeme, zöldséges-, és gyümölcsöskertjei voltak. A lakóházakhoz kis konyhakert is tartozott. Az első pillanattól teljes önellátásra törekedtek.⁶

Többféle elnevezése van és volt a gyártelepnek. A legelső terveken még gyarmatként szerepelt, de ez a negatív konnotációja miatt hamar elkopott. Gyártelepként utalnak rá, ha a gyárat és a kolóniát egyszerre említik. A kolónia elnevezést a második világháború után nem használták, mert sértőnek találták. A rendszerváltás után kezdték el újra használni a lakótelep megnevezésére. A szakirodalomban Diósgyőr-vasgyári kolóniának szokás nevezni.⁷

Fontos leszögezni, hogy a gyár 1991-ig mindig állami tulajdonban volt – ennek természetesen a 20. század első felében, az államosítás előtt van jelentősége –, ami nagymértékben segítette a fejlődését. Hamarabb bevezetésre kerültek olyan fejlesztések, amelyek versenyképesebbé tették a vállalkozást, és néhány éven belül a régió egyik legjelentősebb gyára lett. A terület közigazgatásilag – bár több ízben is voltak függetlenedési törekvések – Diósgyőrhöz tartozott egészen 1945-ig, amikor is mindkettőt Miskolchoz csatolták.

Az itt működő gyár a XX. századi magyar nehézipar egyik legmeghatározóbb vállalata volt, amely több ezer család számára biztosított megélhetést.⁸

⁵ 1870-ben a munkások száma még körülbelül 300 fő, 1880-ra már a duplája, 1895-re pedig már közel négy és félezer dolgozója volt, tehát egyre több család számára biztosított megélhetést.

⁶ 1913-ban a Diósgyőri Újság a következő képen mutatta be a kolóniát: „Legnagyobb büszkesége Miskolcznak és Borsod megyének a diósgyőri vas- és acélgyár, mely az egyedüli része Magyarországnak, hol igazi amerikai gyorsasággal, úgyszólván a szemünk láttára nő és fejlődik minden hatalmassá. Bámulatra méltó az az hatalmas, arányaiban is példás rend és tisztaság, amely az egész gyártelepet uralja. Utcái száz évvel előzték meg rendezettség és tisztaság tekintetében Miskolcz utcáit, úgy, hogy minden miskolczi ember irigységgel vegyes reményekkel gondol arra: mikor lesznek Miskolcz utcái ilyen rendezettek?” Diósgyőri Újság 1913. 1. évf. 3. sz. 1.

⁷ Dobák 2008: 45.

⁸ 1964-ben volt a legtöbb foglalkoztatottja a gyárnak, 19 404 fő (Boros 2007). 1975-ben pedig „A Lenin Kohászati Műveknek a népgazdaságban betöltött szerepe gazdasági és politikai szempontból egyaránt jelentős: az ország nyersvas, acél, hengereltkovácsolt áru 30%-át, az acélöntvény 26%-át, míg a húzott, hántolt, csiszolt termék 55%-át a vállalat termeli. A foglalkoztatott dolgozók létszáma megközelíti a 19 000 főt és a kiszolgálást végző szervezetek (anyag-előkészítés, szolgáltatások stb.) dolgozóit is figyelembe véve több mint 25 000 munkavállalónak, a családtagokkal együtt mintegy 100 000 főnek (Miskolc város lakosainak 50%-a) megélhetése, életszínvonalának alakulása a vállalat termelési-gazdálkodási tevékenységétől függ.” Porkoláb 2006: 127.

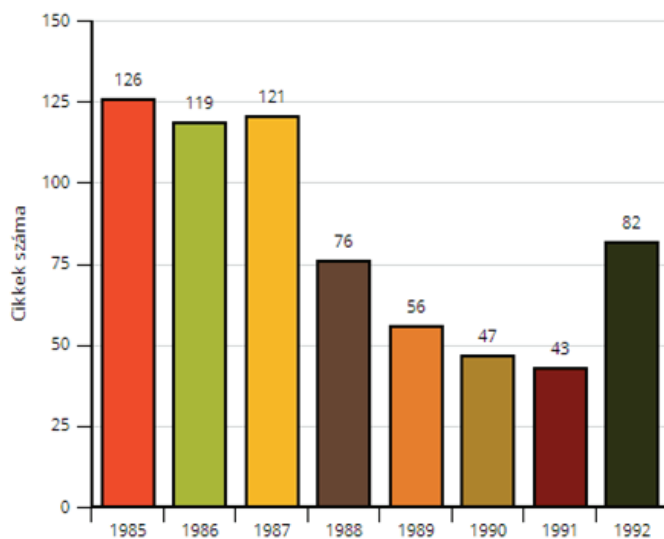
A két helyi napilap rövid ismertetése

Az általam kijelölt időszak tárgyalásában a helyi nyomtatott sajtóra támaszkodom. Két napilap Vasgyárral foglalkozó cikkeit vizsgáltam 1985 és 1992 között. Az első, a ma is létező Észak-Magyarország megyei napilap. 1948-ban jött létre, két másik újság – a Felvidéki Népszava, ami a Szociáldemokrata Párt napilapja volt és a Szabad Magyarország, ami pedig a Magyar Kommunisták Párt lapja volt – összeolvadásával. 1948. április 16. óta jelenik meg Miskolcon Észak-Magyarország címen. „A központi politikát”, de annak helyi jellegét hangsúlyozta, ezért teret kaptak benne a helyi és megyei eseményekről szóló beszámolók és tudósítások. A külpolitika részletes taglalása helyett rövid nemzetközi összefoglalókat olvashatunk. A rendszerváltoztatás előtti korszakban a legsikeresebb megyei napilapok között tartották számon, akkor volt olyan nap, amikor százezres példányszámban kelt el.⁹ A második a Déli Hírlap, aminek az első száma 1969. szeptember 1-jén jelent meg Miskolcon. A város eseményeiről, problémáiról tájékoztatott, és csak érintőlegesen foglalkozott a legfontosabb hazai és külföldi eseményekkel. 1992-ig a déli órákban jelent meg a városban, így nem voltak előfizetői, hanem kizárólag újságárosoknál lehetett megvásárolni. Átlagban 12 ezres példányszámban kelt el. A déli kiadás előnye az volt, hogy ami délelőtt történt Miskolcon, arról délben az olvasók már értesülhettek is. 2003-ig Borsod-Abaúj-Zemplén megye volt az egyetlen, ahol két napilap is megjelent. 2003-ban viszont a Déli Hírlapot beolvasztották az Észak-Magyarországba.¹⁰

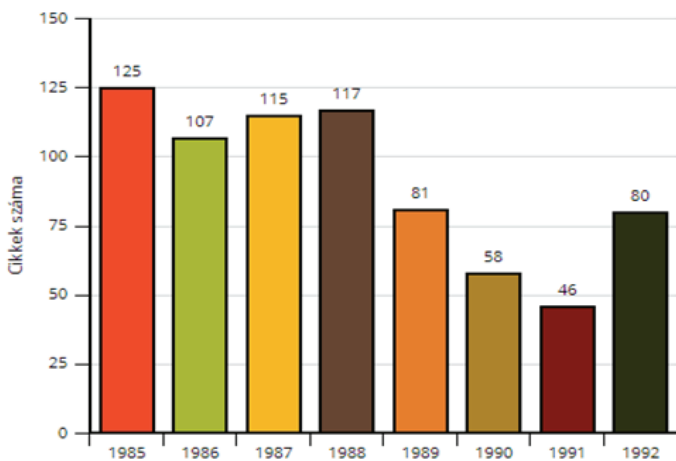
Jelen kutatás fő kérdései, hogy milyen rendszerességgel jelentek meg cikkek ebben a két napilapban a Vasgyárral kapcsolatban, és milyen témákkal foglalkoztak, milyen eseményekről számoltak be, valamint, hogy hogyan változott meg a lapok beszédmódja a rendszerváltást követően. Nagy segítséget jelentett az, hogy a két vizsgált lap valamennyi száma már digitalizálásra került, és a Hungaricana dokumentumtárában – a Déli Hírlap csak 1992. március 31-ig, de a további számok a miskolci Herman Ottó Múzeum szakkönyvtárában – hozzáférhetőek. Így kulcsszavak alapján (Vasgyár, Diósgyőr, Lenin Kohászati Művek, Digép, Dimag) könnyen leszűrhettem a számomra releváns cikkeket. Az alábbi két grafikon éves bontásban mutatja meg 1985 és 1992 között a két lapban a Vasgyárral kapcsolatban megjelenő írások számát. Ebben nincsenek benne a DVTK-val kapcsolatos hírek, illetve az álláshirdetések és gyászjelentések, csak és kizárólag a városrészben zajló eseményekkel kapcsolatos beszámolók, a gyári hírek és interjúk.

⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_borsodabaujzempenmegye_eszakmagyarorszag/

¹⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_borsodabaujzempenmegye_delihirlap/

1. ábra Az Észak-Magyarországban 1985 és 1992 között megjelent Vasgyárral kapcsolatos cikkek
N= 670 darab

2. ábra Az Észak-Magyarországban 670, a Déli Hírlapban 729 darab cikk jelent meg a vizsgált
időszakban

Az 1985–1988 közötti időszak

A 80-as évek elején az acélpiacon a kereslet visszaesett. Az ebben tevékenykedő nagyvállalatok – köztük a diósgyőri is – egy csapásra veszteségesek lettek. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy ezek a vállalkozások ezt megelőzően is egy jó ideje már csak jelentős állami dotációval voltak nyereségesek vagy nullszaldósak. Emiatt a dolgozók egyre kilátástalanabb helyzetbe kerültek. A táblázatban látszik, hogy a Lenin Kohászati Művekben 1988 és 1991 között mintegy négy és félezren veszítették el a munkájukat.

Év	1980	1985	1988	1989	1990	1991	1999
Dolgozók száma	18 249 ¹¹	16 456 ¹²	14 300 ¹³	13 800 ¹⁴	12 411 ¹⁵	9 800 ¹⁶	2 250 ¹⁷

3. ábra Leépítések a Lenin Kohászati Művekben

Három nehéz év után viszont 1985 januárjában bizakodó hangvételű cikkek jelentek meg, mivel a 1984-es évben nyereséget ugyan nem sikerült elkönyvelni, de legalább nullára került a kohászat.¹⁸ Ez alkalomból az Észak-Magyarország egy interjút közölt az LKM vezetői közül négygel, név szerint: Csathó Géza gazdasági igazgatóval, dr. Tolnay Lajos kereskedelmi igazgatóval, Dutkó Lajos készárutertermelési főmérnökkel és Gerzsényi Miklóssal, a pártbizottság titkárával. Ebben és még számos további cikkben folyt értekezés arról mindkét napilapban, hogy milyen jövő állhat a gyár előtt.¹⁹

Az elkövetkező két-három évben számos újítást, fejlesztést vittek véghez a Vasgyár területén. Célul tűzték ki a számozott utcák átépítését, védetté nyilvánították az LKM és a DIGÉP közötti gyarmat vörös téglás épületeit: „Védetté nyilvánítják a hajdani „gyári gyarmatot”, azaz az LKM és DIGÉP közötti kolónia területét. Amikor erről döntött a

¹¹ Porkoláb 2006: 140.

¹² Uo. 166.

¹³ Uo. 310.

¹⁴ Észak-Magyarország 45. évf. 217. sz. 1.

¹⁵ Porkoláb 2006: 166.

¹⁶ Uo. 310.

¹⁷ Uo. 327.

¹⁸ „Az elmúlt esztendő utolsó napjaiban két fórumon is: a munkásgyűlésen és a műszaki-gazdasági konferencián örömmel adhatott számot a Lenin Kohászati Művek vezetősége a dolgozóknak, műszaki-gazdasági szakembereknek, hogy négy veszteséges esztendő után a diósgyőri kohászat nullára került, vagyis nem terheli a vállalatot veszteség. 1983-ban még a hatszázmilliószám előtt állt a mínuszjel, de ahhoz, hogy az a hatszázmillió eltűnjön, elkopjon — a különböző gazdasági szigorítások, az árak alakulása és egyéb kötelezettségek miatt — egymilliárd forinttal magasabb árbevételt kellett produkálni 1984-ben, mint egy évvel korábban.” Észak-Magyarország 41. évf. 15. sz. 3.

¹⁹ Lásd: Lépni kell, hogy haladjunk. Észak-Magyarország 41. évf. 51. sz. 3. Merre tart a Digép? Észak-Magyarország 41. évf. 219. sz. 3. Lesz-e újabb száz év? Észak-Magyarország 42. évf. 42. sz. 3. Többre törekszik a gyár. Déli Hírlap 19. évf. 19. sz. 1.

városi tanács végrehajtó bizottsága, egyúttal tárgyalta a „számos utcák” sorsáról is”.²⁰ Ezek mellett minden évben beszámoltak a majálisok sokszínű forgatagáról,²¹ brigád- és osztálytalálkozókról,²² kommunista szombatokról: „Gyermek megőrzővé alakult át az elmúlt hét szombatján a Diósgyőri Gépgyár kultúrterme. A kommunista műszakon részt vett anyukák és apukák egy részének ugyanis gondot jelentett a kicsinyek elhelyezése. Rajtuk segített az a néhány dolgozó, aki vállalkozott a legkisebbek felügyeletére, a játékos programok összeállítására. A gyár fiatal kommunistáinak felhívása a február másodikai, gyári pártértekezleten hangzott el. Javasolták a város ifjúsági szervezeteinek, hogy csatlakozzanak a hazánk felszabadulásának 40. évfordulója és a pártkongresszus tiszteletére szervezett kommunista műszakhoz. (...) Szombaton csaknem hatezer dolgozó érkezett a gyárba. Ezen a napon 1,2 millió forintos termelési értéket termeltek. Ennek egy részét lakásépítésre, a szociális alap gyarapítására, illetőleg a világifjúsági találkozóra ajánlották fel”.²³ De még nem mindennapi koncertekről is hírt adtak. 1986 szeptemberében az LKM-ben koncertezett a miskolci Edda zenekar: „Újra a régi barátok között az Edda: a környezet, azonban merőben szokatlan, hiszen a fiúk pénteken három órakor az LKM acélszerkezeti üzemcsarnokában lépnek fel”.²⁴ A fent említettek mind megjelentek valamilyen formában mindkét lapban. Voltak azonban olyan események is, amelyek megyei szinten már kimaradtak a hírekből, ilyen volt például az a halálos kimenetelű munkahelyi baleset, ami a Lenin Kohászati Művekben történt 1985. március 11-én.²⁵

Az 1989–1992 közötti időszak

A rendszerváltást követően megváltozott a lapokban megjelenő cikkek hangneme, nem volt cél többé a dicsőség látszatának fenntartása, bár már az azt megelőző években sem lehetett eltitkolni, hogy mekkora bajt próbálnak elodázni. Az Észak-Magyarország

²⁰ Déli Hírlap 18. évf. 281. sz. 4.

²¹ „A legfrissebbek a Lenin Kohászati Művek elmúlt évben kiemelkedő munkát végzett dolgozói voltak. A diósgyőri nagyvállalat immár hagyományosan a KISZ Politikai Képzési Központjában tartotta ünnepeit, amelyen Drótos László, a vállalat vezérigazgatója adta át a kiváló gyáregység, főosztály, brigád kitüntetések, az egyéni elismeréseket. (...) Ezután vidám majális kezdődött a Csanyikban. s a kora esti órákig tartott. Mintegy negyvenezren: miskolciak, városkörnyékiek, a megyénk más településeiről érkezettek jó hangulatban, a jövőnkbe vetett bizakodással ünnepelték meg május elsejét.” Déli Hírlap 19. évf. 101. sz. 1.

²² „Az 1945-ben felszabadult Diósgyőr vasgyári ipari tanulóik 40 éves találkozója szeretnénk megrendezni. Kérjük az 1945. augusztus 1-jén szabadult hajdani tanoncokat, hogy jelentkezzenek az alábbi szervezők valamelyikénél.” Déli Hírlap 17. évf. 144. sz. 3.

²³ Észak-Magyarország 41. évf. 64. sz. 1.

²⁴ Déli Hírlap 18. évf. 205. sz. 1.

²⁵ Déli Hírlap 17. évf. 60. sz. 6.

1989. augusztus 31-ig a Magyar Szocialista Munkáspárt Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottságának lapjaként jelent meg,²⁶ címlapján „Világ proletárjai egyesüljete!” felirattal.²⁷ Ezt a feliratot szeptember 1-től elhagyták,²⁸ de még október 23-ig a párt lapjaként jelent meg az újság,²⁹ 24-ével viszont már egyszerűen politikai napilapként került az olvasók elé.³⁰ Ugyanebben az időben, szeptember 24-től a Déli Hírlap sem nevezte magát többé az MSZMP Miskolc Városi Bizottság politikai napilapjának,³¹ hanem a miskolci napilapjaként került kinyomtatásra.³² Ez az egyik napról a másikra történő szemléletváltás nem járt együtt személyi váltással a szerkesztőségekben.

A bizakodás időszaka hamar elmúlt, „a kapitalista világrendszerbe való integráció komoly áldozatokkal járt, amelynek fő terhe az ipari munkásságra nehezedett”.³³ Hogy mit jelentett ez a komoly áldozat? Azt, hogy még többen veszítették el a munkájukat: „Valószínűsíthető, hogy a két nagyüzemben³⁴ az idén és jövőre kevesebben dolgoznak majd, mint tavaly, vagy tavaly előtt. Az is valószínű, hogy az emberek egy része gyáron belül mást csinál majd, mint korábban. Az is valószínű, hogy az átállás, az áttérés nem lesz zökkenőmentes, hiszen mint minden generális változás, ez is vélt vagy valódi érdekeket sért, korábbi értékrendet ír át”.³⁵ Miskolc lakossága akkor megközelítőleg 200 000 fő volt, és a munkaképes korú lakosság nagyjából kétharmada dolgozott a nehéziparban.³⁶

Az 1989-es változások nem kerültek el Diósgyőrt sem. Jelentős szervezeti átalakítások kezdődtek, és az év végén új nevet is kapott a gyár. Minderről az Észak az 1989. november 29-ei számában a 13. oldalon reklámok és apróhirdetések között számolt be, majd két alkalommal még rövid, alig észrevehető közlemény jelent meg ezzel kapcsolatban december 2-án és december 18-án az alábbi szöveggel: „Tájékoztatásul közlésszük, hogy az ipari miniszter döntést hozott a Lenin Kohászati Művek részvénytársasággá történő átalakításáról. Az átalakulással létrejövő gazdasági társaság cégneve: Diósgyőri Kohászati és Szolgáltató Részvénytársaság. Székhelye: Miskolc, Herczeg F. u. 43. 3540. Főbb tevékenységi köre: vaskohászat, energiaszolgáltatás, szállítási tevékenység. A társaság tervezett minimális alaptőkéje: 11 390 247 Ft. (Az átalakulás előtti vagyon: 12 167 137 Ft.) Az átalakulással létrejövő részvény- társaság a Lenin Kohászati Művek általános jogutóda, a Lenin Kohászati Művek által kötött szerződések kötelezettje, illetve jogosultja lesz. Az átalakulás az LKM ellen fennálló követeléseket nem teszi lejárttá”.³⁷

²⁶ Észak-Magyarország 45. évf. 205. sz. 8.

²⁷ Uo 1.

²⁸ Észak-Magyarország 45. évf. 206. sz. 1.

²⁹ Észak-Magyarország 45. évf. 251. sz. 8.

³⁰ Észak-Magyarország 45. évf. 252. sz. 8.

³¹ Déli Hírlap 21. évf. 223. sz. 6.

³² Déli Hírlap 21. évf. 224. sz. 6.

³³ Bartha 2011: 29.

³⁴ Értsd: Ózdon és Diósgyőrben.

³⁵ Észak-Magyarország 43. évf. 20. sz. 3.

³⁶ Lóránt 2017: 98.

³⁷ Észak-Magyarország 45. évf. 299. sz. 6.

A Déli Hírlap ugyan nem számúzi ennyire hátra ezt az információt, de itt sem került a címlapra. A második oldalon egy rövid hír formájában számolt be a változásról.³⁸ Így Lenin Kohászati Művek helyett már Dimag Rt. néven részvénytársaságként működött tovább, amikor 1990 során – külföldi tőkét is bevonva – 42 darab jogi és nem jogi gazdasági társaságra bontották.³⁹ 1991 utolsó napjaiban pedig az alapítása óta először magántulajdonba került a gyár. A privatizációtól várták a diósgyőri ipar megmentését:⁴⁰ „A maga nemében szenzációs bejelentést tett a diósgyőri kohászat tegnapi évről: az eddig kizárólag állami tulajdonban lévő Dimag Részvénytársaságot szőröstől-bőröstől megvásárolta egy orosz-osztrák konzorcium. A cég 1991. december 29- től az orosz Szozjuzruda és az osztrák Nuevometall Gmbh tulajdonába került át.”⁴¹

1992 elején már nyilvánvaló volt, hogy újabb leépítések fognak következni: „Arra mindenképpen számítani lehet, hogy további jelentős leépítésre kerül sor. Az idén a 9 ezer dolgozót foglalkoztató Dimag Rt. 6500 dolgozóját tudja csak megtartani, később azonban további létszámleépítést terveznek.”⁴² Hiábavalók voltak a több milliárdos állami beruházások és a külföldi tőke bevonása, a lejtőn nem volt megállás. Elkésettnek bizonyultak az 1980-as évek második felében végrehajtott fejlesztések és technológiaváltozások, amelyeket a fejlett iparral rendelkező nyugati országok már tíz-húsz évvel korábban megvalósítottak. A világpiaci árakkal nem tudták felvenni a versenyt, a KGST összeomlásával pedig a korábbi felvevőpiac is összezsugorodott. Mindez azt jelentette, hogy nem volt többé szükség ekkora ipari kapacitásra és munkaerőre.⁴³ Az emberek becsapva érezték magukat. Több mint százhusz éven át biztos megélhetést és presztízst jelentett vasgyári munkásnak lenni. Az évtizedek alatt kialakult munkásgenerációk sora szakadt meg.⁴⁴ 1992. június 4-re nagyszabású demonstrációt szerveztek, amiről a következőképpen számolt be a sajtó: „A diósgyőri kohász legutóbb a rendszerváltás előtti valamelyik május elsején vonult az utcára. Akkor az a tábla volt a vállán, amely azt hirdette fennen: Egy a cél, a jobb acél. Tegnep legalább tízezer munkás menetelt végig Miskolcon. Ilyen táblákat vittek: »Antali úri (m)enni kéne, Munkát akarunk, nem alamizsnát! Fizetés kell, nem segély!, Fejlett nemzetgazdaság nincs kohászat nélküli, Eddig minden kormányt túlélünk!«. A

³⁸ „Megszületett a döntés: 1990. január 1-től a Lenin Kohászati Művek új neve és egyben általános jogutódja a DIMAG Részvénytársaság, vagyis Diósgyőri Metallurgiai és Alakítástechnológiai Gyárak Részvénytársasága. Az általános jogutódként új néven szereplő nagy gazdálkodóegység érdekeltségi köré tartoznak továbbra is a leányvállalatok, a közös vállalatok és a korlátolt felelősségű társaságok. Ez utóbbiak sorát a jövő év elején folyamatosan tovább bővítik, várhatóan még nyolc kft. alakul. Az új szervezet vezetői december 27-én sajtótájékoztató keretében bővebb tájékoztatót adnak a megújuló gazdálkodó szervezetről.” Déli Hírlap 21. évf. 299. sz. 2.

³⁹ Porkoláb 2006: 145.

⁴⁰ Pittaway 2011: 4.

⁴¹ Észak-Magyarország 47. évf. 305. sz. 1.

⁴² Észak-Magyarország 48. évf. 113. sz. 1.

⁴³ Porkoláb 2006: 171–172.

⁴⁴ „Többgenerációs munkáscsaládból való, életerős emberek szorulnak manapság a munkanélküli járadékra.” Déli Hírlap 24. évf. 57. sz. 3.

munkásság gyára, munkahelye, megélhetése érdekében lépett tegnap az utcára. A demonstráció a kohászatból indult, a gyárikapunál rögtön csatlakoztak hozzájuk a gépgyáriak, az ózdi kohászok és az ércelőkészítő mű dolgozói, öt-hatezren lehettek ekkor, fegyelmezetten, méltóságteljesen haladtak végig az Újgyőri főtérig, majd a Győri kapuban, városiak ezrei sorfala között. A menet mire a Városház térre ért, tízezresre duzzadt. Csatlakoztak hozzájuk a bányászok, a drótygyáriak, a pamutfonósok, fuvarozók, és sokan olyanok, akik csak egyszerűen együtt éreztek a létében fenyegetett kohászssággal⁴⁵

Nem csak a diósgyőri iparból élők érezték úgy, hogy a rendszerváltás anyagi romlást és bizonytalanságot hozott. Bartha Eszter „Ez a piacgazdaság minket padlóra küldött” Munkásság és munkástudat a mai Magyarországon című tanulmányában a következő megállapításra jutott: „A munkások többségének stagnált vagy csökkent az életszínvonala; (...) A Kádár-korszak kiszámítható volt: noha a városi, szakképzett munkások elismerték, hogy a rendszerben nem voltak nagy perspektívák, de voltak reálisan kitűzhető célok: egy városi lakás vagy vidéki családi ház, autó, víkendtelek, rendszeres nyaralás. Az új rendszerből hiányoztak ezek a nem túl nagy perspektívák⁴⁶ Hasonló folyamatok zajlottak le Magyarország más ipari régióiban is, de a többi posztkommunista országban is.⁴⁷ Megszűnt az erőszakos iparosítás, kisebb szerepet szántak a továbbiakban a nehéziparnak, így kevesebb emberre volt szükség a működtetéshez. Ez a változás nemcsak a fizikai dolgozókat érintette, hanem komoly leépítések történtek a szellemi foglalkoztatottak körében is.

A nehéziparon kívül azóta megszűntek vagy külföldi tulajdonba kerültek Miskolcon a könnyűipari (korszerű pamutfonó gyár, több szövetkezet), élelmiszeripari (korszerű, nagy kapacitású húskombinát, tejüzem, csokoládégyár stb.) és építőipari nagyüzemek. A magánosítástól 2004-ig a vasgyár – illetve ami maradt belőle – négyszer váltott tulajdonost, végül 2009 februárjában bejelentették a teljes felszámolását. „Gyógyulásra vagy kegyes halálra ítéltetett a beteg diósgyőri kohászat? Egyelőre nem tudni. Ami biztos: a DAM 2004 Kft. február végén 878 dolgozó áprilisi, májusi csoportos elbocsátását jelentette be a munkaügyi központnál.⁴⁸ Az egykori gyárterületet – mintegy 130 hektárt – hagyták teljesen lepusztulni, bár időről időre felmerül a kérdés, hogy hogyan lehetne hasznosítani.⁴⁹ Dobák Judit egy esettanulmánya zárásaként a következőképpen fogalmazott tizenegy évvel ezelőtt, éppen a gyár bezárásának évében: „A kolónia sajátos helyzetben van, a város a fejlesztési elképzeléseiben célul tűzte ki, hogy ipari örökségével, nehézipari múltjával együtt kíván továbblépni. A marketing elemeken túl a gyakorlatban ennek nem sok jele van. (...) A házak azonban egyre kevésbé tudják kielégíteni a lakók fejlődő igényeit. Így a házak, a kolónia állapota folyamatosan romlik. A kolónia belsejében lévő, régen tisztviselőknek, mérnököknek

⁴⁵ Észak-Magyarország 48. évf. 132. sz. 1-2.

⁴⁶ Bartha 2013.

⁴⁷ Lásd: Bartha 2011. és Grexa 2017.

⁴⁸ <https://szabadfold.hu/riport/diosgyori-kohasz-allast-keres-212306/> (Letöltve: 2020. május 12.)

⁴⁹ Fekete 2013: 20–44.

épült házakat a tulajdonosok engedély nélkül alakítgatják, így egyre jobban veszítenek értékükből. A mai napig bérleményként működő számozott utcák, a kolónia azon részén, amely a város felé nyit, komfortnélküli, vagy félkomfortos házak sora található, amely a kellemetlen látványon túl a város szociálisan egyik leghátrányosabb területe, napi szintű problémákat görget maga előtt⁵⁰. A helyzet azóta nemhogy javult, inkább még rosszabbá vált.

Összegzés

1985-ben úgy tűnt, hogy a gyárnak sikerült kilábalni az évtized elején jelentkező válságból. Naponta jelentek meg cikkek a javuló termelési mutatókról, és arról, hogy Diósgyőrben bizakodva tekintenek a jövőbe pl.: „Az első tanácskozások kiindulópontja az az örvendetes tény volt, hogy tavaly, három rendkívül nehéz és sikertelen esztendő után a Lenin Kohászati Műveknek végre sikerült felszámolnia veszteségességét”.⁵¹ Arról persze nem szabad elfelejtkeznünk, hogy az ilyen és az ehhez hasonló cikkek két olyan lapban jelentek meg, amelyek a párt helyi szócsövei voltak.

A rendszerváltozás évéhez közeledve újabb kihívásokkal (szerkezetváltás, likviditási gondok stb.) kellett szembenéznie mind a vezetőknek, mind pedig a dolgozóknak pl.: „Persze az is világos – mennyiszor leírtuk már ezt! – hogy lényegesen kisebb, ám lényegesen hatékonyabb kohászatra van szüksége az országnak, s ez óhatatlanul is fájdalmas lépésekkel jár. Emberektől, kétkezi munkásoktól kell - muszáj - megválni”.⁵² Ezrek veszítették el a megélhetésüket. Az emberek becsapva érezték magukat. Visszatekintve azt mondhatjuk, hogy a '80-as évek második felében jelentkező új kihívások a kétszáz éves diósgyőri nehézipar hosszú és méltatlan agóniájának kezdetét jelentették. Az ekkor elinduló negatív folyamatok a mai napig hatással vannak mind a Vasgyár és Diósgyőr, mind pedig Miskolc életére „legkésőbb a rendszerváltáskor az itt élő aktív népesség nagy része elköltözött a kolóniából”,⁵³ de tulajdonképpen az egész régióra is, hiszen „A munkanélküliség az országon belül regionálisan is eltéréseket mutat, legmagasabb arányú az egykori „szocialista” ipari körzetekben”.⁵⁴ Ez sajnos még mindig nem változott. Borsod-Abaúj-Zemplén megye, benne az egykori két hatalmas ipari centrummal, ma is dobogós a munkanélküliek számát tekintve. A gyár – vagy ami még maradt belőle – az 1991-es első privatizációja után még többször gazdát cserélt 2009-es bezárásáig. Az egykori gyárépületek helyét már elkezdte visszavenni a természet. Időről időre felmerül a kérdés, hogy hogyan lehetne hasznosítani ezt a

⁵⁰ Dobák 2008: 7.

⁵¹ Déli Hírlap 17. évf. 18. sz. 1.

⁵² Észak-Magyarország 45. évf. 168. sz. 1.

⁵³ Dobák 2008: 97.

⁵⁴ Valuch 2015: 108.

mintegy 130 hektárnyi területet,⁵⁵ de érdemi előrelépés nem született az elmúlt 11 évben.

Jelen tanulmányban két helyi napilap cikkeit használtam fel az 1985 és 1992 között Diósgyőrben zajló folyamatok jobb megértéséhez, megismeréséhez. Ez viszont még messze nem ad teljes képet. A későbbiekben ezt a kutatást szeretném kiegészíteni további lapok (pl.: a szintén helyi Diósgyőri Munkás és országos napilapok) cikkeivel, jegyzőkönyvekkel (pártértekezletek, szakszervezeti gyűlések stb.), valamint egykori dolgozókkal készített interjúkkal.

Hivatkozott források

Észak-Magyarország 41. évf. 15. sz.
Észak-Magyarország 42. évf. 42. sz.
Észak-Magyarország 43. évf. 20. sz.
Észak-Magyarország 45. évf. 168. sz., 205. sz., 206. sz., 217. sz., 251. sz., 252. sz.
Észak-Magyarország 47. évf. 305. sz.
Észak-Magyarország 48. évf. 113. sz., 132. sz.
Déli Hírlap 17. évf. 18. sz., 60. sz., 144. sz.
Déli Hírlap 18. évf. 205. sz., 281. sz.
Déli Hírlap 19. évf. 19. sz., 101. sz.
Déli Hírlap 21. évf. 223. sz., 224. sz., 299. sz.
Déli Hírlap 24. évf. 57. sz.

Hivatkozott szakirodalom

Bartha Eszter 2011: Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon. Budapest.

Bartha Eszter 2013: „Ez a piacgazdaság minket padlóra küldött”: Munkásság és munkástudat a mai Magyarországon. Replika 83. 61–76.

Boros Árpád 2007: A diósgyőri kohászat karbantartásának története 1770–2006. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 17. Miskolc.

⁵⁵ <https://boon.hu/kozelet/helyi-kozelet/vasgyar-ipari-termeles-lako-vagy-latvanypark-4104105/> (Letöltve: 2020. március 3.)

- Dobák Judit 2008: Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában – Néprajzi-antropológiai tanulmány. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Debrecen.
- Emőd István 2000: Közlekedéstechnika. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században. IV. kötet. Szekszárd. 301–309.
- Fekete Norbert 2013: A vaskohászati ipari örökség hasznosíthatósága Ostravában és Diósgyőrben. Átjáró. Interdiszciplináris folyóirat. Miskolc. 20–44.
- Grexa Izabella 2017: „...soha nem volt jó kormány, egyedül a fiatalságom volt...” A XX. század második felének hatalomképe egy munkásasszony emlékezetében. In: Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.): Egy másik Kelet-Európa. Munkás és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére. Budapest. 195–209.
- Lóránt Károly (szerk.) 2017: Az Acélváros végnapjai. Hogyan semmisült meg húszezer ember munkahelye a Lenin Kohászati Művekben. Lakitelek.
- Pittaway, Mark 2011: A magyar munkásság és a rendszerváltás. Múltunk 4–18.
- Porkoláb László 2003: Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez 1770–1919. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 12. Miskolc.
- Porkoláb László 2006: Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez 1920–2005. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 13. Miskolc.
- Valuch Tibor 2015: A jelenkori magyar társadalom. Budapest.

Internetes források

- https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_borsodabaujzemplenmegye_eszakmagyarorszag/ (Letöltve: 2020. március 2.)
- https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_borsodabaujzemplenmegye_delihirlap/ (Letöltve: 2020. március 2.)
- <https://boon.hu/kozelet/helyi-kozelet/vasgyar-ipari-termeles-lako-vagylatvanypark-4104105/> (Letöltve: 2020. március 3.)
- <https://szabadsfold.hu/riport/diosgyori-kohasz-allast-keres-212306/> (Letöltve: 2020. május 2.)

Paskó Kristóf diplomáciai pályafutása*

Bevezetés

Az Apafi-kor és az Apafi-kori diplomáciatörténet Erdély történetén belül kevésbé kutatott területnek mondható, különösen, ha utóbbin belül az egyes diplomaták működését, pályafutását, karrierlehetőségeit nézzük. Konkrétan ebben a témában a korszakhoz kapcsolódóan Balogh Judit nevét érdemes említeni, aki Apafi református diplomatáival foglalkozott egy tanulmányában,¹ illetve Csáki Árpádot, aki Székely Mózes – szintén Apafi-kori diplomata – karrierjét tárta fel.² A diplomatakarrierek kutatásában nagy jelentőségű Kármán Gábor Harsányi Nagy Jakab pályafutását bemutató monográfiája,³ habár ez nem Apafi uralkodására vonatkozik. Neki szintén megemlítendő tanulmányai foglalkoznak még a portai követség belső világával, a diplomaták közötti kapcsolatokkal,⁴ Erdély elhelyezkedésével a portai diplomácia rendszerében,⁵ valamint az erdélyi követek törökképével.⁶ A mai napig meghatározó jelentőségű Bíró Vencel Erdély portai diplomáciájának szerkezetével, a követek működésével foglalkozó könyve,⁷ illetve a kortársak közül még Kerekes Dóra Konstantinápolyban működő követségekkel, elsősorban a német-római császári követséggel kapcsolatos kutatómunkája is fontos,⁸ habár Erdélyre vonatkozóan kevesebb információval szolgál, de a követségek szerkezetének és a konstantinápolyi diplomácia működésének megértéséhez hasznos.

A fent említett művek nagy része kevésbé érinti Apafi Mihály uralkodását, nem igazán foglalkozik az ekkor kialakult viszonyokkal, az ekkor működő diplomatákkal. Éppen ezért fontosnak tartom ezt az időszakot jobban megvizsgálni. Emellett kutatásaim során igyekszem egy kevésbé hagyományos szempontból, a diplomaták és

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretein belül jött létre.

¹ Balogh 2017.

² Csáki 2008.

³ Kármán 2013.

⁴ Kármán 2006.

⁵ Kármán 2012.

⁶ Kármán 2008.

⁷ Bíró 1921.

⁸ Kerekes 2010.

a diplomaták pályafutása szempontjából megtenni ezt a vizsgálatot, és így kiegészíteni az erdélyi diplomácia működésével kapcsolatos korábbi kutatások eredményeit. Ennek része Paskó Kristóf karrierjének vizsgálata is, aki az Apafit szolgáló követek közül talán a leginkább egyedi és figyelemre méltó pályafutást tudhatja magáénak, még ha mások végül magasabbra is jutottak nála. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy Paskó milyen társadalmi háttérrel és hogyan kerülhetett a diplomáciai garnitúrába, hogyan végezte diplomáciai tevékenységét és ennek milyen hatása lehetett karrierjére, illetve, ami még fontosabb, hogy az ő társadalmi és politikai kapcsolatai hogyan befolyásolták pályafutását, és ebből milyen általános következtetések vonhatók le az erdélyi diplomatákkal és a diplomáciai apparátussal kapcsolatban.

Paskó Kristóf származása, társadalmi helyzete

Paskó Kristóf saját származásáról azt írta egy Telekinek szóló, kővári fogsága alatt, 1668-ban írt levelében, hogy régi, Bihar megyei birtokos nemesi családból származik, amit oklevelekkel is tud bizonyítani, valamint befolyásos, nagy vagyonnal rendelkezők is voltak ősei között.⁹ Ez alapján Paskó nagyapja számos Székelyhíd környéki birtokkal rendelkezett, apja pedig I. Rákóczi György szolgálatában állt.¹⁰ Továbbá Nagy Iván is említi, hogy a Paskó család Bihar megyéből származik, a család címerét pedig Csergheő Gézának köszönhetően ismerjük.¹¹ Maga Paskó Kristóf sem lehetett vagyontalan, erre utal, hogy egyik Telekinek szóló levelében (amelyben egyébként a portai szűkös körülményekre panaszkodik) azt írja, hogy azért is viseli nehezen a portai szűkölködést, mert otthon sincs a „rosszul lakáshoz” szokva.¹² Vagyonának jelentős részét valószínűleg nem családi örökségének, hanem inkább Szalánczi Krisztinával kötött házasságának köszönhetette, amely egyébként nemcsak vagyona, hanem társadalmi helyzete szempontjából is fontos lépés lehetett számára, hiszen a Szaláncziak viszonylag magas pozíciót foglaltak el az erdélyi nemességben belül.¹³ Ezenkívül Paskó későbbi követi karrierje szempontjából az is megemlítendő, hogy Krisztina apja éppen az a Szalánczi István volt,¹⁴ aki I. Rákóczi György fejedelemsége alatt négy alkalommal is portai követséget viselt.¹⁵

⁹ „[...] maga én is eleitől fogva jószágos nemes ember gyermeke voltam. Meg tudják mondani az biharvármegyebeliek [...] ki volt az atyám, ki volt régentén nemzetem; az levelek megmutatják, ha nem hazudnak; voltak is régentén nagy úri rendek is nemzetemben, sok jószágokat is bírtak.” TML IV. 381.

¹⁰ TML IV. 381.

¹¹ Csergheő - Nagy 1885-87. Tafel 353.

¹² TML III. 468.

¹³ Nagy 1863: 459-461.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Szalánczi István követi megbízásaival kapcsolatban lásd: Bíró 1921., illetve az I. és II. Rákóczi György uralkodása alatt keletkezett diplomáciai iratokat pl. TMÁO III.; I. R. Gy. és a Porta.

Maga Paskó Kristóf neve először 1658-ban bukkan fel az erdélyi rendek között, többek között őt is a marosvásárhelyi, majd a segesvári országgyűlés által Rákóczi Györgynek küldött, őt az Erdély elleni török és tatár támadás miatt a lengyel hadjáratról hazatérésre sürgető üzenetek aláírói között találhatjuk.¹⁶ 1659-ben pedig a Barcsai fejedelemséget támogató országgyűlési rendek által Rákóczinak küldött „békefeltételek” aláírói között is ott a neve.¹⁷ Ugyanakkor azonban 1661-ben, a Kemény Jánost fejedelemmé választó szászrégeni országgyűlésen neki is hűséget esküdt.¹⁸

Paskó tehát társadalmilag a birtokos nemességhez tartozott, és aktívan részt vett az országgyűléseken. Az 1659-es portai adóhoz Ugron András számadása szerint összesen 3600 forinttal járult hozzá birtokai után.¹⁹ Emellett ugyanebben az évben az adó beszédében is részt vett, Hunyad megyében őt rendelték ugyanis ki az egyik adószedőnek,²⁰ valamint Zaránd megyében is ő adminisztrált 110 forintnyi adót.²¹

A fentiek alapján egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy Paskónak ne lett volna más lehetősége az érvényesülésre, mint a követi munka. Birtokokkal és azokból származó jövedelmekkel rendelkezett, aktívan részt vett az országgyűlési nemesség munkájában, így akár egy sokkal hagyományosabb karriert is befuthatott volna. Mégis – irodalmi tevékenysége mellett – diplomáciai karrierje az, amely az utókor számára is ismertté tette.

Paskó diplomáciai karrierjének kezdete

Ez a karrier félig-meddig már Barcsai Ákos rövid fejedelemsége alatt elkezdődött. Habár nem klasszikus értelemben vett követi tevékenység, de figyelemre méltó, hogy 1659-ben azon főurak között volt, akiket Barcsai saját testvérével együtt Temesvárra küldött, hogy ott a beglerbegtől szerezzenek támogatást számára.²² Ebből egyrészt az látszik, hogy Paskó Barcsai fontos bizalmasa lehetett, másrészt pedig azért lényeges, mert olyan személyek társaságában szerepel, mint Bethlen János, Csáki László vagy Teleki Mihály,²³ akik később mindannyian fontos szerepet játszottak a diplomata életében, Bethlennel és Csákiival pedig az Apafi-korszak során végig politikai szövetségeseknek

¹⁶ EOE XII. 103-107., 112-115.

¹⁷ EOE XII. 194-200.

¹⁸ EOE XVII. 464-475.

¹⁹ EOE XII. 262.

²⁰ EOE XII. 294.

²¹ EOE XII. 259.

²² EOE XII. 369-371. Bethlen János is ír erről a követségről, az ő leírása szerint Paskó mellett Barcsai András, Bethlen János és Tholdalagi Mihály voltak azok, akik Temesvárra mentek. (Bethlen: Erdély. 46.)

²³ EOE XII. 369-371.

számítottak. Ráadásul Bethlen János leírása szerint Paskó volt az, aki aztán a beglerbég levelével visszatért a fejedelemhez.²⁴ Paskónak Barcsai bizalmi körébe tartozása talán magyarázható a fejedelemmel való rokonságával, hiszen Barcsai Ákos első felesége, Szalánczi Erzsébet a diplomata Szalánczi István unokahúga, és így Paskó feleségének, Krisztinának az unokatestvére volt.²⁵ Arra sajnos nem találtam semmi információt, hogy Paskó és Szalánczi Krisztina mikor kötöttek házasságot, de ha ez már Barcsai uralkodása alatt vagy az előtt megtörtént, akkor a fenti teória reális és magától értetődő.

Sajnos az 1660 és 1663 közötti időszakból a források nem nyújtanak információt Paskó tevékenységével kapcsolatban, így azt sem lehet tudni, hogy a fejedelemséget való harcban kinek a pártján állt, illetve mikor állt Apafi pártjára. Az ugyanis biztos, hogy végül Apafi Mihály szolgálatában kötött ki, és innentől kezdve leginkább a törökkel kapcsolatos diplomácia terén végzett fontos tevékenységet. 1664-ben Váradon volt a fejedelem megbízásából, amely küldetéséről sajnos nem sokat lehet tudni, de annyi biztos, hogy az Oszmán Birodalom Erdély kárára való terjeszkedése, és ennek lehetőség szerinti megakadályozása volt tevékenységének középpontjában.²⁶

Hasonló volt Paskó feladata akkor is, amikor a következő évben Nándorfehérvárra, a nagyvezírhez küldte Apafi. Utasításában szerepel, hogy igyekezzen Erdélyt „*in pristinum statum restituáltatni*”, azaz a háború előtti állapotába visszaállítani, ha pedig ez nem sikerül, akkor az adót 40 ezer, ha ez sem sikerül, akkor 60 ezer tallérra leszállítatni.²⁷ Ehhez a német-római császári követ segítségét is fel kellett használnia, aki számára a fejedelem jutalmat (15 vagy 10 ezer tallér) helyezett kilátásba.²⁸ A diplomatának nem sikerült valódi eredményt elérnie, sőt, még az országgyűlés előtt kellett magyarázkodnia, hogy ő mindent megtett az ügy érdekében, azt a „*halálveszedelmet megvetvén a legállhatatosabban*” védelmezte, és nem ő tehet arról, hogy nem járt sikerrel, kizárólag a törökök hazugsága miatt történt ez, akikben az is felmerült, hogy Apafit el kellene távolítani a fejedelemségből, mert alkalmatlan arra.²⁹

Paskó egyébként – az erdélyi követek többségére jellemző lényegre törősséggel ellentétben – meglehetősen hosszán, terjengős stílusban írta jelentéseit, minden részletről beszámolva, és sok esetben saját véleményét is kifejtve. A követség céljainak elérése érdekében a hivatalos úttól is eltért, ha kellett, 1665-ös követsége idején például a nagyvezír kihajóját kereste meg nem hivatalos úton, és tőle számított támogatásra a nagyvezír előtt.³⁰ Ezek az akciók persze egyáltalán nem számítottak kirívónak a követek között, viszont ilyen jellegű tevékenysége azt is jól mutatja, hogy Paskó ekkor már jártas volt a portán, tudta, hogy egy-egy ügy érdekében milyen tisztviselőket érdemes megnyernie. Ez persze nem meglepő annak fényében, hogy már Barcsai

²⁴ Bethlen: Erdély. 47.

²⁵ Nagy 1863: 459–461., Erdélyi 1906.

²⁶ TMÁO IV. 143–144., 149.

²⁷ TMÁO IV. 194–195.

²⁸ TMÁO IV. 194–195.

²⁹ Bethlen: Erdély. 263.

³⁰ TMÁO IV. 224.

idejében is külpolitikával foglalkozott, az akkor szerzett tudást pedig láthatóan jól tudta hasznosítani követi működése során.

Személyes politikai véleményének kifejtése viszont már sokkal kevésbé tipikus, és egyértelműen arra utal, hogy Paskó politikailag aktív, mindenről véleményt formáló alkat volt. Nem riadt vissza attól sem, hogy kritikával illessen másokat, legyen szó akár követársairól, akár magáról a fejedelemről. Utóbbira példa az az eset, amikor szemére vetette Apafinak, hogy saját hűsége és áldozatos munkája ellenére is olyan személyt küldött mellé kapitihának, aki az ő „ellensége”, és sok rosszat tett ellene (ezzel valószínűleg Cserményi Mihályra akart utalni, mivel ekkor ő volt a kapitihá).³¹ Ezenkívül a fejedelem politikai lépéseit, stratégiáját is nyíltan kritizálta Telekinek szóló leveleiben, amelyekben kifogásolta, hogy Apafi túl engedékeny a törökkel, nem lép fel elég keményen az önkényeskedésekkel szemben, ezzel alapot ad a további hasonló török akcióknak, és aláássa Erdély méltóságát.³² Egy másik levelében is hasonló álláspontot fogalmaz meg, szinte kioktató stílusban írja meg, hogyan kéne viselkednie egy jó fejedelemnek: „[...] bizony senkinek a sült-galamb nem repül szájában; serénkedjék gondviseléssel, elmetörődéssel, nyughatatlansággal; sok tanácskozással jár ám az jó fejedelemség; bizony ha rajtam állana s ott kinn volnék, egy-két nap alatt megzaboláznám úgy az váradi törököt, hogy bizony veszteg ülne, de mikor senki ellene nem áll, bolond volna, ha el nem venné [...]”³³ Drinápolyi követsége alatt írt egyik jelentésében említi, hogy a többi Konstantinápolyban állomásozó keresztény követ is helytelennek tartja Apafi politikáját, és a fejedelem az engedékenységgel csak megvetést szerez magának: „A keresztények szóvivői [...] egyedül Felségednek nemtörődömségének tulajdonítják nemcsak a váradiak portyázásait, hanem a váradi vár elfoglalása után elragadott tartományok elvesztését is. Talán azt reméli Felségetek, hogy tovább örvendezhet a fejedelemségnek, hogyha nem száll szembe ezzel a nemzettel, bármi tetszik is neki. Tanúm az Isten, hogy azzal, hogy mindent eltűr és mindennel egyetért, megvetést szerez magának. [...] őszintén kijelentem Isten és Felségetek előtt, hogy ha nem foglalkozik értelmesebben és buzgóbban ezekkel az ügyekkel, engedékenységet, amit engedékenységgel akar megőrizni, ugyanazon engedékenység miatt rövid időn belül el fogja veszíteni.”³⁴

³¹ TMÁO IV. 292.

³² „Miért ír ő nagysága olyan engedelmesen az jenei passának, függőben tartván elméjét? írja meg, ne is kapdosszon az Keresen, mert soha fegyverrel sem engedi az jeneieknek; ha reá mennek, az mi rajtok esik, magának tulajdonítsa, ha pedig egyenest marhahajtást tesznek, hasonlót várjanak érte. Hatalmas császár kötötte oldalára az kardot, az mit fejedelemségének vételekor kezéhez vett az országban, azt feje fennállásaig nem engedi senkinek, akár mint deph terezzék. Uram, keménység kell az fejedelemséghez, nem kell könnyen hagyni, majd csak a galléra marad Erdélynek, minek leszen fejedelme? Ha eddig ő nagysága megriasztotta volna, elállottak volna eddig az országról; de miért állana el, mikor látja, könnyen obtineálhatja? Hol az ország oltalmazására való had? Könnyebb volna meghalni, mintsem ezt embernek gyalázatjára hivalkodó szemmel nézni. Én tudom, írásomért csak haragot veszek, de nem tudok mit tenni. Én többet nem írok. Lándorfejevárról megjöttemkor eleget beszéltem ő nagyságának, miért nem jut eszébe? Én ő nagysága javát, böcsületit is akarnám, de látom, hijában; más nemzetektől is csak csufolatunk; jobban fel kell ébredni.” TML III. 506-507.

³³ TML III. 511-512.

³⁴ Bethlen: Erdély. 271.

Úgy tűnik tehát, hogy Paskó, habár karrierjének ebben a szakaszában hűségesen szolgálta Apafit, mégsem volt igazán elégedett uralmával, és nem tartotta kifejezetten jó uralkodónak, számos kritikát fogalmazott meg elsősorban a törökkel szembeni gyengekezűsége miatt. Ezek egy része csak mások véleményének leírása, az általános portai hangulatról való tudósítás volt, másik részük azonban egyértelműen a követ személyes, Apafinak szóló kritikája, vagy Paskó szerint inkább jótanácsa. Hűségét hangsúlyozva konkrétan ő maga is írja, hogy bár kemény szavakat használ, de jó szándékkal teszi, és csak annyi a célja, hogy hasznos tanácsokkal szolgálhasson: „[...] urunknak keményen találtam írni, elhiszem, nehéz neven veszi, de [...] ne nehezítelje írásomat, sőt jó néven vegye, mert én ő nagyságának, feleségének, gyermekének, országának javára igyekezem; bizony ha nem fogadja, merem írni, rövid nap megbánja. Én hízelkedni, hazudozni nem tudok, az mint eddig is akárki megtapasztalhatta azt bennem, lelkemben jár énnekem, mert az ország dolgai reám bízattak, azért nem kedvezhetek senkinek.”³⁵

Nem meglepő, hogy Paskó fontosnak érezte hűségét és jó szándékát hangsúlyozni, hiszen az ő helyzetében meglehetősen példátlan ilyen szintű kritikát megfogalmazni az aktuális fejedelemmel kapcsolatban. Erre sem társadalmi helyzete, sem követi megbízása nem adott felhatalmazást neki, habár követként nyilván szükséges volt bizonyos tanácsokkal ellátnia az uralkodót az aktuális politikai helyzettel és portai hangulattal kapcsolatban. A diplomata tanácsait azonban valószínűleg nem mindenki értékelte, mert ugyanebben az évben (azaz 1665-ben) felmerült a gyanú vele szemben, hogy a porta őt akarja felhasználni Apafival szemben, még hozzá olyan módon, hogy fejedelemmé tenné Paskót, aki aztán egyből Rákóczi Ferencnek³⁶ adná át a fejedelmi címet, így az ő kezére játszva Erdélyt.³⁷ Ez az elmélet tehát gyakorlatilag egy Apafi-ellenes összeesküvés kulcsszereplőjévé avatta Paskót. Nem tudni, hogy mégis milyen konkrét portai értesülések alapozták meg ezt a feltételezést, csak annyi biztos, hogy egy ismeretlen informátor egy Bécsből érkező levélre hivatkozva közölte ezt az erdélyiekkel.³⁸ Mindenesetre az erdélyi főurak közül senki nem vette igazán komolyan ezt a lehetőséget, inkább nevetségesnek tartották,³⁹ ráadásul Bethlen János nem csak Telekinek írt levelében kételkedett Paskó bűnösségében, hanem történeti munkájában is a belőle „csúfot űzőket” részesítette szemrehányásban.⁴⁰ A Paskóval kapcsolatos, általam ismert források sem utalnak arra, hogy ő ekkor ilyesmiben vett volna részt, de korábban idézett sorait olvasva talán nem meglepő, hogy ez a gyanú felmerült vele kapcsolatban.

Visszatérve Paskó követi működésére: az 1665-ös sikertelen küldetés után újabb feladatot kapott, ezúttal a portára, Drinápolyba kellett mennie, ugyanabban az ügyben,

³⁵ TML III. 512.

³⁶ I. Rákóczi Ferencet már apja életében (1652-ben) fejedelemmé választották, és Apafi támogatói között komoly félelem volt azzal kapcsolatban, hogy a porta esetleg a magyar királynak kedvezve fejedelemmé tehetné volna a katolikus Rákóczit a református Apafi helyett.

³⁷ TML III. 567-568.

³⁸ TML III. 550.

³⁹ TML III. 514-515.

⁴⁰ Bethlen: Erdély. 287.

mint korábban, illetve a vasvári béke pontos feltételeinek megismerése érdekében.⁴¹ Ekkor kapott utasításában a német-római követtel való személyes kapcsolatfelvétel már nem szerepel, ez csupán harmadik személyen keresztül kívánatos, viszont a francia követ segítségét személyesen is keresnie kell.⁴² Ezenkívül Paskó I. Rákóczi Ferenc esetleges erdélyi trónigénye ellen is fellépett a portán, amivel kapcsolatban sikert is ért el, a nagyvezír ebben a kérdésben Apafi mellett foglalt állást.⁴³

Ráadásul a diplomata előterjesztéseit a portán nem fogadták túlságosan jól, ráadásul a nagyvezír az adót követelte rajta, annak elmaradása esetén Paskó már saját maga török fogságba vetése miatt aggódott.⁴⁴ Később, az adó megérkezésekor pedig saját – meglehetősen drámai hangvételű – leírása szerint ismét konfliktusba keveredett az oszmán tisztviselőkkel, ugyanis a nagyvezír az adó megszámlálásra való beküldésért kérte a követtől, aki azonban ragaszkodott hozzá, hogy személyesen vihesse be azt a portára, mondván: nem azért küldték, hogy „*az régi szokást elbontsa*”, hanem azért, hogy helyreállítsa azt, ami „*elbomlott*” a háborús időkben.⁴⁵

Paskó fent említett jelentéséből egyébként az is kiderül, hogy ha szükségesnek látta, akkor nemcsak a törökkel, hanem saját követtársaival is hajlandó volt konfliktust vállalni. Az adót a portára szállító Boldogfalvi Mihályt azzal vádolta, hogy az úton 162 tallért saját maga számára kivett az adónak szánt összegből, azt remélve, hogy majd a portán a hiányzó összeget Paskóval fizettetheti meg.⁴⁶ Terve azonban sikertelen volt, ugyanis Paskó szerint a hiányzó összegre már korábban fény derült.⁴⁷ Boldogfalvi azzal védekezett, hogy ő csak a követeknek egyébként is járó pénzt vette el,⁴⁸ arról viszont sajnos nem tudni, hogy ennek az ügynek volt-e később bármi következménye az ő számára.

Paskó a mellette szolgáló kapitihával, Cserményi Mihállyal is konfliktusba került, még hozzá valószínűleg a két diplomata hatáskörével kapcsolatban, legalábbis erre utal a fennmaradt levelezés. Ez alapján Cserményi volt az, aki túllépte hatáskörét, emiatt Paskó valószínűleg panaszt tehetett Apafinak, ő ezért megrótt a kapitihát, aki természetesen tagadta, hogy bármi rosszat tett volna, vagy magára vette volna a főkövet feladatait.⁴⁹ Erre a konfliktusra utal Paskó is, amikor azt írja a fejedelemnek, hogy a kapitihá már megértette, hogy „*tiszti szerént kell kinek-kinek cselekedni, ahoz alkalmaztatni magát.*”⁵⁰

⁴¹ TMÁO IV. 234-237.

⁴² TMÁO IV. 234-237.

⁴³ TMÁO IV. 266.

⁴⁴ TMÁO IV. 254-260., 279-284.

⁴⁵ TMÁO IV. 305.

⁴⁶ TMÁO IV. 303.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ TMÁO IV. 300-301.: „*írja nagyságod, hogy ezen az portán több főkövetet nem esmer nagyságod Paskó uramnál ő kegyelménél; azért mindenekben ő kegyelmétől dependeáljak. Ördög vigye a lelkét, az ki az én részemről főkövetnek tartotta avagy esmérte magát [...]*”

⁵⁰ TMÁO IV. 302.

Paskó ezek alapján sem tűnik kifejezetten diplomata alkatnak. Apafíhoz való hűsége – legalábbis karrierjének ebben az időszakában – kétségtelen, de működésének hasznossága már kevésbé. Az is egyértelműen látszik, hogy sem a portával, sem diplomatatársaival nem ápolt túlságosan jó kapcsolatot. Ezzel kapcsolatban persze kivételről is beszélhetünk, hiszen például a szép karriert befutott Baló Lászlóval hosszabb ideig teljesített közösen szolgálatot, és ezalatt úgy tűnik, hogy viszonylag jó kapcsolat alakult ki közöttük,⁵¹ habár az erdélyi belpolitika szempontjából más politikai csoportosuláshoz tartoztak, hiszen Baló elsősorban Telekivel és körével ápolt jó kapcsolatokat, míg Paskó inkább a Bethlen János – Béldi Pál-féle irányzathoz állt közel.⁵² Utóbbi tényt figyelembe véve egyébként nem meglepő, hogy maga Bethlen János is rendkívül pozitív véleménnyel volt Paskóról, dicsérte „*nemes lelkét*”, követi tevékenységét és kiállását Erdély érdekei mellett, és szerinte érdemtelenül nem kapta meg a neki járó elismerést.⁵³ A követ Bethlen Jánossal való közeli viszonya egyébként számos esetben tetten érhető és egész karrierjében, politikai irányultságában fontos szerepet játszhatott. Kapcsolatuk valószínűleg még Barcsai fejedelemségének idejéből eredeztethető, amikor mindketten a fejedelem belső bizalmi köréhez tartoztak.⁵⁴

Paskó Kristóf 1666 júliusára visszatért Erdélybe a nagyvezír levelével,⁵⁵ amely a török által hódoltatni kívánt területekkel kapcsolatban meglehetősen kedvezőtlen volt, és az erdélyi kormányzat azt semmiképpen nem kívánta jóváhagyni.⁵⁶ Maga Paskó egyébként az 1667. évi gyulafehérvári országgyűlésen is részt vett, nem mint vármegyei követ, hanem mint a fejedelem által külön levéllel meghívott.⁵⁷

Paskó fogsága, karrierjének megszakadása

Ezt követően azonban sorsa rosszra fordult, és életében egy olyan jelentős esemény történt, ami meghatározta későbbi karrierjét és valószínűleg politikai állásfoglalását is. Ez az esemény 1668-as, kővári bebörtönzése volt. Ennek oka hivatalosan a már

⁵¹ 1665-ben Belgrádban, majd 1666-ban Drinápolyban dolgoztak együtt, és Paskó meglehetősen pozitívan írt társáról Apafinak: „[...] vegye nagyságod istenes consideratióban ennek az embernek ilyen veszedelmes hadakozásokban való fáradozását az hazáért, [...] micsoda elmével, indulattal léssen nagyságodhoz, tudom el nem hiheti, de ide érkezésemkor hallottam szavát, s azt mondá! Isten úgy boldogítsa, ha szintén a kapitáha elérkezett volna is, még is az nagyságod és ország dolgait félben nem hatta volna, így levén kegyelmes uram, az igaz tökéletes hűség az szolgáló személyben nagyra becsüldessék [...]” TMÁO IV. 196–197.

⁵² Az erdélyi politikai érdekcsoportokkal kapcsolatban lásd: Trócsányi 1972: 38–39.

⁵³ Bethlen: Erdély. 287.

⁵⁴ Ezzel kapcsolatban lásd az első fejezetben írottakat.

⁵⁵ TMÁO IV. 322.

⁵⁶ EOE XIV. 269.

⁵⁷ EOE XIV. 261–265.

korábban említett vád volt, miszerint az 1667-ben a portára menekült Zólyomi Miklós fejedelemségi törekvéseit támogatta, és ezért aktívan közbenjárt a töröknél.⁵⁸ Ezt összevetve azzal a gyanúval, hogy Paskó éppen a Habsburgok és Rákóczi érdekében játszik össze a portával, hogy ő legyen az erdélyi uralkodó, akinek a helyébe aztán Rákóczit ültethetik, jól látszik, hogy bizonyos köröket nagyon zavart a politikus-diplomata jelenléte és működése.

Mi lehetett ennek az oka? Az véleményem szerint nem valószínű, hogy a vele szemben felhozott vádak bármilyen szinten is valóságosak lettek volna, hiszen – jelenlegi ismereteink szerint – semmilyen forrás nem utal arra, hogy bármiféle ámulást követett volna el Apafival szemben. Nyilvánvalóan makacssága, hevessege miatt nem igazán volt alkalmas diplomatának, de ez nem lehetett ok arra, hogy bárki is fogságban akarja őt tudni.

Fentebb már idéztem azokról a levelekből, amelyekben Paskó Apafi, illetve az erdélyi vezető politikusok (elsősorban a fejedelmi tanácsosok) uralkodási módszereit, konfliktuskerülését kritizálta.⁵⁹ Bethlen János ezek mellett említi Paskónak egy olyan levelét is, amelyben konkrétan arra utalt, hogy egyesek Erdély felforgatói és hitszegők, akiket Apafinak el kellene űznie a saját maga közeléből.⁶⁰ Ezzel – ha hihetünk az egyébként Paskóval azonos politikai oldalhoz tartozó Bethlennek – elsősorban Bánffy Dénes haragját vívta ki, aki az 1666 szeptemberi, gyulafehérvári országgyűlésen szembesítette Paskót az általa az ország vezetése ellen felhozott, Bánffy szerint jogtalan vádakkal.⁶¹ Erre Paskó azzal felelt, hogy ő nem vádolt meg név szerint senkit, csak kötelességét teljesítette azzal, hogy figyelmeztette a fejedelmet az Erdélyre leselkedő veszélyekre, és aki nem bűnös, annak nem kell a vádjait magára vennie.⁶² Ez azonban nem igazán hatott Bánffyra, aki méltóságával és hatalmával fenyegette a diplomatát.⁶³ Ez összhangban van Paskó nem sokkal későbbi fogságba kerülésével is, így ebben valószínűleg Bánffynak is lehetett szerepe, valamint más vezető politikusok érdekével is egybecsenghetett, hiszen Paskó vádjaival hűsége kérdőjeleződött meg, ami pedig egy diplomata legfontosabb tulajdonsága. Egyúttal az elfogatáshoz természetesen Apafi jóváhagyására is szükség volt, továbbá Paskó felesége, Szalánczi Krisztina nagy múltú és befolyásos családjának⁶⁴ sem lehetett ellenére, tekintettel azokra a panaszokra, amelyeket Krisztina felsorol Paskó ellen egy Telekinnek írt levelében.⁶⁵ Ez utóbbihoz az is hozzájárulhatott, hogy – Bethlen leírása szerint legalábbis – Paskó a vagyonát meghaladó módon fényűző életet élt, és költségeit részben a Szalánczi család részéről érkezett vagyonból finanszírozta, jelentős tartozásokat halmozott fel, amelyek fejében felesége birtokából zálogosított el.⁶⁶

⁵⁸ TML IV. 318.

⁵⁹ Lásd pl. az alábbi leveleket: TML III. 506-507.; TML III. 511-512.

⁶⁰ Bethlen: Erdély. 290-291.

⁶¹ Bethlen: Erdély. 290.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Nagy 1863: 459-461.

⁶⁵ Pl. ne verje a feleségét, ne szóljon bele a dolgaiba, ne részeskedjen, vegyen vissza fényűző életmódjából, törekedjen jobb kapcsolatra Krisztina családjával stb. TML IV. 400-401.

⁶⁶ Bethlen: Erdély. 336.

Teleki szerepe is valószínűsíthető Paskó elfogatásában, egyrészt azért, mert kezdetben éppen az ő uralma alatt álló Kőváron raboskodott, másrészt pedig azért, mert a diplomata fogsága alatt Telekinék írt levelében utal rá, hogy hamisan vádolták meg azzal, hogy a főúrnak bármiben is ártani akart vagy rossz hírért akarta kelteni, és mások csak szándékosan értelmezték félre, amit írt.⁶⁷ Ebből eléggé egyértelműnek tűnik, hogy ő is magára vonatkoztatta Paskó korábban említett kritikáit és vádjait. Emellett Bethlen Miklós arról ír, hogy Teleki csak azért tartotta annyi ideig fogva a diplomatát, hogy az alatt magosfalvi birtokát feleségétől megszerezhesse.⁶⁸

Olyanok is voltak persze Erdélyben, akik inkább Paskó szabadulását kívánták. Ide tartozott például a teljes országgyűlési nemesség, akik a nemesi jogok csorbítását látták abban, hogy bármiféle törvényes ítélet nélkül tartották őt fogságban. Ennek megfelelően az országgyűléseken többször is a rendi sérelmek között sorolták fel Paskó ügyét is.⁶⁹ Ugyanakkor Bethlen János kancellár is igyekezett Telekinél közbenjárni szabadon engedése érdekében.⁷⁰ Mindezen törekvések ellenére azonban csak 1672-ben lett szabad, anélkül, hogy ehhez bármiféle ellenszolgáltatást kellett volna tennie.⁷¹ Ugyanakkor a Szaláncziak az országgyűlés határozata értelmében visszakaphatták magosfalvi birtokukat.⁷²

Részvétel a Béldi-összeesküvésben

Úgy tűnik, Paskó nemcsak szabadságát, hanem a politikai elit bizalmát is visszanyerte, ugyanis 1675-ben ismét diplomáciai feladatot kapott. Mivel fogságba vetésének egyik okozója (valószínűleg) Bánffy volt, ezért nem érdemes eltekinteni attól a tényről, hogy szabadulása utáni első megbízása éppen nem sokkal a tanácsúr politikai bukása és kivégzése után történt.⁷³ Habár a Béldi-féle csoport ennek hatására sem tudott igazán megerősödni, de Paskó számára mindenképpen személyes sikerként könyvelhető el Bánffy hatalmának vége, amit újbóli diplomáciai garnitúrába kerülése is mutat.

A diplomata tehát a fejedelem megbízásából Váradra ment, a török és Erdély közötti konfliktus megoldása érdekében.⁷⁴ Továbbra sem volt ugyanis tisztázott, hogy pontosan hol húzódott az oszmán hódoltság, illetve Erdélyhez tartozó területek

⁶⁷ TML IV. 378–383.

⁶⁸ Bethlen önéletrajza. 507.

⁶⁹ EOE XIV. 380–381.; EOE XV. 90., 218., 232.

⁷⁰ TML IV. 404.

⁷¹ Bethlen: Erdély. 466.

⁷² EOE XV. 251.

⁷³ Trócsányi 1972: 152–162.

⁷⁴ TMÁO V. 319–320.

határa, valamint hogy a szóban forgó területeknek kihez is kell adót fizetniük.⁷⁵ Ebben azonban Paskónak nem sikerült eredményt elérnie, és félbe is szakadtak a tárgyalások.⁷⁶

Ugyanebben az évben a diplomata újabb megbízása keretében Drinápolyban, a portán is megfordult. Ennek előzménye az Erdély, Franciaország és Lengyelország között megkötött fogarasi megállapodás, amelybe a magyarországi bujdosók ügyét is bevonták. Lényege az volt, hogy a francia király pénzzel és katonasággal támogatja a bujdosókat, ha Apafi engedi Teleki Mihálynak, hogy vezesse őket és támogatást szerez nekik a portán.⁷⁷ Ugyanakkor ez csak egy elvi megállapodás volt, nem pedig kötelező érvényű szerződés.⁷⁸

Ebben az ügyben ment Paskó a portára, ahol feladata volt, hogy a tárgyalásokat biztosítsa, azaz eloszlassa az esetleges oszmán gyanút azzal kapcsolatban, hogy Apafi a porta tudta nélkül más államok képviselőivel tárgyal.⁷⁹ Egyébként az Erdéllyel „szövetséges” diplomaták megbízhatóságával kapcsolatban megemlítendő, hogy Paskó Drinápolyban való tartózkodása alatt arról is írt, hogy a fogarasi megállapodás szövegét az ottani francia képviselő ajándékokért a Habsburgok követének eladta.⁸⁰ Paskó karrierjével kapcsolatban pedig azt érdemes megemlíteni, hogy egy másik jelentésében saját pénzügyi helyzetéről így ír: „[...] *ha ugy volnék mint azelőtt, a magamét is nem szánám költeni nagyságodért, de a nincsenből Isten vehet.*”⁸¹ Ez alapján egyértelműnek tűnik, hogy korábban nem okozott volna neki gondot akár saját pénzéből is áldozni követi működésére, de pénzügyileg megviselhette az az időszak, amit börtönben töltött, és amíg kegyvesztett volt, és azóta sem tudta visszaszerezni korábbi vagyonát.

Nem csak vagyoni, de más szempontból sem tudta Paskó korábbi karrierjét újraépíteni. Sajnos az ún. Béldi-összeesküvéshez való csatlakozásának körülményeit a rendelkezésre álló források alapján nem lehet feltárni, de az bizonyos, hogy 1677 októberében írásban megerősítve is Béldi ügyéhez pártolt.⁸² Indítékai felől sem lehet biztosat mondani, de valószínű, hogy az őt a Bánffy és Teleki, valamint közvetetten Apafi részéről ért korábbi sérelmek (fogságba vetése, birtokai elvétele) is szerepet játszottak döntésében. Nyilvánvalóan Béldiék céljai,⁸³ azok közül elsősorban Teleki eltávolítása a hatalomból egybeestek a diplomata érdekeivel. Másrészt Paskó már korábban is a Bethlen-Béldi-féle politikai körhöz tartozott, ez már csak annak milyenségéből is látszik, ahogy Bethlen János rendszeresen írt róla,⁸⁴ de például a szakirodalomban is Deák Farkas Béldi pártján álló politikusként említi.⁸⁵

⁷⁵ Trócsányi 1972: 156-157.

⁷⁶ TMÁO V. 322-323., EOE XVI. 6-7.

⁷⁷ R. Várkonyi 1984: 148-149.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ EOE XVI. 160-163.

⁸⁰ EOE XVI. 163. Ezt egyébként a szakirodalom is említi: lásd R. Várkonyi 1984: 149.

⁸¹ TMÁO V. 342.

⁸² TMÁO V. 453-455.

⁸³ Trócsányi 1972: 175-176.

⁸⁴ Bethlen: Erdély. 262-265., 270-273.; 286-287., 290-291., 336-337., 340-343.

⁸⁵ Deák 1887: 64.

Nem meglepő módon Paskó Béldiék is elsősorban diplomataként tudta jól szolgálni, ennek megfelelően 1677 novemberében a portára küldték, hogy ott támogatást szerezzen a mozgalomnak, utasításában megemlítve azokat a hivatalos okokat, amelyek miatt a szultánhoz fordulnak.⁸⁶ A német-római császári követ, Kindsperg jelentése szerint a portán a nagyvezír fogadta is Paskót (habár Kapi György, Apafi hivatalos követe is ott tartózkodott), és előtte a diplomata elsősorban Telekit nevezte meg mint olyat, aki felelős a franciákkal és a lengyelekkel való megegyezésért, és hadsereget szervez a bujdosók megsegítésére.⁸⁷ Erre a nagyvezír Béldiék számára kedvezően válaszolt, ugyanis egy oszmán tisztviselőt küldött Paskóval vissza Erdélybe, akinek feladata lett volna Teleki terveinek megakadályozása és a főúr megbüntetése.⁸⁸

Miután azonban Apafi Béldiék portai támogatása ellenére is kész volt fegyveresen fellépni ellenük, a „felkelés” nem tudott sikeres lenni, résztvevői – köztük Paskó Kristóf – kénytelenek voltak Havasalföldre menekülni.⁸⁹ Paskó követi karrierje azonban itt még nem ért véget, ugyanis innen ismét Konstantinápolyba ment. Ottani tevékenységéről Sárosi János, akkori kapitánya jelentéséből lehet többet megtudni, ez alapján a diplomata az oszmán tisztviselők előtt úgy próbálta mutatni magát, mintha az erdélyi rendek megbízásából érkezett volna, vádjai pedig az alábbiak voltak: Apafi nem alkalmas az ország vezetésére, helyette valójában mások uralkodnak; valamint a fejedelem a franciákkal és a lengyelekkel szövetkezve és tőlük pénzügyi segítséget kapva el akarja vonni Erdélyt a török fennhatóság alól. A fentiek miatt azt kérte, hogy Apafi helyett vagy Beldit, vagy a már jó ideje a portán száműzetésben élő, és Béldiékkel jó kapcsolatban álló Zólyomit támogassa a szultán a fejedelemségben.⁹⁰ Paskó a kapitihával is találkozni próbált, de az erdélyi háznál zárt ajtók fogadták.⁹¹

⁸⁶ EOE XVI. 404-406. Elsősorban a magyarországi bujdosók más országokkal (Franciaország, Lengyelország) szövetségben való támogatását kifogásolják, amivel szerintük kárt tesznek az országnak, és amely úton az Erdélyt vezető politikusok csak a saját hasznukat keresik. Apafi nevének említését ügyesen kerülik, csak tanácsadóit ítélik el.

⁸⁷ EOE XVI. 420.

⁸⁸ EOE XVI. 420. Erről Trócsányi is ír: Trócsányi 1972: 214-215.

⁸⁹ A Béldi-féle „felkelés” vagy „összeesküvés” részleteiről nem tartom szükségesnek többet írni, az a szakirodalomban jól feldolgozott téma, lásd pl. Trócsányi 1972: 205-233.; Deák 1887: 135-202.

⁹⁰ TMÁO VI. 8-9.

⁹¹ TMÁO VI. 8.

Újabb fogság és az erdélyi karrier vége: hogyan tovább?

Ezzel egy időben a fogarasi országgyűlésen az erdélyi rendek elhatározták magukat Béldiékétől,⁹² egyúttal hivatalos követséget küldtek a portára Bethlen Farkas, Szilvási Bálint, Mikes Kelemen és Enyedi Gál vezetésével.⁹³ Így a török szemében hiteltelenné is vált Paskónak az az állítása, hogy ő képviselné Erdély rendjeit. Az egész ügy végeredménye pedig az lett, hogy a porta egyértelműen Apafiék mellett foglalt állást, amit a szultán fermánban is megerősített, ugyanakkor elfogatta és a Hétoronyba záratta a portára érkezett Béldi-pártiakat, köztük magát Béldit, illetve Paskó Kristófot is.⁹⁴ Eközben Erdélyben Paskót és az összeesküvésben szintén részt vevő számos társát birtokvesztésre és száműzésre ítélték.⁹⁵

1680-ban, Béldi halála után viszont a fogvatartottak közül többen is igyekeztek elérni szabadulásukat, köztük Csáky László, aki Apafinak, vagy Kálnoki Bálint, aki Nemes Jánosnak írt ezzel kapcsolatban, mindketten azt hangsúlyozva, hogy a közbenjárásért cserébe a fejedelem hűségüket és szolgálataikat nyerheti,⁹⁶ továbbá a fanarióta portai tolmács, Alexandros Mavrokordatos is közbenjárt ügyük érdekében.⁹⁷ Ezzel egy időben a nagyvezírhez is kérelmet nyújtottak be szabadulásuk érdekében, amit az el is fogadott, így augusztus 25-én véget ért Paskó fogsága is, aki ezt követően – Keczely András kapitálya szerint – Csákyval együtt Zólyominál lakott – ami fontos tény lehet, ha visszatekintünk arra, hogy korábban éppen Zólyomi támogatásának vádjával vetették börtönbe –, majd pedig külön szállást szereztek maguknak a tengerparton.⁹⁸ Szintén Keczely Csákyról azt írta még ekkor is, hogy a fejedelemség megszerzésére törekszik, Paskó viszont úgy tűnik, hogy valamiféle járandóságot próbált kieszközölni magának, követve a nagyvezírt ennek érdekében Drinápolyba is.⁹⁹

A diplomata működése innentől kezdve meglehetősen homályos, leginkább csak Csákyval való levelezéséből ismerhető meg, de ezek a levelek tevékenységével kapcsolatban konkrétumokat nem igazán tartalmaznak, csak Csákyval való együttműködése derül ki belőlük.¹⁰⁰ Annyi biztos, hogy Telekivel szembeni ellenszenve továbbra is fennállt, „*hazavesztő latornak*” titulálta,¹⁰¹ és úgy gondolta, hogy Apafi helyett valójában ő uralkodik Erdélyben.¹⁰² Hazájába semmiképpen nem kívánt visszatérni, habár saját szavai szerint ezt az ottaniak nagyon bánták, és hazatéréséért

⁹² Trócsányi 1972: 220.

⁹³ TMÁO V. 494-499.

⁹⁴ EOE XVI. 473-474.

⁹⁵ EOE XVI. 666-667.

⁹⁶ EOE XVII. 111-113.

⁹⁷ EOE XVII. 109.

⁹⁸ EOE XVII. 115-118.

⁹⁹ EOE XVII. 115-118.; 166-167.

¹⁰⁰ Lásd pl. TMÁO VI. 110-115., EOE XVI. 460-461., EOE XVII. 26.

¹⁰¹ TMÁO VI. 114.

¹⁰² TMÁO VI. 120.

cserébe kegyelmet ígértek neki.¹⁰³ Talán azért tették ezt, mert attól félhettek, hogy konstantinápolyi tartózkodása alatt még diplomataként megszerzett bizalmas információkat oszt meg illetéktelenekkel.

Paskó azonban továbbra is a portán maradt, Drinápoly és Konstantinápoly között mozgott, és az oszmán tisztviselőkkel sem szakadt meg a kapcsolata. Az erdélyi követek továbbra is szemmel tartották, jelentéseikben említették.¹⁰⁴ Ebben az időszakban kelt egyik leveléből kiderül, hogy volt egy Paskó Ferenc nevű gyermeke is, akit ekkor Teleki tartott magánál, és Paskó Bethlen Miklósnál próbálta elérni, hogy valahogy szerezze meg tőle és küldje a havasalföldi vajda udvarába, akivel az egykori összeesküvők jó viszonyt ápoltak.¹⁰⁵ Nem tudni, hogy ez a törekvése végül sikeres volt-e, mert Paskó Ferencet más forrás nem említi.

Ezzel egy időben a Habsburgok felé hajló Csákyval¹⁰⁶ való kapcsolata nem bizonyult túlságosan gyümölcsözőnek, ráadásul egy 1682-es, neki írt levele alapján a száműzetést sem viselte jól, valamint anyagi helyzete is rossz volt.¹⁰⁷ Ez a két tényező vihette arra, hogy 1683-ban Thökölyhez fordult, hogy tőle anyagi támogatást szerezzen, emellett szolgálatait is felajánlotta neki, mondván, hogy Erdélybe Teleki miatt nem térhet haza.¹⁰⁸ Sajnos ennek a felajánlásnak az utóélete és Paskó további tevékenysége nem ismert, de ha lehet hinni Bethlen Miklósnak, akkor a diplomata élete további részét Magyarországon töltötte, és Sárospatakon halt meg,¹⁰⁹ amiből arra lehet következtetni, hogy élete végén talán valóban Thököly szolgálatában állhatott.

Összegzés

Összefoglalásként érdemes kiemelni, hogy Paskó Kristóf karrierje meglehetősen egyedi, nem tipikus diplomatakarrier, és maga Paskó sem tipikus diplomata, hiszen a legtöbb, hasonló pozícióban lévő társa nem mert vagy nem is tudott önálló politikai állásfoglalást tenni, maximum akkor, ha a fejedelem külön kikérte a véleményét. Ő viszont ezt külpolitikai kérdésekben kifejezetten szívesen tette, ráadásul az erdélyi belpolitikai csatározásokban is aktívan részt vett.

¹⁰³ TMÁO VI. 112.

¹⁰⁴ Lásd pl. Vizaknai Nagy István jelentését: TMÁO VI. 270-274.

¹⁰⁵ TMÁO VI. 148-149.

¹⁰⁶ Csáky László ekkori, Habsburgokkal való kapcsolatáról lehet olvasni pl. Otto Brunner: Österreich und die Walachei während des Türkenkrieges von 1683-1699. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Band 44, Heft 2-3, 1930.) című tanulmányában.

¹⁰⁷ TMÁO VII. 605-606.

¹⁰⁸ TMÁO VII. 609-610.

¹⁰⁹ Bethlen önéletírása. 502.

Mindezek ellenére követi működése kezdetén úgy tűnik, hogy megbízhatónak bizonyult Apafi számára, de később politikai elképzeléseierért, még ha nem is teljesen szándékosan, de feladta kibontakozó követi karrierjét. 1668-ban kezdődő fogsága csak hozzájárult ahhoz, hogy egyre inkább a Béldi-Bethlen-féle politikai csoportosuláshoz közeledjen. Karrierjének tényleges végét is ez okozta, hiszen a Béldi-összeesküvésben való részvétele miatt megfosztották vagyonától, és többé Erdélybe sem térhetett vissza.

Eddigi kutatásaim során már nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az Apafit szolgáló diplomaták karrierjében meghatározó szerepe volt a fejedelem iránti lojalitásnak, illetve az ő „patrónusuknak”, annak politikai helyzetének.¹¹⁰ Paskó pedig éppen az ilyen jellegű lojalitás hiánya miatt nem tudott nagyobb karriert befutni, valamint fő támogatóján, Bethlen Jánoson keresztül is egy olyan politikai körhöz kötődött, amely idővel egyre inkább eltávolodott a fejedelem köréből, és így befolyása is csökkent, bukása pedig a diplomata bukását is magával hozta.

Figyelemre méltó azonban, hogy Paskónak az általa betöltött funkció, és az ezzel kapcsolatos karrierlehetőségek ellenére is megvolt az igénye arra, hogy önálló politikai elképzeléseit kinyilvánítsa, miközben tisztában volt annak esetleges hátrányos következményeivel is. Habár ehhez sem társadalmi, sem politikai szempontból nem volt megfelelő helyzetben, mégis igyekezett valamilyen szinten saját képére formálni az erdélyi politikát, és ehhez Béldiékkel való együttműködésekor éppen azt a diplomáciai tapasztalatát használta fel, aminek megszerzése során kialakította önálló gondolkodásmódját.

Hivatkozott források

Bethlen: Erdély = Bethlen János: Erdély története 1629–1673. Fordította P. Vásárhelyi Judit. Az utószót és a jegyzeteket írta Jankovics József. A mutatókat összeállította Jankovics József és Nyerges Judit. Budapest. 1993.

Bethlen önéletírása = *Gróf Bethlen Miklós önéletírása, Első kötet. Kiadta: Szalay László. Pest, 1858.*

EOE XII. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek XII. szerk. Szilágyi Sándor. Budapest. 1887.

EOE XIV. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIV. szerk. Szilágyi Sándor. Budapest. 1889.

EOE XV. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek XV. szerk. Szilágyi Sándor. Budapest. 1892.

¹¹⁰ Az ezzel kapcsolatos írásom a kézirat elkészítésekor éppen megjelenés alatt áll Apafi Mihály portai diplomatáinak élet- és munkakörülményei: változások az erdélyi diplomáciában címmel (In: Az EKE TDI kiadványai, Konferenciák, műhelybeszélgetések XVII., Doktorandusz hallgatók VII. és VIII. konferenciájának tanulmányai).

- EOE XVI. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVI. szerk. Szilágyi Sándor. Budapest. 1893.
- EOE XVII. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVII. szerk. Szilágyi Sándor. Budapest. 1894.
- R. Gy. és a Porta = I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és okiratok. szerk. Beke Antal - Barabás Samu. Bp., 1888.
- TMÁO III. = Török-magyarkori Állam-okmánytár III. szerk. Szilády Áron - Szilágyi Sándor. Pest, 1870.
- TMÁO IV. = Török-magyarkori Állam-okmánytár IV. szerk. Szilády Áron - Szilágyi Sándor. Pest, 1870.
- TMÁO V. = Török-magyarkori Állam-okmánytár V. szerk. Szilády Áron - Szilágyi Sándor. Pest, 1871.
- TMÁO VI. = *Török-magyarkori Állam-okmánytár VI. szerk. Szilády Áron - Szilágyi Sándor. Pest, 1871.*
- TMÁO VII. = Török-magyarkori Állam-okmánytár VII. szerk. Szilády Áron - Szilágyi Sándor. Pest, 1872.
- TML III. = Teleki Mihály levelezése III. szerk. Gergely Sámuel. Budapest. 1907.
- TML IV. = Teleki Mihály levelezése IV. szerk. Gergely Sámuel. Budapest. 1908.

Hivatkozott szakirodalom

- Balogh Judit 2017: Apafi Mihály erdélyi fejedelem portai diplomatáinak felekezeti hovatartozása és kapcsolatrendszere. In: Ittész Gábor (szerk): *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában.* Budapest. 1-24.
- Bíró Vencel 1921: *Erdély követei a Portán.* Kolozsvár.
- Csáki Árpád 2008: „Kapikiha vala Székely Mojses”. Egy háromszéki diplomata I. Apafi Mihály fejedelem idejében. *Acta Siculica. Sepsiszentgyörgy.* 287-294.
- Csergheő Géza - Nagy Iván (szerk.) 1885-1887: *Wappenbuch des Adels von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone.* Nürnberg.
- Deák Farkas 1887: *Uzoni Béli Pál 1621-1679.* Magyar történeti életrajzok. Budapest.
- Erdélyi Alajos 1906: *Barcsay Ákos fejedelemsége. Első és második közlemény.* Századok. 412-450., 489-547.
- Kármán Gábor 2013: *Egy közép-európai Odüsszeia a 17. században.* Budapest.

- Kármán Gábor 2008: Átkozott Konstantinápoly: Törökkép Erdély 17. századi portai követségén. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk): *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest. 29-48.
- Kármán Gábor 2006: Az erdélyi török deákok: Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban. *Sic Itur ad Astra* 18. 155-182.
- Kármán Gábor 2012: Szuverenitás és reprezentáció: Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében. *Korall* 13. évf., 48. sz. 33-61.
- Kerekes Dóra 2010: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest.
- Nagy Iván 1863: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 10. kötet. Pest.
- R. Várkonyi Ágnes 1984: Erdélyi változások. Az Erdélyi Fejedelemség a török kiűzésének korában (1660-1711). Budapest.
- Trócsányi Zsolt 1972: *Teleki Mihály: Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*. Budapest.

FEKETE ZSUZSANNA

Magyar Adria Egyesület az államépítő nacionalizmus korában. Egy magyar „tengerkutató” lehetőségei*

Ha a tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján valaki az ország földrajzával, történetével elhivatott módon foglalkozott, akkor nagy valószínűséggel részt vett a Magyar Tudományos Akadémia tevékenységében, a közép- és felsőfokú oktatásban, másrészt tagja volta kapcsolódó egyesületek valamelyikének is. Publikált annak hivatalos közlönyében, kiadójánál jelentette meg a munkáit, részt vett nemzetközi konferenciákon, képviselve közösségét. Igyekezett minél több szakmai ismeretséget kötni a kapcsolódó intézmények berkei között. Hiszen a korszak, kiemeltképpen a dualizmus, kedvezett a polgárosodásnak, az egyesületek alakulásának, valamint a tudományágak fejlődésének. Mindezekre hatást gyakorolt a korszak jellemző eszmerendszere, a nacionalizmus.

A magyar tengerkutatók vagy oceanográfusok szűk körének is hasonló lehetőségei voltak az 1910. február 26-án megalakult Magyar Adria Egyesületnek (MAE) köszönhetően. A MAE reformkori előzményekre, mint például Kossuth Lajos szállóigéjére támaszkodva, ám ötvözve azta saját korára jellemző modernséggel, társadalmi, kulturális tevékenységet kívánt végezni, továbbá letenni egy újszerű tudomány,¹ az oceanográfia alapjait is a magyar állam szolgálatában. Ezért tanulmányunk fő kérdése, hogy az oceanográfia mennyire tekinthető nemzet- és államépítő tudománynak, követve a történettudomány vagy a földrajz példáját?

Tanulmányunk második részében pedig a MAE első emberének, Gonda Bélának (1851–1933) a pályáját tekintjük át, aki tevékenyége során a modern mérnöki tudást és a tudományos ismeretterjesztést elegyítette a magyar államépítő nacionalizmussal. Személyes életútjával alátámasztva vizsgáljuk meg az egyesület alakulásakor elmondott programadó beszédét, majd a tizenöt és huszonöt éves jubileumi közgyűlésen Koch Nándor titkár által elmondott értékeléseket az egyesületi tevékenység sikeréről és Gonda Béla vezetésének hatékonyságáról. A kulturális nacionalizmus működése szempontjából tesszük mérlegre Gonda munkásságát és a MAE által képviselt

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretében valósult meg.

¹ A tengerrel kapcsolatos megfigyelések az ókorig nyúlnak vissza, azonban ezek tudományos vizsgálata a hajózás fellendülésével indult meg a nyugati világban bizottságok alakulásával, intézetek felállításával és expedíciók szervezésével. A modern oceanográfia történetéről bővebben: Mills 2012:9–10., 13–17.

oceanográfiai tevékenységet. A forrásokat tekintve elsősorban az egyesület hivatalos orgánuma, A Tenger jelenti a kiindulási alapot. Ezenkívül Gonda Bélának az egyesület szervezése és a folyóirat szerkesztése érdekében írt levelei szolgálnak forrásul. A tanulmány nem terjed ki Gonda Béla gazdag szakírói tevékenységének az elemzésére és a MAE tagjainak vizsgálatára sem, amelyek majd egy későbbi kutatás tárgyát képezik.

Nacionalizmus a tudományban és a nemzetépítésben

A nemzet és tudomány kapcsolatának óriási szakirodalma van, mindezek között elsősorban a nemzetépítésben legfontosabb szerepet játszó történettudomány és földrajz azok, amelyek a MAE és Gonda esetében relevánsak végzettsége, az egyesületi tagság és a belső szakosztályi tagolás alapján. Az oceanográfia közel áll a földrajztudományhoz, mint a természeti környezet és az emberlakta táj leírásával, kutatásával foglalkozó diszciplína, mindez azonban erős történeti szemlélettel is kiegészült az egyesület működése során. Természetesen további szakosztályokat és területeket lehetne megvizsgálni, mint például a néprajz vagy a közigazgatással foglalkozó szakosztály, de erre jelen tanulmány nem vállalkozik.

A MAE előtt állt azon szaktudományos egyesületek mintája, mint az 1867 óta működő Magyar Történelmi Társulat vagy az 1872-ben létesült Magyar Földrajzi Társaság. A társaságok alapításukkal hangsúlyozták a diszciplína önállóságát, valamint olyan tevékenységet folytatattak, amelyben múzeumot szerveztek, évkönyvet, folyóiratot adtak ki stb. Országos jelentőségűek voltak, de sokszor kiegészültek megyeszékhelyenként szerveződő kisebb egyletekkel. További példa lehetett a MAE előtt a sokoldalú kulturális profillal rendelkező, kisebb tudományos akadémiaként működő Erdélyi Múzeum Egylet, szakosztályi felosztásával.² Ez az elképzelés illeszkedett a kulturális és tudományos nacionalizmus gondolkörébe, amely szerint a modern európai nemzeti tudat kidolgozása a történészek, filológusok feladata. A nemzeti tulajdonságok meghatározásával létrejött nemzeti identitás, a közös történelmi emlékezet mítoszokra és szimbólumokra támaszkodva kulturális közösséget jelent. A nacionalizmus nem csupán ideológia vagy politikai doktrína. Az általa létrejött nemzeti közösség egy identitáskonstrukció is egyben, kulturális entitással, amely képes a vallást és a hiedelmeket helyettesíteni. Egy tartós eszmerendszer, amely államépítésre és közösségszervezésre alkalmas. A historizmussal kiegészülve így a korszakban a szűk eliten túl társadalmi közkinccsé vált.³ A nacionalizmus a nemzet építése során gyakran összekapcsolódott a nemzeti kultúra megteremtésének igényével is. Így a nemzet

² Kósa 2006: 364.

³ Gyáni 2017: 11–12.

megkonstruálására nézve megkülönböztetünk politikai és kulturális nacionalizmust. Az előbbi a szuverén nemzetállam megteremtését szolgálja, míg az utóbbi a közösségi kohézióért küzd. A kulturális nacionalizmus aktorai elsősorban a művészek, tudósok stb., akik a nemzeti érzés és gondolat szintetizálására törekcszenek, mintegy megtöltve morális tartalommal a politikai nacionalizmust (például: az állampolgári egyenlőség vagy a nyelvi egységesítés). A kulturális nacionalizmus nemzetfelfogása organikus, és az értelmiség építi azt.⁴ Célja egy spirituális közösség felépítése, erősítése, a kollektív identitás rendszerének megújítása. A 19. században megnövekedett az igény a professzionalizálódó, racionális megismerés iránt. A tudományok szerepe felértékelődött, egyben a nemzeti szempont mint téma és szemléletmód is megjelent minden tudományágban. A nemzet mint konstans tényező folyamatosan jelen lesz a gondolkodásban, intézményekben és a politikai akaratban. A kulturális nacionalizmus hatására a történettudomány, vizsgálva a nemzeti szellemet, a nemzeti öntudatot, egyben közvetíti is azokat ajelenbe, amelynek következtében biztosítja a kulturális nacionalizmus továbbélését.⁵ Ezek alapján elmondható, hogy a MAE célkitűzésében, amely szerint az Adriát a magyar nemzet és állam javára szeretné tudományosan minél jobban megismerni és megismertetni az egész társadalommal, szintén megnyilvánul a kulturális nacionalizmus. Feltételezhető tehát, hogy Gonda Béla ezen célok megfogalmazásakor a korszak elvárásainak feleltette meg a MAE-t.

Az Adria mint tér és eszköz

A nemzeti identitás fontos részét képezi a tér, amelyben él a nemzet. Ezen tér leírására szolgált a 19. században intézményesülő tudományok egyike, a földrajz is, amelyet a kezdetektől jellemezta történeti nézőpont. A földrajz idővel megkülönböztette a természetföldrajzot és a társadalomföldrajzot, így a természet és az ember által alkotott tereket, melyek között kereste a kapcsolatokat. Mivel a területi dimenzió a nemzeti önazonosság része, az egyén kötődését is jelenti egyben a környezetéhez. A földrajz ezt a teret igyekezett leírni, ezzel létrehozva az érezhető, érzékelhető tájat. Megrajzolt térképein legitimálta a nemzet államterületét és saját helyét a tudományok között.⁶

A MAE térként az Adriát határozta meg, amelyhez a nemzetnek kötődnie kell, a külön testként (tényleges szárazföldi kapcsolat nélkül) az országhoz csatolt egyetlen tengeri kikötő, Fiume révén. A természeti táj dualizmus kori nemzetiesítése jellemző

⁴ A politikai és kulturális nacionalizmus nem feltétlenül válik el egymástól, de forrásuk eltérő. A politikai nacionalizmus esetében a felvilágosodásra visszavezethető voluntarista nemzetfelfogás érvényes, míg a kulturális nacionalizmus a romantikára, és az organikus felfogás jellemzi. Hutchinson 2017: 21.

⁵ Gyáni 2017: 17–19.

⁶ Szilágyi 2019: 58–59.

volt, de a nemzet belsőkohéziójának megteremtése ellentétes hatást gyakorolt az etnikai szétfejlődésre (lásd a modernizáló magyarság és elmaradt horvátok sztereotípiáját).⁷ Magyar részről motivációt jelentett, hogy a horvát–magyar kiegyezéssel nem rendeződött Fiume és környezetének jogi hovatartozása, a magyar elit igyekezett azt megszerezni és nemzetiesíteni. Deák Ferenc kezdeményezésére, de provizórikusan királyi rendelet útján Magyarország közvetlen fennhatósága alá került Fiume. Ez azonban a dualizmusban mindvégig elfogadhatatlan maradt a horvátok számára. Ennek kettős hatása volt, mivel egyrészt folyamatos polémia tárgyát képezte Fiume hovatartozása, amelyet bizonygatni kellett, másrészt (kezdetben!) mérsékelt nemzetiesítéssel igyekezett a magyar fél megjeleníteni az Adrián, és inkább a gazdasági, kereskedelmi szempontok szerint kijelölni céljait az észak-adriai régióban. A magyar fél úgy igyekezett fennhatóságát kiterjeszteni, megszilárdítani, hogy a modernizációval elnyerje és megtartsa a fiumeiek, elsősorban a várost irányító olasz elit támogatását. Ezért mellőzte a nagy nacionalista demonstrációkat, a magyarosítás direkt megnyilvánulásait a városban, mint a nemzeti címer és zászló, felvonulások, de a politikai röpiratokban, szépirodalmi alkotásokban és a sajtóban annál inkább igyekezett megteremteni a „magyar tenger” fogalmát. Meghonosítani azt magyar közegben és nemzetközi szinten egyaránt, tudományosan és ismeretterjesztő szinten is. Tehát az államépítést úgy igyekezett a magyar állam végrehajtani „külön testén”, hogy ott az adott multikulturális közegben a terület kultuszát magyar részről is erősítse, és annak integráló hatását felhasználja Fiumében és Magyarországon egyaránt. Ez a törekvésleginkább a mobilis városi középosztályra hatott, amelyet ezáltal ösztönözni tudott az individualizált haza védelmére.⁸ A Fiumében zajló államépítésre példa az a sor fejlesztés, amely Baross Gábor miniszter révén indult meg igazán a kikötő építésével. A hajóelnevezések tendenciáját követve kivehető a kulturális nacionalizmus hatásának erősödése. Az állami támogatások révén a Magyar Adria Részvénytársaság a gőzhajózás fejlesztésébe kezdett, amelynek igazgatósági tagjairól nevezték el első hajóit, mint Jókai, Szapáry, Tisza, Baross.⁹ 1889-et, Baross miniszteri kinevezését követően azonban már a magyar történelem nagy alakjairól nevezték el Árpádnak, Mátyás királynak stb., amely demonstrálta, hogy a hajók finanszírozója a magyar állam és a magyar érdekeket hivatottak szolgálni. A városban a magyar jelenlét erejének növelésére több telket vásároltak, a város szövetéhez ugyan nem nyúltak, de a tengerfeltöltés helyét aktívan beépítették. Olyan, mai napig emblematikus építményekről van szó, mint a pályaudvar, piac, kormányzói palota, Adria-palota (amelynek budapesti testvére is hamarosan felépült). A modern magyar irodalom Adria-kultuszának megteremtője,¹⁰ Jókai Mór képviselőházi felszólalásában is kijelentette, hogy a tengerpart magyarosítása csak

⁷ Eszik 2015: 75–96.

⁸ Hutchinson 2019: 27–28.

⁹ Eszik 2019: 241.

¹⁰ Jókai három Adrián játszódó regényével: *Egy játékos, aki nyer* (1882); *A három márványfej* (1887); *Ahol a pénz nem isten* (1904).

tudatos munka eredménye lehet.¹¹ A magyar tengerpart Garády Viktornak (a szigorúan tudományos és szakmai célokra működő, állami támogatással 1905-ben alapított fiumei Biológiai Intézet igazgatójának)¹² köszönhetően megjelent a gyermekirodalomban, Kenedi Géza révén pedig az úti leírásokban. Egyesületi közegben a Magyar Turista Egyesület rendelkezett fiumei osztállyal, amely később betagozódott a Kárpát-Egyesületbe. Ezenkívül további tengeri vonatkozása volt Magyar Földrajzi Társaság is, részben egyik alelnöke, Havass Rezső miatt, aki egyenesen imperialista aspektusból foglalkozott Fiumével, mint Magyarország balkáni expanziójának kulcsával.¹³ Havass a MAE-nek is tagja volt, Gondával jó kapcsolatot ápolt. Hozzá kell tenni, hogy kutatói vélemények szerint a magyar állam fiumei tevékenységét nem érdemes expanziós, imperialista tevékenységnek tekinteni.¹⁴ Ugyanakkor a magyar birodalmi gondolatok a 19. századon végighúzódnak, és általában dél-keleti orientációjú volt, itt értjük akár a „legnagyobb magyar” dunai és fekete-tengeri gőzhajózás fejlesztésére irányuló tevékenységét, vagy akár Kállay Béni Boszniára vonatkozó elképzeléseit az annexió kapcsán. Kállay szerint a magyar nagyhatalmiság jogcímei a kornak megfelelően történetiek, civilizatorikusak és biztonságpolitikaiak voltak.¹⁵ Bosznia-Hercegovinát Kállay kedvezőnek találta birodalmi szempontból egy politikai nemzet felépítésére, mivel Bosznia-Hercegovina közjogi értelemben Magyarország része volt, de politikai egység helyett leginkább kulturálissal rendelkezett csupán. Mindezt a Római Birodalommal is összekapcsolta úgy, hogy az annexió a rómaiak által épített útvonalak mentén haladó magyar imperiális politika iránya volt, amely révén levihette erejét és civilizációját délre.¹⁶ A balkáni expanzió lényege az volt, hogy az orosz, pánszláv befolyástól elvágják az ott élő népeket, így szabad utat nyerhetett a Monarchia és vele együtt Magyarország is. A magyar nagyhatalmiság a Habsburg Birodalomban tudott megvalósulni, mivel így lehetőséget kapott a közös ügyek irányítására, amelyet Kállay 1882–1903 közötti közös pénzügyminisztersége révén maga is gyakorolt.¹⁷

¹¹ Jókai Mór felszólalása az 1881. szeptember 24-én kezdődő ülészakban. *Eszik* 2019: 236.

¹² A Biológiai Intézet megnyitásáról és felszereléséről: *Gazdasági Mérnök* 1905: 124–125.

¹³ Havass 1898. Összefoglalóan: *Romsics* 2004: 121–159.; *Demeter* 2018: 284–316.

¹⁴ *Eszik* 2019: 243.

¹⁵ *Romsics* 2004: 121–159.

¹⁶ *Dán* 2000:220–221.

¹⁷ *Bertényi* 2007: 53–54.

Oceanográfia és államépítés: mi végre vagyunk az Adrián?

Véleményünk szerint az oceanográfia is nemzet- és államépítő tudomány volt a MAE értelmezésében, legalábbis ez a benyomás támad bennünk Gonda Béla beszédeit olvasva. Gonda Béla az alakuló ülésen, a Magyar Tudományos Akadémián elmondta, hogy az egyesületnek kettős célja van, tudományos és társadalmi, kulturális. Beszéde mindenképpen öndefiniáló és programadó volt a MAE szempontjából. Nem csak az egyesület felépítéséről, de az egyesület létrehozásának okairól is beszélt. Törekvésük volt a magyar emlékek feldéirtése és ismeretterjesztése, valamint a tengerkutatásban magyar eredmények elérése. Ezenkívül pedig szakvéleménnyel szerették volna támogatni a tengerre irányuló kormányzati munkát a minisztériumokban. Gonda többször utalt a horvátokra, illetve a horvát–magyar viszony negatív tendenciájára, de szó szerint nem nevezte meg őket. Gonda szerint az egyesület nem a magyar térfoglalást segíti elő, hanem csak felhívja a figyelmet arra, hogy milyen magyar vonatkozásai vannak Fiumének és az Adriának, valamint az egyesület feladata, hogy ezek erősítésére mit tehet a tudományos kutatás az állami fejlesztések terén.¹⁸

Itt párhuzamként említjük Gonda kortársát, Márki Sándort (1853–1925), aki történelem–földrajz szakon végzett, és a kolozsvári egyetem professzora volt, ahol elsősorban egyetemes történelmet tanított. Az egyetemi tankönyveken kívül helytörténeti munkákat publikált, valamint Dózsa Györgyről és II. Rákóczi Ferencről írt monográfiát. Márki szakmai és politikai nézetei alapján is összetett személyiség volt, mivel egyszerre érezte sajátjának a kurucos-függetlenségi gondolkört és a baloldalt, a plebejus-demokratikust is. Thaly Kálmán biztatására, Rákócziról írt trilógiájának a szemlélete nemzeti és romantikus volt, de helytörténeti munkájában megértéssel viszonyult a nemzetiségi törekvésekkel szemben, Béccsel viszont mindig elutasító volt.¹⁹ Márkival összehasonlítva, Gonda Béccsel szemben nem mutatkozott elutasítónak, hiszen a MAE-t is osztrák mintára szervezte meg, valamint a dualista Monarchia birodalmi keretében képzelte azt el. Azonban a horvátokhoz való viszonya kettősséget mutat, mert egyrészt Márkihoz hasonlóan megértő volt törekvéseikkel szemben, és a békés együttélésben bízott, ugyanakkor az egyesület szempontjából rivalizálizált a horvát oceanográfiai kezdeményezésekkel. Mindez összefüggésben állt a Trieszt és Fiume között folyó versengéssel, valamint az erős, elsősorban trieszti nyugati-szláv jelenléttel. A cseheknek Habsburgbirodalmi törekvései miatt jelentős tőkájük koncentráldott az észak-adriai régióban.²⁰ Ez némiképpen tovább bonyolította a magyar startégiát az egyébként is multikulturális térségben, amelyet Gonda is érezkelhetett. Gondáról tudjuk, hogy barátságot ápolt Márki Sándorral, akit igyekezett

¹⁸ A Tenger 1911: 1.

¹⁹ Márki Sándor életútjáról, politikai beállítottságáról, történetirői értékeléséről a magyar történettudományban bővebben: Romsics 2011: 150–152.

²⁰ Klabjan 2011:22–23.

bevonni minél jobban az egyesület tevékenységébe 1914-től kezdve, hogy *„Amidőn egyesületünk kulturális és hazafias szempontból egyaránt nagy jelentőségű működését becses figyelmébe ajánljuk, kérjük, hogy ügybuzgó tevékenységével egyesületünk céljainak megvalósításában közreműködni szíves legyen.”*²¹ Egyrészt támaszkodott történelmi munkásságára, és olyan írásokat kért tőle, mint az 1915-ben megjelent Rákóczi adriai tervei, vagy a Magyar uralom az Adrián: történelmi vázlat című művet, amely a MAE saját kiadójánál, a Magyar Adria Könyvtár gondozásában jelent meg. Másrészt Gonda több kezdeményezésbe igyekezett bekapcsolni Márkit – amelyekben készséggel részt is vett –, ilyen volt a Magyar Flotta Naptár,²² vagy a tenger tanítása a közoktatásban („A tenger történetének tanítása”, amely tanulmányért Gonda 50 korona tiszteletdíjat ígért 1916-ban Márkinak). A világháborút követően is tartották a barátságot, mint írja *„A régi kapcsolatunk az Adriához – reméljük nem örökre – elválták a jugoszlávok. De azért az Adriáról nemszabad lemondanunk. Tudományos munkásságunk az Adrián fenntartjuk s a történelmi hagyományokat is ápolni fogjuk.”*²³ Gonda barátsága Márkival azért fontos, mert egyrészt jelzi Gonda kapcsolati hálóját, amelyet felhasznált az egyesület céljainak előmozdítására, másrészt hatással lehetett rá Márki történelmi munkássága is. Gonda levelei az egyes írások megrendelésekor hazafias hangvételűek, és egyértelműen az Adria nemzetiesítéséről szólnak.

Önértékelés és méltatás

Koch Nándor az egyesület tizenötödik évfordulója alkalmából tartott ünnepi közgyűlésen, 1925. március 25-én az egyesület Múzeum körüli épületében foglalta össze annak tevékenységét, kiértékelve a MAE teljesítményét az alakuláskor kitűzött célok tekintetében. Megkérdőjelezhető állítása szerint az egyesület teljesen önjelölt szerveződött meg, minden kormányzati támogatást nélkülözve.²⁴ A jubileumi alkalmon Koch úgy fogalmazott a MAE-t illetően, hogy egy *„...új kulturális szervezkedés a magyar tudományok szélesebb térségein való terjeszkedését jelentette.”*²⁵ Koch konkrétan kijelenti, hogy a MAE nemzeti feladatra vállalkozott alakulásával, amely már a második évében széleskörű társadalmi bázisra talált (1911-ben 600 fő volt a tagsága!).²⁶

²¹ Gonda Béla Márki Sándorhoz. 1914. június 2. MTA KIK KtMs 5161/1025-1062

²² Ennek kiadása sajnos, a háború miatt nem valósult meg. MTI Napi hírek 1922. április 4.52.

²³ Gonda Béla Márki Sándorhoz, 1916. június 30. MTA KIK KtMs 5161/1025-1062. A tenger történetének tanítása címmel megjelent: A Tenger 1916: 209–221.

²⁴ Ez az állítás további levéltári kutatásokat igényel, amelyre jelen tanulmány nem terjed ki.

²⁵ ATenger 1925: 39.

²⁶ A dualizmus egyetlen egyesületi összeírása 1878-ban volt, amelynek felhasználhatósága, releváns információi kérdések ugyan a Magyar Adria Egyesület szempontjából, de mégis érzékeltetheti, hogy Koch

Ehhez szüksége volt *A Tenger* folyóirat elindítására, amely segítségével legyőzhették a „turáni közönyt”. Az egyesület jelentőségét elsősorban kulturálisan határozta meg, mivel folyóirata révén az egyetlen olyan magyar orgánus volt, amely a tengerre vonatkozó ismereteket tartalmazott. Lehetőséget biztosított a magyar szakembereknek a publikálásra, valamint külföldi kapcsolatainak kiépítésével elérte kitűzött célját, hogy egyrészt egyedülálló szakkönyvtárat működtessen Budapesten, másrészt nemzetközi szinten is integrálja a tengerrel és annak élővilágával foglalkozó magyar tudósokat. Koch ténylegesen a MAE sziklaszilárd legitimitását a két tengerkutató expedícióra alapozta,²⁷ amelyek szerinte a legfontosabb teljesítményei voltak a szervezetnek és annak vezetőjének, Gonda Bélának. A megfelelő összeget gyűjtéssel sikerült előteremteniük. Sajnos a saját hajó vásárlása nem valósult meg a háború kitörése miatt. Koch kiemelte a MAE tudományszervező munkáján túl az ismeretterjesztő tevékenységét is, amelyet a háború előtt nyilvános előadások révén végzett, ezzel elérve a vidéki közönséget is. További kapcsot igyekezett kiépíteni a haditengerészet szereplőivel, szakíróival, valamint jelen lenni a jelesebb eseményeken, mint a Szent István csatahajó vízrebocsátása. Koch külön felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak a magyar birodalmi eszmény képviselője, a befolyásos laptulajdonos, Rákosi Jenő ajándékozott a csatahajónak selyemzászlót, de a MAE is készített egy plakettet, amelyet Gonda Béla adott át a ceremónián. A MAE jelentőségét növelte védnökeinek rangja Koch szerint, mivel IV. Károly mármint király fogadta el az egyesület védnökségét,²⁸ valamint Haus Antal (1851–1917) tengernagy, a cs. és k. hadügyminisztérium tengerészeti osztályának vezetője volt az egyesület másik pártfogója (mindez ellentmond a kormányzati támogatás hiányának). Későbbiekben pedig Horthy Miklós kormányzó is elfogadta a védnöki felkérést, és levelében arra buzdított, hogy minden hazafi lépjen be az egyesület kötelékébe. Az egyesület elhivatottan végezte a világháború alatt a tengerrel kapcsolatos haditudósítást, valamint Trianont követően pedig kötelességének tekintette az újjáépítést a kultúra minden eszközével.²⁹

A huszonötödik jubileumi közgyűlésen elmondott beszédében Koch szintén értékelte az egyesület működését. A MAE előzményeként most sem mulasztotta el megemlíteni Tápay-Szabó László (1874–1941) művelődéstörténész, újságíró, a MAE főtítkára 1909-

Nándor büszkeségének oka a tagsággal kapcsolatban indokolt, mivel az 1878-as összeírás szerint egy egyesület élettartama átlagosan 10 év és taglétszáma pedig 169 fő volt. Ezt pedig a MAE bőven túlszárnyalta. Az egyesületek összeírásáról bővebben: Kósa 2006: 362–363.

²⁷ A *Najade* hajóval kétszer valósult meg magyar tengerkutató expedíció, a Magyar Adria Egyesület szervezésében 1913 őszén és 1914 tavaszán. Az itt végzett kutatómunka a vízminőségre, a tengerfenékre, valamint az állat- és növényvilágra irányult, mérésekkel és minták begyűjtésével. Ezek feldolgozása és publikálása az egyesület feladata volt. Leidenfrost Gyula biológus mindkét expedíción részt vett, tapasztalatait megírta a *Keserű tenger* (1936. Budapest) és a *Kék Adria* (1937. Budapest) című könyvekben. Rajta kívül további MAE-tagok is publikáltak. Az 1940-ig megjelent tanulmányok és könyvek listája: Kolosváry 1940: 87–88.

²⁸ IV. Károly sajátkezű sorokat is küldött, valamint egy arcképet, amelyen tengernagygyi egyenruhában szerepel, és az egyesület felhasználhatta volna a Magyar Flotta Naptárához ezt a levelet. MTI Napi Hírek 1922. április 4. 52. Mit? Hiányzik az alany a tagmondattól vagy a visszautaló szó.

²⁹ *A Tenger* 1925: 39–46.

ben megjelent *Magyar Adria* című füzetét, amely az egyesület elődjének, a Magyar Adria Bizottság életre hívásáról szólt. A bizottság elsődlegesen tudományos jelleggel működött volna, azonban Koch bevallása szerint is a korszak bevett kulturális egyesületi missziójának megfelelően, egy szélesebb társadalmi réteget megcélzó egyesületet is kellett a bizottság mellé rendelni. Ennek legfőbb oka a bizottság működéséhez szükséges erőforrások előteremtése volt, amelynek jelentős részét a tagdíjakból és adományokból nyerhette az egyesület.

Gonda Béla miniszteri tanácsos, a törekvő kultúrmérnök

Szólóské község II. Rákóczi Ferenc fejedelem szülőhelyének, Borsinak közvetlen szomszédjában található, a mai Szlovákia területén, Kassa megyében. Itt született 1851. december 28-án Gonda Béla, későbbi mérnök és miniszteri tanácsos. Korabeli leírások szerint a Bodrog-parti falunak ekkor 375 lakosa volt, amelyből 280 fő reformátusvallású volt.³⁰ A közösség lelkipásztoraként szolgált Gonda Péter, Gonda Béla édesapja, akinek köszönhetően 1838/39-re felépült az új templom.³¹ A Gonda család régi Zemplén megyei nemesi családnak számított. II. Ferdinánd király 1631. november 18-án adományozta Gonda Baláznak a magyar nemesi címet.³² Gonda Béla Sárospatakon végezte középiskolai tanulmányait 1869-ig, majd a budapesti és a bécsi egyetemen tanult vízügyi mérnöknek 1875-ig.³³ A pályaválasztásában szerepet játszhatott, hogy Bodrog-parti szülőfalujában évente visszatérő probléma volt az árvíz.³⁴ Továbbá Gondát befolyásolhatta még a kultúrmérnöki hivatás általános, 19. századi népszerűsége is. Hiszen a természeti környezet átalakítását célzó munkálatok soha korábbi mértékben nem valósultak meg, mint a században.³⁵ A biztos karrier vonzó lehetett Gonda számára is. Személyiségének és életútjának megértéséhez érdemes szétszálazni annak eseményeit, intézményeit, fontos szereplőit.

Gonda életét a társulatok és egyesületek, valamint szaklapok határozták meg. Karrierjét 1873-ban kezdte meg, még egyetemi éve alatt, amikor a Torontál Ármentesítő Társulatnál kezdett el dolgozni. Jellemzően egész életében munkája során szerzett tapasztalatait, tudását rendszerezte és kiadta szakkönyvek, szaktanulmányok formájában. Így történt, hogy 1877-ben megjelentette a Magyar Mérnök- és Építészegylet

³⁰ Fényes 1851. IV. 157.

³¹ http://www.refzem.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=94&Itemid=503 (Letöltve: 2020. június 10).

³² Szinnyei 1894: 1278.

³³ Ágoston 2002: 115–118.

³⁴ Borovszky 1905: 113.

³⁵ Kósa 2006: 318–319.

gondozásában *A Torontál-megyei tiszai zsilípek* címmel 32 oldalas első írását, miután befejezte a rábízott Torontál megyei feladatát. A másik társulat, a Tiszavölgyi Társulás a Tisza szabályozására alakult, amelynek gyűlésein Gonda jegyzetelt és szerkesztette jegyzőkönyveiket, valamint a társulat hivatalos közlönye is a Gonda által indított Gazdasági Mérnök című lap volt.

Gonda életének keretét minisztériumi munkája adott. Az 1880-as évektől dolgozott a Földművelésügyi Minisztériumban, ahol a vízügyekkel és a Vaskapu szabályozásával foglalkozott, ezt némi átszervezést követően az újonnan alakult Kereskedelmi Minisztériumban folytatta. Itt meg kell említeni azt a hivatali kollektívát, amelyben Gonda feltételezhetően komolyan spirációt merített szakmai munkájához. Ennek tagjai: az 1848–49-es szabadságharcot végigharcoló, és az árvizek adatainak elemzésével foglalkozó Péch József (1829–1902) miniszteri tanácsos, az országos vízepítészeti igazgatóság vízrajzi osztályának vezetője³⁶ és fia, Béla (1861–1949) kultúrtechnikus és miniszteri tanácsos, Kovácsy Sándor (1844–1922) jogász és országgyűlési képviselő, Faragó Lipót (1855–1908), belvizek elvezetésével foglalkozó mérnök, Kolossváry Ödön (1857–1921), az Alföld öntözésével foglalkozó mérnök, továbbá a baloldali mérnökmozgalmak egyik vezetőalakja, Bogdánfy Ödön (1863–1944) hidrológus, Landgraf János (1857–1931) mérnök és halászati szakember, Fekete Zsigmond (1847–1914) műszaki tanácsos és országgyűlési képviselő, Farkass Kálmán (1859–1953) gépészmérnök, valamint Kvassay Jenő (1850–1919). Kvassay nevéhez fűződik számos építőmérnöki szakkönyv és intézmény. Ő volt a Balaton első kormánybiztosa, kikötő kiépítésével foglalkozott, folyószabályozással, ármentesítéssel, valamint a korban nagyon divatos kultúrtechnikus hálózat megteremtésével, így talajjavítással, utak építésével is a vízszabályozáson túlmenően.³⁷ A budai műszaki egyetemen végzett mérnökök alkották a Baross Gábor miniszter mögött felsorakoztatott kultúrtechnikus gárdát, megfelelő szakmai bázist képezve abban az országos jelentőségű munkában, amelyet a folyószabályozás vagy a kikötőépítés jelentett. Tehát Gonda karrierje tehetséges kortársaihoz hasonlóan alakult.

A 19. század első felében többnyire vármegyei szinten, uradalmi hatáskörben végezték a vízügyi munkákat. Hiányzott a műszaki értelmiség ezek vezetésére. Első generációjuk II. József által alapított pesti mérnöki intézetben, az Institutum Geometrico Hydrotechnicumban tanult. A többi között itt végzett Vásárhelyi Pál, az Al-Duna és Tisza szabályozója,³⁸ akit Gonda követendő példaképének tekintett, és életrajzát is megírta.³⁹ Gonda tudatosan építkező szakmai karrierjének további fontos szakaszát jelentették külföldi hivatali utazásai az 1890-es években, amelyek során

³⁶ Szinnyei 1905: 638.

³⁷ Fejér 2000:46–48.

³⁸ Kósa 2006: 319.

³⁹ Gonda Béla 284 oldalas Vásárhelyi Pál élete és művei című könyve 1896-ban jelent meg a Mérnök- és Építész-Egylet kiadásában. A műhöz segítséget kért Szinnyei Józseftől is, amikor a Magyar írók élete és munkássága szócikkéről leveleztek. Gonda Béla Szinnyei Józsefhez. 1902. szeptember 10. MTA KIK Kt. Ms776/344-349.

Franciaországban és Németországban töltött időt, valamint résztvett Magyarország küldöttjeként a Hágai Kongresszuson. Magyarország 19. századi vízügyi munkálatai európai szinten is elismerést váltottak ki, mert a legnagyobb arányú ármentesített terület a Kárpát-medencében található a kontinensen (megelőzve Hollandiát, Olaszországot is).⁴⁰ Szinnyei József (1830–1913) lexikonában is szócikket kapott,⁴¹ amely szerint egyetemi tanára, Szily Kálmán (1838–1924) biztatására kezdett (szak)irodalmi tevékenységbe: a Természettudományi Közönyben és A Honban több tanulmánya megjelent. 1876 őszén a földművelési miniszter megbízásából beutazta Magyarországot. Ezen az úton gyűjtött megfigyeléseiről is írt számos szócikket, például a talajjavításról és a rizstermelésről. Ő alapította a Gazdasági Mérnököt (1877), szerkesztette és kiadta a Műszaki Hetilapot 1881-ben, a Kiállítási Értesítőt (1884–1885), valamint a Vízügyi Közönyt (1886–1887).⁴² Gonda részt vett a Borovszky Samu-féle Magyarország vármegyéi sorozat Fiuméről és Torontál megyéről szóló kötetének szerkesztésében és írásában is.

Az utolsó feladat – a magyar Adria

A szép karrier az utolsó harmadában, amely során Gonda ontotta magából a külföldi szakkönyvek és cikkek fordításait, az általa szerkesztett megannyi folyóirat tudományos cikkeit és számos szakkönyvét a saját területéről, választották meg politikusok és tudósok a Magyar Adria Egyesület elnökének. A Budapesti Hírlap beszámolója alapján közel százötvenen vettek részt az ülésen, akadémikusok, egyetemi és magántanárok, múzeumok vezetői és képviselői, és nagy létszámban voltak jelen középiskolai tanárok is. A megválasztott tisztségek alapján tudjuk, hogy Gonda elnöklete alatt lett szakosztályi vezető többek között Berzeviczy Albert (1853–1936) történetíró, az MTA elnöke, Teleki Pál gróf (1879–1941) későbbi miniszterelnök, neves földrajztudós és Csánki Dezső (1857–1933), az Országos Levéltár vezetője, későbbi államtitkár és az MTA igazgatója.⁴³

Gonda megválasztásának háttérében személyisége és szaktudása állhatott, mivel különösebb magánéleti szálak nem fűzték a tengerhez. Fiumében nem voltak érdekeltségei a hivatali munkáján kívül. Nem volt tagja a legfelsőbb társadalmi rétegnek, hogy nevének egyszerű említésével ajtók nyílnak meg az egyesület előtt. Nem állt rendelkezésére olyan tőke, amely esetenként muníciót jelenthetett volna az ügyek elősegítésének érdekében. Úgy is tűnhetett, hogy egészen addig nem is

⁴⁰ Kósa 2006: 322.

⁴¹ Gonda Béla Szinnyei Józsefhez, 1894. október 23. MTA KIK Kt. Ms776/344-349.

⁴² Tisza 1985: 635–641.

⁴³ Budapesti Hírlap 1910. február 27. 10.

foglalkozott behatóbban a magyar tengerrel. Azonban ez nem magyarázná a későbbi aktivitását, fáradhatatlanságát az egyesület vezetésében. A tengerés Fiume iránti érdeklődésének egyik korai jele volt az, amikor 1902. szeptember 10-én keltezett levelében a hazai hírlapgyűjtés megalapozójától, a Széchényi Könyvtár hírlaptárának vezetőjétől, Szinnyei Józseftől elkérte Kossuth nevezetes cikkét, a Pesti Hírlap 8. számát másolásra, amelyben Kossuthtól elhangzik a mitizáltfelhívás: *“Tengerre magyar, el a tengerhez”*.⁴⁴ Az ötvenkilencedik életévében megválasztott Gonda ugyanakkora vízügyek terén megkérdőjelezhetetlen szaktekinélynek számított. Nevet szerzett szakírói tevékenységével, ráadásul Budapesten jó kapcsolatai voltak, hiszen már negyven éve élt a fővárosban, több évtizede dolgozott a közigazgatásban, otthonosan mozgott a lapszerkesztésben és kiadásban. Számos kitüntetés benrészeseült teljesítménye elismeréseként. Feltételezhetően jól beszélt angolul, németül a fordításokés a külföldi utak alapján. Ki- és megválasztásának fő oka azonban személyisége lehetett.

Erre példa Görzsönyi Vargha Gyula (1853–1929) statisztikus, költő, műfordító, a Kisfaludy Társaság alelnökével való barátsága. Fennmaradt levelezésük alapján Gonda felkérte Varghát, hogy a MAE tizenöt éves jubileumi ünnepségére és közgyűlésére írjon verset: *“Nagyon szeretném, ha ezalkalommal adriai uralmunk dicsőségét, ma is szétmarcangolt állapotunkból egy szebb igéző kibontakozás reményében egy hazafias költeményben is kifejezésre juttathatnánk. Úgy gondoltam, hogy talán van sok szép hazafias költeményeid közt egy adriai vonatkozású, amiért is igaz tisztelettel és hazafias lelkedben bízó reménységgel kérlek, kegyeskedjél egy ilyen költeményedet lehetőleg március 10-ig hozzám eljuttani, hogy programomba fölvehessük.”*⁴⁵ Ezt azonban Vargha elutasította viszont válaszában. Gonda ezt köszönettel és megértően tudomásul vette: *“Jól tudom, hogy ehez hangulat kell (hiszen az élet is csak hangulat), de azt is tudom, hogy ha ebben a nyomorult országban van valakiben hazafias hangulat, azok közt a legelső Vargha Gyula, akinek hazafias versei a legközönyösebbek lelkében is felgyújtják a nemzeti eszmények iránt a lelkesedés tüztét. Bízó reménységgel ismétlem meg azért kérésemet s várom a lelkesítő ünnepi költeményt. Hiába! A csüggedő ifjúságba nekünk öregeknek kell fiatalos szívet lelke tültetni.”*⁴⁶ Sajnos a vers nem került megírásra, de bizonyítja Gonda erőfeszítését, amelyet az ügy iránt tett.

Gondáról a MAE-vel kapcsolatban fennmaradt levelezése hangneme, valamint az 1910 és 1933 között hosszan viselt elnöki tisztsége alapján elmondható, hogy kitartó szervező volt, társaságban nem volt megosztó személyiség. Fontos szerepet játszhatott ebben Gonda vallásossága is, hiszen mint református hívő nemcsak a budapesti Kálvin téri református közösség tagja, sőt presbitere volt, de megalapította a Bethlen Gábor Nyomdát is, amely kalendáriumokat adott ki, valamint néhány könyvet. A nyomdászékhelye is az egyházi épületben volt a Kálvin téren.⁴⁷ A MAE, valamint az a szellemiség, amelyben Gonda Béla vezette, és amelyet halála után is igyekeztek követni

⁴⁴ Gonda Béla Szinnyei Józsefhez. 1902. szeptember 10. MTA KIK Kt. Ms 776/344-349.

⁴⁵ Gonda Béla Vargha Gyulához. 1925. február 21. MTA KIK Kt. Ms 1017/84-89.

⁴⁶ MS 1017/84-89. Gonda Béla Vargha Gyulához. 1925. február 28. MTA KIK Kt. Ms 1017/84-89.

⁴⁷ Uo.

az egyesület vezetői, hasonlóságot mutatnak a körülbelül negyven évvel korábban, Hunfalvy János irányításával kialakuló hazai földrajztudomány fejlődésével.⁴⁸ Véleményünk szerint Hunfalvy alakjával és szerepével rokonítható Gonda Béláé, aki szintén személyes érdeklődése és szakképzettsége miatt, akadémiai felkérésre igyekezett programadó lenni a tengerkutatásában.

Összegzés

A MAE célkitűzése a kezdetektől kettős volt, egyszerre volt tudományos és kulturális egyesület. Ezért a megszólítani kívánt közönsége is a szakmai közegetől egészen az ismeretterjesztő tevékenységig terjedt középiskolákban, művelődési házakban stb. Egyrészt szerettek volna tudásbázist létrehozni az Adriáról, amely a kiadványok, a folyóirat, a könyvtár és a múzeum révén meg is valósult, másrészt mindennek szerettek volna nemzeti színezetet adni. A nacionalizmus tehát jelen volt az egyesület tevékenységében, hatást gyakorolva annak tudományos és kulturális működésére egyaránt. A MAE mint a tengerkutatás egyetlen szakmai fóruma az oceanográfiát a magyar nemzeti öntudat erősítésére is használni kívánta (lásd az iskolai tananyagba való beemeléseinek tervét), csakúgy mint a korszakban a földrajzzal vagy a történettudománnyal is tették. A MAE előtt álló követendő példák szerint is a tudományos kutatásoknak az egyik, ha nem a legfontosabb célja, hogy a nemzet gyarapodását szolgálják, legalábbis a korabeli elképzeléseknek megfelelően. Ezért az oceanográfia ennek értelmében tekinthető nemzetépítő tudománynak. Gonda Bélának, az egyesület elnökének ez volt a törekvése már az alakulásuktól kezdve, és ezen elképzeléséhez hű maradt mindvégig. Erre bizonyítékuak szolgálnak levelei és tanulmányai, cikkei egyaránt.

A magyar oceanográfia kialakulása a MAE révén a többi tudományághoz képest némi fáziskéséssel kezdett el fejlődni, és az első világháborút követően, Fiume elvesztésével hamar megszűnt valódi tárgya. A tudományos kutatás helyét egyre inkább a magyar Adria kultuszának építése és ápolása vette át. Az egyesület munkájának köszönhetően azonban a magyar oceanográfia felhalmozott eredményei ma is megtalálhatók A Tenger folyóiratban, valamint a magyar közgyűjteményekben.⁴⁹

⁴⁸ Szilágyi 2017:72.

⁴⁹ A teljesség igénye nélkül: Magyar Természettudományi Múzeum, Dr. Juba Ferenc magyar tengerésztörténeti gyűjteménye.

Hivatkozott források

- MTA KIK Kézirattár Ms776/344-349 Gonda Béla Szinnyei Józsefhez.
- MTA KIK Kézirattár MS 1017/84-89 Gonda Béla Vargha Gyulához.
- MTA KIK Kézirattár MS 5161/1025-1062 Gonda Béla Márki Sándorhoz.
- MNL OL MTI 1922. április/11922-04-04.52.
- Magyar Adria Egyesület. Budapesti Hírlap (30.) 49. sz. 10.
- Gonda Béla 1911: A Magyar Adria Egyesület feladatai. A Tenger (1.) 1. sz.1–3.
- Koch Nándor 1925: Tizenöt év a Magyar Adria Egyesület történetéből. A Tenger(15.)4–6. sz.39–46.
- Koch Nándor 1935: A Magyar Adria Egyesülethuszonöteve. A Tenger(25.)9-12. sz.11–120.
- KolosváryGábor 1940: A két “Najade”-expedícióirodalma. A Tenger (30.)10-12.sz.87–88.
- HavassRezső 1898: Dalmácia Magyarországhoz való vonatkozásaiban különös tekintettel Fiumére. Budapest.
- Márki Sándor: A tenger történetének tanítása. A Tenger 1916. (6.) 209–221.
- A fiumei biológiai intézet. Gazdasági Mérnök 1905. (29.)16. sz. 124–125.
- Borovszky Samu (szerk) 1905:Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely.Budapest.
- Fényes Elek 1851 IV: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pest.
- Szinnyei József 1894, 1905: Magyar írók élete és munkái.3.; 10. kötet. Budapest.

Hivatkozott szakirodalom

- Ágoston István 2002: A nemzet inzellerei II. Vízmérnökök élete és munkássága XVIII–XX.sz. Szeged.
- Ifj.Bertényi Iván 2007:A „magyar birodalmi gondolatról” – az I. világháború előtt. Kommentár 2. 4. sz. 40–56.
- Dán Károly 2000: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. Aetas 15.220–248.
- Demeter Gábor 2018: A modernizációtól a kolonizációs törekvésekig. Magyar utazók, politikusok és gazdasági szakírók a balkáni feladatokról. (a 19. századi annexiós krízisig). Századok 152.284–316.
- Eszik Veronika 2015: A magyar horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához. Korall 16.75–96.
- Eszik Veronika 2019: „Közelebb hozni a tengert az ország szívéhez”. A magyar tenger megalkotása (1868-1914). In: Egyed Emese – Pakó László – Sófalvi Emese (szerk): Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Kolozsvár.233–244.
- Fejér László 2000: 150 éve született Kvassay Jenő, a dualizmus korának kiemelkedő vízügyi vezetője. Honismeret28. 46–48.
- Gyáni Gábor 2017: Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája. In: Bollók Ádám – Szilágyi Adrienn(szerk): Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században. Budapest.11–26.
- Gyurgyák János 2007: Ezzé lett magyar hazátok - A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Budapest.
- Hutchinson, John 2017: Kulturális nacionalizmus. In:Cieger András – Varga Bálint (szerk): Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában. Budapest.20–42.
- Klabjan,Borut 2011: “Scramble for Adria”: Discourses of Appropriation of the Adriatic Space Before and After World War I. Austrian History Yearbook 42.16–32.
<https://doi.org/10.1017/S0067237811000026>
- Kósa László 2006: Magyar művelődéstörténet. Budapest.
- Mills, Eric 2012: Biological Oceanography: An Early History 1870–1960. Toronto.
<https://doi.org/10.3138/9781442663053>

- Romsics Ignác 2004: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő: Múltról a mának: tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest. 121–158.
[https://doi.org/10.1016/S0169-328X\(04\)00019-1](https://doi.org/10.1016/S0169-328X(04)00019-1)
- Romsics Ignác 2011: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest.
- Tisza István 1985: Gonda Béla műveinek bibliográfiája. In: „A Közlekedési Múzeum Évkönyve VII.” (1983–84) III. rész. A Közlekedési Múzeum gyűjteményeiből. Budapest. 635–641.
- Szilágyi Adrienn 2017: A tudományos nacionalizmus szolgálatában – A 19. századi földrajztudomány a nemzetépítő diszciplínák között. In: *Bollók Ádám – Szilágyi Adrienn (szerk): Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Budapest. 58–75.

Internetes források

http://www.refzem.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=94&Itemid=503 (Letöltve: 2020. június 10).

Az 1968-as év egy kisebbségi magyar alkotmányjogász megközelítésében*

„Mindenki előtt világos, hogy bizonyos politikusok, karöltve egyes akadémikusokkal, nyelvészekkel és Matica-vezetőkkel most is arra törekszenek, hogy megszüntessék a magyarság relatív többségét Szlovákia déli részén” – verte félre a harangot a csehszlovákiai magyar körökben 1968 márciusáig jórészt ismeretlen Gyönyör József, aki 1949 és 1968 közt két évtizeden át a Bars megyei, tiszta szlovák Korpona járási hivatalának jogszaként dolgozott. Cikkében utalt arra a szenvedélyes sajtókampányra, amelyben a tényeket meghamisítva megpróbálták ellehetetleníteni a csehszlovákiai magyar országos kulturális szervezet, a Csemadok nemzetiségi törvénykezdeményezését, s igyekeztek olyan nyíltan nacionalista hangulatot teremteni Dél-Szlovákiában, amely a cseh–szlovák viszony rendezésével párhuzamos nemzetiségi jogi szabályozást, a magyar–szlovák viszony demokratikus rendezését megakadályozta volna. „...mégis kérdezzük, mire jó mindez?” – tette fel a kérdést a tavaszi és nyári megszólalásai nyomán közismertté vált Gyönyör. „Hisz, ha a magyarság, félve az esetleges újbóli szenvedésektől és hátrányos megkülönböztetésektől, le is mondana nemzeti öntudatáról és máról holnapra szlovákká válnék, mit érne el vele a szlovák nemzet? Számban talán gyarapodnék valamit, de kérdés, hogy ez megérné-e az áldozatot? Nincs más kiút tehát, mint megbékülésre és feszültségmentes nyugodt együttélésre törekedni nemzetiségi jogaink igazságos és kielégítő rendezésével, hogy ezt az alakuló föderatív, demokratikus és humánus szocialista köztársaságot a magyar nemzeti kisebbség is igazi hazájának érezhesse.”¹ Gyönyörnek ez az egyszerre elemző és drámai hangú írása, amelynek részletesebb elemzésére még visszatérünk, egy nappal a Csemadok Központi Bizottságának az augusztus 3-i ülése előtt jelent meg, ahol egyrészt a június óta Prágában folyó törvényelőkészítő tárgyalásokon képviselt magyar állásponttal, a nemzetiségek államjogi helyzetének rendezésével kapcsolatos kérdésekkel foglalkoztak, másrészt az 1968 augusztusában már kitapinthatóan feszült belpolitikai légkör miatt arról is döntést hoztak, hogy a szervezet augusztus végére tervezett rendkívüli országos közgyűlését későbbi időpontra halasztják.²

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretein belül jött létre.

¹ Új Szó 1968. augusztus 2. 9.

² A Csemadok KB VI. ülésének határozata. Popély 2008: 156–157.

Gyönyör József életútja

Lássuk most röviden Gyönyör József életútját és szakmai pályafutását. 1920. október 25-én született a lévai járásban fekvő Szalatnya községben. Családjával gyermekkorában a Selmec-parti településre, a nyelvhatár menti Egegre, majd ezt követően a két világháború közti szlovákiai kivándorlási hullámmal a közép-franciaországi, Bourbon régió központjába, Moulins városába költöztek. Itt kezdte meg francia nyelven elemi tanulmányait. A francia oktatás és kultúra nagy hatással volt rá. Későbbi írásaiban is gyakran idézi francia írók, filozófusok véleményét, illetve be francia gondolkodóktól származó idézeteket. A család hazaköltözését követően, az első bécsi döntéssel immár Magyarországhoz visszakerült Ipolyságon 1939-ban tett érettségit az ottani reálgimnáziumban. Középiskolai tanulmányait befejeztével az egri érseki jogakadémiára felvételizett, s ott folytatta tanulmányait 1939–1943 között. 1943. december 11-én doktorrá avatták, miután a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán letette szigorlatát. Tanulmányai befejezését követően Budapesten élt édesanyjával és Lenke húgával. A család átvészelte a főváros megszállását és bombázását. 1944 karácsonyán itt búcsúzott el családjától, hogy részt vegyen a város védelmében, ám 1945. január 3-án sebesülten szovjet hadifogságba esett.

Hadifogságának részleteivel megismerkedhetünk későbbi, 1995–2000 közt írt visszaemlékezésében, melyből megtudhatjuk, hogy élte át a fogság időszakát, kikkel ismerkedett meg ezekben a hónapokban, s melyek voltak azok a gondolatok, amik a legjobban foglalkoztatták ezekben a vészterhes időkben.³

Gyönyör József 1944 karácsonyán búcsúzott el édesanyjától és nővérétől, és az utolsó villamossal ment Budára. Másnap már csak 50-100 méter választotta el csapatukat az oroszoktól. Az első vonalban töltött napok után visszahívták őket, s Magyaróvára visszavezényelték. Budapestet elhagyva Dobogókőre került a csapat, majd a Vértesben egy erdő szélén az oroszok géppuskasorozatát zúdítottak rájuk. Így sérült meg Gyönyör József is, mikor egy golyó eltalálta a lapockájánál⁴ és néhány súrolta alsó végtagjait. Mindennek ellenére életbe maradt, ám ennek nem sokáig örülhetett, ugyanis 1945. január 3-án Vértessomló határában orosz hadifogságba esett. A kihallgatást ép bőrrel

³ Gyönyör József *Vártuk az angyalt Karácsonykor* című visszaemlékezésének kéziratát 1995–2000 közt írta. Az írás eddig nem jelent meg. A kéziratot a készülő trilógia második részének szánta, azonban elsőként fejezte be a hadifogság történetének megírását. Az első szavakat 1995-ben vetette papírra, közvetlenül a *Terhes örökség* című könyve megjelenését követően. Az elő- és utószó megírására csak 2000-ben került sor. Ekkor határozta el azt, hogy a könyv kizárólag halála után lásson napvilágot – amennyiben arra lesz igény. Ebben a kéziratban tehát az 1944 decembere és 1945 közti időszakot dolgozta fel. Fogságba esésének, hadifogságának, szabadulásának, hazatérésének, majd hazátlanná válásának történetét írta le elbeszélő stílusban. Visszaemlékezéseinek kézírata megtalálható Gyönyör József hagyatékában, Szlovákiai Magyar Levéltár, Somorja.

⁴ A golyó, mely megsebesítette, élete végéig a testében maradt.

megúsza, azonban nem volt mindenki ilyen szerencsés – egy német altisztet, aki oroszul válaszolt vallatói kérdéseire, a szemük láttára lőttek agyon.

A következő napokban erőltetett menetelésben terelték őket a Szovjetunió irányába, hol gyalog, ötös csoportokban kísértéka foglyokat, hol marhavagonokba zsúfolva, étlen-szomjan szállítva őket az ismeretlenbe – a biztos halálba. Legalábbis ez az érzés járta át gondolataikat útjuk során. Temesvárra került, egy városon kívül fekvő barakk-táborba, amit leginkább haláltáboroként, megsemmisítő táboroként emleget, ahol az alatt a fél év alatt, míg ő ott tartózkodott, közel húszezer magyar esett a szovjet katonák áldozatául és került a kerítés mellett elhantolásra. Ezeknek a halottaknak pontos számát és kilétét soha senki nem tudja meg, ugyanis személyi okmányaikkal soha senki nem foglalkozott.

A borzalmas táborbeli körülmények, az éhezés, a fagyhalálközeli állapotok és a betegségek leírásán túl a táborban kötetett ismeretségek és barátságok sorát tárja fel a visszaemlékezés. Gyönyör írásából megtudhatjuk, hogy a kezdeti embertelen körülményeket követően a tavaszi, nyári hónapokban egyre elviselhetőbbé vált a foglyok sorsa. Ételadagjaikat növelték, rendszeressé vált a mosdás, valamint a fertőtlenítés, így a betegségek is ritkábban ütötték fel a fejüket. A kezdeti szigor is alábbhagyott, s az élet a táboron belül egyre elviselhetőbbnek bizonyult. Ez adott okot gyanakvásuknak, hogy hamarosan őket is észak felé hurcolják a Szovjetunióban, ahogy azt a szomszéd táborban lévő magyar tisztekkel is tették. Onnét már végképp nem lesz számukra (sem) visszaút.

1945. május 9-e is a táborban találta őket, ahol az oroszok (és más nemzetiségű foglyok) kirobbanó örömmel fogadták a háború végét. A magyar foglyok fejüket lehajtva élték át a háború elvesztését, és próbálták magukat túltenni a megrázkódtatáson. A tábor magyar lakói, egymást megtalálva, szabadidejük nagy részében eszmecsereket folytattak a magyar nép sorsáról, a múlt hatásairól és a jövő kérdéseiről. Bár a kéziratról azt hihetjük, nagyrészt fogságba esésével, az ottani körülményekkel, majd szabadulásának és új életének történetével ismerkedhetünk meg, nem ez képezi az írás fő vonalát. Visszaemlékezéséből megtudhatjuk, hogy fogolytársaival lehetőségük nyílt a múlt eseményeinek végiggondolására és különféle eszmecserek futtatására. Egyfajta nemzeti önvizsgálatra került sor 1945-ben a temesvári táborban. Az újonnan érkező foglyok mindig új információkkal látták el őket, felvilágosítást adtak az aktuális helyzetről, Budapest ostromától kezdve egészen a nyugati politikai eseményekig. A hozzájuk eljutó hírek lesújtóan hatottak rájuk, súlyuk alatt szinte összeroppantak.

Gyönyör József visszaemlékezésében számtalan témába nyújt betekintést és ismerteti meg az olvasót ezen időszak számos fontos mozzanatával. Mindezt a táboron belüli beszélgetéseik bemutatásán keresztül teszi, így megtudhatjuk, melyek voltak azok a témák, amik 1945-ben leginkább foglalkoztatták a szovjet hadifogságba esett magyarságot. Már a fogságban eljutottak hozzájuk olyan hírek, miszerint a feltámasztott Csehszlovákia a legrövidebb időn belül meg akar szabadulni az országban élő németektől és magyaroktól, ettől a két örök ellenségtől, s rájuk fogják a kollektív bűnösséget, mert úgymond ők a felelősek azért, hogy Csehszlovákia szétesett.

Fogolytársai többek közt (az elkésérítő híreket hallva) sorra azt bizonygatták, hogy a szlovákság új nép ezen a tájon. Már a neve is vita tárgyát képezte, ugyanis szerintük

nem élt itt olyan nép vagy nemzet, akinek a neve ne maradt volna fent, még ha maga a nép nem eltűnt a történelem folyamán. A mostani szlovákság is azok közé a népek közé tartozott, amely nemzet a múltban nem is létezett, így hát neve sem lehetett, tehát az nem is maradhatott fent. Úgy vélték, egy szláv népről van szó, akik az utóbbi évtizedekben alakultak nemzetté, és a csehek részének tartották magukat. Határozottan bizonygatták, hogy szlovák népről beszélni problematikus, ugyanis még az 1918. október 30-i turócszentmártoni deklaráció értelmében is a szlovák nemzet a csehszlovák nemzet részének tekintette magát, s egyetlen szóval sem állította elszakadását Magyarországtól, vagy a szlovák nemzet létezését.

Fogságuk alatt végigvették a magyarságot ért támadásokat s vérengzéseket, s azokat az eseteket, amikor a románok, csehek, szlovákok, szerbek ölték halomra sorstársaikat. Elfogadhatatlannak tartják, hogy ilyen barbár tettekre nemcsak az 1800-as években, de még 1944–1945-ben is sor kerülhetett. Ezek az esetek pedig nem felejthetőek, s egy magyarnak sem szabad elfelednie, amit ellenük tettek, még akkor sem, ha a nyugati hatalmak vezetői ezt várják. Nem felejthető el, hogy 1849-ben, 1918-ban és 1945-ben a szomszédaink megalázták, meggyalázták, felakasztották, börtönbe vetették azokat a magyarokat, akik nemcsak saját, de mások szabadságáért is harcoltak. Fontosnak tartja, hogy valaki vagy valakik összegyűjtsék, hogy a szomszédok milyen bűnöket követtek el a magyarsággal szemben, és papírra vessék az általuk elkövetett szörnyűségeket, persze a szintiszta tények formájában. Gyönyör visszaemlékezésében a Trianonnal is foglalkozik. Ez volt az a téma, melyhez minden társa hozzá tudott tenni valamit, s ennek segítségével alakítottak ki egy hitelesnek tűnő képet az események folyamatáról. Említést tesz a kiegyezésről, ellenállásról és összeesküvésekről. Kifejti azon véleményét, miszerint Teleki Pál nem lett öngyilkos, hanem gyilkosság áldozatává vált. Fogságuk idején társaival gyakran fohászkodtak, s ilyenkor titokban mindannyiuknak Trianon járt a fejében.

Írásában fontos szerepet kap az ősök, azok történelmének leírása. Ebben a részben ellentmondva a nyugati gyalázkodásnak, melyet a gyűlölet és rosszindulat szült, bemutatja a magyarság történetét. Egyfajta magyar őstörténetet vázol fel, és elmondja, hogy a fogolytáborban folytatott beszélgetéseik során sokszor felmerült, hogy a jövő magyar generációinak lesz éppen elég dolguk, hogy felkutassák a magyarok valóságos őshazáját. Úgy vélték, ebben a kutatásban tudós társaságok tagjainak kellene részt venniük. Ilyen kutatások mellett lehetőség nyílna az eddigi nyelvi rokonságokról új képet alkotni, és az is megtörténhet, hogy a nyugati népek véleménye végre megváltozhat.

A túlzott őstörténet iránti érdeklődés oka a táborban abban található, hogy a foglyok közt volt egy személy, aki elárulta magáról, hogy a magyarok történetével foglalkozik. Esmecseréik oda futottak ki, hogy a magyar ősökre mindent ráfoghattak, mindent rámondhattak irigyeik, ellenségeik, haragosaik, de azt az egyet nem, hogy erőszakosan asszimilálták a Kárpát-medencében talált népeket, s nem is irtották ki őket. Még olyannyira sem asszimilálták, mint azt a franciák tették. Viszont nagyon sajnálatosnak tartják azt, amit ellenségeik, legfőképp szomszédaik, különösen a csehszlovákok tesznek, akik máig nem szűntek meg hangoztatni, a világba kürtölni, hogy a magyarok

ezer év óta elnyomják őket. Mindezt hangoztatják annak ellenére, hogy ők voltak azok, kik megfosztották az őslakos magyarokat a háború után állampolgárságuktól, éppen ők, akik a szlovákiai magyarságtól elkobozták ingatlanjaikat, ingóságukat, teljes vagyonukat. Amikor ők hurcolták a magyarokat fűtetlen vagonokban a szomszédos cseh országrészekbe, hogy rabszolgaként értékesítsék őket, amikor a csehszlovákia magyarságot kizárólag ők korlátozták jogaikban és tiltották be anyanyelvük használatát. Gyönyör mindezt részletesen elemzi írásában, még ha mindez később, fogságából való hazaérkezése után is történt. Mindennek ismeretében felteszi azt a kérdést, vajon kik is voltak azok a vad ázsiai hordák, akiket a nemzeti érzelmű magyargyűlölő nemzeti, sőt mélynemzeti szlovákok emlegetnek.

A csehszlovákiai magyarság sérelmei mellett szót ejt a többi kisebbséget ért atrocitásokról is, elemzésnek veti alá a romániai magyarság sorsát. A múlton való merengés a tábor hangulatára még inkább rányomta bélyegét, az szinte elviselhetetlenné vált. Fájdalmas szavak hangzottak el köztük, elfogadhatatlannak tartották, hogy ezeknek az államoknak volt morális joguk feldarabolni Magyarországot. Mindannyian úgy vélték, hogy ezeknek az államoknak a vezetői, de a népeknek is önvizsgálatot kellene tartaniuk. Nem bírták megemésztetni, hogy a franciák nem éreznek semmiféle büntudatot, lelkiismeret-furdalást Közép-Európa dilettáns módon történt újrendezéséért, amit az itteni helyzet kellő ismerete nélkül végeztek. A franciák hibáztatása mellett azonban felveti, hogy míg a románok és szerbek vezetői, nem beszélve a csehekről, állandóan Párizsban nyüzsögtek, addig a hivatalos Magyarország képviselői vajmi keveset tettek a magyar–francia kapcsolatok kiszélesítése terén. Szomorúan állapították meg, hogy Trianon a magyarok bűne is volt. A múlt felidézése felvetette köztük a kérdést, hogy miért kell időről időre a magyarságért és a magyar hazáért embereknek életüket áldozniuk, amikor más nemzeteknél, más országokban nem szokás ezt Európában.

Sorról sorra végigjárták a magyar történelmet, s kielemezték, melyek voltak azok az események és hibák, amelyek a magyar nép törését okozták. Nem tudták feltenni azt a kérdést, hogy mi és miért történt úgy a történelem folyamán, ahogy megismerték azt, azt viszont biztosan megállapították, hogy a történelem folyamán számos olyan eset történt, ami miatt az utókornak szégyellenie kell magát. Gyönyör véleménye azonban az, hogy ne hagyjuk abba, még akkor sem, ha a hibák és a számunkra kedvezőtlen események okozói saját őseink voltak.⁵ A kérdés már csak az, mikor lesz ebből kiút, melyik nemzedék válik a béke megteremtőjévé?

A zsidók elhurcolása és a holokauszt feletti szégyenérzete erősen megjelenik a visszaemlékezésében. Elmondja, ahogy mindössze 23 évesen próbált képességeihez és lehetőségeihez mérten segíteni, azonban szerényen nem részletezi ezt, csupán leszögezi, hogy mindaz, amit tett nem személyi érdekből tette, hanem emberségből.⁶

⁵ Az ország koldusbotra jutásáért mindenkor az országot vezető arisztokráciát teszi felelőssé, ugyanis ennek a rétegnek mindig fontosabb volt a saját érdeke, hatalma, gazdasága és gazdagsága, valamint rangkorsága.

⁶ Azonban tetteit nem veti papírra, ugyanis nem lenne hozzá méltó, még naplót sem vezetett róla, hogy a

Ez, a zsidóüldözéssel kapcsolatos téma is sokszor előkerült a táborban, s valamennyien azon a nézeten voltak, hogy ez az akció a magyar történelem szégyenfoltja marad. Még akkor is, ha a magyar kormánynak éveken át sikerül elhárítani a fenyegető veszélyt, és ha mindez csak részben terheli az 1944. március 19-e előtti magyar kormányt. Úgy gondolták, és a visszaemlékezésben is ezt a meggyőződését rögzítette, hogy a félmilliónál több magyarországi zsidó elhurcolásában a magyar nép túlnyomó többsége nem vett részt, sőt nem is tudott róla. Társai közül többen a magyar történelem kizökkenésének tartották.⁷

Nem maradt ismeretlen előttük a szlovákiai zsidók sorsa sem. Sajnálataikat fejezték ki, hogy Szlovákiában már a negyvenes évek elején csaknem teljesen felszámolták a zsidóságot, melynek pontos száma Gyönyör szerint sosem lesz teljesen ismert. Gyenge vigaszt érezték azonban, hogy Európán belül Magyarország volt az utolsó, ahonnan elszállították a zsidóságot, és hogy a kormányzó megkésett döntése nyomán, miután a hozzávetőleg 550 ezernyi vidéki zsidóságot, így az Ipolyság-környéki településeken élőket is rövid másfél hónap alatt a német haláltáborokba deportálták, csupán a budapesti zsidóság nagyobbik része került el a haláltáborokba.⁸ Kifejti azon véleményüket, hogy a zsidók tragédiájával kapcsolatban szerintük nem moshatja kezét egyetlen nyugati ország kormánya sem, ugyanis ha nem is tudhattak mindent, de valamiféle információval kellett rendelkezniük arról, mi történik az elhurcolt zsidósággal.

Fogolytársaival indítványozták, hogy az egyházak vizsgálják meg lelkiismeretüket és módosítsák szertartásaikat, sőt kezdjenek el közeledni egymáshoz. Még a zsidósághoz is. Hovatovább kialakul köztük az a nézet is, hogy a középkori inkvizíció ne maradjon többé tabu az egyházon belül. Ideje lenne szembenézni azokkal a szörnyűségekkel és

későbbiekben azt nehogy fel tudja használni. Gyönyör 1995–2000: 119.

⁷ A magyar kormány szerepéről a zsidók deportálása kapcsán sokan nem osztják Gyönyör József véleményét. Stark Tamás szerint a fehérterror időszakára vezethető vissza az a szellemiség, ami az alapja lett annak, ami Magyarországon 1938-tól kibontakozhatott a folyamatos zsidótörvények elfogadásával. Stark szerint az egész politikai elitre jellemző volt olyan nézetek megfogalmazása, hogy „a zsidóságot ki kell szorítani” a társadalomból. (Lásd: Stark Tamás 1995: Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után. Budapest.) Karsai László úgy véli: „... ha Horthy keményen ellenáll, akkor egyetlen zsidót sem tudtak volna Magyarországról deportálni. A kormányzó talán úgy gondolta, hogy ha engedi deportálni a zsidókat, akkor a megszálló erők kivonulnak hazánkból.” Lásd: Karsai László: Zsidódeportálás – felelősség és részvétel. HVG 2011. június 7.

⁸ „Gyenge vigasz, hogy Európában utolsóként szállították el tőlünk, Magyarországról a vidéki zsidóságot, és, hogy a kormányzónak 1944. július 7-én majd 300 ezer pesti zsidót sikerült megmentenie az esztergomi páncélosok hathatós segítségével, amint ezt akkor hallottam, minden bizonnyal a történelmi egyházak vezetőinek figyelmeztetésére, kérésére, esetleg külföldi politikusok és más közéleti férfiak intésére... Valamennyien azon a nézeten álltunk, hogy ez az akció a magyar történelem szégyenfoltja marad, még akkor is, ha a magyar kormánynak éveken át sikerült elhárítania fenyegető veszélyt, és ha mindez nem is terheli a magyar kormányt, az igazán legális magyar kormányt, még akkor is, ha ebben a könyörtelen akcióban a magyar nép túlnyomó többsége nem vett részt, sőt nem is tudott róla... Az tény, hogy a háború alatt a magyar kormány megteette a zsidókat, a lengyeleket, a franciákat és egyéb menekülteket. Igen, mentegette akkor is – különösen a zsidókat-, amikor az európai országokból már elhurcolták őket, sőt nem is a németeknek kellett elhurcolni őket, erről maguk az egyes országok gondoskodtak.” Gyönyör 1995–2000: 116–122.

kínvallatásokkal, máglyahalálokkal, amelyek már soha nem tehetőek jóvá. Indítványuk a fogolytábor fala közt maradt, azonban fogságuk megélésében sokat segített, hogy egymás közt szabadon beszélhettek az aktuális helyzetet befolyásoló múltbéli eseményekről.

A háborús évek mellett a háború utáni lehetséges forgatókönyveket is megpróbálta újragondolni visszaemlékezésében. A magyarság történelmének viharos időszakát összegezve megállapította, hogy a magyar népnek Európában alig alakult ki jövőképe. Talán az átélést nevezheti annak. Szomorú jövőkép, még szomorúbb jövő. Felteszi a kérdéseket, miszerint ki tudhatja, hogy meddig fog tartani? Ki tudhatja, hogy nekünk mikor lehet jövőt tervezni és építeni úgy, mint ezt a nyugati államok népei teszik? Vagy nekünk továbbra is a megmaradásunkért folytatott harc lesz az osztályrészünk? De meddig? Addig, míg magyar él e földön? Hisz ilyen embervesztés még soha nem érte a magyarságot.

Mindannyiukban felmerült a kérdés, hogy ezt a veszteséget mikor fogja bepótolni a magyarság, akár a trianoni Magyarország területén, akár a határon túl? Felmerült az a jelentős kérdés, hogy vajon a későbbi generációk felelősek lesznek-e elődeik bűneikért? Hosszas megvitatás után arra jutottak, hogy bár felelősek nem lesznek, sokáig lesz min szegyenkezniük. Sokan közülük úgy vélték, hogy a határon túli magyarokat is veszély fenyegeti, bíróságok várnak rájuk, mert a bűnüldöző szervek igyekezni fognak őket elítélni. Gyönyör maga sem bízott a szabadságban, azonban papírra vetette, hogy tisztában van képességeivel is. A társaság tagjai több jóslatot fogalmaztak meg a jövővel kapcsolatban. Kérdéses, ezek mennyire voltak valóságok, vagy mennyire befolyásolta ezt a „jövőbe látást” az a közel öt évtized, melynek távlatából Gyönyör József megírta visszaemlékezését a táborbeli időszakról.⁹

Leírásában azt állítja, a társaság tagjainak nézete szerint a 20. század – Európa keleti felében – minden bizonnyal a szlávoké lesz, s egyes országokban a hatalmat – kevés kivétellel – a kommunista csőcselék fogja a kezében tartani Moszkva felügyelete alatt. Tisztában voltak azzal, hogy Európa nem fog a segítségünkre sietni, és erkölcsi segítségben sem támogatja majd Magyarországot. Gyönyör nagyon sajnálta, hogy az orosz megszállás és a kommunisták térhódítása a jövőben semmit, vagy nagyon keveset fog tudni az életben megvalósítani úgy, amint azt szerette volna. Már persze akkor, ha mindezen túl lesz és életben marad. Mindennek ellenére szilárd meggyőződésük volt, hogy mint korábban oly sokszor más népeket, most az oroszokat is éppúgy lerázzuk magunkról. Tisztában voltak azzal, hogy a második világháború nagyon nagy károkat és veszteségeket hagy hátra. Tudták,

⁹ „Mi várható a jövőben? A nyakunkba ültetik a kommunista vircsaftot, a moszkvai emigrációt, amelynek alig volt tekintélye a többi külföldi, de még a hazai szovjet vezetők előtt is. Jön a feljelentgetések időszaka, a koholt vádak világa, az ártatlan emberek üldözése, a személyi bosszú és leszámolás, s mindehhez járul majd a nyomor, mint a Szovjetunióban. S majd jön a párt, a mindenható! Aki boldogulni akar, aki jobban akar élni, aki a jövőjét akarja megalapozni, az majd beáll a pártba, úgy, mint a szovjet birodalomban tették. Ők lesznek a megbízhatók, ők lesznek a kiváltságosok, ők lesznek a mindenre alkalmasok, mindenre kaphatók.” Gyönyör 1995–2000: 124–147.

hogy az orosz megszállás áldozatainak száma akár még a háborús veszteségeket is meghaladhatja, és újra újjá kell építeni a csonka Magyarországot. Ennek ellenére hittek a magyarság jövőjében. Mindannyian hittek a magyarság feltámadásában. Ez a hit volt az, és ezek az eszmecserék voltak azok, amelyek végig erőt adtak számukra a fogságban töltött időkben.

1945 áprilisában már szárnyra keltek olyan hírek, hogy felszámolják a Temesvár melletti fogolytábort, és jelentkehetnek a hazatérni vágyók. Olyan hírek is keringtek, hogy Beneš hazaviteti a csehszlovák foglyokat, amire, mint később kiderült, nem került sor. Gyönyör úgy döntött, ennek ellenére inkább a magyarországi magyar társaival marad. Elsők közt jelentkeztek a hazatérni vágyók közé, s várták, mi lesz ennek a hirtelen jött és meglehetősen gyanús lehetőségnek az eredménye. Hónapokig tartó szervezkedést követően végül 1945. július 5-én hagyta el épségben a tábor. A magyar csoporttal együtt marhavagonokban és gyalogszerrel tért vissza Magyarországra, ahol július 7-én megkapta az ún. „szabadonbocsátási levelet”.¹⁰

Mialatt ő a fogságban sínylődött, édesanyja és húga a pesti belvárosban vészelték át az ostromot. Húga a Kammermayer-szobor körül segédkezett az elesettek ideiglenes eltemetésében. Az ekkor átélt szörnyűségek életük végéig kísértették a család tagjait.¹¹ Édesapjuk, aki 1939-ben Franciaországból nem tért haza, hanem a kanadai Calgaryban talált a maga számára munkát, s onnan tartotta családjával a kapcsolatot, abban reménykedett, hogy családja túléli a háborús és háború utáni megpróbáltatásokat.

Gyönyör József 1945. július közepén tért vissza a hadifogságból Budapestre. A szétbombázott romvárosban, visszaemlékezése szerint, nagyobb fájdalom járta át, mint a táborban, ahol minden veszély közepette megmaradt magyarnak, és mindenkor Magyarországot tartotta hazájának. Viszont ekkor kellett rádöbennie arra, hogy a háború az ő életét is tartósan tönkretette. A Dalmady utcai 3–5. szám alatti lakóház házmesterétől megtudta, hogy édesanyja és Lenke húga szerencsésen átvészelte az ostromot és életben van. Mindössze egy hét budapesti tartózkodást követően családja után indult Egegre. Ez az út sem volt izgalommentes, ugyanis Vácon ismételtelen elfogták az oroszok. Ezúttal azonban sikerült megszöknie, hogy tovább folytassa útját Haza, ahová már sikeresen meg is érkezett július 15-én.

Gyönyör József, miután eldöntötte, hogy vissza akar térni szülőföldjére, tisztában volt azzal, hogy szépreményű budapesti pályafutásának örökre búcsút inthet, hiszen a határ túloldaláról nem vállalhat majd munkát Budapesten. Még nem tudhatta persze, hogy a két állam közti viszonyok mennyire el fognak mérgesedni, mint ahogy azt sem láthatta előre, hogy mindkét állam a szovjet zóna részeként szigorú kommunista pártállami rendszert fog kiépíteni, amellyel majd nem fog tudni azonosulni.

Rövid budapesti tartózkodást és terepszemlét követően elindult családja után a felvidéki községbe, ahol azonban kétségbeesésére nem találta édesanyját. Az asszony ugyanis előző héten kapta meg levelét, melyben a temesvári hadifogságról

¹⁰ Gyönyör 1995–2000: 165.

¹¹ Családja háborús emlékeivel is megismerkedhetünk visszaemlékezésében.

írt, s haladéktalanul megindult fia felkeresésére. Szerencsére azonban Budapesten az ismerősök tájékoztatták arról, hogy gyermeke hazaindult Egegre.

Gyönyört hazatérését követően súlyos hastífusz döntötte ágyának. A hónapokig tartó lábadozást követően nem távozott nyugatra, annak ellenére, hogy a lehetőség adott volt számára, hisz édesapja s nagynénje családjával is Kanadában várt rá. Úgy érezte, hogy szakmai, emberi tennivalója őt a szabadságvágynál erősebben a szülőföldjéhez köti, ezért maradnia kell mindaddig, amíg arra lehetősége van. Nem hagyhatta el édesanyját és hűgát, mert mint arról visszaemlékezésében érzelmgazdagon írt, úgy érezte, még sok megpróbáltatás fenyegeti őket.¹² Folyamatosan nyomon követte a két ország politikai sajtóját, s jogászként is tisztában volt azzal, hogy az 1945. áprilisi kassai kormányprogram, az 1946. február 27-i lakosságcsere-egyezmény, a reszlovakizációs kormányrendelet, illetve a Beneš-dekrétumok egyike alapján elrendelt csehországi deportálások valójában a szlovákiai magyarság teljes felszámolását célozták.¹³

Családja elbeszéléséből megtudta, hogy korábban már kereste a csehszlovák politikai rendőrség, ún. NB II. egyik tagja, Štefan Šmidt, s hogy már előkészítették helyét a korponai kőbányában létesített munkatáborban is, ahová elsők közt akarták vinni, ez alól csak azért sikerült megmenekülnie, mert hazatérését követően ledöntötte egy súlyos hastífusz, s élet-halál harcot vívott a kórral, ezzel 1946 júniusáig munkaképtelenné válva. Az otthon töltött első napokban értesült a faluban történt eseményekről, meghallgatta az elbeszéléseket az oroszok bevonulása utáni időszakról. Nemcsak az ő és családja, hanem a falu és annak lakossága életében is tragédiák sorát hozta ez az időszak. Lábadozása alatt a szlovák lapokból fokozatosan tájékozódott a külvilág híreiről. A sajtóból értesült arról is, hogy a Csehszlovák kormány április 5-én programot fogadott el Kassán, melynek fő részei a csehszlovákiai nemzetiségeket érintették, kertelés nélkül kimondták, hogy a németeket és a magyarokat meg kell fosztani csehszlovák állampolgárságuktól. Ezen rendelet értelmében 1945. augusztus 10-től a nem kivételezett helyzetben lévő németek és magyarok elveszítették állampolgárságukat. Ettől a naptól kezdve a magyarság jog szerint is hontalanná vált, s innentől kezdve azt tehettek velük, amit csak akartak. A rendelet IX. cikkelye értelmében földjeiket és vagyonukat minden kártérítést nélkülözve el kellett kobozni, s azokat a szlovákok és csehek közt szétosztani. A kormányprogramot a kollektív felelősségre vonás szelleme hatotta át.¹⁴

¹² 1968. augusztus 20-át követően ismét aktuálissá vált a „menni vagy maradni” kérdése. Ebben az időszakban sokan vándoroltak nyugatra, s ennek hatására vetette papírra Gyönyör József, mennyire fontos neki, hogy hazájában, szülőföldjén maradjon: „Menni vagy maradni? Maradtam. Bármennyire is mostoha volt hozzám az elmúlt évtizedekben ez a föld, mégis a szülőföldem. A negyed évszázaddal előtti világégés után is ide jöttem haza, és a szlovákiai magyarság legnagyobb megpróbáltatásainak idején sem lettem hozzá hűtlen. Vállaltam a kisebbségi létet, annak bizonytalan jövőjével együtt. Azt a népet pedig, amellyel sorsközösség fűz össze sohasem hagyhatom cserben.” Új Szó 1968. szeptember 28. 5.

¹³ A szlovákiai magyarság jogfosztottságának korszakával minden megjelent munkájában találkozhatunk, azonban legrészletesebb feldolgozásával a Közel a jog asztalához c. könyvében ismerkedhetünk meg.

¹⁴ A kassai kormányprogram és a Beneš-dekrétumok és a magyarok jogfosztottságának részleteiért lásd: Soňa Gabzdilová-Olejníková, Milan Olejník, Štefan Šutaj: Nemci a Maďari na Slovensku v rokoch 1945–1953 v dokumentoch I. Prešov 2005.

Sorra jutottak el hozzá a hírek a magyarok sérelmeiről: elveszített munkahelyekről, nyugdíjmegvonásokról, nemzeti gondnokság alá helyezett üzemekről, műhelyekről, iskolákban történő nyelvhasználat korlátozásáról, gyűjtőtáborokba, munkatáborokba való hurcolásokról, saját lakásukból való kitoloncolásokról. Számos olyan esetről hallott, amikor a magyarokat atrocitás érte nemzetiségük miatt, s számtalan eset esett meg, melyről nem szerezhettek tudomást. Kezdetét vette a szlovákiai magyarok kálváriája, a magyar kisebbség golgotája.

Visszaemlékezésében felteszi a kérdést, érdemes volt-e meghalni ezért az utókorért, ezért a hazáért, vagy rokkantként élni le az életet, ha a mai magyar nemzedék tagjai – kevés kivétellel – még együttérzést sem tanúsítanak a második világháború hősei iránt? Fájdalmasnak tartja, hogy a fiatal nemzedék feledi és feledteti a második világháborút és mindazt, ami utána érte a magyarságot.

Utólag is úgy látta, az oroszok bejövetelével gyakorlatilag kettétört az élete. Körbevették Budapest városát, géppuskatűzzel támadtak rá, megsebesítették, fogságba zárták, súlyos betegségbe hajszolták. S mikor mindennek vége lett, és csodával határos módon életben maradt, szülőföldjén, egy idegen országban kell élnie. Idegenben, mert nem kapta vissza csehszlovák állampolgárságát, s nem tudhatta, azzá válik-e valaha. Kezdetől fogva szembesülnie kellett azzal, hogy elkobozzák a magyarok házait, földjeit, üzleteit, minden ingó és ingatlan vagyonukat, s talán még szülőföldjükről is kidobják őket.¹⁵

Félelemmel nézett a jövőbe. Félelemmel, ugyanis tartott tőle, hogy a hatalom rövidesen magyargyűlölő szlovák nacionalisták és bolsevikok kezében összpontosul majd. A félelem ellenére eszébe ötlött a tábori társaság azon nézete, miszerint a magyarság jobb és szebb jövőbe vetett bizalmát nem szabad feladni semmilyen körülmények között, nem szabad róla lemondani, még a nemzet reménytelennek látszó helyzetében sem, ugyanis majd minden visszatérhet, ami valamikor magyar volt – ha egy kis módosítással is.

Hiába a jövőt ölelő félelem, 1945 karácsonyán még senki nem vehette el tőlük, ettől a ma már nyelvhatár szélén egyensúlyozó kis falutól azt, hogy az itt összegyűlt három közösség, az egegiek, a gyügyiek és a szalatnyaiak az éjféli misén magyarul énekelhessék a Mennyből az angyalt.

S jóllehet mélyen átérezte a csehszlovákiai magyarok jövőjével kapcsolatos fenyegetéseket, a maga eszközeivel igyekezett a tartós maradásra és a megmaradásra berendezkedni. 1946 júniusában az ország fővárosába utazott, hogy Prágában vállaljon munkát, kikerülve így a szlovákiai magyarelles hangulat nyíltan diszkriminatív szabályozásait. Mindezt csupán tartózkodási engedéllyel tehette meg, ugyanis a csehszlovák állampolgárságot ekkor még nem kapta vissza. A rövid ideig tartó prágai próbálkozások után, az 1948. februári csehszlovák kommunista hatalomátvételt

¹⁵ A szlovákiai magyarok háború utáni jogfosztottságát és a Kassai Kormányprogram részletes leírásával ismerkedhetünk meg visszaemlékezéséből. Lásd: Mi hír járja az országban? Gyönyör 1995–2000: 215–220.

követően visszatért Szlovákiába. Az év végén a Korponai Járási Nemzeti Bizottság alkalmazottja lett, majd 1950-tól a Besztercebányai Kerületi Nemzeti Bizottság munkatársává vált. A csehszlovák állampolgárságot csupán 1955-ben kapta meg.¹⁶

Csehszlovákiai magyar körökben ismertté és elismertté az 1968–1969-es években kifejtett kisebbségi, alkotmányjogi, törvényelőkészítői és publicisztikai munkássága tette, aminek köszönhetően 1969 januárjától Dobos Lászlónak, a szlovák kormány nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli miniszterének felügyelete alatt létrehozott nemzetiségi kormányhivatalban kapott osztályvezetői beosztást.¹⁷

1969-től a kormányhivatal nemzetiségi főosztályának munkatársaként igyekezett kiharcolni, hogy a nemzetiségi alkotmánytörvény végrehajtási dokumentumai a lehető legtöbb jogot biztosítsák a szlovákiai magyarságnak. A Szlovák Szövetségi Köztársaság megalakulását követően Dobos László, az egyetlen magyar tárca nélküli miniszter a Nemzetiségi Titkárság állományába emelte.¹⁸

1968–69-es hírnevét követően, a normalizáció éveiben egyre inkább háttérbe szorult. Ebben az időszakban is folyamatosan írt, azonban munkái nem kerülhettek kiadásra. Nyugdíjazása egyfajta megváltásként hatott rá. Visszavonult Egegre, húga, Lenke társaságában pihente ki fáradalmait, miközben továbbra is megállíthatatlanul írt. Az élete során átélt megpróbáltatások, viszontagságok és megalázások ihlettel szolgáltak számára, megtálosodott munkájában. Az 1990-es években sorra jelentette meg jogtörténeti elemzéseit. Emellett gyakorta írt az Új Szónak, valamint a Szabad Újságnak is. Munkáit azonban a közönség nem értékelte. Míg mások sajtóméltatást és odafigyelést kaptak, addig az ő munkásságára alig-alig figyelt fel valaki. A szlovákiai magyarság közönyössége és nemtörődömsége mély nyomot hagyott személyiségében.

Míg mások kitüntetések sorát kapták, addig Gyönyör Józsefet életében mindössze a Szlovák Köztársaság Ezüstplakettjén és egyetlen nívódíjon kívül másra nem méltatták. Ez a mellőzöttség mélyen lesújtotta és csalódással töltötte el. Vigasztalhatatlanná vált, nem látta értelmét annak, hogy a mélységes csend után, ami a kétezres évekig övezte, feltámadjon iránta az érdeklődés. Ez volt az oka annak, hogy a neki ítelt Kemény Zsigmond-díjat sem vette át. 2003-ban, életének 83. évében értékes hagyatékot hátrahagyva távozott az élők sorából. Mindvégig aktívan tevékenykedett és vetette papírra gondolatait, ám, ahogy ő mondta „dolgozom, de már csak a fióknak írok.”¹⁹

¹⁶ Fónod Zoltán 2003/2: 55–58.

¹⁷ Mács József 2003: 6.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Korpás Árpád 2003: 6.

Gyönyör József munkássága a prágai tavasz idején

Az 1968-as év több szempontból is fontos évnak bizonyult Gyönyör József életében, ugyanis ez volt az az időszak, amikor először jelenhettek meg leplezetlenül írásai. Ettől az időszaktól eltekintve rendre akadályok gördültek művei megjelenése elé. Mint közíró 1968-ban elsőként vitte vásárra a bőrét, és tájékoztatta az Új Szó olvasóit a csehszlovákiai magyarságot ért második világháborút követő eseményekről. Ez a vállalkozás akkor még nem volt teljesen kockázatmentes, azonban Gyönyör, vállalva az esetleges kockázatot, egymás után jelentette meg írásait a lap hasábjain. Mindez egészen 1968. március 7-éig vezethető vissza, amikor az Új Szó egyik szerkesztője megkérte, hogy írjon a lapba, azonban ő ezt visszautasította arra hivatkozva, hogy nem akar „zöldellő szövetkezeti táblákról írni, meg arról, hogy jól fizet-e a gabona, sárgul-e már a kukoricaszár, lesz-e bő szőlőtermés, híznak-e a közösbőcsék a sertések, s milyen a tejhozam.”²⁰ Hozzátette, hogy amiről szeretne, arról pedig úgysem szabad, így nem szándékozik élni az ajánlattal. Ennek ellenére a lap szerkesztőjének érdeklődésére elmondta, hogy a téma, melyekben hajlandó lenne újra tollat ragadni, kizárólag a csehszlovákiai magyarság jogi, politikai helyzetének, a cseh–szlovák viszony rendezésével párhuzamos nemzetiségi szabályozásnak a kérdése.

Szándékát a januártól a nemzetiségi érdekvédelem iránt egyre nyitottabbá vált pozsonyi szerkesztőség örömmel fogadta, s ez a márciusi beszélgetés vezetett oda, hogy Gyönyör újra írni kezdjen, és közíróként vonuljon be a szlovákiai magyarság köztudatába. Saját elmondása szerint a beszélgetést követő időszakban gondolatai állandóan a jelen és múlt közt kalandoztak, s amint lehetősége volt rá, papírra vetette azokat. Mindazt, ami 1945 óta történt a csehszlovákiai magyarsággal. Gondolatban újra és újra átélte a jogfosztottságot, az anyanyelvtől való megfosztottságot. Képtelen volt szabadulni a gondolattól, amikor a cseh országrészekbe hurcolt magyarok közt a főtereken válogattak a cseh gazdák. Maga előtt látta a reszlovakizáció hatásait – gyermekeket, akik az iskolában nem értették az idegen szót, megszegyenült családfőket, akik őseiket, nemzetiségüket és anyanyelvüket megtagadva mentették létüket. Felvillant előtte azok arca, akik többé nem léphettek be saját otthonaikba, mivel ott már idegen kezek vágták be előttük az ajtót. Ezek az emlékek ösztönözték arra, hogy ennek a magára hagyott csehszlovákiai magyar közösség védelmére keljen, és tegyen próbát az őt ért sovíniszta támadások visszaverésére, és e mellett tájékoztasson arról, mi történik Csehszlovákiában, arról, miképp is képzelik itt az „emberarcú” szocializmust.

Gyönyör első, 1968-as írása ezeknek a gondolatoknak a szellemében született meg, magán hordozva a magyarság létszáma megfogyatkozásának terhét, s a nemzethalál vízióját. Így született meg a *Mi lesz velünk magyarokkal?* című írásának alap gondolata, amely a pozsonyi Új Szó című napilapban megjelent 1968-as cikksorozatának

²⁰ Az 1968-ban megjelent írásait a rendszerváltást követően összegyűjtve, könyv formájában is kiadta. Gyönyör 1990: 5.

kiindulópontja volt. A prágai tavasz évében megjelent írásai mind az akkori adott helyzetből adódó magyar nemzetiségi vitakérdésekre, teendőkre koncentráltak. A Mi lesz velünk magyarokkal? igen pregnánsan fejezte ki a bizonytalanságot és reménykedést, amelyet a lap piros betűs címlappal megjelent március 15-i számában közölt Csemadok-állásfoglalás nyomán. Ez viharos gyorsasággal elterjedt a hatszáz ezres magyar kisebbségi társadalomban.²¹ Gyönyör gondolatébresztő cikke akaratlanul és előzetes egyeztetések nélkül az állásfoglalás programját erősítette fel, s ez a proaktív magatartás végigkísérte a következő másfél év publicisztikai és jogvédelmi munkásságát.²²

A Csemadok országos és járási politikusaival, az Új Szó vezető és a többi szlovákiai magyar lap szerkesztőivel, a szlovákiai magyar írók többségével együtt a prágai tavasz idején az ő írásai voltak azok, amelyek mozgósítani tudták a pártállami passzivitáshoz szokott szlovákiai magyar közvéleményt. Nagyon gyorsan átlátta, hogy a magyarellenes szlovák nacionalizmus tudatos és agresszív kihasználása jórészt Dubček és a reformpárti csehszlovák kommunista vezetés ellen irányult. Ezeket a megérzéseit összekapcsolta a háború utáni jogfosztottság éveiből őrzött emlékekkel: „Amikor 1968-ban a csehek és a szlovákok az emberarcú szocializmusért szálltak síkra, és hozzáálltak a szövetségi államuk megteremtéséhez, s amikor ezzel egy időben a jogfosztottság szomorú éveinek szellemében a magyarságot ismét egyik támadás a másik után érte, amikor újra megjelent a „Magyarok a Duna mögél” rossz emlékű jelszava, felvetődött bennem a kérdés: S vajon velünk, magyarokkal mi lesz? Lelki szemeim előtt megjelentek az országból kiebrudalt földönfutók, hallottam a Csehország felé robogó, magyar deportáltakat szállító tehervonatok zakatolását, láttam a reszlovakizációs bizottságok előtt nemzetiségüket megtagadni készülő családapákat, és tollat ragadtam, tollat kellett ragadnom, hogy a tények, az igazság fegyverével harcoljak a csehszlovákiai magyarság jogaiért, hogy megismertessem népemet a fájdalmas múlttal és tájékoztassam a bizonytalan jövőről.”²³

Írásaival erőt adott, s hatására sorra születtek azok az publikációk, melyekben írók, újságírók, szenvedélyes igazságkeresők vetették papírra a történelmi idöket, s a magyarság emberi és nemzeti kisebbségi jogai érdekében vállalták később a megtorlásokat is. Gyönyör József egyike volt azoknak, akik 1968 tavaszát követően az 1945–48-as években elszenvedett magyarüldözés sérelmeit feltárták, és tudós alapossággal keresték a jogegyenlőség lehetőségeit.

²¹ Az Új Szó március 15-i számában hozta nyilvánosságra a Csemadok Központi Bizottságának. Állásfoglalását a CSKP KB és az SZLKP KB januári határozatához és javaslatait a nemzetiségi kérdés megoldására, amely értelmében a Csemadok tagjai, Csehszlovákia magyar nemzetiségű polgárai, munkások, parasztok, értelmiségiek, párttagok és pártonkívüliek kijelentik, hogy teljes egészében egyetértenek Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága decemberi és januári ülésének, valamint Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága januári ülésének határozataival és az ezek következtében azóta beállt változásokkal. Új Szó 1968. március 15. 1

²² Ezt a cikkét eredetileg a március 15-i számban tervezték megjelentetni, de a Csemadok-állásfoglalásnak jelentősége miatt elsőbbséget kellett adni. Így azután március 19-én, József napján látott napvilágot. Gyönyör bevallása szerint ez volt élete legszebb névnap ajándéka. Az olvasók viszont joggal gondolhatták, hogy Gyönyör frissen, elsőként reagált a Csemadok-állásfoglalásra.

²³ Gyönyör 1990: 77.

Mindig a legidősebb eseményekből indult ki, s rendszerint azt védte írásaiban, ami a legtöbb, leghevesebb támadást kapta, mindig a valótlannal s igazságtalannal szállt vitába. Írásait a múltból figyelmeztetésnek szánta a jelennek, s mindezt azért, hogy a jelen és jövő nemzedékei tudomást szerezzenek arról, ami a negyvenes évek második felében történt a magyar kisebbséggel, s hogy mindez tanítással szolgáljon, hogy mire is képes a nemzeti elfogultság és a magyargyűlölet. S tette ezt abban bízva, hogy ezen ismeretek megszerzése talán közelebb hozza a magyar és szlovák népet egymáshoz, és segítséget nyújt a valós és vélt sérelmek tisztázására, ezzel is elősegítve a demokrácia alapjainak lerakását és az európaivá válást.²⁴

Írásaiban, mint korábbi visszaemlékezésében is tapasztalhattuk, erősen dominálnak az 1945-ös események. Hangulatukat meghatározzák a magyar kisebbség jogi helyzetével kapcsolatos jogos elvárások, a demokratizálódó közéletben kínálkozó lehetőségek, s a velük szemben egyre agresszívabb hangnemben fellépő szlovák nacionalizmus támadásai. Mindezt tetézi a magyar kisebbséget ért történelmi sérelmek felidézése. Így például visszatérő témája a jogfosztottság, a reszlovakizáció, a lakosságcsere, az anyanyelv használatának betiltása, vagyis a magyarság 1945 utáni kálváriája. S minthogy ezek az események Gyönyör József egész életét végigkísérték, s az aktuális politikai helyzet, alkotmányos jogok, tervezetek elemzése során történelmi érvként, személyes, érzelmi argumentumként vissza-visszatérnek. Így nem meglepő, hogy egyik-másik sajtócikkét olvasva úgy érezzük, már igazán magunkévá tettük a témát, hisz Gyönyör a legapróbb részletességgel tárja fel az olvasó előtt a múlt eseményeit, azt beleszőve az aktuális helyzet bemutatásába.

Gyönyör József 1968 tavaszán írásaiban többek közt az 1945–48-as években elszenvedett magyarüldözés sérelmeinek feltárására fektette a hangsúlyt, és kereste a jogegyenlőség lehetőségeit. Egy olyan hazában kereste azokat, ahol még 1968-ban is érvényben voltak olyan rendelkezések, amik alapján megkülönböztetés érte az ország egyes polgárait. Mindez annak ellenére, hogy a Deklaráció I. cikkelye szerint minden ember szabadnak és egyenlőnek születik.

S amennyiben minden ember egyenlőnek születik, „miért történhet meg az, még a huszadik század közepén is, hogy emberek százazreit különböztetik meg Európában faji, nemzetiségi alapon?” – teszi fel a kérdést Gyönyör József 1968 májusában megjelent cikkében. Annak ellenére, hogy a Deklaráció kimondja az egyenlőséget, a csehszlovákiai kisebbség lépten-nyomon ilyen megkülönböztetésekre lelt még 1968-ban is. Ez világosan látható akár az okmányokból és igazolványokból, ugyanis Csehszlovákiában a személyi igazolvány²⁵ 5. pontjaként a nemzetiség feltüntetése kötelező volt, annak ellenére, hogy ezt sem a törvény, sem annak végrehajtási utasítása nem sorolta fel szükséges adatként. Ezzel kapcsolatban Gyönyörben felmerül a kérdés, hogy: „Vajon a nemzetiség feltüntetése feltétlenül szükséges a személyazonosság

²⁴ Uo. 5–8.

²⁵ A személyi igazolványon kívül számos iratban feltüntetendő volt a nemzetiség. Gyönyör többek közt a káderlapot, a külföldre postázandó küldemények kiviteli engedélyét és az iskoláskorú napközis gyermekek menzai étkezésének kérelmét említi.

megállapításához?” Továbbá is kérdéses maradt, hogy ebben az esetben hol érvényesül a Deklaráció 2. cikkelye, amely kimondja, hogy mindenkit megillet a Deklarációban felsorolt valamennyi jog és szabadság, bőrszínére, nevére, nyelvére, vallására, politikai vagy egyéb meggyőződésére, nemzetiségére vagy szociális származására, vagyonára, családjára, illetve egyéb pozíciójára való bárminemű tekintet nélkül.²⁶ A nemzetiségek jogainak és szabadságának kérdése továbbra is terítéken maradt, s a föderációs átalakulás mellett számos írása tárgyát képezi.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság föderatív állammá való átalakulásának gondolata ekkor már hónapok óta országszerte a „szóbeszéd tárgyát képezte”. A Komenský Egyetem Jogi Karának kommunistái is nyilatkozatot tettek a cseh és szlovák nemzet államjogi viszonyának rendezéséről, melyben leszögezték, hogy a két nemzet viszonyának eddigi alakulása nem kielégítő. Úgy vélték, a legjobb megoldás a föderatív átalakulás lenne, amelyet a Kassai Kormányprogram értelmében rögzítenének. Ennek értelmében Csehországban és Szlovákiában nemzeti, államhatalmi és végrehajtó szervek létesülnének, tehát mindkét országrész saját törvényhozói testülettel és kormánnyal rendelkezne. A közös ügyek intézése pedig a központi szervek hatáskörébe tartozna. Ez a javaslat volt az, amely 1968-ban leginkább foglalkoztatta Csehszlovákiát, s amelytől bizonyos tekintetben a lakosság jövője függött.

A csehek és szlovákok nemzetiségi viszonyainak rendezésére tehát ezen tervezet értelmében a Kassai Kormányprogram szolgálna. De felmerül a kérdés, hogy csupán e két nemzet nemzetiségi viszonyainak rendezése időszerű-e? Mi a helyzet az ország területén élő többi nemzetiséggel? Mi a helyzet a csehszlovákiai magyarsággal? Be kell érniük azzal, hogy immár a Csehszlovák állam „tisztelőbeli” polgárai lehetnek?²⁷ 1945-ben a magyarságot egyszer már megörvendeztette a fent említett kormányprogram. Nem lenne időszerű a magyarok nemzetiségi jogainak rendezése éppúgy, mint a testvérnemzeteké?²⁸ Tény, hogy a magyarság alkotmányos jogai 1945 óta már szélesedtek, azonban az alkotmány adta lehetőségek kihasználása már nem volt kellőképp lehetséges, melynek következtében a nemzetiségi élet terén nagyobb változás nem történt, mint az őt ért sérelmek feltorlódása. A nemzetiségek 1968-ban még mindig

²⁶ Új Szó 1968. május 9. 5.

²⁷ 1945-ben a Kassai Kormányprogram értelmében a német és magyar kisebbségeket megfosztották csehszlovák állampolgárságuktól.

²⁸ Csehszlovákia alkotmányának és a nemzetiségi viszonyoknak a változása 1945-től: - Az 1948. évi alkotmánylevél II. cikkelye alapján a „Csehszlovák Köztársaság két egyenjogú szláv nemzetnek, a cseheknek és a szlovákoknak egységes állama”. Az 1956. évi 33. számú alkotmánytörvény értelmében a Szlovák Nemzeti Tanács hatáskörébe tartozik, hogy az egyenjogúság szellemében kedvező feltételeket biztosítson a magyar és az ukrán nemzetiségű állampolgárok gazdasági és kulturális életének fejlődésében. Az 1960-ban módosított alkotmánytörvény 1. cikkelye szerint a Csehszlovák Szocialista Köztársaság két egyenjogú testvérnemzet (már nem szláv), a csehek és a szlovákok egységes állama. Az új alkotmány további rendelkezései már elismerik a nemzetiségeket, ám az I. cikkely mégsem tünteti fel őket egyenjogú társadalmi tényezőként! Továbbra is a Szlovák Nemzeti Tanács kötelessége marad a magyar és az ukrán nemzetiségű állampolgárok „általános” fejlődését biztosítani, valamint a 25. cikkely értelmében az államnak kell biztosítania a magyar, az ukrán és a lengyel nemzetiségű állampolgárok anyanyelvi oktatásának és kulturális fejlődésének minden lehetőségét és eszközeit.

nem rendelkeznek saját intézményekkel, holott a nemzeti lét kiteljesedéséhez, mint azt a csehek és szlovákok is nagyon jól tudják, saját intézményekre van szükség. Húsz éven keresztül még mindig nem adódott lehetősége arra, hogy beleszólhasson saját sorsának irányításába, ugyanis sem saját államhatalmi, sem végrehajtó szervvel nem rendelkezik. Annak ellenére, hogy az alkotmány 25. cikkelye már lehetővé tette, még 1968-ig sem jött létre a magyarságnak sem tudományos, sem kulturális intézménye, sem az anyanyelv használata, de még a kétnyelvűség biztosítása sem valósult meg. Még mindig nem engedélyezték a helyiségnevek magyar nyelvű használatát, senki nem irányítja a magyar iskolaügyet, a magyar lap- és könyvkiadás gyerekcipőben jár, a rádió magyar nyelvű adásai meglehetősen gyengék. Mindennek ismeretében cseppet sem meglepő, hogy a csehszlovákiai magyarság sokkal jobban tájékozódott a határon túli helyzetről, mint a hazairól.

Még mindig nincs saját államhatalmi és végrehajtó szervük. Eddig mindig csak róla, de nélküle döntöttek.²⁹

Gyönyör értesüléseit a nyilvánosság elé tárva cikkében kifejtette, hogy a kisebbségben élő magyaroknak nincs ellenvetésük a föderatív államalakulat megvalósítása ellen, viszont a magyar kisebbség többé már nem nélkülözheti a politikai, gazdasági és társadalmi élete kérdéseinek megoldását. A magyarságnak, bár nem lenne ellenvetése a föderatív államalakulat megvalósítása ellen, de azt zokon vennék, ha a föderatív koncepció kidolgozásánál csak a csehek és a szlovákok nemzetiségi viszonyának megoldásával foglalkoznának, és ez kerülne be a párt akcióprogramjába, a kisebbséggel kapcsolatos javaslatok nem. Hangsúlyozza azon kívánságát, miszerint szeretné, ha ezúttal figyelembe vennék azt a tényt, hogy a több mind félmillióes kisebbség már húsz éve várja törvényes jogainak visszaállítását, új életének rendezését a lenini álláspont szerint, európai szinten, a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban.³⁰

Javaslatot tesz az illetékes szervek számára, hogy mihamarabb vegyék fontolóra, nem célszerűbb-e, ha a legfontosabb nemzetiségi problémákat is felvennék a párt akcióprogramjába, ugyanis kétségkívül vitathatatlan, hogy csak törvényes úton lehet a kisebbségek jogait megvédeni minden elhajlással és túlkapással szemben.³¹

A Szlovák Nemzeti Tanács, a CSKP Központi Bizottsága és az SZLKP Központi Bizottsága januári határozatainak végrehajtásával és a társadalom progresszív fejlődésével kapcsolatban jóváhagyott egy nyilatkozatot, amely szerint a legrövidebb

²⁹ 1948 óta egyetlen magyar nemzetiségű politikus sem volt a kormány tagja. Az alsóbb szintű állami szervezetekben is mindössze pár magyar nemzetiségű taggal találkozhatunk. Az üzemekben, vállalatoknál is elvéve töltöttek be vezetői állást.

³⁰ „Mi itt születünk. Ezen a földön éltek apáink és nagyapáink is. Ez a táj a szülőföldünk. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság a mi országunk, a mi hazánk is. Kölcsönös jó viszonyban és barátságban akarunk élni továbbra is hazánk többi népével, de azt ne kívánja tőlünk senki, hogy csupán nemzetiségünk miatt a jövőben is hátrányos helyzetben maradjunk velük szemben. Ezért azt ajánlom, hogy figyelembe véve a valóságot, meg kell vizsgálni, vajon az említett okmány minden rendelkezése kiállta-e a történelmi próbát, s nem ütközik-e az emberi jogokat védő nemzetközi egyezményekbe?” Új Szó 1968. március 19. 5.

³¹ Uo.

időn belül meg kell szüntetni azokat a fogyatékoságokat, amelyek a cseh és a szlovák nemzet államjogi viszonyának aktuális formájában előfordulnak. Ezért az SZNT javasolta az alkotmány megváltoztatását. A módosított alkotmánytörvény feladata többek közt, hogy kettéválassa a Szlovák Nemzeti Tanács törvényhozó és végrehajtó hatalmát, s rábízza a teljes törvényhozó jogkört Szlovákia területén, kivéve azokat a kérdéseket, amelyeket az alkotmány kimondottan a Nemzetgyűlés jogkörébe utalna, továbbá pedig azokat, amelyeknek feladata, hogy a szocialista nemzetköziség elvének szellemében megteremtse a magyar és az ukrán nemzetiség sokoldalú gazdasági és kulturális fejlődésének jogi és politikai feltételeit.³²

Ez a nyilatkozat lényegében nem más, mint a cseh és a szlovák nemzet föderatív szövetségének megteremtését célzó irányzat kifejezője. Gyönyört ebből mindössze a nyilatkozat azon pontja érdekelte, amely a nemzetiségek fejlődésének jogi és politikai feltételeit tartalmazza, amely szerint az SZNT „az egyenjogúság szellemében kedvező feltételeket biztosít a magyar és az ukrán nemzetiségű állampolgárok életének általános fejlődéséhez.” Úgy véli, ez az alkotmányjogi javaslat közel sem elégséges a nemzetiségek viszonyának rendezéséhez a jövőben, és a nyilatkozat „ezen pontjának szövegezése homályos, s elfogadása csak az eddigi tarthatatlan állapotot hosszabbítaná meg”.³³

Amennyiben a nemzetiségek valóban egyenjogúak lennének, amint ezt lépten-nyomon hangoztatja a pártvezetés, akkor immár szükségszerű lenne, hogy a szocialista nemzetköziség szellemében módosítsák az alkotmányt, mégpedig az 1. cikkelyének 2. pontját. Ennek a társadalmi rendről szóló cikkelynek a jövőben feltétlenül tartalmaznia kell azt az alapelvet, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a két egyenjogú testvérnemzet mellett a nemzetiségek is – velük egy szinten – egyenjogúak. A nyilatkozat további hibájaként említi, hogy az nem említi a nemzetiségek saját öngazgatási szervei megalakításának lehetőségét, ugyanis nézete szerint ezt mindenképp szükséges lenne az alkotmányban rögzíteni, semmiképp nem utalható a SZNT hatáskörébe. Írásában értékítéletet tesz azon felületes ismeretek birtokában lévő véleményalkotók felett, akik az elmúlt időszakokban olyan véleményeknek adtak hangot, miszerint az itteni kisebbségi magyarság ügyét összefüggésbe kell hozni a magyarországi szlovák kisebbség alkotmányjogi helyzetével. Tehát olyan jogokat kapjon az itteni magyar kisebbség, amilyen jogokat biztosítanak a magyarországi szlovákoknak. Ezekben a nyilatkozatokban körülbelül 300 000 szlovákot emlegetnek, ami a valóság felületes ismeretét mutatja.³⁴

Úgy vélte, haladéktalanul szükséges a magyar kisebbség javaslatainak megismertetése a többi nemzetek és nemzetiségek képviselőivel is, bár értetlenül áll a Csemadok nyilatkozatával kapcsolatos cseh és szlovák nyelvű sajtó eddigi hallgatása felett. Írásában szorgalmazza a lakosság köréből küldött javaslatok feldolgozása, s úgy véli,

³² Új Szó 1968. március 29. 9.

³³ Uo.

³⁴ A múltban már sor került arra, hogy a szakértők feleltelenül alkalmaztak számokat ezzel a két kisebbséggel kapcsolatban. 1948-ban a lakosságcsere terve is azért nem érte el a kitűzött célt – a csehszlovákiai magyarság teljes kicserélését a szlovákiai magyarságra –, mert számukat helytelenül becsülték fel.

halaszthatatlanul létre kell hozni egy előkészítő munkabizottságot, amely az anyagot feldolgozná, és az illetékes szervek rendelkezésére bocsátja majd: „A nemzetiségi kérdés időszerű megoldása nemcsak a magyar kisebbség ügye. A közös érdek közös kötelezettségeket ró államunk valamennyi nemzetiségére. Ezért kell, hogy megtaláljuk a rendezés helyes útját a párt akcióprogramja keretében”.³⁵

Miután cikkében hangsúlyozta a Csemadok nyilatkozatával kapcsolatos cseh és szlovák hallgatást, úgy határozott, a magyar megszólalások mellett ő is beszáll a sorba, hiszen, ahogy azt a Csemadok az állásfoglalásban kimondta: „Javasoljuk mindazoknak a törvényeknek a felülvizsgálatát, melyeket 1945-től a magyar nemzetiségű polgárokkal kapcsolatban hoztak, és a diszkriminációs törvények eltörlését”.³⁶ Ennek fényében szentelt egy terjedelmes írást az Új Szó hasábjain a csehszlovákiai magyarság 1945 után elszenvedett sérelmeinek, ezzel is hangsúlyozva azt, hogy 1968-ra már végképp megérett az idő arra, hogy változásokra kerüljön sor. Itt az ideje a Kassai Kormányprogram rendeleteinek felülvizsgálatára, a magyarok ellen irányuló törvények eltörlésének, valamint elérkezett az idő a magyar nemzeti kisebbség rehabilitálására.

Márpedig vitathatatlan, hogy rehabilitálni kell a kollektív vád alapján sérelmet szenvedetteket, és magát a magyar kisebbséget mint egészet. Mivel az ENSZ az 1968-as évet az emberi jogok nemzetközi évének nyilvánította, így Gyönyör is egybekapcsolta az emberi jogi és a kisebbségi jogi érvelést. Ugyanakkor az 1945–1949 közötti jogfosztottság jogszabályainak a visszavonását is sürgette: „A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetgyűlése és kormánya rövidesen felülvizsgálja majd a magyar kisebbséggel szemben elkövetett sérelmeket, és a kor követelményei szerint teljes terjedelmében semmisnek nyilvánítja a reszlovakizáció elrendeléséről szóló kormányhatározatot, melynek alapján ma is egész falvak lakossága fél magát magyarnak vallani, továbbá az 1948. évi 245. számú törvény alapján kiadott belügyminiszteri jegyzéket, s mint a csehszlovák törvénytár szegényfoltját hatálytalanít minden diszkriminációs törvényt és rendeletet”.³⁷

Az országszerte folyó nemzeti jogokról szóló viták tisztázása érdekében úgy érezte, mindenképp szükség van egy olyan írásra, melyben a kisebbségek jogait mutatja be a történelem távlatából, ugyanis: „Egyesek azt sem tudják, hogy az itteni nemzetiségi kisebbségek jogait valamikor az alkotmány védte, mások viszont nem ismerik a kisebbségi jogok megszüntetésének idejét és módját. Ezért nehéz helyesen megítélni, hogy az államjogi rendezésre tett javaslatok elégségesek lesznek-e az eddigi deformációk megszüntetésére, s a nemzetek és nemzetiségek tényleges egyenjogúságának megvalósítására”.³⁸ A demokratizálódási folyamat során sokféle nézet és vélemény látott napvilágot. Ebből azonban Gyönyör szerint kizárólag az alapos tájékozódás és a tények tárgyilagos

³⁵ Új Szó 1968. március 29. 9.

³⁶ A Csemadok Központi Bizottságának állásfoglalása Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának januári határozatához és javaslata a nemzetiségi kérdés megoldásához. FKI. Csemadok irattára. KB-IV-5.

³⁷ Új Szó 1968. április 12. 8–9.

³⁸ Új Szó 1968. június 21. 8.

ismerete jelenthet kiutat, ugyanis a legérzékenyebb pontokat még ma is a kisebbségi jog és az államnyelv kérdése jelenti. Éppen ezért célja mindkettő alapos bemutatása, hogy mindenki számára elérhető legyen az érthető, helyes és világos tájékoztatás a tisztázatlan kérdésekben. Ezért látja fontosnak a csehszlovákiai magyarság jogait korlátozó intézkedések bemutatását egészen 1920-tól, hogy azokat az olvasók megismerhessék, emlékezzenek rájuk, és ez által átlátható legyen számukra saját helyzetük jogi szempontból. Ismerteti az 1920. évi alkotmánylevél hatodik fejezetét, aminek értelmében a Csehszlovák Köztársaság állampolgárai fajra, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül a törvény előtt egyenlők, s egyazon polgári és politikai jogokat élveztek, a kereskedelmi és magánérintkezésben, a vallást érintő ügyekben, a sajtóban és a nyilvános népgyűléseken bármilyen nyelvet szabadon használhattak. Gyermekük számára biztosította az anyanyelven történő tanulást. Az alkotmánylevél 134. §-ának rendelkezése megtiltotta az erőszakos elnemzetietlenítést! Ez az alkotmánylevél formálisan csak 1948. június 9-vel veszítette el érvényét, tehát a nemzetiségi jogok temetése már korábban elkezdődött, amikor 1945. április 4-én Edvard Beneš kinevezte az új kormányt, és annak első ülésén felolvasták az új kormányprogramot,³⁹ melyből a magyarság számára a VIII. pont jelentős, ugyanis ennek értelmében került sor olyan jogi és gyakorlati intézkedésekre, melyek megpecsételték a csehszlovákiai magyarság sorsát. A 12. számú elnöki dekrétum. Az 1. §-a szerint azonnali hatállyal és térítés nélkül el kellett konfiskálni minden magyar nemzetiségű személy mezőgazdasági ingatlanát. A 28. számú elnöki dekrétum 2. §-a alapján a magyaroktól elkobzott földet csak a cseh, a szlovák vagy más szláv nemzet tagjának lehetett juttatni. A 33. számú elnöki alkotmánydekrétum a magyar nemzetiségű polgárokat 1945. augusztus 10-i hatállyal megfosztotta csehszlovák állampolgárságuktól, míg a 48. számú kormányrendelet és az 1946. évi 65. számú alkotmánytörvény elrendelte, hogy aktív és passzív választójoggal csak szláv nemzetiségű polgárok rendelkezhetnek. Tehát azok a magyarok, akiknek kivételesen megadták a csehszlovák állampolgárságot, nem kaphattak választójogot csak azért, mert más fajhoz tartoztak!

A Szlovák Áttelepítési Hivatal elnöksége 1945. november 4-én kiadott utasítása értelmében „azokat a személyek, akik a mezőgazdaságban tevékenykednek, elvesztették állampolgárságukat, s azt többé nem szerezhetik meg, Csehországba kell telepíteni”. A fent említettek mellett ismertette az elnemzetietlenítés más formáit is, nevezetesen, hogy az államigazgatási szervek megtiltották a magyar gyerekek anyanyelvükön való iskoláztatását annak ellenére, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács 1944. szeptember 6-án kelt 6. számú rendelete alapján meg lehetett volna hagyni az 1938. november 6-ig létesült népiskolákat, 1945-ben azonban mégis megszüntettek minden magyar iskolát.

Ezen történelmi tények ismertetése mellett azonban felhívja a figyelmet arra, hogy nem felejthetjük el, ez ma már a múlt, két évtizeddel ezelőtt történtek, és állami szervek hajtották végre őket. Semmiképp nem háríthatunk morális felelőséget érte a cseh és

³⁹ A kormány programját tartalmazta és nem volt tételes jogszabály.

szlovák nemzetre, ugyanis „a gyűlölet soha nem lehet jó tanácsadó, és válságos időkben nem az érzelmeinkre, hanem egyedül az eszünkre kell hallgatnunk”.⁴⁰

A kisebbségi jogok történeti távlatból való ismertetésén túl felteszi azt a kérdést, hogy „Lehet-e nálunk államnyelv?” Ezzel a kérdéssel a nyár folyamán már többen is foglalkoztak.⁴¹ Megválaszolásához ismételten a jogszabályokból nyer forrást, ugyanis az 1968 júniusában hatályban lévő alkotmány nem említi hivatalos nyelvet, ennek értelmében pedig hivatalos államnyelvről sem lehet beszélni. Ennek ismeretében két lehetőség merül fel, mégpedig ha bevezetik a kötelező államnyelvet, azzal le kell mondani a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságáról, vagy második lehetőségként az egyenjogúsághoz hű maradvá elutasítják a nyelvek hátrányos megkülönböztetését. Megállapítja, hogy amennyiben a nyelvi törvény elrendelné a kötelező államnyelv használatát, azzal odalenne az egyenjogúság.

Írásában felszólít, hogy ha együtt kell élnünk, márpedig nincs más megoldás, akkor feltétlenül meg kell találni a helyzet józan megoldásának a módját. Nem szabad megengedni, hogy a „felelőtlen elemek ellentéteket szítsanak”, s itt az idő, hogy mihamarabb hozzákezdjünk a közös ügyek intézéséhez. Javaslatot tett arra, hogy: „Végre értsünk szót. Ülünk asztalhoz, s rendezzük a felmerült vitás kérdéseket egymás között, a kormányprogram szellemében”. A nyár folyamán már „megszaporodott a szóbeszéd és egyre több hír látott napvilágot”⁴² a nemzetiségi kérdés megoldásával kapcsolatban. Akadt köztük olyan, amely bizakodással töltötte el a lakosságot, azonban olyan is, melyben „nem volt semmi köszönet”.

Gyönyör Józsefet Szabó Rezső a Csemadok főtitkára már bevonta a szakértői háttéranyagok előkészítésébe, így első kézből tájékozódhatott a nemzetiségi törvény előkészítésével kapcsolatos kormánybizottság 1968. június-júliusi tárgyalásairól.⁴³

Épp ezért úgy látta, elérkezett az idő, hogy a szélesebb közvéleményt is beavassa, s ezzel mintegy nyilvánosságot is teremtsen a kolodeji tárgyalásoknak. Azt remélte, hogy szakszerű publicisztikai anyagokkal a tények tükrében mindenki pontos képet alkothat

⁴⁰ Uo.

⁴¹ A Ludovít Štúr Nyelvtudományi Intézet dolgozói a legfontosabb feladatnak az alkotmány I. cikkelyének módosítását tekintették, mégpedig a következő két pont alapján: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság két egyenjogú államalkotó nemzet, a csehek és szlovákok állama. A Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a cseh és a szlovák nyelv az egyenjogú államnyelvek feladatát tölti be. Az alkotmánymódosító javaslataik mellett javaslatot tettek arra, s javaslat formájában egy törvénytervezetet dolgoztak ki, melynek a 2. § 2. bekezdése arról szól, hogy a szlovák nyelv mint hivatalos nyelv használata Szlovákiában a közélet minden területén kötelező legyen. A Csehszlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete azt a javaslatot tette, hogy biztosítani kell az alapvető nemzeti jogokat az ország területén élő nemzetiségi csoportok számára is, s el kell fogadni egy nyelvi törvényt, ami leszögezi, hogy az országban nincs semmiféle kötelező hivatalos vagy államnyelv.

⁴² Gyönyör a nyár folyamán aktívan részt vett a kolodeji tárgyalások háttéranyagainak előkészítésében, tehát a „szóbeszéd” kifejezés erősen publicisztikus megfogalmazás, ekkor látta elérkezettnek az időt, hogy a nyilvánosság elé tárja a nemzetiségi törvény kidolgozásával kapcsolatos ismereteit.

⁴³ Lásd: Szabó Rezső 2005: A Csemadok és a prágai tavasz. Popély Árpád 2008: 1968. és a csehszlovákiai magyarság Somorja, Gaál Veronika 2018/3. Kisebbségi jogvita az 1968. évi föderációs átalakítás árnyékában. Források a csehszlovákiai nemzetiségi törvény történetéhez.

a várható lehetőségekről. Ez a gondolat készítette arra, hogy feltegye a mindenkit megérintő, érzelmileg hatásosan megfogalmazott kérdést: Mikor lesz a csehszlovákiai magyarságnak végre igazi hazája? Lesz-e egyáltalán?⁴⁴

Hogy ezekre a kérdésekre megkísérelje megadni a választ, végigveszi az aktuális helyzet alakulását, bemutatja a föderációs tervvel egy időben létrejövő alkotmánytervezetet, mely a nemzeti kisebbségek és a nemzetiségek helyzetének megoldásával is foglalkozik. A tervezet 1. §-ának rendelkezése alapján: „A Csehszlovák Föderatív Szocialista Köztársaság két egyenjogú testvéri nemzet a csehek és a szlovákok föderatív állama, melyek csehszlovák államiság hordozói. A CSFSZK egyidejűleg az egyenjogú nemzeti kisebbségek és nemzetiségek, a magyarok, a lengyelek, az ukránok, a németek, a cigányok állama”. Tehát ezt figyelembe véve világosan kitűnik, hogy a két egyenjogú testvérállam, a csehek és a szlovákok mellett a magyarok, a lengyelek, az ukránok, a németek és a cigányok mint nemzeti kisebbségek és nem egyenjogúak a cseh és szlovák nemzettel, nem a csehszlovák államiság hordozói, tehát nem államalkotók!

A tervezet a második bekezdésében azt deklarálja, hogy a nemzeti kisebbségek és a nemzetiségek tehát a magyarok, cigányok, németek, ukránok és lengyelek egyenlők, de csak egymás között, nem pedig a cseh és szlovák nemzettel. Nem hordozói a csehszlovák államiságnak, csupán egyidejűleg élnek velük egy államban. Tehát nem tagadja a nemzetiségek létét, ugyanis beszél róluk, azonban nem ismeri el államalkotó mivoltukat. Ezzel szemben a nemzetiségek javaslata egészen másképp festett – a szerint a Csehszlovák Szövetségi Szocialista Köztársaság nemcsak a két nemzet, hanem a nemzeti kisebbségek és a nemzetiségek állama is, hiszen azok egyenjogúsága nem zárható ki, ugyanolyan mértékben államalkotók, mint a cseh és szlovák nemzet.

A CSKP 1968. áprilisi Akcióprogramja is kimondta, hogy „biztosítani kell a nemzetiségek részvételét a közéletben az egyenjogúság szellemében, és annak az elvnek a szellemében, hogy a nemzetiségeknek joguk van önállóan és önkormányzat útján dönteniük az őket érintő ügyekben”.⁴⁵ Annak ellenére, hogy mind az alkotmánytervezet elismerte a nemzeti kisebbségeket és nemzetiségeket, és a CSKP Akcióprogramja is megfogalmazta, mi mindent szükséges biztosítani a nemzetiségek számára, az államjogi rendezéssel foglalkozó kormánybizottság albizottságának június 12-i állásfoglalása szerint ezek a nemzetiségek nem léteznek. Álláspontjuk szerint ugyanis a nemzeti kisebbségeknek nincs szubjektivitásuk, ezáltal jogot sem formálhatnak az államjogi szervekre és intézményekre úgy, mint az államalkotó nemzetek.⁴⁶ Egészében azt a

⁴⁴ Új Szó 1968. augusztus 2. 9.

⁴⁵ Új Szó 1968. április 10. Melléklet. 12.

⁴⁶ A bizottság tagjainak állásfoglalása szerint a fejlett nemzetek önmegvalósításának betetőzése a saját nemzeti állam megalakítása, a nemzeti szuverenitás realizációja, akár a teljes állami szuverenitás, akár az államiságnak egy föderatív szövetségbe való tömörítése formájában. A nemzeti szuverenitás a területi, a gazdasági, a nyelvi, a kulturális, a pszichikai elemekből, valamint a kollektív akaratból áll össze. Ebben az esetben a nemzeti államiságba megy át. A bizottság azt állítja, hogy a szlovák és a cseh nemzet helyzetétől a nemzeti kisebbségek, a nemzetiségek helyzete merőben eltérő, ugyanis nincs kiterjedt homogén területük és komplex nemzeti gazdaságuk. Még a kiterjedtebb nemzeti enklávék és területi sávok, ahol a nemzetiségi kisebbség relatív többségben él, sem alkotnak területi egységet. Összességé-

megállapítást teszi, hogy a Csemadok követelései túllépik a párt Akcióprogramját, holott ez nem állja meg a helyét, ugyanis az kimondja, hogy a nemzetiségeknek joguk van önállóan és öngazgatással dönteniük az őket érintő ügyekben. Márpedig, ha erre joguk van, akkor nem képezheti vita tárgyát az önálló érdekvédelmi szervezet létjogosultsága sem.

A meghamisított és megcsönkített nemzetiségi alkotmánytörvény

1968 decemberével egy meglehetősen viharos év került lezárása, ami a nemzetiségek életében is sorsdöntő szerepet játszott. Gyönyör az év értékelése gyanánt alapos vizsgálatnak vetette alá azon problémákat, amelyek az utolsó időkben foglalkoztatták.

A legjelentősebbnek az alkotmánytörvény októberi meghamisítása tekinthető. Ismeretes, hogy 1968 októberében egy merőben más nemzetiségi alkotmánytörvény került elfogadásra, mint ami a korábbi tervezetek alapján várható volt. Míg a közzétett tervezet eredeti szövege szerint „a magyar, a német, a lengyel és az ukrán (rutén) nemzetiségek részt vesznek az ország szocialista társadalmi és államrendszerének fejlesztésében s ennek keretében önálló öngazgatási szerveik útján irányítják nemzeti életüket”, addig a preambulum elolvasásakor csalódás éri az embert, ugyanis abban már az áll, hogy „részt vesznek az ország fejlesztésében s egyben kibontakoztatják nemzeti életük sajátosságait.” – vagyis a törvény nem tartalmazza azt a jelentős részt, miszerint önállóan, öngazgatási szerveik útján irányítja nemzeti életüket! Tehát az alkotmánytörvény végleges változatából kimaradt a párt Akcióprogramja által is leszögezett ún. öngazgatás elvének hangsúlyozása.

A módosítás ellenére azonban a törvény kimondja, hogy a magyar, a német, a lengyel, és az ukrán nemzetiség a cseh és a szlovák nemzettel együtt alkotják a Csehszlovák Szocialista Köztársaság dolgozó népét, ami az államhatalom forrása, és kimondja azt is, hogy a cseh és a szlovák nemzet, valamint a területén élő nemzetiségek közös állama. Ennek értelmében pedig elismerik államalkotó mivoltukat, márpedig az államalkotóktól elvitathatatlan az egymás közti egyenjogúságuk. Még ha ezt nem is foglalták törvénybe. Így hát vitathatatlan (lenne), hogy a nemzetiségeknek joguk van saját életük önállóan, saját öngazgatási elv szerint fejleszteni. Azonban

ben a bizottság megállapítja, hogy több mikroterület keletkezett, ahol többségben él a magyar kisebbség, de ezek a területek legyezőszerűen gravitálnak az államalkotó nemzetiség területén fekvő helyi központok felé, és megszűnőben vannak azok a kötelékek, melyek kölcsönösen összekötnék a kisebbség egyes mikroterületeit. Tehát ilyen körülmények között elismerni a kisebbségek nemzeti szubjektivitását egyenlő volna az ún. Volksgruppen-teória és az ún. nemzeti kataszterek koncepciójának elfogadásával, ami pedig azonos értékű a nemzetiségi politika fajelméleti megközelítésével. Zprávy Štátneho plánovacieho úradu. Bratislava 1. évf.

az itt érvényesülő, mindennemű kétséget eloszlató sorokat már kihagyták az alkotmánytörvényből.

A második cikkelyben is lényeges változások történtek, ugyanis az eredeti szöveg alapján „a nemzetiségeknek létszámuk arányában kell képviselőt nyerniük a politikai szervekbe és valamennyi állami szervben, egyenjogúaknak kell lenniük a gazdasági és kulturális életben.” Az elfogadott törvényben azonban ez a rész már ekképp szerepel „a nemzetiségeket létszámuknak megfelelő képviselőt illeti meg a képviselői testületekben és más választott szervekben”. Azonban elviekben ezeknek a változtatásoknak nem kellene gondot okozniuk a jövőben, ugyanis az egyenlőség elvéből következik, hogy a nemzetiségektől létszámuknak megfelelő képviselőt megtagadni jogsértés volna. A harmadik cikkely szövegében bekövetkezett változás is felettébb sajnálatos. Míg eredetileg a „biztosítani kell az anyanyelv használatának jogát a hivatalokkal és állami szervekkel való érintkezésben”, addig a módosított verzió lényegesen szűkíti az anyanyelvhasználat jogát, ugyanis azt csak az „adott nemzetiség által lakott területeken” biztosítja.

Bár az alkotmánytörvény továbbra sem mondja ki a reszlovakizációs rendelkezések semmisségét, azonban a negyedik cikkely lehetővé teszi, hogy minden állampolgár szabadon dönthessen nemzetiségéről, ezáltal a Csehszlovák Szocialista Köztársaság állampolgárai, tehát a magyarok is szabadon vallhatják magukat magyar nemzetiségűnek, még ha reszlovakizáltak is.⁴⁷

Összességében elmondható, hogy az október 27-i nemzetiségi alkotmánytörvény, még ha nem is az eredeti verzióban került elfogadásra, hiányossága ellenére is mérföldkő a nemzetiségek életében. Azonban az alkotmánytörvény módosításával a munka még nem állt meg – hangsúlyozza ezt Gyönyör József is, ugyanis a törvénynek „érvényt kell szerezni az élet minden területén, ami közel sem lesz olyan könnyű, mint azt szeretnénk”. Ennek ellenére „itt az idő, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban végre minden magyar újra félelem nélkül vállalhassa a nemzetiségét, és minden magyar szülő aggodalom nélkül olyan iskolába írathassa gyermekeit, amilyent megfelelőnek tart. Amennyiben pedig mindezek után is felmerülnek nemzetiségi problémák, azokat nem az egyes intézmények kétes értékű határozataival, hanem az illetékes párt- és állami, valamint a nemzetiségi érdekvédelmi szervek bevonásával kell megoldani.”⁴⁸

Az 1969-es évben még megjelent pár írása a sajtó hasábjain, ám a normalizáció kezdetével azok egyre ritkábbá váltak. Sokan aggodalmukat fejezték ki irányában, hogy baja születhet írásaiból és elemzéseiből, s rosszakaróiból sem volt hiány, ugyanis többször is feljelentést tettek ellene a Szlovák Sajtó- és Távirati Hivatalnál, ahol minden 1968-as publicisztikai írásáról elemzést készítettek és értékelték közírói tevékenységét. Cikkei tartalmából azt a következtetést sikerült levonniuk, hogy nézetek élessége ellenére az általa megfogalmazott követeléseknek az SZLKP politikai programjával és alkotmányos

⁴⁷ A nemzetiségi törvényről lásd: Petráš, René: Tradice tzv. národnostního statutu a ústavní zákon č. 144/1968 Sb. o postavení národností. http://www.saske.sk/cas/public/media/6058/02_Petras.pdf (Letöltve: 2020. május 25.)

⁴⁸ Új Szó 1969. január 26. 8.

törvényeivel összhangban igyekezett érvényt szerezni, szubjektív törekvései azonban, bármennyire jól át voltak gondolva, az adott időszakban valójában az opportunistáknak kedveztek, és így hozzájárultak a társadalmi élet destabilizációjához.⁴⁹

A SZSZ-kormányának nemzeti titkárságának vezetője azonban nem értett egyet a fenti véleményekkel, azokat rágalmaknak minősítette, így Gyönyör Józsefnek a várokozásokkal ellentétben nem születtek komolyabb gondjai a prágai tavasz idejéről származó született cikkei miatt. Munkásságát továbbra is folytatta, ám írásait a husáki időszakban nem tudta megjelentetni.

Gyönyör József jogtörténeti elemzései

Gyönyör számára az 1989-es változások tették lehetővé, hogy sorra jelenhessenek meg azok a munkái, melyekben a szlovákiai magyarság 1918–1995 közötti történetének megismerését tették lehetővé. Írásainak nagy része sokkal korábban elkészült, azonban a konszolidáció „éveiben” rendre akadályokba ütközött munkáinak közreadása. Már az 1970-es évek közepén megírt egy terjedelmes monográfiát, melyben az Csehszlovákiában élő magyarok 1918–1938 közötti sorsával, létszámával és jogaival, illetve annak hiányával foglalkozott. A munka kézirat 1979-re készült el, és az Új hazában címet viselte, azonban a kor politikai hatalmának ez az alapos, elemző munka a legkevésbé sem volt kívánatos.⁵⁰ A monumentális kéziratban mintegy 800 oldalon keresztül elemezte a Csehszlovák Köztársaság alakulásának körülményeit. Munkájában foglalkozott az új állam alkotmányos rendszerével, demográfiai viszonyaival, a kisebbségek helyzetével, valamint a nemzeti iskoláüggyel és a nyelvhasználati kérdésekkel. Az alapos kutatást gazdag, mintegy 669 tételből álló jegyzetapparátussal látta el, melyhez statisztikai táblázatokat is mellékelte az átláthatóság érdekében. A közel 300 tételt tartalmazó szakirodalom és forrásmunka alátámasztja kutatása alaposságát. A kézirat azonban hosszú ideig hevert a Madách Kiadóban, mielőtt a szerző visszavette azt. A kor politikai hatalma számára ez az írás nem volt megjelentethető.⁵¹

Gyönyör József az 1989-es rendszerváltást követően megjelent könyveiben több részletét is felhasználta. Egyes fejezeteket beledolgozott a Határok születtek, a Közel a jog asztalához, valamint a Terhes örökség című, 1990-es években megjelent munkáiba. A kézirat egy részéből, melyben a kisebbségvédelem kialakulásának történetével foglalkozik, valamint amelyben ismerteti a Trianon utáni kisebbségvédelem

⁴⁹ Új Szó 1968. március 19. 5.

⁵⁰ Végh László 2003/1: 139.

⁵¹ Uo. 142.

nemzetközi jogi vonatkozásait, egy önálló kötetet tervezett megjelentetni Valamikor védett kisebbség voltunk címmel. Erre azonban már sajnos nem került sor.⁵²

Gyönyörnek az immár harminc éve megszűnt, kettévált állam életével foglalkozó munkái, elemzései a cseh–szlovák viszony, illetve szlovákiai magyarság elmúlt száz évének jogtörténeti fejlődése szempontjából elsőrangú szakmai referenciának számítanak. Az 1989-ben Államalkotó nemzetiségek címmel megjelent munkájának bevezetőjében annak a reményének adott hangot, hogy könyve segítségével a nemzetiségek, és elsősorban a magyar nemzetiségű lakosság felkészültebbé válhat saját jogai érvényesítésében. Úgy vélte, egyedül az aktív jogvédelem segíthet abban, hogy a jövőben ne forduljanak elő, vagy esetleg végleg megszűnjenek, a nemzetiségi súrlódások, megerősödjék az egymás mellett élő nemzetek és nemzetiségek kölcsönös megismerése, bizalma, barátsága.

Trócsányi László a Gyönyör könyvéről írt ismertetőben kifejti azon véleményét, hogy mindahhoz, amit Gyönyör reményként fogalmazott meg könyve bevezetőjében, arra lenne szükség, hogy az uralkodó nemzet ne legyen uralkodó, hanem igyekezzen a nemzetiségeket felvirágoztatni, segíteni a nemzetiségi megbékélés érdekében.⁵³

A könyv két fő részre osztható. Az első felében Csehszlovákia népességével foglalkozik, bemutatja annak fejlődését, népsűrűségének változásait, s ezzel együtt átfogó képet nyújt a népesség nemek, korcsoportok, valamint a lakosság gazdasági aktivitása és iskolai végzettsége szerinti megoszlásáról. Részletesen foglalkozik a népesség nemzetiségi megoszlásával, bemutatja a nemzetiségek területi elhelyezkedését, létszámuk alakulását az egyes népszámlálások eredményei alapján. Ismerteti a nemzetiségek korösszetételét, gazdasági tevékenységét, valamint megismerteti az olvasót azok jogaival és annak érvényre juttatásával. Bár a szerző elsődleges célja a magyar nemzetiségű lakosság helyzetének, valamint fejlődésének bemutatása, munkája révén megismerkedhetünk a többi csehszlovákiai nemzetiség – a lengyel, ukrán, német kisebbségek, valamint a többségi cseh és szlovák nemzet demográfiai fejlődésével is.

A könyv második részében Csehszlovákia nemzetiségeinek helyzetével, állampolgárainak egyenjogúságával foglalkozik, különös tekintettel a csehszlovákiai magyarságra. Foglalkozik a nemzetiségek mikrotársadalmával, melyet területi elosztáson túl is összeköt a közös nyelv, kultúra és az összetartozás tudata. A munkában kiemelkedő helyet kap a nemzetiségi jogok érvényre juttatása, leginkább a szlovákiai területekre vonatkozólag, s különösképp az oktatásügy, a kultúra, a nyelvhasználat, valamint az egyesületek létrehozásával kapcsolatban a sajtó és a tájékoztatás terén. Végül, de nem utolsósorban áttekintést nyújt az olvasó számára a nemzetiségi jogok és az egyenjogúság védelméről.⁵⁴

Következő munkája az 1990-ben megjelent cikkgyűjteménye, amely az Mi lesz velünk magyarokkal? Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből 1918-tól napjainkig

⁵² Halála után kéziratának egy része kiadásra került. Lásd: Gyönyör József: Valamikor védett kisebbség voltunk.

⁵³ Trócsányi 1990: 160–165.

⁵⁴ Gyönyör 1989: 324.

címet viseli. A szerző a könyv első részében a Történelem vihara cím alatt a trianoni békeszerződés után keletkezett helyzetből kiindulva követi nyomon a szlovákiai magyar kisebbségi élet alakulását. Hiteles képet fest a csehszlovákiai magyarság helyzetéről, s a második világháború után kialakult, a csehek és szlovákok nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvését jelöli meg a csehszlovákiai magyarságra zúduló „szenvedések és megpróbáltatások pokla” forrásaként. Komoly figyelmet szentel a Kassai Kormányprogram rendelkezéseinek, különösképp a nyolcadik fejezetének, ugyanis az az okmány helyezte kilátásba a csehszlovákiai magyarság számára a kollektív háborús bűnösség vádját, melyet a teljes vagyonelkobzás, a kitoloncolás, az állampolgárság megszűnése, valamint az iskolák bezárása követett. Az iskolák bezárásának egy külön fejezetet szentel, melyben számadatokkal támasztja alá a magyarság és a magyar iskolákat látogató hallgatók arányainak változását, amely látható csökkenést mutat, s amelyet egyértelműen a rossz nemzetiségi politika következményének tud be.

Könyvből olyan események miéretté kapunk választ, melyeket már rég ismertünk, azonban máig sokszor felmerült velük kapcsolatban a kérdés, hogy ennek vajon mi lehetett az oka? Megismerkedhetünk a hontalanság éveivel, annak statisztikai adataival, megtudhatjuk ebben a gyászos időszakban hány magyar család kényszerült Magyarországra vagy Csehországba, hány személy vált meg félelmében nemzetiségéből, és hogy kényszerültek magyar gyerekek szlovák iskolákba. A témakörben korábban számos publikáció született, azonban Gyönyör könyvében szinte kézen fogva vezeti végig az olvasót, és feltár előtte minden ok-okozati tényezőt, ezzel hozzásegítve a leírt időszak teljes megértéséhez.

A csehszlovákiai magyar jogfosztottság és a hontalanság éveit követő enyhülés időszakának történetét vizsgálva tárgyalta a magyar lakosság csehszlovák állampolgárságának visszaadását, a Csehországba hurcolt magyarok visszatérését, a magyar iskolák fokozatos újranyitását és a magyar nyelv hivatalos használatának engedélyezését, azonban értesülünk arról is, hogy ezek az intézkedések korántsem a magyarság arányának megfelelően váltak valóra.⁵⁵ A magyar nyelvű óvodák és középiskolák száma közel sem érte el azt a mennyiséget, ami szükséges lett volna.

Ebből következik, hogy továbbra is megoldatlan maradt a magyar nyelvű szakmunkásképzés is.

Az egyetemi és főiskolai képzés sem volt kielégítő, a hatvanas évek egyemet végzett lakosságának visszaesését annak tudja be, hogy a középiskolák magyar nyelvű

⁵⁵ Többek közt tárgyalja a csehszlovákiai magyarok helyzetének normalizálását, ami az 1948. október 25-i 245. számú törvénnyel kezdődött, amely törvény kimondja a magyarok számára a csehszlovák állampolgárság megadását. A törvény értelmében azok a magyar nemzetiségű személyek jogosultak az állampolgárságra, akik 1938. november 1-én csehszlovák állampolgárok voltak, és a Csehszlovák Köztársaság területén volt az állandó lakhelyük. Megszerzését hűségeskühhöz kötötte. Azonban az állampolgárságra nem voltak jogosultak azok a személyek, akik súlyosan vétettek a Csehszlovák Köztársaság és annak népi demokratikus rendszere ellen, valamint akiket az 1946. február 27-én aláírt egyezmény alapján kitelepítésre jelöltek ki. Mindezen személyek, mintegy 300 nevet tartalmazó jegyzékét a belügyminisztérium eljuttatta a járási nemzeti bizottságokhoz, ezzel meghosszabbítva számukra a „Hontalanság éveit”. Gyönyör József maga is szerepelt ezen a listán. Lásd: Gyönyör 1968: 70–71., Végh 2003/1: 137.

hallgatóinak az egyetemek nem adtak esélyt anyanyelvükön felvételi vizsgát tenni. 1948 óta megoldatlan maradt a helyiségnevek és utcablák magyar nyelvű használata, magyar nyelvű városokban is csupán egynyelvű táblák voltak olvashatóak.

Ebben a helyzetben érte el a csehszlovákiai magyarságot az 1968-as év, amikor megkezdődtek az előkészületek a cseh és szlovák szövetségi állam megteremtésére. Ez az év volt az, mikor Gyönyör Józsefet a szlovák nacionalista szervezetek tettei arra kényszerítették, hogy tollat ragadjon és síkra szálljon a csehszlovákiai magyarság emberi és állampolgári jogaiért, amivel célja az volt, hogy megismertesse népét a fájdalmas múlttal, s emellett tájékoztatást adjon a nehéz jövőről.⁵⁶

A szerző következő kötete az 1992-ben megjelent Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye címet viseli. Ezzel az első könyvvel célja egy olyan trilógia megírása volt, amely a Monarchia felbomlásának és Csehszlovákia létrehozásának folyamatát vázolná fel. A korábbi műveihez hasonlóan egy élő, aktuális problémát elemez nagy precizitással. A forrásismerete ezúttal is lenyűgöző, gazdag jegyzetapparátussal látja el ezt a munkát is, mellyel a kései kiadás ellenére már 1988-ban elkészült, s azóta a Madách Kiadónál várta megjelentetését.

Írásában lényegében a Trianonhoz vezető utat mutatja be. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáról és Magyarország feldarabolásáról számos írás jelent meg korábban, azonban Gyönyör írása abban különbözik a korábbiaktól, hogy az általános helyzet ismertetése mellett leginkább azokkal a törekvésekkel foglalkozik, amelyek Csehszlovákia megalakulásához vezettek. Könyvében elemzi Csehszlovákia megalakulásának körülményeit és a közvetlenül a megalakulást követő alkotmányozási folyamatot.

Az első részben Csehszlovákia megalakulását, valamint a megalakulás felé vezető részletes utat írta meg, sorra véve a külföldi ellenállási mozgalmaktól kezdve a hazai eseményeken át egészen a magyarországi szlovákok lakta vidékig. Főbb vonalakban ismerteti az alakuló szervezeteket, a Csehszlovák Nemzeti Tanács megalakulását. Dokumentumokkal bizonyítja azt a tényt, hogy a cseh politikusok miként használták ki a nagyhatalmak tájékozatlanságát a közép-keleti területek viszonyai közt.⁵⁷

A könyv második részében a szerző a Csehszlovákia megalakulása utáni első törvényt elemzi, mely kinyilatkoztatja a csehszlovák állam létrejöttét és leszögezi, hogy az állami szuverenitás megvalósítója a csehszlovák nemzet. Ismerteti és részletesen tárgyalja az első alkotmányt, foglalkozik az államforma kérdésével. Sokat vitatott kérdés a határok

⁵⁶ Gyönyör 1990. 160.

⁵⁷ Több példát is felhoz erre, többek közt említendő az 1918. szeptember 28-i nyilatkozat, melynek II. cikkelyének utolsó mondatával a francia kormány segítséget ígér: „hogy visszaszerezhesse nemzete szabadságát, és megvalósíthassa egy független csehszlovák állam visszaállítását egykori történelmi tartományainak határai között...”. A francia kormány tehát kifejezte abbéli reményét, hogy a csehszlovák nemzet az ő segítségével szerzi meg szabadságát, ám a csehszlovák nemzet elismerésével kifejezi azt is, hogy csehszlovák állam nem létezik, egyelőre nincsenek meg a feltételei. Ugyanakkor a nyilatkozatot problémássá teszi azon ígérete, miszerint „egy független csehszlovák állam visszaállítását egykori történelmi tartományainak határain belül” segítenék, ugyanis egy csehszlovák állam függetlenségét visszaállítani lehetetlen, mivel ilyen állam a történelem folyamán nem létezett.

létrejött – tulajdonképpen a párizsi békerendszer legérzékenyebb pontja. Gyönyör könyvében részletesen leírja azokat az eseményeket, azokat a mozgatórugókat, amik a végleges határok kialakulásához vezettek. A könnyebb megértés érdekében dokumentumokkal, térképrészletekkel alátámasztva azt.⁵⁸

A trilógia második kötetének megjelenésére 1993-ban került sor, s a *Közel a jog asztalához. A csehszlovák állam kezdeti nehézségei, területi gyarapodása, ideiglenes alkotmánya, alkotmánylevele és sorsa* címet kapta. A kötet első olvasásra jogtörténeti munkának tűnhet, úgy láthatjuk, hogy egy alkotmányjogi összefoglalás, azonban a végéhez érve rádöbbenünk, hogy sokkal több ennél. A könyv Csehszlovákia születésének története mellett a felvidéki magyarság nemzetiségi, kisebbségi sorsba kerülésének történetét dolgozza fel. Gyönyör célja, hogy az olvasók számára könyve segítségével váljon érthetővé a magyarság helyzete, és tisztázódjanak a felmerülő kérdések.⁵⁹

A könyv bevezető fejezetében az előző kötetben már részletesen elemzett időszak történéseit összegzi, tehát összefoglalja az 1918. október 28. – 1920 februárja közti másfél év eseményeit. Szól az államfordulat és a csehszlovák állam területének kialakulásáról, s segítségével megérthetjük a szlovákiai határok és demarkációs vonalak kialakulásának hátterét. A második részben az ideiglenes alkotmányt tárgyalja, melyben az alkotmánylevelet vizsgálja meg, elsősorban a kisebbségeket érintő részek szempontjából.

Ez a kötet az ismeretek és dokumentumok olyan gyűjteménye, amely nemcsak a történészek, jogászok, a nemzeti, a kisebbségi, a nemzetiségi problémák kutatói számára lehetnek hasznosak, hanem mindenkinek, aki a társnemzetek Európájának létrehozásán tevékenykedik. Gyönyör jogászként tökéletesen, szakszerűen írta meg az új állam születésének folyamatát, ám szóhasználata és írásmódja lehetővé teszi, hogy kevésbé szakavatott olvasók is világosan megértsék, miről is van szó. Elemző-szakmai jellegű szöveg mivolta ellenére nem száraz és unalmas írásról beszélünk, ugyanis a törvénycikkelyek és rendelkezések felsorolásán túl kitér arra is, miként alkalmazták azokat, s mindez miképp befolyásolta az itt élő nemzetiségek sorsát, ezzel is színesebbé téve leírásait.⁶⁰

Gyönyör József utolsó kiadott könyve a Terhes örökség. A magyarság lélekszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában a sorozat harmadik részeként 1994-ben, Csehszlovákia felbomlása után látott napvilágot. Ennek ellenére mondandója továbbra is aktuális maradt. Írásával célja okítani, ellensúlyozni az ifjúság érdektelenségét a múlt iránt. Úgy véli, amennyiben a fiatalság nem tanul a múltból és annak hibáiból, a történelem egy más formában, de megismétli önmagát. Éppen ezért fontos az ilyen jellegű munkák megismertetése a szlovákiai magyar olvasókkal, hogy ne merüljenek feledésbe a második világháborút

⁵⁸ Gyönyör 1992: 253.

⁵⁹ “Szilárd meggyőződésem, hogy az említett események, tények, adatok megismerése valamennyiünk számára szükséges és fontos a csehszlovákiai, illetve a szlovákiai magyarság jövőjének szempontjából. A múlt ismerete nélkül nem szabad és nem lehet jövőt építeni.”

⁶⁰ Gyönyör 1992: 215.

követő, magyarságot sújtó intézkedések és az elmúlt négy évtized viszontagságai. A könyv első részében a köztársaság fénykorába vezeti el az olvasót, megismerkedhetünk az alkotmányos időszakokkal, és betekintést nyújt a nemzetiségek jogainak következtelen valóra váltásába. A népeségi adatok elemzésében a népszámlálások eredményei mellett részletes betekintést kapunk a népesség nemzetiségi összetételébe, s azon belül nemzetiségi megoszlásába. Alapos elemzésnek veti alá a magyarság demográfiai fejlődését, az asszimilációs nyomást, az elöregedést, amely együttesen oda vezetett, hogy a két világháború közötti 20 százalékról a szlovákiai magyarság országos arányának száma már az 1980-as években gyorsan csökkent a 10 százalékos küszöb felé. Külön fejezetet szentel a nyelvhasználatnak – annak kezdeti szabályozásától egészen a speciális jogszabályokig. Felhívja a figyelmet a kisebbségi nyelvhasználat területén bevetkező torzításokra, ugyanis a *saint-german-en-laye-i szerződés* 7. cikkelyének 4. bekezdése értelmében minden állampolgárnak megengedett saját nyelvének szabad használata a bíróság előtt. A csehszlovák vezetés ezt kedve szerint értelmezve csak a bírósági szervekre terjesztette ki, és egyetlen szóval sem említi az állami szerveket. A kisebbségek képviselőinek saját nyelvükön való használata a szerződés értelmében semmiféle számszerű korlátozáshoz nem kötött, a 20 százalékos hányad bevezetése tehát nem áll összhangban a nemzetközi szerződésbe foglaltakkal.

A nemzetiségi oktatás jogi szabályozása mellett megismerhetjük az egyes időszakok aktuális szabályozásait, és a könyvben található táblázatok segítségével áttekinthetjük a magyar, német, ukrán és orosz, valamint zsidó hallgatók megoszlását. A már történelminek számító múltat követően áttér a csehszlovák állam felbomlásának időszakára és az új állam születésével kapcsolatos jogszabályok elemzésére. A közelmúlt napjainak vizsgálata során áttekinti a kettéválás előtti utolsó népszámlálási adatokat és a lakosság megoszlását, az iskolarendszer megváltoztatásának kísérleteit, majd azok kudarcát.⁶¹

A trilógia utolsó kötetének 1994-es megjelenését követően nyomtatásban több könyve nem látta meg a napvilágot, holott ennek nem az ihlet hiánya az okozója. 2003-ban bekövetkezett haláláig még jó néhány munkát adhatott volna ki, azonban a Csehszlovákia helyzetét tárgyaló trilógia megjelenését követően úgy döntött, eláll további munkái megjelentetésétől. Hagyatékából azonban tudhatjuk, hogy számos kész írást hagyott hátra az utókornak kézirat formájában. Ide sorolhatjuk Berkes József álnéven írt írásait, amelyet megtalálhatunk a Fórum Kisebbségkutató intézet levéltárában, vagy Új hazában című írását, amellyel szintén kézirat formájában ismerkedhetünk meg.

⁶¹ Gyönyör 1994: 323.

Hivatkozott források

FKI. Gyönyör József hagyatéka III. A-1.

Fónod Zoltán: „Én szállok vagy ő jön felém...” Gyönyör József halálára. Irodalmi Szemle. 2003/2. 55–58.

Gyönyör József 1995–2000: Vártuk az angyalt karácsonykor. Fogságbaesés, hadifogság, szabadulás, otthon, hazátlanná válás, nemzeti önvizsgálat. FKI. Csemadok irattára. KB-IV-5.

Gyönyör József: Alkotmányunk és a magyar kisebbség. Új Szó, 1968. március 29.

Gyönyör József: Az ártatlanok védelmében. Új Szó, 1968. április 12.

Gyönyör József: Emberi jogok és eltírt határozatok. Új Szó, 1968. május 9.

Gyönyör József: Lesz-e végre igazi hazánk? Új Szó, 1968. augusztus 2.

Gyönyör József: Mi lesz velünk, magyarokkal? Új Szó, 1968. március 19.

Gyönyör József: Félelem nélkül. Új Szó, 1969. január 26.

Gyönyör József: Valamikor védett kisebbség voltunk. Fórum. Társadalomtudományi Szemle, 2003/1.

Gyönyör József: Végre értsünk szót. Új Szó, 1968. június 21.

Korpás Árpád: Gyönyör József halálhírére. Új Szó, 2003. január 15.

Mács József: Isten veled kedves barátom. Új Szó, 2003. január 16.

Trócsányi László: Államalkotó nemzetiségek. Néhány szó Gyönyör József könyvéről. Regio. Kisebbségtudományi Szemle. 1990. 1. sz.

Végh László: Gyönyör József. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2003/1.

Zprávy Štátneho plánovacieho úradu. Bratislava. 1. évf.

Hivatkozott szakirodalom

- Gyönyör József 1989: Államalkotó nemzetiségek. Tények és adatok a Csehszlovákiai nemzetiségekről. Pozsony.
- Gyönyör József 1990: Mi lesz velünk, magyarokkal? Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből 1918-tól napjainkig. Pozsony.
- Gyönyör József 1992a: Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. Pozsony.
- Gyönyör József 1992b: Közel a jog asztalához. A csehszlovák állam kezdeti nehézsége, területi gyarapodása, ideiglenes alkotmánya, alkotmánylevele és annak sorsa. Pozsony.
- Gyönyör József 1994: Terhes örökség. A magyarság lélekszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában. Pozsony.
- Popély Árpád 2008: 1968 és a csehszlovákiai magyarság. Somorja. 156–157.

Internetes források

http://www.saske.sk/cas/public/media/6058/02_Petras.pdf (Letöltve: 2020. május 2.)

A Nemzeti Casino múltja és könyvtárának jelene*

Széchenyi István 1827-ben alapította meg a Nemzeti Casinót (NC), ami 1830-ig Pesti Casino néven működött. Széchenyi az ünnepélyes megnyitón elmondta, hogy az egyesület létrehozásának célja, *„hogy hazánkban is legyen egy olyan megkülönböztetett díszes összegyülekezőhely, melyen főbb és előkelőbb és jobb nevelésűek, eszes, értelmes férfiak, a társasági rendnek mindenik osztályából egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak vagy többféle politikai ujságokat s hasznos gazdasági, tudományos, művészi hónapos-írásokat olvashassanak, magukat pedig üres óráikban illendően mulathassák”*.¹

Már ekkor 175 részvényese volt az egyesületnek, ezért bizottságot állítottak fel az alapszabályok kidolgozására, és az egyesület ügyeinek intézésére. Fennállásának fénykorában majdnem 800 főre emelkedett a tagok száma.

A NC könyvtára Széchenyi és az alapító tagok könyvadományával jött létre, majd az évtizedek alatt közel 40.000 kötetet gyűjthettek össze. Célját tekintve magánjellegű könyvtárként működött, csak a helyben használat volt engedélyezett a tagok számára.

A magyar belügyminiszter a 251.044/1945.IV./14 számú rendeletével feloszlatta a Nemzeti Casinót, mint „az ország érdekeivel ellentétes működést kifejtő jogi személy”-t. Ekkor a főváros megkezdte az egyesület vagyonának leltárba vételét és lefoglalását, de amint a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) tudomására jutott az eset, bejelentette igényét az örökségre, mint az alapszabályok szerinti jogutód.

Az egyesület fennállása során szerves részét képezte a magyar közéletnek és kultúrájának. Tervszerűen gyarapított és rendszerezett könyvtára kiemelkedett az ország közkönyvtárai közül tartalmilag, és mennyiségileg is.

Művelődéstörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű a Nemzeti Casino működése. Európai mintákat hozott az országba, és kihatása volt a kaszinómozgalom terjedésére mind Budapesten, mind a vidéki városokban. Erősítette a magyarságtudatot, elősegítette a nemzetivé válást. Összehozta a különböző társadalmi osztályokat, biztosította azt a közeget, ahol párbeszédbe elegyedhettek.

A Nemzeti Casino számos oldalról feltáratlan terület még, így sok kérdés fogalmazható meg már a kutatás megkezdésekor, és a kutatás előrehaladtával továbbiak vetődnek fel.

* A tanulmány az „EFOP-3.6.1-16-2016-00001 Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretein belül jött létre.

¹ Ilk 1927: 8.

A NC közel 120 éven át volt aktív részese a magyar társadalomnak. Személyisége, hivatása, szerepe folyamatosan változott, alkalmazkodott a korhoz. Létrejött Széchenyi István érdeme, az ő szándékait pontosan meg tudjuk határozni hátrahagyott munkásságából. Érdemes lehet végigkövetni ezt a szellemiséget a fennállás éveit alatt, elemezni hatását, eredményeit. Betartotta-e az egyesület a megfogalmazott célokat, beváltotta-e a hozzá fűzött reményeket? A soron következő igazgatók követték-e elődeik nyomait? A változó körülmények adták-e erre lehetőséget?

A Nemzeti Casino tagnévsorai az egyesület évkönyveiben fennmaradtak, de ezeket felhasználva áttekintő kutatás nem született még. Hatalmas adatmennyiségről beszélünk, amit egy rendszerbe szervezve új kutatási lehetőségek merülnek fel. Már az adatbevitel is hosszadalmas munkafolyamat, de ha egy adatbázis összeáll, teljes képet kapunk a tagokról, és az egyesület működéséről, melyből különböző lekérdezésekkel teljesen új szempontból ismerhetjük meg a Casinót.

A meglévő szakirodalomban általában csak adott évet, esetleg éveket vizsgáltak ilyen szempontból, és ezekre az adatokra építették a Casinóról kialakított képet. Ezzel az adatbázissal már a teljes fennállására vonatkozóan tudunk majd következtetéseket levonni mind a tagokról, mind az egyesületben felállított bizottságokról. Különböző bizottságok feleltek az egyesületben a feladatok ellátásáért, melyekben a tagok személye nem utolsó szempont. Aki ilyen pozícióba került, annak a saját nézőpontjai már hatással lehettek a Casino működésére.

Egy másik, még kevésbé kutatott terület az egyesület könyvtára, bár az állomány valószínűleg több mint fele jelenleg is a rendelkezésünkre áll az MTA Könyvtár és Információs Központ gyűjteményében. Az 1945-ös megszüntetést követő évtizedekben sajnos nem történt meg az állomány feltárása. Mivel a kifejezett könyvészeti ritkaságok feltételezhetően nem maradtak fenn, így kéziratári szempontból – a viszonylag nagy mennyiségét is figyelembe véve – nem volt elsődleges a katalogizálása. A könyvtár egyik munkatársa viszont készített egy rövid, ám átfogó összeállítást a kéziratárban fellelhető kapcsolódó iratokról, és a feloszlást követő történekekről.² Könyvtári szempontból a retrospektív voltának, mennyiségének, illetve a felmerülő új feladatoknak és az egyre erősödő munkaerő-megvonásnak köszönhetően mindig is háttérben maradt ez a projekt.

Az állomány összetételére csak a korabeli beszámolókból tudunk következtetni, de ha a könyvek katalogizálása befejeződik, már egy konkrétabb képet építhetünk fel a könyvtárról. Miért is fontos ez? Mivel a könyvtárat saját tagjaik használatára tartották fenn, így a saját szemléletüket tükrözi a beszerzett, esetleg a tagok hagyatékából beérkező könyvek témája, kora. Mivel ez egy tervszerűen gyarapított könyvtár volt, ebből is újabb következtetéseket vonhatunk majd le. Közlebb kerülhetünk a válaszhoz, ami a gyakran feltett „Mit olvastak a tagok?” kérdést illeti. Konkrét választ a könyvtári adminisztráció forrásainak megsemmisülése miatt nem fogunk tudni adni a kérdésre, nem is szándékunk, viszont a „Mit olvashattak a tagok?” kérdés már reálisnak és meg-

² Ld. Mázi 1999.

válaszolhatónak tűnik. A folyóiratokról, napilapokról se feledkezzünk meg: „Milyen lapokat járatott a Casino?”

További fontos kutatási és kortörténeti információ vonható le a könyvekben lapuló possessor adatokból. Kik adományoztak könyvet a Nemzeti Casino könyvtárának? A nagyobb adományozókról, főleg a kezdeti időszakból, találunk említést a különböző forrásokban, de ez szintén nem a teljes képet mutatja.

Előzmények

A 18. század végén jelentek meg nagyobb számban az olvasókörök hazánkban. Ezek „*olyan politikai társulások voltak, amelyeknek programjában az olvasás és művelődés mint a társadalmi átalakulás eszköze és az osztrák gyarmatosítás elleni harc fegyvere kapott helyet*”.³ Titkos egyesületekként működtek, bár a bécsi udvar figyelmét így is sikerült magukra vonniuk.

A kölcsönkönyvtárak és az olvasókabinetek is a fejlődő közönségnek és a növekvő olvasási kedvnek köszönhették kialakulásukat. A kölcsönkönyvtárakat kölcsönzési díj ellenében bárki használhatta, míg az olvasókabinetek a kölcsönzés mellett már árusítással is foglalkoztak. Mindkét forma a városokhoz köthető. Az érvényben lévő cenzúrarendeletek szerint minden új művet engedélyeztetniük kellett a helyi revizzorral, ezzel próbálta a kormányzat akadályozni a tiltott könyvek terjedését. Állományuk népszerűsítésére katalógusokat állítottak össze, melyekben az esetleges tiltott könyveket viszont nem tüntették fel. A francia forradalom híre újabb szigorításokat hozott hazánkban, majd 1798-ban az ország 11 városában 16 olvasókabinetet szüntettek meg, majd 1799-ben az összes kölcsönkönyvtárat.

Az egyesületek és társaságok létrejötte a 19. század első felére datálható. Bár már az 1770-es években is ismert néhány ilyen társulás, például a szabadkőművesség keretein belül, de tudunk lövészegyletekről és diáktársaságokról is, virágzásuk viszont a 19. század utolsó harmadára és a 20. század első felére tehető.

Az olvasóközönség megjelenése talán kicsit meg is előzte az egyesületek kialakulását, majd ezt követően párhuzamosan fejlődtek, így e két folyamat mindenképpen összekapcsolódik.

A korabeli társulásokról, egyesületekről általánosságban elmondható, hogy azzal a céllal jöttek létre, hogy az átalakuló társadalom különböző csoportjainak különféle törekvéseit képviseljék. Központjuk Pest volt, de hullámszerű terjedésüknek köszönhetően gyorsan jelentek meg a vidéki városokban is. Ezt segítette a korszakban erősödő városiasodás, illetve ez fordítva is elmondható, az egyesületek kialakulása és tevékenysége

³ Fülöp 1978: 17.

jótevény hatással volt a városfejlődésre, és az ezzel együtt járó társadalmi átalakulásra. A közös cél érdekében összefogtak a különböző társadalmi rendbe tartozó, eltérő háttérű és helyzetű tagok, egyleti aktivisták, így együtt tevékenyebben és szerteágazóbban tudták az egyesület munkáját hatékony mederbe terelni, és összhangba hozni a település és a képviselt csoport érdekeivel.

Az olvasókörök és kölcsönkönyvtárak újraindulása kicsit váratott magára, és ekkor is csak szigorú szabályok mellett működhetek, de 1811-ben egy helytartótanácsi rendelet értelmében a kölcsönkönyvtárak újra kérvényezhették a működésüket. Magyarországon engedéllyel csak 4 működhetett, kettő Pesten, egy Budán és egy Pozsonyban. Az engedélyezésnél figyelembe vették a kérelmező személyét, háttérét, műveltségét, vagyonát. Közzétették a kötelezően beszerzendő könyvek és a tiltott könyvek listáját, nyilvántartásokat kellett vezetni, többek között az olvasókról is. Az olvasókabinet szóhasználatát és az olvasótermek üzemeltetését tiltották. Az olvasást a tudományos, a vallási és az erkölcsi munkák felé igyekeztek terelni, főleg német és latin irodalom állt rendelkezésre.

Röviden szót kell ejtenünk az ebben az időszakban kialakuló irodalmi diáktársaságokról is, melyek szintén a 18. század végén jelekedtek meg a kollégiumok, líceumok, papneveldek és a pesti egyetem falai között is. Tevékenységük elősegítette az olvasókörök fejlődését a felvilágosodás időszakától számítva.

A reformkor során már bővültek az olvasás szinterei. Megjelentek a kaszinók, a társalkodó egyletek, és az olvasóegyesületek is. Itt az elsők között kell megemlíteni az 1827-ben felállított Nemzeti Casinót. Ahogy Fülöp Géza írja: *„A kaszinók és társalkodóegyletek közt a különbség gyakran csak elnevezésükben van, elsődleges céljuk – a Széchenyi alapította Nemzeti Kaszinó példájára – a közéleti tevékenység fellendítése, a reformeszmék terjesztése tagjaik közt, s ennek szolgálatára járatták a korabeli időszakai sajtó termékeit és gyűjtenek könyvtárat. Ugyanakkor biztosítják a tagok számára a művelt társalgás és a szórakozás lehetőségeit is. Az olvasóegyesületek viszont az irodalomterjesztést tekintik fő feladatuknak, a reformkori művelődést és közéletet lapok és könyvek olvastatása, az azokban foglalt eszmék népszerűsítése révén szolgálják elsősorban”*⁴

Az egyesületek történeti vizsgálatához hozzátartozik, hogy megpróbáljuk felkutatni az egyesületek céljait, amik többnyire nem egyeznek meg az alapszabályokban közzétettekkel. Ennek oka lehet az, hogy az alapszabályokban nem rögzítették idővel a célok módosulásait, illetve az is, hogy már eredetileg se fogalmaztak meg konkrét célokat, csak általános elveket. Szintén fontos vizsgálendő elem az egyesületek társadalmi bázisa, ami nem tükröződik egyértelműen a tagnévsorokból. Elemezni kell ugyanis a tagság formáját is, ha van rá mód, mert abból, hogy valaki tagja volt egy egyesületnek, nem következik automatikusan, hogy aktívan részt is vett a tevékenységében.

Mivel a Casino évkönyvei többnyire hiánytalanul fennmaradtak, így mondhatnánk, minden adott. Ezek egyben tartalmazzák a tagnévsorokat, az aktuális házirendet és az éves beszámolókat. Bár a beszámolók idővel megrövidültek, a tagnévsorokban

⁴ Fülöp 1978: 50.

közölt adatok megcsappantak, még így is rengeteg új és hasznos információt tudhatunk meg ezekből.

Az évkönyvekből kialakult Casino-kép azt hivatott tükrözni, hogy láttatta magát az egyesület a korban, milyen szerepet kívánt betölteni az adott időszakokban. Ezt össze tudjuk vetni a korabeli sajtóban kialakult Casino-képpel, vagyis hogy az adott kor, társadalom hogyan látta a Nemzeti Casinót.

Egy egyesület, társulat vagy egyesület kutatásánál a vizsgálat részét képezhetik az egyesülettörténeti elemző vagy összehasonlító munkák; a rendelkezésre álló, jubileumi alkalmakra készült úgynevezett „öntörténetek”; szaktörténészek tanulmányai egyes egyesületekről; egyesülettípus vizsgálatok; központi összeírások; illetve a sajtó és esetleges beszámolók, röpiratok.

A Nemzeti Casino kapcsán is készült ilyen öntörténeti munka 1927-ben A Nemzeti Casino százéves története 1827–1926 címmel. Ilk Mihály mint az egyesület titkára⁵ – ahogy ő fogalmaz: „névtelen jegyzője” – az előzményektől és a kezdetektől egészen 1926-ig foglalta össze a Nemzeti Casino történetét. Felvázolta Széchenyi István szándékait és tevékenységét, az egyesület megalakulásának kezdeti mozzanatait a berendezés összegyűjtésétől a választási rend kidolgozásáig, továbbá részletezte az egyesület céljára kialakított ház megszerzésének lépéseit, próbálkozásait is.

1833-ban már 29 kaszinóról, olvasótársaságról és egyéb egyletről volt tudomása a kormánzatnak a titkos megfigyelések eredményeképp, és ez a szám rövidesen elérte a 200-at. Széchenyi eszméi mellett ezekben a körökben is hamar feltűntek Kossuth és mások radikálisabb nézetei is.

Az olvasóegyesületekben már nők is lehettek tagok, viszont a kaszinókba és társalgó egyletekbe csak férfiak kerülhettek be. Meg kell említeni ezen társulások pozitív politikai és művelődési hatásait is, ami a magas taglétszámnak köszönhetően jól érvényesült. A falak között megvitatták az aktuális közéleti, politikai, tudományos témákat, problémákat, továbbá a sajtóban megjelenő hazai és külföldi híreket.

A reformkorban is számottevő a diáktársaságok és a kölcsönkönyvtárak olvasást elősegítő és népszerűsítő hatása.

Az olvasóközönség alatt több társadalmi réteget értünk, találkozunk a főrangú olvasókkal (főpapok, főurak), a középrendűekkel (értelmiség, hivatalnoknemesség; vidéki birtokosnemesség; katolikus és protestáns papság), a városi polgársággal és a parasztsággal is különböző mértékben, és más-más irodalmi termékek kapcsán. Az utolsó réteg, a parasztság teszi ki a lakosság 79%-át ebben az időszakban, de ez a közönség más színvonalú termékeket fogyasztott, mint az előző csoportok.

Az egyesület mint jogi értelemben vett fogalom sokáig definiálatlan maradt. Átfogó szabályozására nagyon későn, csak az 1989. évi 2. tc.-ben került sor. A törvényhatóságoknak már 1845-ben bejelentési kötelezettségük volt a Helytartótanács felé, jelenteniük kellett a hatáskörükbe tartozó egyesületeket, megküldve azok alapszabályzatát. Kutatási szempontból ez egy hasznos kiindulási pont lehet, bár a kötelezettség be nem

⁵ Ilk Mihály 1887-től látta el a titkári, pénztárnoki pozíciót a Nemzeti Casinóban.

tartása miatt elég hiányos a rendelkezésre álló dokumentáció. Az engedélyeztetési eljárásról 1852-ben megjelent már egy pátens, majd 1873-ban és 1875-ben belügyminiszeri körrendeletek szabályozták az egyesületek működését. A 20. század első felében az 1919. évi néptörvényt említhetjük még meg, de a tételes és mindenre kiterjedő szabályozás csak 1989-ben született.⁶

Tóth Árpád ezeket figyelembe véve a kutatása során azokat a szervezeteket tekintette egyesületnek, melyek „(1) közhasznúnak tekintett célra, (2) (döntően) magánszemélyek (3) önkéntes, (4) anyagi áldozattal, fizetéssel (adakozással) járó, (5) intézményesült (megfogalmazott szabályokat követő) szövetkezésének köszönhetően működnek, és (6) amelyek fölött hatóság csupán felügyeletet lát el, de maguk nem hatósági intézmények”. Ehhez képest másodlagosnak ítélte „a konkrét szervezeti formát, az egyesületi tevékenység jellegét és rendszerességét, valamint az adott szervezet nevében vagy a tagságára alkalmazott kifejezést”.⁷

Mindezek alapján a 19. század első felében Pesten 32 egyesület működött. Kósa János vállalkozott 1937-ben a társadalmi szervezetek csoportosítására úgy, hogy minden egyesületet csak egy kategóriába sorolt: társadalmi egyesületek (szabadkőműves páholyok utódai, ide sorolta a Nemzeti Casinót is); politikai csoportok (pl.: Gyűlde, Nemzeti Kör); foglalkozásbeli egyesületek, hivatásszervezetek (pl.: kereskedői testület, nagykereskedők egylete, budapesti királyi orvosegyesület); természettudományi társulat (egyszerre orvosi és tudományos); végezetül a tudományos és művészeti egyesületek.⁸

Az egyesületek reformkori közös vonásai szerint a tagság eltérő formáit különböztették meg, kifinomult szervezeti felépítést tettek közzé az alapszabályzatban (pl.: tisztségek struktúrája), védnököt kértek fel (általában József nádort vagy nádornét), liberális alkotmányosság és demokrácia valósult meg. Vezetőiket rendszeres időközönként maguk választották, évente 1-2 alkalommal tartottak közgyűlést, választmányuk és igazgatótanácsuk volt, rendelkeztek egyesületi titoknokkal és pénztárnokkal, továbbá erősen kötődtek a nyilvánossághoz (beszámolók és tag-, illetve támogató toborzások révén). Összességében elmondható, hogy a kezdeti időszakban az alapítók a Nyugat-Európában látott, tapasztalt mintákat próbálták beépíteni a saját szervezetükbe.

⁶ A Magyar Jogi Lexikon jogi definíció hiányában a 19-20. század fordulóján a következőképpen határozta meg az egyesületet: „Az egyesület természetes vagy jogi személyek közt, meghatározott célra és szervezeti formában létesült intézményforma; szinonimája a társulat és az egylet; a társaságtól annak „gazdasági, vagyoni célja” különbözteti meg (mely lehetséges az egyesület esetében is, de nem szükségszerű), valamint az, hogy az egyesület mindenképpen jogi személyiséggel bír, míg a társaság nem”. A későbbi évtizedekben az egyesület három fő jellemzője a következő lett: a tagok közös érdeke, az önkéntesség és az államtól való függetlenség. Amennyiben ezekhez társul még, hogy az egyesület elsődleges tevékenysége nem kötődik a megélhetéshez, illetve a tagságának nagyobb része nem fizetett alkalmazott, hanem „önkéntes”, akkor már „szabadidős, részvételen alapuló egyesületről” beszélhetünk. Tóth 2005: 39.

⁷ Tóth 2005: 44.

⁸ A közhasznúság kritériumait szintén Tóth Árpád foglalta össze: „1. a szegények, nyomorúságba jutottak megsegítése; 2. a tagok kölcsönös segélynyújtása; 3. a társas élet előmozdítása; 4. a közösség kulturáliságának emelése, a tudás terjesztése; 5. valamely gazdasági ág érdekeinek szolgálata; 6. azonos foglalkozásúak, képzettségűek közösségének szervezése”. Tóth 2005: 47.

A reformkori egyesülettípusokat Tóth Árpád a következőképp csoportosította: jótékonyági egyletek; temetkezési és betegsegélyező egyletek; társasegyletek, testedző és sportegyesületek; kulturált szórakozás, tudomány- és művészttámogató egyesületek; gazdasági egyesületek; pesti izraelita egyesületek.

Összességében a felvilágosodás és a reformkor alatt növekedett, fejlődött és vált egyre igényesebbé az a magyar olvasóközönség, mely társadalmi alapjául szolgált a polgárosodó nemzeti irodalomnak, lapkiadásnak és könyvkultúrának, megküzdve a bécsi udvar és a hazai vezető rétegek korlátozó intézkedéseivel.

A Nemzeti Casino

Széchenyi István az 1825–27-es országgyűlésen elhangzott beszédében felszólalt a magyar nyelv érdekében. Ekkoriban a német volt a városi polgárság nyelve, a magyar nyelv főleg csak a falusi udvarházakban volt használatos. A különböző társadalmi osztályok egymástól elszigetelten éltek. Ezt a helyzetet próbálta orvosolni Széchenyi. Külföldi útjai során fokozatosan érlelődtek benne a reformgondolatok, hogyan tehetné a magyar nemzetet egységesebbé, összetartóbbá.

Fejlesztéseket tervezett és eszközölt mind a főváros, mind az ország és mind maga a társadalom érdekében. Többször járt Európában, és egy magyarországi Casino gondolata is megfogalmazódott benne, látva többek között a londoni, párizsi, prágai, görög kaszinómintákat,⁹ és megtapasztalva a klubélet szerepét ezekben a városokban, országokban.

Első próbálkozása tervei megvalósítására egy országgyűlés ideje alatt működő szűk képviselői társashely volt, az 1825–27 között üzemelő Pozsonyi Klub. Ezt gróf Károlyi Györggyel hozták létre, lehetőséget adva egy közel 20 fős társaságnak, hogy egy bérelt lakásban beszélgethessenek, dohányozhassanak, biliárdozhassanak, hírlapokat olvashassanak és megvacsorázhassanak.¹⁰

Széchenyi ennél többet szeretett volna. Egy állandó, nem csak az országgyűlés ideje alatt működő pesti kaszinó felállításán dolgozott. Naplóbejegyzései már 1825-ben és 1826-ban is utalnak erre. Ez volt az az időszak, amikor Pest fejlődésnek indult (Pozsonnyal szemben). Ezt felismerve Széchenyi megpróbálta a külföldön sokat tartózkodó arisztokráciát is Pestre csábítani. Növekedett a város népessége, fejlődésnek indult a közélet, a politika és a kultúra is.

1827. június 10-ére kaptak meghívót az aláírók a Dorottya utcai Vogel-házba, hogy megtartsák a Pesti Casino első összejövetelét. Az épületben szállást is béreltek

⁹ Simon 2000: 22.

¹⁰ Simon 2000: 16–17.

a vidékről érkezők számára. Ezen legelső tanácskozás báró Brudern József elnökle mellett zajlott, viszont mindössze 46 fő jelent meg, mivel ekkor ült össze Pozsonyban az országgyűlés is.

Az egyesület a tagok befektetéseire jött létre, így az első tagok a társaság részvényesei lettek, ezért cserébe ingyen látogathatták a Casinót életük végéig. A hivatalos megnyitó 1827. augusztus 20-án volt.

Az egyesület indulásakor már 175 részvényese volt a Casinónak, akik fejenként 100 ezüst forint pengő tagdíjat fizettek be és 3 évre vállaltak kötelezettséget. Az épület bebútorozásában és a szükséges eszközök beszerzésében egy elkülönített pénzüsszeg felhasználása mellett a tagok saját adományaikkal vettek részt. Az ország különböző területeiről küldtek jobbnál jobb fajta borokat a Casino pincéjébe árusításra. Az egyesület az alapító szándékai szerint a magyar borok jó hírnevét akarta erősíteni mind a hazai, mind a külföldi kereskedelemben.

Vendéglóstit és szolgazemélyzetet szerződtettek, 1 udvarmester, 1 kapus, 2 belső szolga és 1 fűtő volt alkalmazásban. Megrendeltek 18 hazai és külföldi lapot és folyóiratot.

Az 1830. február 7-ei választmányi ülésen a Pesti Casino nevet Nemzeti Casinóra cserélték. Átköltöztek a pesti Börzepalotába, de már ekkor célul tűzték ki, hogy felépítenek egy megfelelő házat az egyesület számára.

A NC nagytermében minden vasárnap muzsikadarabokat adtak elő, hangászati mulatságokat tartottak, az évek során hangászati igazgatók váltották egymást, majd felfogadták Erkel Ferencet karmesternek. Mindezek hatására 1833 és 1846 között a pesti zenei élet fejlődésnek indult.

Gróf Széchenyi István 1833. április hó 27-én kelt végrendeletében a Casinóra egy aranyserleget hagyományozott, majd 1841. december 5-én módosított végrendeletében így intézkedett: „A pesti Nemzeti Casino társaságnak ajándékozok egy kétszáz aranyat (200) érő serleget ... minden esztendőben tartassék ott egy részvényesi ebéd s akkor az én emlékezetemre üríttessék ki az említett serleg, mely az akkori borok leghelyesebbikével legyen meg- s megtöltve”.¹¹

1835-től végrendeleti nyilatkozat aláírását írták elő a tagoknak, ennek szövegét Széchenyi fogalmazta meg: „a tagok kötelezik magukat, hogy végakarataikat idejekorán, még egészséges állapotukban el fogják rendelni és egyszersmint megígérték, hogy végrendeletükben a Casinóról is megemlékeznek és részére egy kis emlékjelet fognak hagyni”.¹² A nyilatkozatot sokan írták alá, neveiket évről évre a közgyűléseken felolvasták.

Széchenyi célja volt az is, hogy a Casinóban „ott legyen minden ember, kinek befolyás, hatalom és vagyon van kezében”.¹³ Az első, uralkodóházból való tag Bourbon Károly Lajos lukkai uralkodó herceg lett, akit 1836. február 4-én közfelkiáltással választottak tagnak. Az első tiszteletbeli tag Albert Edward walesi herceg, angol trónörökös volt

¹¹ Ilk 1927: 39–40.

¹² Ilk 1927: 38.

¹³ Ilk 1927: 33.

1881-ben. 1885-ben választották be Rudolf főherceget, az osztrák császári és a magyar királyi trón örökösét. Tiszteletbeli tagok voltak még József főherceg és fia, József Ferenc főherceg, a család másik ágából Albrecht főherceg, nagybányai Horthy Miklós, majd Dom Miguel braganzai királyi herceg. Belépett az egyesületbe Fürst Clemens von Metternich, osztrák államkancellár is.

Bár Széchenyi a politikát megpróbálta távol tartani a falaktól, a NC már a kezdeti években is kivívta a bécsi udvar figyelmét, a tagnévsorok szerint konzervatívok is voltak a köreikben, de főleg a reformerők csoportosultak a falak között. A NC mint egy szűk körű országgyűlés működött, itt került sor a döntések meghozatalára, és a vitákat is itt folytatták le. Ezek ellen többször is fellépett az igazgatóság. Ezt igazolja Kossuth Lajos esete is, aki 1836-ban kérte felvételét az egyesületbe: „*a nemzeti casino* tömérdek hírlapot hordatott és szép könyvtára volt, szerettem volna hasznukat vehetni”. Széchenyi személyesen kérte meg az új tagjelöltet, hogy vonja vissza a kérelmét, félt, hogy a bécsi udvar politikai lépésnek vélné. Kossuth végül visszalépett: „...itt ön a házi gazda; én annak nézem, s nem szokásom oda tolazkodni, ahol tudom, hogy nem szívesen látnak...”¹⁴

1848. június 4-én Széchenyi elnökölt a közgyűlésen, ekkor láthatták a tagok utoljára az egyesület falai között. Az 1856. novemberi választmányi ülésre Széchenyi Döblingből egy díszes sakkjátékot küldött ajándékba.

1861-ben a közgyűlés határozatban döntötte el, hogy minden évben lakomát tartanak Széchenyi emlékére, ahol a szónok a serleggel a kezében tart emlékbeszédet. Az első ilyen ünnepélyes lakomát 1864. február 4-én tartották, a serleg kiürítése előtt báró Wenckheim Béla mondott emlékbeszédet. Azóta minden évben megtartották a Széchenyi-lakomát (kivéve a háború éveit). Az emlékbeszédeket 1901-ben a Casino évkönyvében összegyűjtve adták közre, majd évről évre ugyanitt közölték ezeket.

Az egyesület 1851-ben visszaköltözött első épületébe, a Vogel-féle házba, majd 1859-től a Hatvani utcai Cziráky-féle házban működött 1871-ig. Az épület berendezését Ybl Miklós tervezte. 1865-ben már a Jankovich-féle ház lett a NC tulajdona, de ezt 1871-ben ráfizetéssel elcserélték a Kossuth utca és a Szép utca sarkán álló Cziráky-palotával. A következő évtizedekben a Casino vezetői és tagjai azon dolgoztak, hogy az egyesület céljai szerint alakítsák át ezt az épületet.

¹⁴ Simon 2000: 38–40.

1. kép A Cziráky-palota¹⁵

Az egymást követő NC-igazgatók mind nyomot hagytak a Casinóban. Károlyi István gróf 1885-ben a régi bútorokat cserélte ki modern, kényelmes és stílusos darabokkal, majd 1886-ban a könyvtárat is méltó berendezéssel látta el. Rendbe hozatta a Széchenyi terem burkolatát, a nagy étteremben mahagóni berendezést alakított ki és létrehozta a teraszt. Utóda, Esterházy Mihály gróf befejezte a kisebb könyvtárterem átalakítását, majd az olcsóság és kényelem elvét követve megkezdte a Casino adósságainak hatékonyabb törlesztését, amit Zelenski Róbert gróf pár év alatt be is fejezett, így a Casino teljesen tehermentessé vált. Zelenski gróf továbbá rendbe hozatta a billiárdtermet, a Vörös terem és a Deák-szobát. Hadik-Barkóczy Endre gróf átépíttette a teraszt. Edelsheim-Gyulai Lipót gróf továbbfejlesztette a Casino ízléses berendezését. Szintén maradandót alkottak azon igazgatók, akik a világháború, a forradalom és a kommunizmus pusztításai után a Casino sorsát kezükbe vették, megkezdték a romok eltakarítását, megtisztították és új életre keltették a Casinót, felkutatták és visszaszerezték az elrablott bútorokat, szőnyeget, értékesebb felszerelési tárgyakat.¹⁶

A NC a hazai jótékony és kulturális intézményeket is segélyezte, számos emberbaráti gyűjtést szerveztek. 1922-ben Széchenyi-alapot hoztak létre, 5 év alatt 250 millió koronát gyűjtöttek össze. Az alap kamatait a Casino felajánlotta „a Honvédelmi Minisztériumnak, azon kikötéssel, hogy az a Ludovika Akadémiát végzett 3 legjobb minőségű honvédtiszt közül a Casino igazgatóságának választása szerint évenként annak fog felszerelésére kiadatni, ki viszonyainál fogva arra legjobban reá van utalva”.¹⁷

¹⁵ <http://ybl.bparchiv.hu/sites/default/files/document/img/f.86.102.jpg> (Letöltve: 2020. május 30.)

¹⁶ Ilk 1927: 28–29.

¹⁷ Ilk 1927: 43.

Az alapszabályok¹⁸

A Nemzeti Casino minden évben kiadta az aktuális alapszabályait, házirendjét és tagjainak a névsorát. Az alapszabályok szerint „a Casino nemes maga viseletű embereknek kellemetes társalkodás végett való Egyesület”. Főbb társalgási témáik a tudomány, a gazdaság és a kereskedelem, könyveket, hírlapokat olvasnak, viszont kizárták köreiből a politikát és a szerencsejátékot.

A tagság feltétele a tagdíj megfizetése volt. Tagnak választhattak bármilyen magyarországi vagy erdélyi férfit, külföldi személy – idegen, katona, tudós, művész, jó reménységű ifjú – viszont csak egy tag bevezetése révén kerülhetett be az Idegenek könyvébe, és léphetett be az egyesület helyiségeibe. 1828-ban az éves tagdíj 100 pengő forint volt, egy aláírással 3 évre kötelezték el magukat az új tagok, 1895-ben már 120 pengő forint volt ez a díj, és az aláírás 6 évre vonatkozott.

Az évek során formálódtak, szigorodtak a szabályok. Egy idő után már az új tagok felvételéhez szükséges volt egy tag ajánlása, illetve a választmány szavazattöbbsége. A tagság lejárta esetén megújítható, életfogytig elvállalható, vagy egy bizonyos összeg befizetésével örökre megváltható volt. 1883-tól bevezették a felvételi díjat, ami egyszeri 200 forint volt.

Kezdetben a rendes évi közgyűlés évente két alkalommal került megrendezésre, az év elején és a közepén, majd később egyszer, január utolsó vasárnapján. Ezen alkalmakkor az egyesület fenntartásához szükséges rendeleteket vitatták meg, és megválasztották a közgyűlés elnökét, az igazgatósági és a választmányi tagokat. A közgyűlésnek további feladatai is voltak: az állapotjelentések, jóváhagyások előterjesztése, költség-előirányzat jóváhagyása, illetve a fejlődést, gyarapítást, alapszabály-változtatást irányzó indítványok tárgyalása. Sürgős és haladéktalan esetekben a választmány hívhatta össze a rendkívüli közgyűlést. A közgyűlés szavazattöbbséggel dönthetett.

Az alapszabályzat kimondta: *„Azokban az esetekben, ha a Casino az alapszabályokban előírt célját túllépi és eljárását be nem tartja, hatáskörét túllépi, államellenes működést fejt ki, a közbiztonság és közrend ellen súlyos vétséget követ el, vagy a tagok vagyoni érdekeit veszélyezteti, a m. kir. belügyminiszter ellene vizsgálatot rendelhet el, működését felfüggesztheti és végleg fel is oszlathatja”.*

Rögzítette továbbá azt is, hogy *„A nemzeti Casino vagyona feloszthatatlan, és ahhoz se részvényesek, sem az egyletből kilépett tagok, sem azok örökösei, hagyományosai vagy engedményesei legkisebb jogot sem tarthatnak. Azon esetben, ha az egylet feloszlata, emberi számítás szerint előre nem látható bármi rendkívüli ok vagy eseményeknél fogva, elkerülhetetlenül bekövetkeznék, összes vagyona, mint szintén feloszthatatlan alapítvány a Magyar Tudományos Akadémia, vagy az annak helyébe netán lépett hasonló jellegű magyar tudományos intézetre háramlik”.*

¹⁸ A Nemzeti Casino 1828-as, 1895-ös és 1923-as évkönyve alapján.

A választmány feladata a Casino igazgatása, a hivatalnoki személyzet kinevezése és elbocsátása, új tagok felvétele volt, meghatározta a személyzet járandóságát, igazgatta a folyó ügyeket, ellenőrizte a tagdíjak beszedését, megalkotta és módosította a házirendet, havonta ülésezett és jegyzőkönyvet vezetett. Az új tagok felvételénél titkos golyóvetéssel szavaztak. Ülései a Casino tagjai számára nyilvánosak voltak.

Az igazgatóság 3 tagból állt és végrehajtó feladatot látott el. Kidolgozta a következő évi költségvetést, képviselte az egyletet, végrehajtotta a közgyűlés és a választmány határozatait.

A pénztartó kezelte az egyesület vagyonát az igazgatók és a választmány felügyelete alatt.

Szigorú szabályok vonatkoztak a kártyajátéokra is. Amennyiben valamelyik tag nem törlesztette az adott határidőn belül a felmerült játéktartozását, kizárhatták az egyesületből. A Casino helyiségei, mint a társalgó, olvasóterem, játékterem és az étterem csak a kijelölt célokra volt használható. A könyvtár dokumentumai – könyvek, folyóiratok, hírlapok, térképek, egyéb nyomtatványok – csak helyben voltak használhatók, az olvasó- és játékteremben tilos volt az étkezés, és előírás volt a csend. Az éttermen kívül kizárólag este 10 óra után lehetett ételt felszolgálni. A helyiségek délelőtt 11 órától hajnali 5 óráig tartottak nyitva. A választmány több bizottságot is felállított a különböző feladatok felügyeletére: pénzügyi bizottság (7 tag), játékbizottság (9 tag), művészeti bizottság (7 tag) és könyvtári bizottság (17 tag). Ezek összetétele és feladatai is változtak az évek során.

A Casino könyvtára

1827-ben Széchenyi a NC megalapításakor felajánlott 338 kötetet a könyvtár számára. Még ekkor a tagok 250 kötetet gyűjtöttek össze. A kezdetekben hírlapokra 1200 forintot, könyvek beszerzésére 500 forintot irányoztak elő. A magyar nyelvű állomány serkentése érdekében 1829-től a beszerzésre fordított összeget csak magyar művekre lehetett fordítani, de az adományokból, hagyatékokból továbbra is sok külföldi mű érkezett.

1834-ben Antal Mihály hozta létre az első inventáriumot, ebben 673 munka, közel 3000 kötet könyv, hírlap és folyóirat szerepelt. 1838-tól a könyvtár rendszeres lajstromozását rendelte el a Könyvtári Bizottság. Szintén e bizottság 1840-ben meghatározta a gyarapodásra és fönntartásra mérvadó elveket.

Egy nagyterem, három szoba és egy olvasóterem szolgálta a könyvtár céljait. A nagyteremben a könyvállomány, a kisebb termekben a hírlapok sorakoztak. Több katalógus segítette az eligazodást: egy betűrendes cédulakatalógus (1873), egy szak szerinti cédulakatalógus (1873), egy index, melyben a könyvek és az új szerzemények szerepeltek betűrendben és egy nyomtatott katalógus (1852).

2. kép A könyvtár olvasóterme¹⁹

A könyvtár főbb adományozói voltak Gróf Dessewffy Aurél,²⁰ Tasner Antal, Láng Ignác, Weisz Bernát Ferenc Szilágyi Ferencz²¹ és Török János.²²

A könyvtárnokok Tóth Lőrincz,²³ Pákh Albert,²⁴ Toldy Ferencz,²⁵ Weisz Bernát Ferdinánd²⁶ és végül Urházy György voltak.²⁷ Őket követően már nem alkalmaztak külön könyvtárnokot, így a betűrendes és szakkatalógus, illetve egyéb nyilvántartások vezetése is esetlegessé vált.

¹⁹ http://ybl.bparchiv.hu/sites/default/files/document/img/001085_olvasoterem_nk.jpg (Letöltve: 2020. május 30.)

²⁰ Gróf Dessewffy Aurél 1842-ben egy 278 munkából, 433 kötetből álló könyvgyűjteményt hagyományozott a Casinóra.

²¹ Szilágyi Ferencz az Augsburgi Allgemeine Zeitung 1798–1848-ig terjedő folyamait, vagyis a teljes folyóiratot, 130 kötetet hagyott a könyvtárra.

²² Török János adománya önálló szekrényben, a Széchenyi-szekrényben kapott helyet, gróf Széchenyi István munkái, illetve amit mások írtak Széchenyiről.

²³ Tóth Lőrincz 1850-ben a könyvtár szakszerű lajstromozását hajtotta végre.

²⁴ Pákh Albert katalógust szerkesztett 1852-ben.

²⁵ Toldy Ferencz statisztikai kimutatást jelentetett meg, közel 7000 db kötetet vett számba.

²⁶ Weisz Bernát Ferdinánd 1873-ban a Nemzeti Múzeum rendszere szerint átrendezte az állományt.

²⁷ György 1886: 69.

Az egyesület feloszlata²⁸

A Magyar Belügyminiszter a 251.044/1945.IV./14 számú rendelettel oszlatta fel a Nemzeti Casino egyesületet, mint „az ország érdekeivel ellentétes működést kifejtő jogi személy”-t. Ezt követően a Főváros elkezdte a NC vagyonának leltárba vételét és zár alá vonását, azonban az MTA tudomására jutott az eset, így bejelentette igényét és jogosultságát az örökségre, illetve jelezte együttműködését és támogatását a kármentés során. Ez 1945 októberében történt, amikor a Nemzeti Casino székházában (Kossuth Lajos utca 5.) találkozott a főváros képviselőjében eljáró zárgondnok az MTA képviselőjében eljáró ügyésszel.

A helyszíni tárgyalás során a zárgondnok tájékoztatta az ügyészt a NC ingó és ingatlan vagyonáról. Két ingatlan volt a Casino tulajdonában, mindkettő bombatalálatot kapott (Kossuth L. utca 5., Gellérthegy utca 5.). Az ingó vagyont a háború előtti intézkedések következtében a tagok több helyre mentették. Az értékek hollétéről minden bizonnyal vezettek valamiféle leltárt, de ezek feltehetően a NC titkári irodájában lévő összes irattal együtt megsemmisültek. A bútorok a Miniszterelnökségre, a Park Clubba és állítólag még az orosz parancsnoksághoz is kerültek, a felszerelési tárgyak a székházban üzemelő vendéglőshöz. Egy felbecsülhetetlen értékű Ming váza vidéken pusztulhatott el.

3. kép A rommá lőtt épület²⁹

²⁸ Ügyészi jelentés 1945 és Melich-Nyireö 1946 alapján.

²⁹ <http://ybl.bparchiv.hu/sites/default/files/document/img/55.5.2.jpg> (Letöltve: 2020. május 30.)

A korabeli feljegyzések szerint még közel 5-6000 kötet hevert a székházban a romok alatt, a könyvtár másik részét már a NC vezetősége átszállította az Egyetemi Könyvtárba (EK).

1945. október 15-én Melich János akadémiai főkönyvtárnok tudomást szerzett az eljárásról és felügyelni kezdte a NC könyvtárának további sorsát. Kapcsolatba lépett Gabriel Aladár korábbi könyvtárnokkal – ekkor az étterem bérlője –, aki beszámolt a könyvtár állapotáról. Felügyelete mellett közel 20.000 kötetet szállítottak az Egyetemi Könyvtár második emeleti helyiségeibe. Elmondása szerint a romok alatt maradt könyvek átmentése a MTA-ra különösen sürgető feladat volt, mivel folyamatosan ki voltak téve az idő viszontagságainak és az eltulajdonításoknak.

1946. március 13-án Melich János főkönyvtárnok és dr. Nyireő István könyvtárigazgató a székházban tettek látogatást. A székház felügyeletéért továbbra is Gábrriel Aladár felelt. Az épület súlyos károsodásokat szenvedett az ostrom alatt, főleg légítámadásoknak volt kitéve, a felszerelési és a berendezési tárgyak nagy része is elpusztult. Az épületet hivatalosan romházzá nyilvánították, már folyamatosan végezték a bontási munkálatokat.

A bútorzat becsesebb része a Miniszterelnökségre került, egy része a Park Clubban székelő Angol Bizottsághoz, továbbá egyes tárgyakat vidékre szállították, például képek, szőnyegek és alighanem elvesztek. Az egykoron körülbelül 40.000 kötetet számláló, tartalmilag és muzeális szempontból becses értékű könyvtár súlyos károkat szenvedett, ki volt téve hányódásnak, házbontásnak, beázásnak.

A székházban továbbra is kb. 8-10.000 kötet feküdt a könyvtárterem és 3 másik helyiség padlóján. Gábrriel Aladár már rendezte az állományt, de szétduzták, és továbbra is sok elveszett, állítólag a pártkönyvtárakba is került a gyűjteményekből. A tárgyakról Gábrriel Aladárnak ekkor még volt leltára és a könyvanyag egy részéről régi nyomtatott jegyzéke. Az épület továbbra is zár alatt volt, így nem tudtak lépni az átszállítás és az elismervények ellenében elvitt tárgyak visszaszerzésének ügyében.

1946. április 4-én megbeszélésre ültek össze az érintettek, akik a NC ügyében segítségül lehettek, többek között a NC utolsó igazgatói, könyvtárnoka, a MTA főkönyvtárnoka, ügyésze és a főtitkár. A megbeszélés célja volt meghatározni a teendőket a NC vagyonának átvétele kapcsán, illetve a Casino vezetőitől minél több információt megtudni az egyesületről és az ekkori állapotáról. A NC igazgatók összefoglalták az ostrom előtti előkészületeket, bár a beszámolók néhol hiányosak vagy ellentmondásosak voltak. Az értékesebb könyveket összeválogatták, és a ládákat az Országház pincéjében rejtették el. Ezek közt lehettek a Gothai Almanach, Széchenyi művei, bibliofil könyvek, szép, bőrkötéses művek és az Encyclopedia Britannica is.

Ezt megtudva, 1946. április 5-én Melich információt kért a képviselőház könyvtárának igazgatójától, hogy mit rejtett el náluk a NC igazgatósága. A tájékoztatás szerint a felsőház érték-óvóhelyére kerültek a ládák, ahol 1945 februárjában orosz kaszárnya működött, és ahol április 19-én a bizottsági szemle már csak hamut talált. Az igazgató szerint 2 láda érkezett hozzájuk, amiben a Nemzeti Casino Széchenyi-hagyatéka és levelezése is benne lehetett, de az oroszok elégettek mindent. 1946. április 13-án

a felsőházi elnöki osztályfőnök levélben megerősítette, hogy a felsőházi óvóhelyen elhelyezett 2 láda megsemmisült.

A NC könyvtárának a székházban maradt és az Egyetemi Könyvtárba átkerült részeinek a MTA-ra való átszállítása többször is megghiúsult. Végül 1946 májusában gimnáziumi diákok, építómunkások és néhány altiszt közreműködésével, továbbá egy építési vállalkozó teherautójának segítségével pár nap alatt lehordták a könyveket a NC székházából az utcára, kocsival átszállították az Akadémia épületébe és bepakolták a Vörösmarty-szobába. A romépületben maradt könyvespolcokat, könyvszekrényfalat néhány héttel később szállították át az Akadémia Vigyázó szobájába. A gimnázium hallgatói és a többi segítő tiszteletdíjként 262 kötetet kapott akadémiai kiadványokból.

Majd 1947 júniusában előkészítették az Akadémia Vörösmarty és Vigyázó szobáját az Egyetemi Könyvtárban maradt NC állomány átszállításához. Az EK altisztjei levitték a könyveket a garázsba, az Egyetemi Nyomda teherautója átszállította a könyveket az Akadémiára. Egy alkalommal, amikor az Akadémia altisztjei az Egyetemi Nyomda teherautójával tartottak az EK felé, teljes sebességgel beléjük szaladt egy Beszkárt³⁰ autóbusz, és néhány méteren át maga előtt tolt. Az altisztek kisebb sérüléseket szenvedtek, és a teherautó is megsérült. Az Egyetemi Nyomda kárát a közlekedési cég megtérítette. Végül 14 fordulóval értek a munka végére.

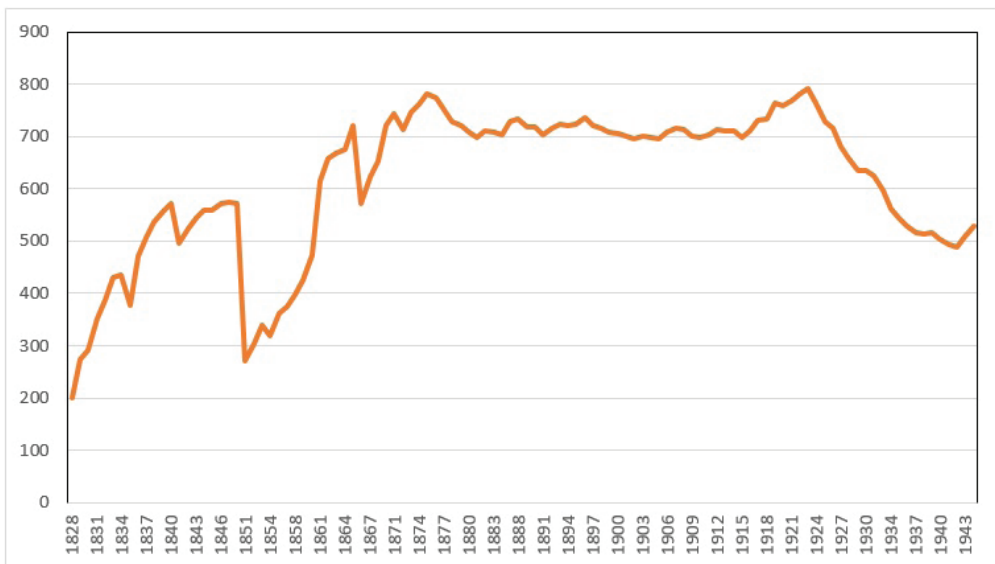
Tagság

Ilk Mihály, Tóth Árpád és még a téma néhány jeles kutatója vallja azt a nézetet, hogy a Nemzeti Casino nem exkluzív egyesületként jött létre, „minden jeles, nemes magaviseletű férfiú” tagja lehetett. Köreibe tartoztak történelmi személyiségek, tisztviselők, táblabírák, ügyvédek, orvosok, tudósok, írók, kereskedők, gyógyszerészek.³¹ Ezzel szemben továbbra is él az a nézet, hogy ez volt a korban a „mágnás kaszinó”. Simon Zoltán az idézett művében ezt a két álláspontot hasonlítja össze és tagnévsorok elemzése után erősíti meg, hogy az alapító szándékai teljesültek, a különböző osztályok és rangok keveredtek az egyesület falai között.

A Nemzeti Casinónak 1828-ban 201 tagja volt, a feloszlítás előtt, 1944-ben már 529. A legalacsonyabb taglétszám az 1848-as forradalom és szabadságharcot követő években volt, a legmagasabbak pedig 1875-ben (783) és 1923-ban (791). Míg az 1848-as események negatív hatással voltak az egyesület tagságának alakulására, addig a trianoni határváltozások nem befolyásolták azt, nem úgy, mint a tagok életét és mentalitását. Talán a szörnyű trauma tartotta össze őket ezekben az időkben is.

³⁰ Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság

³¹ Ilk 1927: 11.

4. kép A tagság alakulása

1828-ban a 201 tag rang szerinti eloszlása a következő volt:

- gróf: 89 fő (44%)
- báró: 26 fő (13%)
- herceg: 6 fő (3%)
- egyéb: 80 fő (40%)

1847-ben az 574 tag így állt össze:

- gróf: 140 fő (24%)
- báró: 51 fő (9%)
- herceg: 15 fő (3%)
- egyéb: 368 fő (64%)

1888-ban a 732 tag megoszlása a következő volt:

- gróf: 251 fő (34%)
- báró: 98 fő (13%)
- herceg: 22 fő (3%)
- egyéb: 361 fő (49%)

1896-ban a 734 tag összetétele így alakult:

- gróf: 309 fő (42%)
- báró: 93 fő (13%)
- herceg: 22 fő (3%)
- egyéb: 310 fő (42%)

1944-ben az 529 tag így oszlott meg:

- gróf: 211 fő (40%)
- báró: 95 fő (18%)
- herceg: 15 fő (2%)
- egyéb: 208 fő (40%)

Ezek mind csak kiragadott évek, illetve pillanatnyi állapotok. A teljes képhez bővebb, részletesebb vizsgálatokra és elemzésekre van szükség. A nemesi címek jelentése és megszerzésének feltételei is nagymértékben változtak a tárgyalt időszakban, számottevő különbség mutatkozik egy 1840-es és egy 1940-es évekbeli nemesi család élete, szerepe, vagyona, megítélése között. Az viszont elmondható, hogy a Casinóban a felsőbb társadalmi rétegek mellett mindig nagy számban voltak jelen a nemesi rangot nem birtokló, egyéb csoportok képviselői is.

Több mint egy évszázadon át határozta meg a Casino a magyar társadalom egy kivételes csoportjának életét és az egyik legmegbízhatóbb módon jelezte a társadalom változásait is. Ez az egyesület tudatosan vonta köréibe a mindenkori elitet és a meghatározó, de nem arisztokrata csoportokat. Az arisztokrácia uralkodó szerepe fennmaradt, de nem volt kizárólagos. Teret nyert több meghatározó réteg is, akiknek képviselői származásuk révén nem szólhattak volna bele gazdasági, politikai és társadalmi kérdésekbe.

A Nemzeti Casino jelene

A könyvgyűjtemény a NC felozlatása óta a MTA könyvtárának raktárában lett elhelyezve. Közel 17.700 kötetről van szó, feldolgozásuk hosszú évekig csak váratott magára. Az Akadémiai Könyvtár éves jelentései időről időre említést tesznek az állományról, de mindig csak a könyvek rendezése kapcsán, a tételes feldolgozása sokáig nem történt meg. Az állomány közel egyharmada folyóirat, ezek számbavétele már megtörtént, illetve már a könyvek fele is katalogizálásra került és hozzáférhető lett az olvasók számára. A Casino örökségének karbantartása, rendezése, tisztítása, feldolgozása folyamatos.

A feldolgozás megkezdésével párhuzamosan kezdetét vette a NC történetének és fennmaradt iratainak kutatása is. Az iratokból kiderült, hogy az Akadémiai Könyvtár 2001 kötet régi könyvet adott át a Magyar Nemzeti Múzeumnak 1991 augusztusában, egy Széchényi-emlékkiállítás céljára, ahol a Széchényi Ferenc-emlékszobában fiának, Istvánnak is emléket kívántak állítani. Ekkoriban a könyvek kiválasztásánál a művek kötése és állapota játszott szerepet. Ezek a kötetek is fel lettek dolgozva, a kiállítás kicsit több mint a fele volt könyv, a többi folyóirat. 2017-ben a korábban kölcsönzött könyvállomány 2500 kötetnyi folyóirattal lett helyettesítve, így biztosítva továbbra is az emlékkiállítás anyagát.

5. kép A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-terme

A romépületből kimentett egyéb tárgyak között volt egy 1830-as évekből származó földgömb, illetve 7 (vagy 8) afrikai és magyar vadásztrófea. 1947. augusztus 1-jén a trófeákat a MTA könyvtára átengedte örökletékként a Természettudományi Múzeumnak, a „tönkremenés veszélyétől való megóvás végett”. Jelen kutatásunk során felvettük a kapcsolatot a Természettudományi Múzeummal, ahol tájékoztattak minket, hogy sajnálatos módon az 1956-os események során tűz ütött ki az épületben, így sok műtárgy megsemmisült. A tételes ellenőrzés során viszont rátaláltak 5 keresett vadásztrófeára, melyek sértetlen állapotban jelenleg is az állomány részét képezik.

A NC-nak rengeteg egyéb műtárgya volt – festmények, térképek, bútorok –, de ezek hollétéről sajnos nincs információnk. Egy részüket vidékre mentették, egy részük a romépületben maradt, de feltehetően többségük megsemmisült.

A kutatás jövője

A Nemzeti Casino egyesület történetének kutatása és könyvtárának feltárása, valamint a korszak részletes megismerésének eredménye egy monográfia lesz, amely alapul szolgálhat a magyarországi kaszinómozgalom működési mechanizmusainak megértéséhez, továbbá a nemzetivé válási folyamat magyarországi megvalósulási formájának modellezéséhez a művelődéstörténet eszköztárának segítségével.

Az eredmények egyéb kutatásokhoz is alapot adhatnak. A könyvtár történetének összefoglalása fontos további könyvtártörténeti, olvasástörténeti, művelődéstörténeti kutatások szempontjából. A leírásokban feltárt adatok összesítése és csoportosítása alkalmas lehet kiadótörténeti, nyomdatörténeti, sajtótörténeti vagy kötetzeti elemzésekhez. A levéltári adatok vizsgálatának eredményei kapcsolattörténeti kutatásokat eredményezhetnek.

Leginkább azonban arra mutathat rá a levéltári és könyvtári anyag tételes kutatása, hogy a NC tevékenysége révén hogyan alakult Magyarországon a nemesi és polgári olvasóközönség szolgálata, illetve milyen módon alakította a NC a politikai közvéleményt. Ez utóbbival kapcsolatban felmerül a korabeli sajtó alapos vizsgálata is, ezt azonban a teljesség igényével nem tudom megtenni doktori tanulmányaim és a disszertáció összeállítása idején, vélhetőleg csupán jellemző tendenciák felvázolására tudok majd vállalkozni. A hangsúlyt ugyanis nem a sajtóviszhangra, hanem a NC történetére, tagságára és könyvtári állományának feldolgozására kívánom helyezni.

Hivatkozott források

Kézirattári iratok:

Melich János – Nyireö István 1946: Jelentés a Nemzeti Casino könyvtárával kapcsolatos dolgokról. MTAK Kézirattár Ad 274/1946.

Ügyészi jelentés 1945. Jelzete: MTAK Kézirattár RAL 234/1945.

Mázi Béla 1999: A Nemzeti Kaszinó könyvtára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Kézirat. Budapest.

A nemzeti casino alapszabályai 1895. Budapest.

A nemzeti casino alapszabályai és házirendje 1923. Budapest.

Hivatkozott szakirodalom

- Fülöp Géza 1978: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest.
- György Aladár 1886: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben.
- Ilk Mihály 1927: A Nemzeti Casino százéves története. 1827–1926. Budapest.
- A pesti casino tagjainak a.b.c. szerint való feljegyzése és annak alapjai 1828. Pest.
- Simon Zoltán 2000: A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó. In: Sic Itur Ad Astra, (12.) 3. sz. 11–46.
- Tóth Árpád 2005: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Budapest.

Internetes források

- <http://ybl.bparchiv.hu/sites/default/files/document/img/55.5.2.jpg> (Letöltve: 2020. május 30.)
- http://ybl.bparchiv.hu/sites/default/files/document/img/001085_olvasoterem_nk.jpg (Letöltve: 2020. május 30.)

Házassági stratégiák egy felső-magyarországi köznemesi családban. A Fáyak és rokonaik a 17. században*

Bevezetés

A Fáy család azon magyarországi familiák közé tartozik, akik a középkortól kezdve jelen voltak az ország politikai életében. A család története valamilyen okból mégis elkerülte a szakemberek figyelmét. Felettébb öröndetes azonban, hogy az utóbbi időszakban a 16–17. századi köznemesség története – főként a familiaritás rendszerén keresztül – mégis az érdeklődés középpontjába került. Dominkovits Péter, Gecsényi Lajos és Pálffy Géza kutatási eredményeinek köszönhetően ugyanis egyre összetettebb kép alakult ki erről a társadalmi rétegről, illetve a vármegye vezetésében betöltött hivatali szerepükről.¹

Az eddigi napvilágot látott munkák jelentős része a Nyugat-Magyarországon élő, általában egy nagybirtokos szolgálatában álló köznemes pályafutásának bemutatására koncentrált. A kutatásokon keresztül megismerhettük az Esterházy-familiáris kamarai hivatalviselő, Rauch Dániel, a Vas vármegyei alispán, felsőkáldi Káldy Péter, a Sopron vármegyei alispán és körmendi kapitány, mankóbüki Horváth Bálint, valamint a szintén Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey Bálint kapcsolatrendszerét, és felemelkedését.² A köznemesek katonai pályán történő érvényesülési lehetőségeire példaként Hatos Bálint pápai vicekapitány és Túrós Miklós életútját bemutató munkák szolgálták.³

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretein belül jött létre.

¹ A dominusz és szervitora, valamint a familiaritásról általánosságban lásd Varga J. 1981. A 16-17. századi köznemességről, felemelkedésükről és kapcsolatrendszerükről a teljesség igénye nélkül lásd: Borbély 2017., Dominkovits 1995., Dominkovits 1997., Dominkovits 2000., Dominkovits 2005., Dominkovits 2008., Gecsényi 1993., Károlyi 2020., Pálffy 2002., Varga 2001.

² A Nyugat-Magyarországon hivatalt viselő köznemességről lásd: Dominkovits 2002a., Dominkovits 2002b., Dominkovits 2003., Dominkovits 2006., Dominkovits 2010.

³ A katonai hivatalviselésről a köznemesség körében lásd: Bánkúti 1973., Méhes 2012., Pálffy 2005.,

A nyugat-magyarországiakkal szemben a felső-magyarországi köznemesi társadalom kora újkori története ilyen alaposággal még nem került feltárásra. Az elmúlt években viszont ez a térség is egyre jelentősebb figyelmet kapott.

A kutatás számára a kiindulási alapot az egy-egy család történetét bemutató genealógiai ismertetőik vagy egyéb forráskiadások, például végrendeletek jelentik.⁴ Érdemes kiemelni, hogy a szakemberek jelentős része foglalkozik a 16–18. századi Borsod vármegye köznemességével. Gyulai Éva például II. Rákóczi Ferenc jegyzőjeként, majd titkáráként tevékenykedő Aszalay Ferenc pályafutását mutatta be. A témával foglalkozó írásaiban kitért az Aszalay család 16–17. századi történetére is, kiemelve a família jelentősebb tagjait. A Borsod vármegye kora újkori történetét is taglaló Bodnár Tamás pedig a Basó, az Ományi és a Móre családok történetét mutatta be. Kutatásait a témában főként birtokjogi és egyéb peres iratokra alapozta.⁵

A kutatási eredményeket tovább bővíthetjük azokkal a munkákkal, amik egy-egy, a térségben élő köznemes pályafutását ismertetik. Kiemelésre méltó egyrésről Iványi Emma tanulmánya, aki a Libercsey Mihály Nógrád vármegyei alispánt, divényi és gácsi kapitányt állította vizsgálódásának középpontjába. Ehhez kapcsolódik Gecsényi Lajosnak Vas Márton kamarai tanácsosról szóló munkája is.⁶ Ezeknek és a jövőbeli kutatásoknak a segítségével összetettebb képet alakíthatunk ki a Fáy családról, és a régióban betöltött szerepükről is.

A Fáyak szakirodalmi feldolgozottsága napjainkig igen csekély, történetükkel eddig főként csak forrásfeldolgozások foglalkoztak. Nagy Iván adott közre két tucat, Fáy (V.) Istvánhoz (?–1710) köthető levelet 1880-ban.⁷ Thaly Kálmán ehhez készítette el a helyreigazítását, amelyben megkritizálta és újabb adatokkal is kiegészítette Nagy Iván forrásközlését.⁸ A témában egy-egy nagyobb tanulmány is megjelent, ami röviden áttekintette a család történetét a kezdetektől egészen a 19. századig.⁹ Újabbán Benedek Gyula közölte Fáy László (?–1684/1690) számadáskönyvének azon részleteit, amelyek Tiszapüspökire vonatkoznak.¹⁰

Tevely Arató 2016.

⁴ A felső-magyarországi köznemes családokról lásd: Evva 2006., Gregorich 1935., Illésy 1902a., Illésy 1902b., J. Újváry 2010., Kováts 2008., Komáromy 1885., Pór 1891., Váczy 1912.

⁵ Az Aszalay családról, különösképpen Aszalay Ferencről lásd: Gyulai 2003., Gyulai 2005. Borsod vármegye köznemesi családjairól a teljesség igénye nélkül lásd: Bodnár 2006a., Bodnár 2006b., Bodnár 2007.

⁶ Libercsey Mihály kapitányról lásd: Iványi 1984.; Vas Márton kamarai biztos életéről lásd Gecsényi 2008.

⁷ Nagy 1880.

⁸ Thaly 1880.

⁹ Mára már a romantikus történetírás részét képezi a Fáy család történetét bemutató munkák jelentős része, ezek sokszor pontatlanok és elfogultak, ezeket lásd: Fáy 1897., Fáy 1940., Nagy 1858b: 125–134.

¹⁰ Benedek 1981.

Mivel a Fáyak már a középkortól kezdve – folyamatosan gyarapítva a birtokaikat¹¹ – meghatározó szerepet játszottak a térségben, ezért különösen fontosak mindazok a rokoni kapcsolataik, amelyek hozzásegíthették őket a ranglétrán történő emelkedésükhöz.

A hadbíró Fáy (III.) István és fia, (IV.) István

Mivel a kutatásom időkeretét a 17. század jelenti, ezért számomra Fáy (III.) István (?–1618 előtt) az első olyan családtag, akinek életútját érdemes röviden bemutatni. A szóban forgó személy születésének időpontját tekintve nem rendelkezünk pontos információval. Az első ismert adat róla, hogy 1584-ben Abaúj vármegyei követként vett részt a rendi országgyűlésen.¹² A családtörténettel foglalkozó munkák megemlítik, hogy a 17. század elején II. Mátyás király követeként a Portán is megfordult.¹³ Sokkal pontosabb ismereteink vannak azonban arról, hogy 1600–1602 között Felső-Magyarország hadbírói tisztségét Fáy István töltötte be. Kinevezését egy uralkodói rendelet alapján Giorgio Bastatól kapta. A pápens elrendelte, hogy a térség összes mezei és végvári katonája törvényesen ismerje el Fáy kinevezését, megadva számára a tisztségének járó teljes tiszteletet.¹⁴ Ezt követően 1607-ben Abaúj vármegye nemesi kapitánya lett, majd 1607–1608 között kassai udvarbírói tisztséget és a vele járó feladatokat vállalta el. Tudjuk továbbá azt is, hogy 1608-ban a kassai részgyűlésen Abaúj vármegye követeként vett részt.¹⁵

Egy 1618 decemberében kelt irat elárulja, hogy első feleségét Kinizsi Dorottyának hívták. Házasságukból négy felnőttkort megért fiúgyermek született, Benedek, Péter, Mihály és György.¹⁶ Őket régebben (III.) István testvéreként azonosította a kutatás,¹⁷ ám Benedek Gyula tisztázta a félreértéseket.¹⁸

¹¹ A Fáy család birtokviszonyaival kapcsolatban nehéz helyzetben van a kutatás, mivel a két jelentős birtokviszonyokat bemutató munkában nem szerepelnek. Vö. Dávid 2001., Maksay 1990.

¹² Pálffy 1995: 201–202.

¹³ Nagy 1858b: 128.

¹⁴ Pálffy 1995: 115.

¹⁵ Uo. 202.

¹⁶ Fáy (III.) István fiainak osztálytevése. Fáy, 1618 decembere. MNL OL P1729 Fáy család levéltára (a továbbiakban MNL OL P1729) 1. tétel 1618. Nro. 24.

¹⁷ Fáy 1897: 47., Nagy 1858b: 127.

¹⁸ Benedek Gyula munkája nem tekinthető teljes mértékben fontosnak Fáy István jelölésének feltüntetésében. Az osztálytevéssel ellentétben ő Kinizsi Dorottyát második feleségként említi. A genealógiai táblát lásd: Benedek 1981: 92.

A testvérek közül Fáy Péter 1616-ban Abaúj vármegye táblabírája volt.¹⁹ Fáy Péter és Fáy Gábor neve azért volt ismert a családi történetírásban, mert mindketten török fogságba kerültek. Míg Gábornak sikerült magát pénzzel kiváltania, addig Pétert, aki a börtönben írta meg végrendeletét,²⁰ 1620-ban Konstantinápolyban kivégezték.²¹

Testvérük, Fáy Mihály aktívan kivette a részét Abaúj vármegye vezetésében. 1621-ben, 1629-ben, 1626–1627-ben és 1632–1638 között az érintett megye táblabírája volt.²² Fáy Mihály Thököly Zsuzsannát vette feleségül, ám a házaspár életéről többet nem tudunk.²³

Fáy (III.) István második feleségét Hubay Katalinnak hívták.²⁴ Nevét egy 1702-ben készült, a Fáyak leszármazását 1599-től bemutató genealógiai tábla is feltüntette.²⁵ A Hubay család a térség kisebb jelentőséggel bíró köznemesi famíliái közé tartozott, amelynek tagjai Gömör vármegyéből származtak. Ők, akárcsak a Fáyak, a házasságuk révén Borsod, Heves és Pest vármegyében is terjeszkedni tudtak.²⁶ Mivel a birtokok terén hasonló irányba igyekeztek terjeszkedni, a felek egybekelése jó helyzetet teremtett mindkét családnak. A házassággal nemcsak távolabbi céljaikat kívánták megalapozni, hanem a szűkebb térségben – Abaúj és Borsod vármegye – is jobb kapcsolatokat igyekeztek kialakítani.

Fáy (III.) Istvánnak és Hubay Katalinnak legalább két fiúgyermek született: László és (IV.) István.²⁷ Ezen a ponton a kutatás rögtön egy problémába ütközik. A szakirodalom Fáy (IV.) István fivéréként említi meg azt a Fáy Andrást, „*ki mint kapitány a lengyel csatában vérzett el*”.²⁸ A Fáy-genealógia azonban nem Fáy (IV.) István testvéreként, hanem fiaként emlékezik meg róla. Ez azért problémás, mert Fáy Istvánnak és testvéreinek, Fáy Lászlónak eddigi ismereteink szerint nem volt másik fiútestvére.²⁹ Ebben az esetben mégis úgy vélem, hogy a levéltári genealógia tévedhet, mivel más, egykorú forrásban sem szerepel Fáy András neve. Emellett fontos hangsúlyozni, hogy (III.) István a kor szokásának megfelelően igyekezett fiainak későbbi karrierjéről gondoskodni. Ennek megfelelően kísérletet tett a térség egyik jelentős főnemesének udvarába bejuttatni gyermekét. Erről tanúskodik az a levél, amelyben azt kérte, hogy szolgálataiért cserébe Rákóczi Lajos (1570–1612) vegye be fiát, Fáy (IV.) Istvánt a lovas szolgálatába.³⁰

¹⁹ Korponay 1878: 110.

²⁰ Fáy Péter 1620-ban kelt végrendeletét lásd: Fáy 1897: 55–59.

²¹ Nagy 1858b: 128.

²² Korponay 1878: 121., 141., 146., 162., 227., 240., 269., 292., 303., 316., 328.

²³ Fáy 1897: 49–50. Feltételezhetőleg nem a késmárki Thököly család tagjáról van szó, esetleg valamelyik oldalága lehetett a családnak.

²⁴ Fáy (III.) István fiainak osztálytevése. Fáj, 1618 decembere. MNL OL P 1729 Fáy család 1. tétel 1618. Nro. 24.

²⁵ Genealogia Familiae Faii. MNL OL P 1729 3. tétel Genealógiák 16–19. század Nr. 7.

²⁶ Hubay család történetét lásd: Nagy 1859: 184.

²⁷ Fáy (III.) István fiainak osztálytevése. MNL OL P 1729 – 1. tétel 1618. Nro. 24.

²⁸ Az idézetet lásd: Nagy 1858b: 128.

²⁹ Genealogia Familiae Faii. MNL OL P 1729 Fáy-genealógia Nr. 7.

³⁰ Fáy (IV.) István levele Rákóczi Lajosnak. Fáj, 1609. június 24. MNL OL E190 Archivum Familiae Rá-

Fáy (IV.) István (?–1640 körül) a 16. század végén születhetett. Magyarországi viszonylatban a korabeli köznemességgel kapcsolatosan általánosnak tekinthető az a megállapítás, hogy csekély ismerettel rendelkezünk a fiatal korukról. Sajnos Fáy (IV.) István sem tartozik a kivételek közé. Feltételezhetően ő volt az a fiú, akit édesapja Rákóczi Lajos³¹ udvari lovas szolgálatába ajánlott.³² Ezek alapján elképzelhető, hogy a Rákóczit szolgáló többi apróddal együtt az ifjú István a felső-magyarországi főúr udvarában nevelkedett egy ideig. Az előkelő családok a 9-10 éves korban járó gyermekeiket szívesen adták a térség befolyásos főurainak udvaraiba, ahol három év alatt elsajátíthatták a szükséges tudományokat és felkészülhettek a vitézi életre.³³ Fáy István apródként eltöltött éveiről más információval nem rendelkezünk.

Fáy (IV.) István a Rákócziakkal való kapcsolatát felnőtt korában sem szakította meg. Valószínűleg 1635-ben került I. Rákóczi György erdélyi fejedelem szervitorainak a sorába. Szolgálatát az uralkodó conventiós könyvének bejegyzései szerint hét lóval teljesítette. Utolsó kifizetése 1639 októberéből származik.³⁴ A Rákóczival lebonyolított levelezése alapján az is megállapítható, hogy a fejedelemhez rendkívül bizalmas és jó kapcsolat fűzte.³⁵ Jeney-Tóth Annamária egy tanulmánya keretében foglalkozott I. Rákóczi György udvari familiárisaival, és szerepkörükkel. Fáy István neve és szolgálati ideje azonban hiányzik az általa készített összeállításból.³⁶ Ez azért fordulhatott elő, mert a szerző csupán I. Rákóczi György erdélyi familiárisait mutatta be, a magyarországiakra egyáltalán nem tért ki.³⁷

A szervitori szolgálata mellett Fáy István Abaúj vármegye vezetésében is kivette a részét. Féltestvéreihez hasonlóan 1630–1631-ben, illetve 1634–1639 között töltötte be a megye táblabírói tisztségét.³⁸ Valószínű, hogy vármegyei szerepvállalásával bekerült a megyei elit középrétegébe.³⁹

kóczi Nr. 86.; A Fáy családnak Bethlen Gáborhoz köthető familiáris szolgálatát bizonyítja Fáy Péter végrendelete is, lásd: Fáy 1897: 48.

³¹ Rákóczi Lajos (1572–) 1604-től Lippa kapitánya, Bocskai Istvánhoz csatlakozott. Ezt követően lett 1606-ban Kálló kapitánya. Rákóczi Zsigmond halálát követően Rákóczi Lajos nevelte fel az árváit. Életéről bővebben lásd: Koroknay 2006: 30-35.

³² „(...) *hogj ha Nag(sag)odnak Jo akaratia, az Iffiu Urfinak, az vitez bik fiam(na)k, az eö felsege Idvaraba(n) az en szolgassomer(ne)k be venne igiekezzen, azon kerem annak okaer(ne)k Nagyságod(na)k vitez(ne) k nekem elejteoll foghva(n) valo jo akaro Uram(na)k fautorom(na)k. Ha modgja lehet Nag(yság)od ket paripavall szerelle oda az Iffiu Urnak eö Nag(ysag)anak.*” Vö. Fáy (III.) István levele Rákóczi Lajosnak. Fáy, 1609. június 24. MNL OL E 190 Archivum Familiae Rákóczi Nr. 86.

³³ Varga J. 1981: 14., Dominkovits 2008.

³⁴ Rákóczi György conventiós könyvét lásd MNL OL E 190 Archivum familiae Rákóczi (a továbbiakban: MNL OL E190) 3. tétel Nr. 12. (40. doboz) fol. 23–27.

³⁵ Fáy (IV.) Istvánt Rákóczi György udvari familiárisának „*primar(io) Aulae nostrae Familiar(i)*”-nak nevezte. A missilist lásd I. Rákóczi György levele Fáy Istvánnak. Gyulafehérvár, 1639. szeptember 8. MNL OL E 190 Nr. 2521.

³⁶ Jeney-Tóth 2014: 324–327.

³⁷ Uo. 332.

³⁸ Abaúj vármegye generalis congregatioiról, illetve a Fáy család vármegyei működéséről lásd: Korponay 1878: 183., 202., 267., 292., 303., 316., 328., 338.

³⁹ A köznemességgel kapcsolatban az eddigi kutatások főként a nyugat-magyarországi régiót érintették.

Fáy (IV.) István felfelé ívelő karrierjét derékba törte 1640 körül bekövetkezett halála.⁴⁰ Nagy Ivánnak azon megállapítása, miszerint Fáy István 1654-ben Abaúj vármegye alispánja volt, hibásnak tekinthető.⁴¹

A Rákócziak felső-magyarországi bázisához való tartozását erősítette házasságkötése. Fáy István ugyanis a fejedelmi család egyik jelentős magyarországi hívének, Reöthy (II.) Orbánnak (?–1647) legidősebb lányát, Reöthy Katát vette feleségül.⁴² A frigy megkötésére 1624. február 4-én került sor Füleken.⁴³ A házasság több szempontból is figyelemre méltó. Az ecsédi Reöthy család birtokai Heves vármegyében helyezkedtek el.⁴⁴ A Rákóczi György bizalmi emberei közé számító⁴⁵ Reöthy Orbán tehetségének köszönhetően először a sárospataki vár praefektusa lett,⁴⁶ majd 1634–1644 között kővári kapitányként tevékenykedett, végül 1644-től egészen haláláig a kassai kapitányi tiszttel töltötte be.⁴⁷

A felső-magyarországi társadalomba való jobb elhelyezés érdekében szükségesnek tartom röviden áttekinteni az ecsédi Reöthy család rokoni kapcsolatait. Reöthy (II.) Orbán feleségének, Mocsáry Zsófiának a családja Nógrád vármegye őshonos famíliák közé tartozott. Az említett Zsófia édesapja többek között Heves vármegye országgyűlési követe, 1629-től Nógrád, majd 1639-től a menekült Pest vármegye alispánja volt. Édesanyja, Soóry Anna családja Gömör vármegye legrégebbi famíliái közé számított. A Soóryak a 16. században tevékenyen részt vettek a vármegye irányításában. A család tagjai között alispánt is találunk. Hasonló megállapításokat tehetünk Mocsáry Zsófia testvéréről, Ferencről, aki pedig Heves vármegye táblabírája, 1661–1663 között Nógrád

Az itt tevékenykedő Nádasdy-familiáris Zeke család birtokállományait Zeke (I.) István gyarapította továbbiakkal. Ehhez jelentős mértékben a Bezerédy famíliával kötött előnyös házasságuk is. A birtokgyarapításnak következménye lett, hogy a regionális nemesség tagjaivá emelkedtek fel. A család előrelépését az utódai már nem segítették. A Zekék hatodik generációjába tartozó Zeke Józsefről tudjuk, hogy a pályafutása azzal az előnnyel indult, hogy atyai pártfogásnak köszönhetően a vármegyei közelet vezetőjévé válhatott. Zeke József 1725-ben törvényszéki táblabíró, 1732-től megyei perceptor, 1643-ban alispán lett. A petőházi Zeke családról bővebben lásd: Dominkovits 1997: 93., 96–97., Dominkovits 2008: 35.

⁴⁰ „Mint pedig szegény üdvözült első feleségemtől három leányom vagyom; az öregebbik özvegy, szegény üdvözült Fáy Istvánnak megmaradott özvegye, Rötthly Kata, kitől sok unokáim is vadnak”. Az idézetet lásd Miski 2018: 73., Reöthy Katát egy peres ügy kapcsán, 1640 júniusában már özvegyként említették. Kassa, 1640. június 22. MNL OL E 41 Litterae ad cameram exaratae 1640-es évkör Nr. 77.

⁴¹ Nagy 1858b: 128.

⁴² Miski 2018: 71–72.; Nagy 1862: 792.

⁴³ Reöthy Orbán levélben küldte el Kata lánya és Fáy (IV.) István esküvői meghívóját Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna számára. A hazaadás/menyegzői lakodalom a Reöthyek füleki házánál került megrendezésre, az ünnepség tíz órakor kezdődött. A meghívó missilis eredeti szövegét lásd Reöthy Orbán Rákóczi György borsodi ispánnak, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem tanácsosának. 1625. január 14. MNL OL E 190 Missiles Nr. 460., Miski 2018: 71–72.; Nagy 1862: 792.

Ezúton szeretném megköszönni Szabó András Péternek útmutatásait, valamint hogy számos adatot a témával kapcsoltban a rendelkezésemre bocsátott.

⁴⁴ Nagy 1862: 791–792.

⁴⁵ Nagy 1984: 144.

⁴⁶ Miski 2018: 71.

⁴⁷ Makkai 1954: 671.

vármegye szolgabírája, ezt követően 1669-ben Pest megye alispánja volt.⁴⁸

Reöthy (II.) Orbán édesanyja, Ragyóczy Katalin egy szintén őshonos Nógrád vármegyei családból származott.⁴⁹ Mocsáry Zsófia és Reöthy Orbán házasságából három lánygyermek (Kata, Erzsébet és Anna) és egyetlen fiú, Reöthy István született. A Reöthy vagyont természetesen a fiúgyermek örökölte, aki megnősült, bár a házasságból nem születtek utódai, így a család a 17. század közepén fiágon kihalt.⁵⁰

A lánygyermekeket sikerült jól kiházasítaniuk. Mindenképpen kiemelésre méltó Reöthy Anna második házassága Halmy Gáborral, hiszen ez hatással volt a Fáy-javak alakulására is. Halmy utód nélküli halálát követően Fáy László vette át Tiszapüspöki birtokának a felét.⁵¹

Reöthy Erzsébet, a negyedik testvér szintén a környékbeli, Zemplén vármegyében birtokos Báncsy családba házasodott be.⁵²

Reöthy Kata és Fáy (IV.) István frigye jól láthatóan területi alapon illeszkedett ebbe a házassági politikába. Reöthy Orbánnak sikerült egy olyan kérést találnia Kata lánya számára, aki a környező vármegyékben található birtokokkal rendelkezik. Mindazonáltal Fáy (IV.) István tekintélye és befolyása tovább emelkedett, amit leginkább a már ismertetett karrierje támaszt alá. Házasságából két felnőttkort megért gyermek született: Fáy (V.) István és Fáy László. A következő fejezetben e két nemes életével fogok kicsit részletesebben foglalkozni.

Fáy (V.) István és utódainak életéről, házasságaikról

A fiatalabbik testvért, Fáy (V.) Istvánt (?–1710) tekinthetjük az első olyan családtagnak, akivel kapcsolatban viszonylag jelentős ismeretanyaggal rendelkezünk. Édesapja példáját követve először 1672–1676-ban, majd 1688–1689 között Borsod vármegye alispáni tiszteit töltötte be.⁵³

Fáy (V.) István életét a Rákóczi-szabadságharc eseményei is érintették. Ezt annak köszönhetjük, hogy – kapcsolódva a családi hagyományokhoz – a Rákóczi-család szolgálatában maradt. Ennek legtöbbször előnyét élvezte. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy rögtön a harcok kezdetén, 1704-ben kinevezte őt Rákóczi Ferenc Murány vár

⁴⁸ Nagy 1860b: 519–525., Szakály 2001: 444.

⁴⁹ Nagy 1860b: 520.

⁵⁰ Nagy 1862: 791–792.

⁵¹ Benedek 1981: 93.

⁵² Nagy 1857: 176.

⁵³ Kandra 1894: 181–182.

kapitányának.⁵⁴ 1710 után pedig egyik veje, Tornallyay Ferenc lépett a nyomdokaiba.⁵⁵ Amellett, hogy levelezésén keresztül jelentős kapcsolatokat ápolt a szabadságharc résztvevőivel,⁵⁶ javait is gyarapította.⁵⁷

Hosszú élete során Fáy (V.) István háromszor házasodott meg. Első felesége a szintén Felső-Magyarországon birtokos Garay családból származó Anna volt. Mivel a Garay famíliáról a szakirodalomban kevés adat olvasható, ezért fontos támpontot nyújt a Fáy család genealógiái között fennmaradt nemzetségtáblájuk is. Ez a leszármazási tábla azonban számos pontatlanságot tartalmaz. Az első szembetűnő különbség, hogy rajta Garay Anna neve helyett a Barbara keresztnevet találjuk, gyermekeiket pedig Andrásnak, Ádámnak és Évának nevezi meg,⁵⁸ András és György helyett.⁵⁹ Fáy István Garay Annával kötött házassága viszont beleillik az eddig leírt házasságpolitikába. A Garayak ugyanis a 16–17. században Nógrád és Zemplén vármegyék vezetésében vettek részt. A családtagok közül Garay István 1594-ben kaproncai kapitányként, Garay Farkas 1617-ben Nógrád vármegye ülnökeként tevékenykedett.⁶⁰ Garay Annának Fáy István a második férje volt. Korábban az előkelő, Borsod vármegyéből származó Barius Andrásnak volt a felesége.⁶¹

Első felesége elvesztése után Fáy István másodjára is megházasodott, a szinyei Merse családból származó Borbálát vette feleségül. A familia a szomszédos Sáros vármegyéből eredeztetette magát. Borbála leszármazásáról már valamivel többet tudunk, mivel ismerjük apjának és anyjának a nevét. Bennük szinyei Merse Kristófot és Bárczy Ilonát tisztelhetjük. Szinyei Merse Borbálának az unokaöccséről, Lászlóról pedig a házassága miatt érdemes szót ejteni. Ő ugyanis a Máriássy családból választott magának feleséget.⁶² A Máriássy familia neve a későbbiekben is kapcsolatba került a Fáyakkal, hiszen Fáy László unokája, András Máriássy Borbálát vette feleségül. A két család közötti kapocs meglétéről tesz tanúságot az a családfa is, amely a Máriássy család leszármazását mutatja be.⁶³ A Máriássyak szintén a jelentősebb felső-magyarországi köznemesi családok közé tartoztak. Máriássy (III.) László Szepes vármegye, unokája, (III.) Pál pedig Gömör vármegye alispáni tisztségét töltötte be.⁶⁴ A Máriássy familia a 17. században házasságai révén megfelelő rokoni kapcsolatokra tett szert a térség más

⁵⁴ Nagy 1880: 378.

⁵⁵ Heckenast 1980: 312.

⁵⁶ Nagy 1880: 377–397.

⁵⁷ Fáy István hűsége és szolgálatai miatt, 1708-ban birtokadományt kapott Rákóczi Ferencről. Korotnaky Pál árulása miatt elveszített, Sáros vármegyében található Tarnó falu birtokrészeit juttatták neki, lásd: Balogh–Dienes–Szabadi 1999: 228–229.

⁵⁸ Genealogia Familiae Garay. MNL OL P 1729 Fáy-genealógia Nr. 6.

⁵⁹ Benedek 1981: 92., valamint Garay családról lásd: Nagy 1858b: 331–332.

⁶⁰ Nagy 1858b: 332.

⁶¹ Bodnár 2010: 252–253., Özvegy Bariusné Garay Anna javainak összeírását megőrizték a levéltári források, ezekben szintén Borbálaként hivatkoznak rá. A javak összeírását lásd Barius András özvegye, Garay Borbála javairól. 1666. május 13. MNL OL E 200 Acta Diversarum Familiarum Nr. 18.

⁶² Nagy 1860b: 421–423.

⁶³ Genealogia Familiae Máriássy. MNL OL P 1729 Fáy-genealógia Nr. 1.

⁶⁴ Sziklay-Borovszky 1894.

köznemesei családjaival, a Kecerekkel, a Radvánszkyakkal vagy a Horváth-Sztansith családdal.⁶⁵

Fáy (V.) István harmadik, és egyben utolsó felesége runyai Soldos Zsuzsanna volt. Házasságukból két gyermek születése bizonyított, Fáy Gáboré és Kláráé.⁶⁶ A forrásokban az eddigi kutatások több Zsoldos (Soldos) nevű nemesi családot is feltártak. Azonban közülük is kiemelkedik a runyai ág, akik Borsod és Gömör vármegyében éltek. Az ő kivételükkel a többi Soldos család ugyanis a köznemesség alsó rétegéből került ki.⁶⁷ Ami tehát azt jelenti, hogy Fáy (V.) István egy, a családjához hasonló, jómódú köznemes famíliából választotta ki harmadik feleségét.

A runyai Soldos család tekintetében nem bővelkedünk információkban. Bár ismerjük Zsuzsanna szüleinek a nevét is, runyai Soldos János és Bárczay Zsuzsanna, de több ismerettel nem rendelkezünk róluk. Ráadásul a Soldos család genealógiai táblázatában kevés olyan személy szerepel, aki a téma szempontjából fontos lenne. Ami biztosnak tűnik, hogy Soldos Zsuzsanna nagybátyja, Soldos István a török elleni harcokban vett részt, a küzdelmek során esett fogságba.⁶⁸

Fáy (V.) István három frigyéből négy fiú és három lánygyermek született. Születési és – a legtöbb esetben – halálozási időpontjuk is homályba vész. A Garay Annával kötött házasságából született két fiúgyermek Fáy György és Fáy András. Életükről sajnos kevés információval rendelkezünk. Atyjukhoz képest kevésbé sikeres és látványos karriert futottak be. A későbbi kutatásoknak talán sikerül a részleteket is feltárniuk a két testvér életével kapcsolatban. Jelen munka szempontjából fontos, hogy mindkettőjüknek ismerjük a feleségeik nevét.

Fáy György a négyesi Szepessy családból származó Juditot vette feleségül.⁶⁹ A Szepessy család egy feltörekvő, és középkori eredettel bíró Borsod vármegyei nemesi família volt.⁷⁰ A Szepessyek a 16–17. században aktívan részt vállaltak a felső-magyarországi területek hivatali életében. Szepessy János 1505-ben Szatmár vármegye követe volt.⁷¹

Szepessy (II.) György 1637-ben már Borsod vármegye táblabírájaként, majd 1641–1642 között esküdtként tevékenykedett.⁷² Szepessy Judit nagybátyja, (II.) Pál Borsod vármegye alispánja volt 1666–1670 között.⁷³ Gyermekait – a Fáyakhoz hasonlóan – a Bárczay, a Gönczy, a Tornallyay és a Szirmay családokba házásította ki.⁷⁴

⁶⁵ Nagy 1860b: 308–309.

⁶⁶ Fáy István harmadik házasságával kapcsolatosan lásd *Genealogia Familiae Máriássy MNL OL P 1729 Fáy-genealógia* Nr. 1., Benedek 1981: 92.

⁶⁷ Rázsó 1962: 190.

⁶⁸ Nagy 1863: 262–266.

⁶⁹ Tahy 2012: 205.

⁷⁰ Nagy 1863: 667.

⁷¹ N. Szepessy 1893a: 90.

⁷² N. Szepessy 1893b: 142.

⁷³ Kandra 1894: 143.

⁷⁴ N. Szepessy 1893b: 143.

Szepessy Judit édesapja, (II.) Mátyás pedig Borsod vármegye táblabírájaként működött 1660-ban, 1664–1675 között szolgabíró is lett. Azt is tudjuk a Szepessy–Fáy házassággal kapcsolatban, hogy Juditnak Fáy György a második férje volt.⁷⁵

Fáy György testvérének, Andrásnak az életéről sem rendelkezünk információval. Mindössze Putnoky Annával kötött házassága ismert.⁷⁶ A Fáy genealógiák között található Putnoky családfa azonban Kláraként nevezte meg Fáy András feleségét. Erre a nemzedékrendi táblára alapozva azt is megtudjuk, hogy három gyermekük volt, András, Éva és Ádám.⁷⁷ Közülük Nagy Iván családfája csak a két fiúgyermeket említi meg.⁷⁸

Fáy (V.) István színyei Merse Borbálával kötött, második házasságából született három gyermeke, (VI.) István, Borbála és Ilona. Róluk sokkal többet tud a kutatás. Fáy (VI.) István életével kapcsolatban fontos tájékozódási pont kriváni Dessewffy Katával kötött házassága. A Dessewffyek is szorosan kötődtek a felső-magyarországi térséghez, bár törzsterületük a Fáyakéhoz képest valamivel északabbra, Sáros vármegyében feküdt. A család a 17. században két ágra szakadt. A família kiemelkedő tagja volt Dessewffy János, aki 1605-ben újvári kapitányként is tevékenykedett a régió védelméért.⁷⁹ A család ismert tagja még Dessewffy Gábor, aki 1689-ben szentjobbi harmincados, valamint szatmári királyi tiszttartó volt.⁸⁰

Fáy (V.) István igyekezett leányait is jól kiházasítani, ezzel erősítve saját és családja kapcsolatait. Az idősebbik lányát, Fáy Borbálát (?–1706) az ismert nógrádi nemessel, Kajali Pállal házasította össze. Kajali eredetileg a Forgách család familiárisa volt. 1684-ben már a Forgáchok gácsi udvarának főprovizoraként, valamint várkapitányként tevékenykedett. Ezáltal a vármegye hangadójának és a főispán bizalmi emberének számított. 15 éven át viselte Nógrád vármegyének a jegyzői tisztségét (1684–1699), közben 1685–1703 között a szomszédos Hont vármegye jegyzője is volt. Kajali Pál atyai birtokai a Fáyakéhoz hasonlóan, bár tőlük kissé nyugatabbra, de szintén a hódoltság határán, Nógrád, Pest és Hont vármegyében feküdtek.⁸¹ Kajali a 18. század elején a Forgáchok szolgálatából azért pártolt a Rákócziak mellé, mert jövőjét sokkal biztosabbnak látta a fejedelem oldalán. Ezután abban is reménykedhetett, hogy titulusait és a családi birtokállományát is gyarapítani tudja.⁸² 1703-ban Rákóczi táborába az ifjú Ráday Pállal együtt jutott el, ahol Nógrád vármegyét képviselték.⁸³ Ekkor kapta meg Rákóczi Ferenctől első megbízását. Szuhai Mártonnal⁸⁴ együtt Máramarosba kellett

⁷⁵ N. Szepessy 1893c: 194–195.

⁷⁶ Tahy 1863: 205.

⁷⁷ Genealogia Familiae Putnokyens. MNL OL P 1729 Fáy-genealógiák Nr. 2.

⁷⁸ Nagy 1858b: 129.

⁷⁹ Nagy 1858a: 300.

⁸⁰ Fallenbüchl 2002: 74.

⁸¹ Heckenast 1980: 283–286.

⁸² Heckenast 1980: 291.

⁸³ A Nógrád vármegyei hadseregállítás kérdéséről, a reguláris hadsereg problémájáról lásd: L. Kelemen 1973: 63–100.

⁸⁴ Szuhai Márton a Rákóczi-szabadsárharc alatt kapja vissza a birtokainak nagy részét. Az információról lásd: Bánkuti 1989: 17.

mennie, hogy együtt lebonyolítsák a vármegye tisztújítását. Ezt követően került a kezükbe a máramarosi sóbányák vezetése is.⁸⁵ 1704-ben Kajali Pált nevezték ki Gácsvár főkapitányává, majd Nógrád, Hont és Kishont megyékben a fiskális javak prefektusa lett. 1704–1705 között Hont vármegye alispánja volt.⁸⁶ A Rákóczi-szabadságharc időszaka alatt előkelő pozíciókat ért el, a Főhadbíróság elnöke lett.⁸⁷ Viszont egyre jobban kiszorult Rákóczi Ferenc belső, bizalmi köréből. Helyét pedig lányának férje, Ráday Pál vette át.⁸⁸ Míg Kajali az országot járta, Fáy Borbála – hasonlóan más asszonyokhoz –, férjüket nélkülözve fenntartották családjukat, és birtokaikat. Ez a helyzet a korszakban egyáltalán nem számított ritkaságnak.⁸⁹

Fáy Borbála és Kajali Pál 1689-ben házasodtak össze. Frigyük a Fáy család szempontjából igazán jelentősnek számított. Az idősebb Fáy István vélhetően korábbi érdemei és tapasztalatai mellett ennek a rokonságnak is köszönhetően játszhatott még mindig jelentős szerepet a felső-magyarországi térségben. Amikor Murány vára Rákócziék kezére került, az akkor már igencsak hajlott korú Fáy (V.) Istvánt nevezték ki parancsnoknak. Murány Rákóczi-államának egy fontos bástyája volt, ugyanis a belső rendet alapozta meg. Nem utolsósorban pedig Kajali számára is jól jött, hogy a császári csapatok előrenyomulása alkalmával apósa védelmet tudott biztosítani családjai és ingóságai számára. 1706-ban ugyanis Kajali a teljes pusztítás elől Klára lányát és ingó vagyonát megpróbálta Murányba menekíteni.⁹⁰

Fáy Borbála és Kajali Pál házasságából két gyermek született, az egyik a későbbi Ráday Pálné Kajali Klára (1690–1741), a másik pedig Kajali András (1696–1708) volt. Utóbbi nem érthette meg a felnőttkort. Fáy Borbála hosszan tartó betegség után 1706 júniusában halt meg, Losoncon temették el. Az apósaéhoz hasonlóan matuzsálemi kort megért Kajali Pál azonban nem tétlenkedett sokat. Felesége halálát követően nemsokára másodjára is megházasodott. Ezúttal szenátortársa, Jánoky Zsigmond (?–1721) unokahúgát, Máriát vette el feleségül.⁹¹

Fáy Borbála lánytestvére, Ilona a Tornallyay családba házasodott be.⁹² A Tornallyayak Gömör vármegye nemesi családjai közé tartoztak, a vármegye vezetésében jelentős tisztségeket viseltek.⁹³ Fáy Ilona házasságával kapcsolatban problémába ütközünk, mivel nehéz azonosítani a férje kilétét. Ennek az egyik oka, hogy a szakirodalomban közölt

⁸⁵ R. Várkonyi 1976: 40–43.

⁸⁶ Heckenast 1980: 292.

⁸⁷ Heckenast 1980: 304–305.

⁸⁸ Ráday Pál a fejedelem közvetlen munkatársa volt, eredetileg belső titkárként tevékenykedett. Ezt követően megkapta Rákóczitól a „titkos kancellár” és a diplomáciai apparátus vezetését is. 1707-ben az Erdélyi Kancellária igazgatója, 1709-ben a Hadikancellária vezetője. Bővebben lásd: Ráday-Pesthy 2006: 224–247.

⁸⁹ Szirácsik 2006: 189–211.

⁹⁰ Heckenast 1980: 283–300.

⁹¹ Uo. 286–311.

⁹² Genealogia Familiae Tornallyay. MNL OL P 1729 Fáy-genealógia Nr. 8.; valamint Genealogia Familiae Faii. MNL OL P 1729 Fáy-genealógia Nr. 7.

⁹³ Ifj. Reiszig–Sarlay 1903: 659.

Tornallyay-genealógiák nem tüntetik fel a házaspárt.⁹⁴ Ugyanez a hiányosság figyelhető meg azon a családfán is, ami a Tornallyay-család leszármazását mutatja be. Ez utóbbi mentsége lehet, hogy a família 18–19. századi leszármazása kerül a középpontjába.⁹⁵ Segítségünkre a Fáy család genealógiája lehet, amely feljegyezte Tornallyay Ferenc nevét.⁹⁶ Tornallyay 1680-ban hűtlensége miatt javait elveszítette,⁹⁷ azonban 1702-ben már Gömör vármegye alispáni hivatalát viselte.⁹⁸ (Ennek a családtagok között előzményei is akadtak. Tornallyay György 1603–1609 között, míg Tornallyay Zsigmond 1663–1677 Gömör vármegye alispánjai voltak).⁹⁹

Fáy (V.) István harmadik házasságából két gyermeke született, Fáy Gábor és Fáy Klára. Fáy Gábor Abaúj vármegye alispánja volt 1680-ban. 1729-ben országgyűlési követként tevékenykedett, majd a tiszántúli kerületi tábla alelnöke lett.¹⁰⁰ Felesége, Zsuzsanna az eredetileg Bereg vármegyéből származó Diószeghy család tagja volt. A későbbiekben a Diószeghyeknek Bihar, Szabolcs, Borsod és Zemplén vármegyékben is éltek leszármazottai.¹⁰¹ Zsuzsanna és Fáy Gábor házassága azért is fontos, mert fiaik közül Dávid jezsuita szerzetes, Ferenc pedig nagyváradi kanonok lett. Fáy Gábor katolizálásának idejét egyelőre azonban nem ismerjük.¹⁰²

A rendelkezésünkre álló szakirodalomban Fáy Klára férjének kiléte nem egyértelműsíthető. Szerencsére a Fáy-genealógia feljegyezte, hogy a férje Bárczay Pál volt.¹⁰³ A Bárczayak a középkori eredetű nemesi családok közé tartoztak. Fénykorukat a 15. században élték, a 17. századra azonban jelentőségüket elveszítették.¹⁰⁴

Fáy László és gyermekeinek élete és házasságaik

Fáy (V.) István és leszármazottai kapcsolatainak áttekintése után vissza kell térnünk az időben Fáy (IV.) István másik gyermekének, Lászlónak és utódainak családi kapcsolataihoz. Testvéréhez hasonlóan László gyermekkoráról sem tudunk semmit. Életéről annyi biztosra vehető, hogy gróf Wesselényi Ferenc (1605–1667) nádor mellett tanácsosi pozíciót töltött be. 1657-ben Pest-Pilis-Solt vármegye, 1662-ben pedig Abaúj

⁹⁴ Nagy 1865: 260.

⁹⁵ Genealogia Familiae Tornallyay. MNL OL P 1729. Fáy-genealógia Nr. 8.

⁹⁶ Genealogia Familiae Faii. MNL OL P 1729 Fáy-genealógia Nr. 7.

⁹⁷ Nagy 1865: 261.

⁹⁸ Ifj. Reiszig–Sarlay 1903: 659.

⁹⁹ Nagy 1865: 261.

¹⁰⁰ Nagy 1858b: 131.

¹⁰¹ Ifj. Reiszig 1905: 528.

¹⁰² Fáy 1897: 52.

¹⁰³ Genealogia Familiae Faii. MNL OL P 1729 Fáy-genealógia Nr. 7.

¹⁰⁴ Csoma 1896: 536.

vármegye esküdt ülnökeként tettek róla említést. 1667–1668 között a Királyi Tábla ülnöke volt.¹⁰⁵

Testvérével, (V.) Istvánnal részt vett a Wesselényi-féle rendi szervezkedésben is. Egészen a kibontakozásától, azaz az 1666-os murányi gyűléstől kezdve részesei voltak az eseményeknek.¹⁰⁶ Fáy Lászlót 1670-ben Kassán elfogták, majd a pozsonyi rendkívüli ítélőszék fej- és jószágvesztésre ítélte.¹⁰⁷ A börtönévei alatt László mindvégig tartotta a kapcsolatot testvérével. Kettejük levelezése bensőséges emberi viszonyról árulkodik. A levelekben a rab László birtokigazgatási utasításokat is adott számára.¹⁰⁸ Fáy László gazdasági és pénzügyi tevékenységét mutatja be az általa vezetett számadáskönyv is.¹⁰⁹

Fáy László a Zemplén vármegyében honos ősökkel rendelkező Monoky családból választott magának feleséget, Monoky Katát. A férj ennek a házasságnak a megkötésével mindenképpen előnyös pozícióba került. Egyrészt azért, mert egy szomszédos vármegyéből sikerült magának feleséget találnia. Monoky Kata nagybátyja, Miklós ugyanis 1607-ben Ónod kapitánya volt. Tetteiért 1625-ben II. Ferdinánd beemelte a vörös pecséttel rendelkező bárók sorába.¹¹⁰ Monoky Ferenc pedig 1642–1644 között Abaúj vármegye alispáni tisztségét töltötte be.¹¹¹ A Monokyak sorsát azonban megpecsételte, hogy Miklósnak egyetlen fia született, aki még gyermekként meghalt. Testvéreinek, Monoky Ferencnek csak lánygyermekei születtek, Zsófia, Erzsébet, és a már említett Kata.¹¹² A Monokyak bizonyos birtokrészei – a lányok házassága miatt – így kerültek az Andrásyak és a Thökölyk kezére.¹¹³

Monoky Kata Zsófia nevű lánytestvére a Borsod és Gömör vármegyei Lenkey családba, Erzsébet pedig a pálóczi Horváth familiába házasodott be.¹¹⁴ Ez utóbbi számunkra azért is fontos, mert a pálóczi Horváthok is az erdélyi fejedelmek szolgálatában álltak. Nevezetesen pálóczi Horváth János 1627–1629 között külföldi egyetemeken tanult, ifj. Bethlen István társaságában.¹¹⁵ Tanulmányait követően

¹⁰⁵ Benedek 1981: 93., Szabó 2010: 295–297.

¹⁰⁶ Benczédi 1980: 19–20., Benedek 1981: 93.

¹⁰⁷ Szabó 2010: 296.

¹⁰⁸ A Fáy testvérek levelezése a Wesselényi-féle rendi szervezkedést követő időkben lásd Fáy László levele Fáy Istvánnak. Pozsony, 1671. október 12. MNL OL P1729 Évrendezett iratok 1671–1690 1. tétel Nr. 4.; Pozsony, 1672. április 5. MNL OL P1729 Évrendezett iratok 1671–1690 Nr. 1.; Pozsony, 1672. március 12. MNL OL P1729 Évrendezett iratok 1671–1690 Nr. 7.; Pozsony, 1672. január 4. MNL OL P1729 Évrendezett iratok 1671–1690 Nr. 8.; Pozsony, 1672. augusztus 20. MNL OL P1729 Évrendezett iratok 1671–1690 Nr. 12.; Pozsony, 1672. március 4. MNL OL P1729 Évrendezett iratok 1671–1690 Nr. 13.; Pozsony, 1672. május 26. MNL OL P1729 Évrendezett iratok 1671–1690 Nr. 18.; valamint Pozsony, 1672. augusztus 11. MNL OL P1729 Nr. 19.

¹⁰⁹ A Fáy-birtokokról készített gazdasági feljegyzéseit lásd: MNL OL P 1729 Fáy László számadáskönyve (1666–1683) 2. doboz Nr. 1.

¹¹⁰ MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri Regii 7. kötet fol. 522–524. A Monoky családról bővebben lásd: Nagy 1860b: 553.

¹¹¹ Kandra 1894: 181.

¹¹² Nagy 1860b: 552–554.

¹¹³ Kardos 2012: 55.

¹¹⁴ Horváth családról (Pálóczi) bővebben lásd: Nagy 1859: 155–156.

¹¹⁵ Pálóczi Horváth János tanulmányújáról lásd: Koncz 1888: 383–385., Sipos 2013: 21–26.

hazatért. A későbbiekben Rákóczi Györgyöt is szolgálta, 1649-ben a fejedelem titkára volt.¹¹⁶

Fáy László és Monoky Kata házasságából négy fiú és három lánygyermek született. Források hiányában a születési és halálozási időpontjukat egyelőre nem ismerjük biztosan. A legtöbb esetben szinte csak házasságukról és megszületett gyermekeik nevééről tudunk.¹¹⁷

Némileg szerencsések vagyunk Fáy Ferencsel (1653–1728 előtt) kapcsolatban. Róla tudjuk, hogy 1712-ben Pest vármegye alispánja volt,¹¹⁸ birtokai Pécelen helyezkedtek el. Felesége, Dely Sára (?–1730 után), Dely Ferenc és Villám Anna lánya,¹¹⁹ Zemplén vármegyei nemes családból származott. Címeres levelüket a 16. században kapták.¹²⁰ Egy 1728-as Pest-Pilis-Solt vármegyei összeírás az akkor már özvegy Dely Sárát Gyömrő egyik birtokosaként említette meg.¹²¹

Fáy László ismert gyermekei közül László nevű fia fiatalon, még gyermekként halt meg. A gyászoló apa egy Török Ferencnek címzett levélben említette, hogy sok szenvedést követően fia vérhasban meghalt.¹²² Ezért is tekinthető tévesnek az az adat, miszerint ifjabbik Fáy László felesége Hoporsorum Erzsébet lett volna.¹²³

Fáy László és Monoki Kata lánya, Anna Matolcsy (Matócsy) Györggyel házasodott össze. A Matolcsyak a 17. században részt vettek a vármegye vezetésében is. Matolcsy Sámuel ugyanis 1645–1675 között szolgabírói tisztséget viselt. Fáy Anna férjéről azonban nincs információnk.¹²⁴

Fáy Katalin életéről is alig tudunk valamit. Fontos tájékozódási pontot jelent azonban Girincsy Ferencsel kötött házassága. Girincsy Ferenc a Zemplén vármegyei girincsi és pósacsécsi Girincsy családból származik. A familia önmagában jelentéktelennek tekinthető, a 19. századra ki is haltak.¹²⁵ Girincsy nevét 1709-ben egy Pest-Pilis-Solt vármegyére kiterjesztett dikális összeírás is feljegyezte a vármegyei nemesség között.¹²⁶ Ugyanakkor 1697-ben Tiszapüspöki birtokjogának visszaszerzése ügyében Fáy Zsófia és Szirmay Péter, Fáy Anna és Matolcsy György, valamint Fáy Kata és Girincsy Ferenc keresték meg a *Neoacquistica Commissiot*. A beadványban igazolták az örökösödési jogosultságukat is. Emellett fontos adalék még, hogy kiderül, Katalin és Ferenc az Abaúj vármegyei Felsődobozán laktak.¹²⁷ A Girincsy család, és közöttünk

¹¹⁶ Deák Varga 1998: 36–38.

¹¹⁷ Nagy 1858b: 132.

¹¹⁸ Fáy 1940: 108.

¹¹⁹ Vajay 1992: 202.

¹²⁰ Ifj. Reiszig 1905: 527, Nagy 1858a: 274.

¹²¹ Borosy 1997: 133.

¹²² Fáy László levele Török Ferencnek. Rozsnyó, 1678. október 11. MNL OL E 200 Acta Diversarum Familiarum. A Magyar Kamara Archivuma. 15. tétel Fáy 1543–1786. Nr. 1. fol. 50.

¹²³ Benedek 1981: 92.

¹²⁴ A Matolcsy családról bővebben lásd: Nagy 1860b: 363–364.

¹²⁵ A Girincsy család bővebben lásd: Nagy 1858b: 409.

¹²⁶ Bánkúti 1996: 597.

¹²⁷ Benedek 1970: 63.

Ferenc is kérelmezőként többször fordult Rákóczi Ferenchez bizonyos birtokrészeinek visszaigénylése miatt. A levelek tartalma és stílusa alapján egyértelműen kiderül, hogy a Girincsyek is a Rákócziak familiárisi szolgálatában állhattak.¹²⁸

Fáy László lánya, Zsófia háromszor is megházasodott. Ez a tény a szakirodalomban mindenhol pontosan szerepel. A férjek kilétével kapcsolatban azonban akadnak eltérések. Nagy Iván munkája első férjként Gönczy Andrást, másodikként Nagy Mihályt, harmadikként pedig Szirmay Pétert említi.¹²⁹ Ezt cáfolja meg Benedek Gyula kutatása egy, a Fáyak 16–17. századi leszármazását bemutató családfán. Ezen egy bizonyos Pongrácz Ádámot említi Zsófia második férjeként.¹³⁰ Az utóbbi közlés úgy vélem, hibásnak tekinthető. A Fáy László által megírt számadáskönyvben ugyanis egy 1677-es bejegyzés Gönczy Andrásról és az éppen férjként jelen levő Nagy Mihályról tett említést.¹³¹

Fáy Zsófia első férje tehát a Gönczy családból származott. A Gönczyek nem rendelkeznek középkorig visszanyúló nemességgel. A címeres levelüket a 17. században szerezték.¹³² A családtagokat később Zemplén, Szabolcs és Ugocsa vármegyékben is megtaláljuk.¹³³ Egy 1681-es végrendeletben Gönczy Andrást Abaúj vármegye jegyzőjeként említették.¹³⁴ Mindezekből arra következtethetünk, hogy a Fáyakkal kötött házasság a Gönczyek számára igencsak előnyösnek számított. Fáy László pedig talán egy ambiciózus, motivált fiatal nemest láthatott első vejében.

Gönczy András haláláról és Fáy Zsófia második házasságának kezdetéről nincs információnk.

Csak következtetni tudunk, hogy 1677-ben már biztosan létező frigyük friss házasságnak számított.¹³⁵ Problémába ütközünk a Nagy család beazonosításával kapcsolatban is. Éppen az előbbi idézetre alapozva valószínűsíthető, hogy a Zemplén és Borsod vármegyében birtokos tolcsvai Nagy családról van szó.¹³⁶ Érthető, hogy keveset tudunk Fáy Zsófia második férjének hátteréről, és életéről. Hiszen a Nagy család is csak 1626-ban szerzett nemességet.¹³⁷ Nagy Mihály halálának időpontját vagy annak körülményeit nem ismerjük.

Fáy Zsófia és Szirmay Péter házasságkötéséről nem rendelkezünk információval. Viszont azt biztosan tudjuk, hogy a menyegzőnek 1697 előtt kellett történnie. Mivel

¹²⁸ A Rákóczitól küldött levelekben a következő címzés található „Nemzetes Vitézlő Girincsi Ferenc Hívünk alázatos instantiájára”. Az idézetet lásd: Esze 1956: 60.

¹²⁹ Nagy 1858b: 132.

¹³⁰ Benedek 1981: 92.

¹³¹ Fáy László számadáskönyve (1666–1683). MNL OL P 1729 Nr. 1. fol. 33.

¹³² Csoma 1896: 541.

¹³³ A Gönczy családról bővebben lásd: Nagy 1858b: 437.

¹³⁴ Confirmatio Testamentaria Dispositiones Anna Mezőszegedy Egregii con Pauli Varady. Bécsújhely, 1681. június 17. MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri Regii 17. kötet fol. 97–101.

¹³⁵ „Anno 1677. 4. Martii in F(első) Mera Faii Sofia Leaniom szoleiurül ki annak előtt volt Nehai idvözült Gönczi Andras Ur(amma)k, most penigh iffiab Nagi Mihaly adam vala hazastarsul”. Az idézetet vö. Fáy László számadáskönyve. MNL OL P 1729 Nr. 1. fol. 33.

¹³⁶ A Nagy családról (Tolcsvai) bővebben lásd: Nagy 1861: 48.

¹³⁷ Ifj. Reiszig 1905: 535.

ebben az évben küzdöttek Tiszapüspöki birtokáért a Fáy testvérek, ekkor Szirmayról már Zsófia férjeként tettek említést.¹³⁸ A Szirmayak eredetileg Borsod és Ugocsa vármegyék nemesi családjai közé tartoztak. A családnak később Zemplén, Szatmár, Sáros, Ung és Nógrád vármegyében is éltek leszármazottai.¹³⁹ A számunkra fontos Szirmay (V.) Péterről kevés információval rendelkezünk. Jóval jelentősebb volt nála édesapja, (IV.) Péter tevékenysége.¹⁴⁰ Utóbbi Göncön és a sárospataki kollégiumban tanult. 1646-ban Zemplén vármegye alispánja, majd az 1650-es években a Királyi Tábla ülnöke volt. Lipóczi Keczer (II.) András jász-kun kapitány lányát, Keczer Annát vette feleségül.¹⁴¹

Ez a házasság igencsak előnyös volt Szirmay Péter számára. A lipóczi Keczer család ugyanis szintén részt vállalt a felső-magyarországi régió hivatalainak viselésében. A Keczerék címerét csak 1631-ben szerezte Keczer (I.) János és (II.) András. A két testvér közül az utóbbi Sáros vármegye követeként részt vett az 1622-es és 1625-ös soproni országgyűlésen. Keczer Anna testvérei közül (II.) Ambrus Thököly István támogatója volt. Keczer (III.) András pedig 1659-ben Sáros vármegye követeként tevékenykedett. Az 1662-es országgyűlésen az evangélikus vallás érdekeiért harcolt. 1687-ben végezték ki.¹⁴² Keczer Menyhért Máriássy Zsuzsannával kötött házassága révén építhette tovább a rokoni kapcsolatait. Zsuzsanna a szepesi követnek, Máriássy (IV.) Jánosnak az egyik lánya volt.¹⁴³

Szirmay (IV.) Péter 1659-ben halt meg. Keczer Annával közös házasságukból négy fiúgyermekük született. Közülük az első, István szintén jelentős tagja volt a családnak. 1693-ban sikerült bárói rangra emelkednie.¹⁴⁴ Kiemelkedik még a családból Szirmay András (?–1724), akinek gazdasági naplója fennmaradt az utókorra is. Ez elengedhetetlen forrása a korabeli gazdasági, uradalom- és társadalomtörténeti kutatásoknak. Szirmay András tudományokban jártas tagja volt a családnak. Frankfurtban filozófiai és természettudományos ismereteket szerzett. Pályáját Thököly titkáraként kezdte, 1685–1686 között fogságba került. Ezt követően lett Zemplén vármegye és Felső-Magyarország pénztárnoka. 1704-ben csatlakozott Rákóczi Ferenchez. A háború alatt jelentős károk érték, a gazdasági naplóját 1720-ig vezette.¹⁴⁵

Úgy gondolom, Fáy Zsófia Szirmay Péterrel kötött házasságának jelentősége abban mutatható ki, hogy a férj egy jó hírnévvel és patinával rendelkező családból származott. A Szirmayak generációk óta a felső-magyarországi térség hivatali életében is aktívan részt vállaltak.

Fáy László gyermekei közül utolsónak kell szólnunk Fáy Mihályról. Fáy Mihállyal

¹³⁸ Benedek 1981: 63.

¹³⁹ Nagy 1863: 738.

¹⁴⁰ Ifj. Reiszig 1905: 542.

¹⁴¹ Illésy 1902b: 157.

¹⁴² Nagy 1860a: 148–149.

¹⁴³ Ifj. Reiszig–Sarlay 1903: 654. ill. Nagy 1860b: 309.

¹⁴⁴ Ifj. Reiszig 1905: 542.

¹⁴⁵ Szirmay Andrásról és tevékenységéről lásd: Kincses 2004., Kincses 2007., valamint R. Várkonyi 2011: 480–481.

kapcsolatos információk terén ismét jelentős nehézségekbe ütközik a kutatás. Mihálynak nemcsak születési és halálozási időpontja, hanem egész tevékenysége eddig még ismeretlen előttünk. Felesége valószínűleg Kosvai Mária lehetett, akinek a családjáról szintén nincs adatunk.¹⁴⁶ Mihály azonban azért jelentős, mert az ő leszármazottai alkotják a 19. századi Fáy család alapját. Erre példaként említhető a família egyik legismertebb tagja, az író és Zemplén vármegye követe, Fáy András (1786–1864). Ő történetesen Fáy Mihály dédunokája volt.¹⁴⁷

Fáy László legkisebb gyermekének, Fáy Istvánnak az életéről sem rendelkezünk információval. Esetében nem könnyíti meg a kutatást a Fáy-genealógia sem. Ebben ugyanis István neve mellett csak a „*qui reliquit*” szerepel. Leszármazottairól egyáltalán nem tesz említést a családfa.¹⁴⁸ Ténylegesen mindössze annyit tudunk, hogy felesége Dőry Katalin volt.¹⁴⁹ A Dőry családnak eredetileg Jóbaházán és környékén voltak birtokai. A 17. században Dőry Ferenc volt az, aki Borsod és Abaúj vármegyébe költözött a jobb megélhetés reményében.¹⁵⁰ Ekkor már aktívan részt vettek a felső-magyarországi vármegyék hivatali életében. Dőry (III.) Ferenc Borsod, Torna és Gömör vármegyék jegyzője volt 1608-ban,¹⁵¹ Dőry István pedig 1654–1658 között, Dőry András pedig 1679–1684, majd 1686–1687 között Borsod vármegye alispáni tisztségét töltötték be.¹⁵² A családnak ez az ága a 18. század közepén bárói rangot is kapott.¹⁵³

Összefoglaló a Fáy család házasságpolitikájáról

A hosszúra nyúlt, de korántsem haszontalan áttekintés végéhez közeledve fontosnak tartom leszögezni, hogy körbejárjuk a Fáyak 17. századi házasságpolitikáját nemcsak egyéni, hanem társadalmi szinten is.

A Fáy család 16. századi társadalmi beilleszkedésének vizsgálatára nem került sor. Erre nagy valószínűséggel a későbbiekben is csak korlátozott módon lesz lehetőség a rossz forrásadottságok miatt. Esetükben a 17. századi felső-magyarországi társadalomban alapvetően a század harmadik harmadának elejéig egy erősen felfelé ívelő karriert és társadalmi szerepnövekedést figyelhettünk meg. Ezt a jelek szerint házasságpolitikájukkal is megpróbálták erősíteni. Jól példázzák ezt a legtöbb esetben

¹⁴⁶ Benedek 1981: 92.

¹⁴⁷ Nagy 1858b: 133.

¹⁴⁸ Genealogia Familiae Faii. MNL OL P 1729 Fáy-genealógia Nr. 7.

¹⁴⁹ Nagy 1858b: 132.

¹⁵⁰ Ulrich 2008: 445–446.

¹⁵¹ A Dőry családról bővebben lásd: Nagy 1858b: 374.

¹⁵² Kandra 1894: 181–182.

¹⁵³ Ulrich 2008: 445.

a házasságok során létrejött kapcsolataik, a különféle politikai eseményekben történő jelenlétük, tevékenységük is.

Már a 16. század derekán Nádasdy Tamás szervitorainak körében kimutatták, hogy a főúr és felesége igyekezett familiárisainak házasságát befolyásolni.¹⁵⁴ Bár a 17. századi Rákóczi szervitorok esetében ezt egyelőre nem sikerült bizonyítani, pusztán a téma feltártságából kifolyólag sem. A tanulmány feladata nem ez volt. A jelek szerint vannak hasonlóságok, hiszen a vizsgált időintervallumban gyakori volt a Rákóczi-familiáris családok tagjaival való házasságkötés. Erre példaként említhetjük Fáy (IV.) István és Reöthy Kata, vagy éppen Fáy László és Monoky Kata házasságát is.

Ha a Fáyak házasságpolitikájának vertikális irányait nézzük, akkor is érdekes képet kapunk. A férfi családtagoknak nem sikerült egyetlen, náluk magasabb társadalmi státuszú családból feleséget találniuk. Még akkor sem, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a korszakban egyáltalán nem volt ritka, hogy a mágnás családok egy-egy leánytagját alacsonyabb sorú, de nemes családba házasították.¹⁵⁵

Azonban elmondható, hogy a családnak sikerült stabilan a felső-magyarországi köznemesség köreiből házasodnia, még hozzá olyan famíliákkal, akik általában aktívan kivették a részüket a vármegyék vezetéséből. Többségében olyan felmenőkkel rendelkeztek, akik szintén vagy a katonáskodásban voltak jártasak, vagy hivatalt viseltek. Ide tartozik például a Reöthy, a Garay, a szinyei Merse, a runyai Soldos, a négyesi Szepessy, a Dessewffy, a Kajali, a Tornallyay, a Diószeghy, a Monoky és a Szirmay család. Ez legtöbbször egyfajta vagyoni biztonságot is jelentett. Hiszen ha adott esetben egy család fiúágon kihalt, megfelelő házassággal a rokon kaphatta meg az adott birtokot. Figyelemre méltó, hogy a jelentősebb anyagi, politikai és társadalmi tényezőnek számító családok mellett a Fáyak rokonságba kerültek "új" nemesekkel is. Ezek a családok nem rendelkeztek a középkorig visszamenő nemességgel. Címeres levelüket gyakran a 17. században szerezték. Ezek alapján esetünkben működött a lefelé való kiházasítás. Erre példaként mondhatjuk a Hubay, a Putnok, a Dely, a Matolcsy, a Girincsy, a Gönczy és a Nagy családokat.

Utóbbi esetében érdemes kiemelni, hogy az ilyen házasságok egy kivételével csak Fáy László utódainál fordultak elő. Ennek az oka véleményem szerint abban keresendő, hogy a Wesselényi-féle rendi szervezkedésben aktív szerepet vállaló Fáy László társadalmi presztízse lecsökkent. A térségben a konszolidációra törekvő nemeseknek nem volt érdeke, hogy bármilyen kapcsolatot kialakítsanak egy ennyire meghurcolt család sarjával.

Érdekes, hogy Fáy István testvérel, Lászlóval ellentétben igencsak sikeres házasságpolitikát folytatott. A legtöbb gyermekét velük egy szinten álló köznemesi családokba tudta kiházasítani. Közülük mindenképpen kiemelkedik Fáy Borbála és Kajali Pál házassága. Ennek az egyesülésnek köszönhetően a Fáyak Rákóczi államában is igen előkelő helyre tudtak kerülni.

¹⁵⁴ Őze 1996: 6–8.

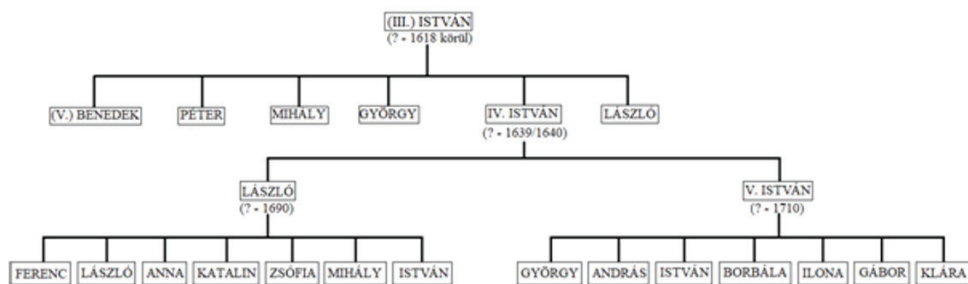
¹⁵⁵ Péter 2008: 81–82.

A vertikális szintet elhagyva a horizontális kérdés is igen fontos, mikor a Fáyak helyzetét vizsgáljuk. A házasságok közös vonásának tekinthető, hogy a Fáy család tagjai minden esetben Felső-Magyarországon élő köznemesi családokba házasodtak be. Nem fordítottak figyelmet sem a királyság más területei, sem pedig az életükben fontos szerepet játszó Erdélyi Fejedelemség felé. A megismert kapcsolatokról láthatjuk, hogy a Fáyak Felső-Magyarországon belül is elsősorban Abaúj, Borsod, Gömör, Zemplén, Sáros, a század vége felé Heves és Nógrád vármegye felé tájékozódtak.

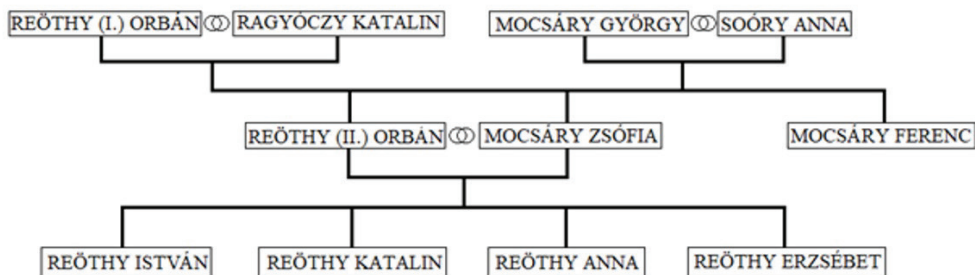
A házasságokból származó birtokok szempontjából is érdekesek az ilyen irányú elköteleződések. Ha összevetjük a Fáy László számadáskönyvében megjelenő adatokkal, akkor azt tapasztaljuk, hogy a házassága jól összekapcsolódik a birtokpolitikával is. A Fáyak birtokait tekintve nagyon közel voltak a hódoltság határához, jelentős fekvőjósággal rendelkeztek a hódoltság határain belül is (a gombai uradalom). Házasságaik révén igyekeztek birtokaikat tömbösíteni, hogy nagyobb birtokegységeket alakítsanak ki, ne pedig még inkább elszórják azokat. Ennek bővebb ismertetésére azonban csak a birtokiratok és különböző egyezséglevelek teljes feldolgozása után lesz lehetőség.

Családi kapcsolataik terén érdemes kiemelni még egy fontos tényezőt. A Fáyak nem álltak rokonságban – a Szepessyeket leszámítva – azokkal a felső-magyarországi nemes családokkal (Bónis, Baxa stb.), akik aktívan részt vettek a Wesselényi-féle rendi szervezkedésben, majd pedig a kuruc mozgalomban. Viszonylag későn kerültek kapcsolatba a Kajaliakkal, akik csak később, a 18. század elején csatlakoztak a kuruc-mozgalomhoz.

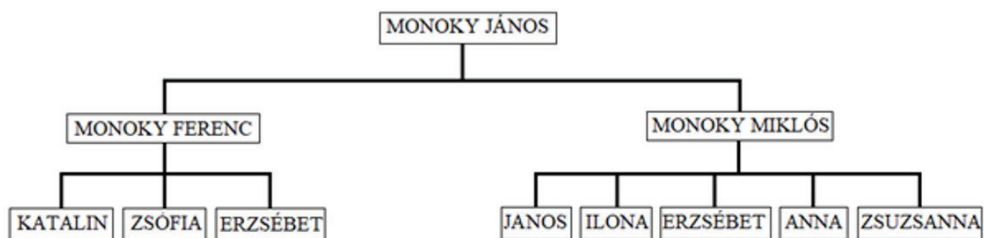
Összegezve elmondhatjuk, hogy a Fáyak jól illeszkednek a felső-magyarországi társadalomba. Azonban ennek inkább a hódoltsághoz közeli vidékein otthonosan mozgó családok felé tájékozódtak. A jelek szerint család- és házasságpolitikájukat ennek az életmódnak igyekeztek alárendelni. Úgy gondolom, ennek vizsgálata a későbbiekben más családok példáján keresztül is új eredményeket hozhat a 16–17. századi Magyar Királyság társadalmi csoportjainak kutatásában.

1. ábra A Fáy család genealógiája a 17. században

2. ábra Az ecsédi Reöthy család genealógiája a 17. században

3. ábra A Monoky (Monaky) család genealógiája a 17. században

Hivatkozott források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

A57: Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii

E41: Magyar Kamarai Levéltár, Litterae ad camerae exaratae

E190: Archivum Familiae Rákóczi

E200: Acta Diversarum Familiarum

P1729: Fáy Család Levéltára

Hivatkozott szakirodalom

Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István 1999: Rákóczi iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607–1710. Acta Patakina I. Sárospatak.

Bánkúti Imre 1973: Két katonáskodó nemes a XVII. században: Kisfaludy László és Miskey István. Adatok egy társadalmi réteg jellemzéséhez. In: Dávid Lajos (szerk.): Arrabona. A győri Xántus János Múzeum Évkönyve 15. Győr. 257–271.

Bánkúti Imre 1989: A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1703–1704. Miskolc. 17.

Bánkúti Imre 1996: Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban. II. kötet. Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 2. Budapest. 590–598.

Benedek Gyula 1970: Tiszapüspöki története. Damjanich János Múzeum Közleményei 25–27. Szolnok.

Benedek Gyula 1981: Tiszapüspöki Fáy László 17. századi számadáskönyvében. In: Selmeczi László (szerk.): Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. Szolnok. 91–101.

Benczédi László 1980: Rendiség, abszolútizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Értekezések a történeti tudományok köréből, 91. Budapest.

Bodnár Tamás 2006a: Birtokos nemesség Borsod vármegyében: Az Ományi család. In: G. Jakó Mariann – Veres László – Viga Gyula (szerk.): Levéltári Kézikönyv 14. Miskolc. 23–49.

- Bodnár Tamás 2006b: Birtokos nemesség Borsod vármegyében: A Móré család. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Hermann Ottó Nominati 45. Miskolc. 159–179.
- Bodnár Tamás 2007: Birtokos nemesség Borsod vármegyében: A Basó és Hatvani családok. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Hermann Ottó Nominati 46. Miskolc. 197–227.
- Bodnár Tamás 2010: Kis Panna. Egy 17. századi szendrői szépasszony története. In: Gyulai Éva – Pirint Andrea – Pusztai Tamás – Tóth Arnold – Viga Gyula (szerk.): A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Hermann Ottó Nominati 49. Tanulmányok a 60 éves Veres László tiszteletére. Miskolc. 247–262.
- Borbély Zoltán 2017: Aki a koronát kérte Bocskainak: Korláth István szendrői kapitány, a felső-magyarországi rendek konstantinápolyi követe. In: Borbély Zoltán – Kristóf Ilona (szerk.): Acta Academicae Agriensis. Nove series Tomus 44. Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára. Eger. 39–59.
- Borosy András 1997: Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása. II. kötet. Budapest. 1128.
- Csoma József 1896: Abauj-Torna vármegye nemesi családai. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Abauj-Torna vármegye és Kassa. Budapest. 534–551.
- Dávid Zoltán 2001: Az 1598. évi házösszeírás. Budapest.
- Deák Varga János 1998: „Pálóczi” volt-e Horváth Ádám? Heraldikai adalékok egy vitatott irodalomtörténeti kérdéshez. Turul (71) 1–2. 36–38.
- Domonkovits Péter 1995: A petőházi Zeke család a 16–18. században (Vázlat). In: Á. Varga László (szerk.): Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. Budapest–Salgótarján. 15–21.
- Dominkovits Péter 1997: Birtoklástörténet – Társadalomtörténet. A petőházi Zeke család Zala megyei birtokai. In: Káli Csaba (szerk.): Zalai Történeti Tanulmányok. Zalai Gyűjtemény, 42. Zalaegerszeg. 87–120.
- Dominkovits Péter 2000: Közigazgatástörténet – Családtörténet. Egy 16-18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In: Horváth József (szerk.): Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Győr. 39–67.
- Dominkovits Péter 2002a: Egy egy-generációs középbirtok és birtokosa: Kövér Gábor. Adalék Sopron vármegye XVII. századi birtokos társadalmához. Fons (9) 1–3. 273–303.

- Dominkovits Péter 2002b: Familiárisi szolgálat – Vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey (Rechey) Bálint. *Korall* (9). 32–54.
- Dominkovits Péter 2003: Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára.* Szombathely. 183–206.
- Dominkovits Péter 2005: Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták...Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Budapest. 511–530.
- Dominkovits Péter 2006: Batthyány II. Ferenc egy összetett feladatkörű familiárisa: mankóbüki Horváth Bálint Sopron vármegyei alispán, körmendi kapitány. In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenten 2005. október 27–29. Körment – Szombathely.* 115–122.
- Dominkovits Péter 2008: Főúri udvar – uradalom – vármegye – katolikus egyház. Adatok és szempontok a 17. századi nyugat-dunántúli megyei nemesség mozgástereinek kutatásához. *Turul*, (80) 2. 33–42.
- Dominkovits Péter 2010: Vármegyei vezetők, közigazgatási feladatok. A 17. századi Sopron és Vas vármegyék példáján. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprém.* 421–444.
- Esze Tamás 1956: A Szepesi Kamara levéltára a Rákóczi-szabadságharc idejében. *Levéltári Közlemények* (27). 48–73.
- Evva Margit 2006: A tolcsvai Bónis család története. *Turul*, (79) 1–2. 6–20.
- Fallenbüchl Zoltán 2002: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. *Adattár.* Budapest.
- Fáy Ákos 1897: A sajómezei csata 1241. és a fáji Fáy család ősei. Budapest.
- Fáy Aladár 1940: Fái Fáy-család. Igazolt péceli ágazat. In: *Magyar Családtörténeti Szemle* (6) 5. 108–110.
- Gecsényi Lajos 1993: Egy köznemesi család a 17. században (A Falussyak). In: Dominkovits Péter – Turbuly Éva (szerk.): *Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére.* Sopron. 237–253.
- Gecsényi Lajos 2008: Egy beregi nemesúr a Szepesi Kamarában. Szigeti Vas Márton kamarai tanácsos 1659–1666. In: Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv 18. Dr. Nagy Ferenc levéltár-igazgatónak ajándékba...A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai, I. Évkönyvek. Nyíregyháza.* 163–178.

- Gregorich Mária 1935: A bori és borfői család és levéltára. Családtörténeti és levéltári tanulmány. Kolozsvári–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 27. Szeged.
- Gyulai Éva 2003: Egy borsodi nemes Rákóczi oldalán: Aszalay Ferenc (1674–1729) udvari szekretárius életútja. In: Tamás Edit (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa II. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. Sárospatak. 7–79.
- Gyulai Éva 2005: Aszalay Ferenc, Rákóczi udvari szekretáriusa lengyelországi bujdosása – 1711. február-szeptember. In: Kónya Péter (szerk.): Povstanie Frantiska II. Rákócziho 1703–1711. Presov. 256–265.
- Heckenast Gusztáv 1980: Kajali Pál. Ráday Pál apósa. In: Esze Tamás (szerk.): Ráday Pál. 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Budapest. 281–313.
- Illésy János 1902a: Két végrendelet. I. Szirmay István végrendelete. 1612. januarius 7. Történelmi Tár (3) 1. 144–146.
- Illésy János 1902b: Két végrendelet. II. Szirmay Péter végrendelete. 1656. februarius 29. Történelmi Tár (3) 1. 146–157.
- Iványi Emma 1984: Egy 17. századi várkapitány (Libercsey Mihály, 1612–1670). In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest. 173–187.
- Jeney-Tóth Annamária 2014: Adalékok az udvari familiárisi karrierhez I. Rákóczi György udvarában. In: Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Debrecen. 319–333.
- J. Újváry Zsuzsanna 2010: A Tököly-család. In: Gebei Sándor (szerk.): Az „üstökös kegelytje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705). Hajdúszoboszló. 13–24.
- Kandra Kabos 1894: Borsod-vármegye alispánjai a XIII-ik századtól napjainkig. Történelmi Tár (3) 17. 143., 179–183.
- Kardos Tímea 2012: A monoki kastély a Thököly-család birtokában. Honismeret (40) 3. 55–57.
- Károlyi Bálint 2020: A zicsi és vásonkői Zichy család grófi ágának leszármazása a 17. században. Megjelenés alatt.
- Kincses Katalin Mária 2004: Szirmay András feljegyzései 1680–1713. Első kötet: 1680–1704. Folia Rákócziána 9/1. Vaja.
- Kincses Katalin Mária 2007: Szirmay András feljegyzései 1680–1713. Második kötet: 1705–1713. Folia Rákócziána 9/2. Vaja.

- Komáromy András 1885: Karancsberényi báró Berényi György élete és politikai működése 1601–1677. Századok (19) 2. 126–155.
- Koncz József 1888: Bethlen Gábor fejedelem két levele pálóczi Horváth Jánoshoz és ugyan hozzá Sennyei István győri püspöktől. Történelmi Tár (36) 11. 383–385.
- Koroknay Gyula 2006: Kállói kapitányok. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, III. Tanulmányok 13. Nyíregyháza.
- Korponay János 1878: Abaújvármegye monographiája. II. kötet. Kassa.
- Kováts Kornél 2008: A négyesi Szepessy család nemzékrendi tábláinak összehasonlítása. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Hermann Ottó Nominati 47. 629–648.
- Leblancné Kelemen Mária 1976: Adalékok a Rákóczi-szabadságharc Nógrád megyei hadseregállítási, adózási kérdéseihez. In: Domonkos Alajos (szerk.): Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 22. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Balassagyarmat. 63–100.
- Makkai László 1954: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631–1648. Budapest.
- Maksay Ferenc 1990: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. kötet. Budapest.
- Méhes Péter 2012: Egy végvár hétköznapjai: élet a kiskomáromi várban Túrós Miklós vicekapitány (1642–1658) leveleinek tükrében. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Budapest. 213–228.
- Miski Péter 2018: Adalékok egy Rákóczi familiárisból lett kassai főkapitány életútjához. Reöthy Orbán végrendelete. In: J. Újváry Zsuzsanna – Mezei Emese (szerk.): Életmód – Történeti pillanatképek. I. kötet. Budapest. 69–80.
- Nagy Iván 1857: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. kötet. Pest.
- Nagy Iván 1858a: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. III. kötet. Pest.
- Nagy Iván 1858b: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. IV. kötet. Pest.
- Nagy Iván 1859: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. V. kötet. Pest.
- Nagy Iván 1860a: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. VI. kötet. Pest.
- Nagy Iván 1860b: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. VII. kötet. Pest.

- Nagy Iván 1861: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. VIII. kötet. Pest.
- Nagy Iván 1862: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. IX. kötet. Pest.
- Nagy Iván 1863: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. X. kötet. Pest.
- Nagy Iván 1865: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. XI. kötet. Pest.
- Nagy Iván 1880: Fáy István murányi várkapitányhoz írt levelek. Történelmi Tár (3) 2. 377–397.
- Nagy László 1984: A „bibliás órálló” fejedelem, I. Rákóczi György a magyar történelemben. Budapest.
- N. Szepessy Béla 1893a: A négyesi Szepessy család leszármazása. Első közlemény. Turul (10) 2. 87–91.
- N. Szepessy Béla 1893b: A négyesi Szepessy család leszármazása. Második közlemény. Turul (10) 3. 141–146.
- N. Szepessy Béla 1893c: A négyesi Szepessy család leszármazása. Harmadik közlemény. Turul (10) 4. 194–200.
- Őze Sándor 1996: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I. kötet. Budapest.
- Pálffy Géza 1995: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr.
- Pálffy Géza 2002: Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában. A budróci Budor család a XV–XVIII. században. Hadtörténelmi Közlemények (115) 4. 923–1007.
- Pálffy Géza 2005: Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története. Jókai Könyvek 3. Pápa.
- Péter Katalin 2008: Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század. Budapest.
- Pór Antal 1891: A lipóczi Keczerék. Történelmi Tár (3) 14. 353–366.
- Ráday-Pesthy Frigyes 2006: Ráday Pál emlékezete. In: Esze Tamás (szerk.): Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. Discussiones Neogradiensis 9. Salgótarján. 224–247.
- Rácz Gyula 1962: A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV–XV. században. Hadtörténelmi Közlemények (9) 1. 160–217.
- Ifj. Reisz Ede 1905: Zemplén vármegye nemesi családai. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Budapest. 516–545.

- Ifj. Reiszig Ede – Sarlay Samu 1903: Gömör-Kishont vármegye nemes családai. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye. Budapest. 632–661.
- R. Várkonyi Ágnes 1976: Rákóczi állama és Nógrád vármegye. In: Domonkos Alajos (szerk.): Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 22. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Balassagyarmat. 39–62.
- R. Várkonyi Ágnes 2011: Gazdaság és mentalitás. Szirmay András feljegyzései 1688–1718. In: Buza János (szerk.): Gazdaságtörténet – Könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlész Jenő 90. születésnapjára. Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 1. Budapest. 477–502.
- Sipos Gábor 2013: „Tanulásoknak okáért...”. Bethlen Gábor világi elitképző programjáról. *Korunk* (24) 3. 21–26.
- Szabó András Péter 2010: A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661). Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 59. Salgótarján. 295–297.
- Szakály Ferenc 2001: A hódolt megye története. In: Zsoldos Attila (szerk.): Pest megye monográfiája. 1. kötet, második rész. A honfoglalástól 1686-ig. Budapest.
- Szirácsik Éva 2006: Női szerepek a Rákóczi-kori Nógrád vármegye közéletében. In: Esze Tamás (szerk.): Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. *Discussiones Neogradensis* 9. Salgótarján. 189–211.
- Tahy István 2012: Tahyakkal és azokkal rokon családok. Budapest.
- Tevely-Arató György 2016: Turos Miklós (1592–1656). Egy kiskomáromi főtiszt és családja társadalmi mobilitása. *Századok* (150) 4. 967–1007.
- Thaly Kálmán 1880: Nagy Ivánnak „Fáy István murányi várkapitányhoz írott levelek” című közléséhez. In: *Történelmi Tár* (3.) 2. 778–788.
- Ulrich Attila 2008: Egy nemesi karrier a XVIII. század elején. A birtokszerző „üzletember”, jóbaházi Dóry László. In: Almássy Katalin – Istvánovits Eszter (szerk.): A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 50. évfolyam. Nyíregyháza. 445–455.
- Váczy János 1912: Kazinczy Ferenc ősei. *Turul* (29) 2. 1–18., 54–58.
- Vajay Szabolcs 1992: A könyvtáradományozó Ráday Gedeon. *Levéltári Közlemények* (63) 1–2. 193–213.
- Varga Szabolcs 2001: A devecseri Choronok. *Fons* (8) 3. 259–310.
- Varga J. János 1981: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 94. Budapest.

A birtokelkobzások végrehajtásának gyakorlata a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolása után Trencsén vármegyei példák alapján

A Magyar Királyság 16-17. századi történetének meghatározó eleme a török hódítás, az önálló magyar állam megszűnése és betagozódása a Habsburg Monarchiába. Az eseménytörténetet figyelembe véve, számos kisebb-nagyobb felkelés, parasztlázadás vagy éppen szervezkedés tarkította az időszakot.¹ Ezek közül az egyik legkiemelkedőbb és legmeghatározóbb a 17. század második felében a Wesselényi Ferenc nádor nevével fémjelzett rendi szervezkedés volt. Az 1664-től szerveződő összeesküvés szinte az egész magyar rendi társadalmat átszötte. Az ország leghatalmasabb főuraitól kezdve a legalsóbb köznemesi rétegek is képviseltették magukat. Az 1670-ben kibontakozó felkelést gyakorlatilag hetek alatt felszámolták, köszönhetően az ország területére érkező császári hadseregnek. Ezzel párhuzamosan a bécsi udvar elrendelte a szervezkedésben résztvevő nemesek birtokainak és vagyonának a lefoglalását.²

Mint ismert, a szervezkedés felszámolásának egyik legjelentősebb következménye volt a birtokelkobzási hullám, ami egészen az 1670-es évek végéig tartott. Dolgozatomban ennek a folyamatnak egy kisebb szeletét szeretném bemutatni. Célunk, hogy megismerjük, milyen rendszerben dolgozott a Magyar Kamara a kisebb birtoktestek lefoglalása alkalmával, annak érdekében, hogy a későbbiekben egy országos mintát is ki lehessen alakítani. A dolgozat elsődleges forráscsoportja az *Urbaria et Conscriptioes*ben található iratanyag, azon belül is az 1670 és 1672 között keletkezett dokumentumok. Mint a dolgozat címében is szerepel, Trencsén megyei példákat választottunk ki, azon belül is két jelentősebb birtokos, Hídvéghy Mihály (–1684k.) és I. Rákóczi Ferenc birtokaira vonatkozó összeírásokat. A két birtokos között jelentős különbségek voltak. Míg Hídvéghy Mihály a Trencsén megyei nemességbe tartozott, addig Rákóczi Ferenc az ország egyik leghatalmasabb magánuradalmával rendelkezett, hiszen több vármegyében voltak uradalmi. Rákóczit ezúttal csak megyei birtokaira vonatkozóan vizsgáltuk. Az *Urbaria et Conscriptioes* anyagai mellett még átnéztem

¹ A magyarországi és erdélyi indíttatású Habsburg-ellenes mozgalmakra és mérlegükre lásd: Pálffy 2012: 287-288, 293-294.

² A Wesselényi-féle rendi szervezkedés történetére napjainkig alapműnek számít: Pauler 1876. Újabbán a témára lásd: Benczédi 1974., Benczédi 1975., Benczédi 1980., R. Várkonyi 2002.

a Magyar Kamara belső hivatali levelezését is. Végezetül néhány, a térségben birtokos vagy befolyásos család levéltárának anyagát is felhasználtam.

Mielőtt a konkrét rendszer bemutatásra kerülne sor, fontos röviden áttekinteni a történeti kontextust és a téma főszereplőit, hogy pontosabb képet kapjunk arról, mi is képezi közelebről vizsgálatunk alapját.

Az 1670-es esztendő vízválasztónak tekinthető, bár az események kezdete jóval korábbra, egészen 1664-re, a vasvári békét követő időszakra vezethető vissza. A résztvevők tervei között a legfontosabb a törököknek való behódolás volt. Ennek a hosszú folyamatnak lett az eredménye, hogy 1670 tavaszán Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Rákóczi Ferenc vezetésével nyílt lázadásba csapott át a szervezkedés. Felső-Magyarország térségében a rendek több gyűlést is tartottak, így Kassán és Breznóbányán, melyeknek fő témái a szokásos sérelmek, továbbá a törökökkel való szövetség vagy behódolás voltak. Ezt követően Alsó- és Felső-Magyarországon fegyveres összeütközésekre is sor került, amelyek egészen az évvégéig folytatódtak, az országba vezényelt birodalmi csapatokkal szemben. Az eseményekben fordulópontot jelentett, amikor Zrínyi és Frangepán feladták magukat. Ezt követően a május 1-jére, a Tállyára összehívott gyűlésen az ellenségeskedések beszüntetéséről és az uralkodónak való behódolás mellett döntöttek a megjelentek.³ Az eseményeket feldolgozó *Pauler Gyula* munkája napjainkig alapvetőnek számít. Az 1970-es évektől úja lendületet kapó kutatások keretében *Benczédi Lászlónak* sikerült újabb részleteket tisztáznia. Munkáiban elsősorban a szervezkedés társadalmi hátterére és az egyes résztvevők szerepére koncentrált. Mellette, ahol lehetett, természetesen figyelembe vette a birtokos nemesség és főnemesség közötti ellentéteket is.⁴ Közös ezekben a munkákban, hogy a Magyar és Szepesi Kamarák hivatalnokaival és az alájuk rendelt harmincadhivatalok tisztviselőivel szinte egyáltalán nem foglalkoznak. *Pauler* ugyan számba veszi az elkobzott birtokokat és a büntetéseket, de mélyebb vizsgálatokat nem folytatott.⁵ Hasonlón a Magyar Királyság területén illetékes két kamarával foglalkozó monográfiák sem térnek ki arra, hogy háborús vagy békés körülmények között hogyan zajlottak a lefoglalások. Erre az újabb, a 17. századot áttekintő munkák sem tértek ki.⁶ Legújabbban *Ulrich Attila* végzett kutatásokat a birtokelkobzásokkal kapcsolatban. Munkáiban főleg a felső-magyarországi régióval, illetve a Szepesi Kamara illetékessége alá tartozó térségben élő nemesség birtokvesztéseit mutatta be.⁷ Munkáiban azonban a hogyanra, azaz hogy miként is zajlottak a foglalások, szintén nem kapunk választ.

³ Pauler 1876. II: 44-50.

⁴ Benczédi 1974: 606-608., Benczédi 1975: 537-544. Benczédi 1979-es munkájában utal a birtokok eloszlásának fontosságára a Thököly-féle mozgalom idején. Benczédi 1979: 1044-1045.

⁵ Vö.: Pauler 1876. II.

⁶ Vö.: Nagy 2015: passim.

⁷ Általánosságban a Szepesi Kamara területi illetékességén belül: Ulrich 2010., Külön nemesekre vonatkozólag, mint Bónis György vagy Baxa István esetében, lásd: Ulrich 2013., Bocskay István birtokai vonatkozólag lásd: Ulrich 2012.

E rövid historiográfiai összefoglalással indokoljuk témaválasztásunkat. A cél tehát az, hogy felvázoljuk azt a folyamatot, ami a birtokelkobzás elrendelése és megvalósulása között történt. Esetünkben a személyek talán kevésbé fontosak, hiszen egy részük már eddig is jól ismert volt. Ezért csak ott térek ki az egyes szereplők biográfiai adataira, ahol feltétlenül szükségesnek tűnik.

A birtokelkobzásokra való utasítás valamikor 1670 tavaszán keletkezett Pauler Gyula kutatásai szerint. Ennek értelmében az Udvari Kamarán (*Hofkammer*) keresztül megküldték az utasítást a Magyar Királyság területén illetékes Magyar Kamarának, hogy kezdje meg a lázadásban részt vett személyek javainak lefoglalását, és az előkészületeket a további birtokok elkobzására. A Kamara elnöke 1655 óta a nyugat-magyarországi báró, Zichy I. István (1616–1693) volt. Zichy kamaraelnöki tevékenysége és szerepe még javarészt tisztázatlan. Részvétele a Wesselényi-féle rendi szervezkedésben, és annak felszámolásában való szerepe is alig ismert. Annyi azonban biztos, hogy 1670-ben lendületesen látott neki az irányítása alatt álló intézménnyel a rábízott feladat végrehajtásának. Az elnöki feladatokat egészen 1672-ben történt távozásáig látta el, aminek oka feltételezhetőleg a rendi szervezkedésben való kompromittálódása lehetett.⁸ A Magyar Kamara levéltárában őrzött levelei alapján elmondható, hogy 1670-ben ideje jelentős részét pozsonyi szolgálati helyétől távol, Bécsben töltötte. A beérkező ügyek vizsgálatában közvetlenül nem vett részt. Ugyanakkor a hivatal folyamatosan szemmel tartotta, és a tanácsosokhoz küldött leveleiben gyakran kéri, hogy küldjék „fel” neki aláírásra az elkészített dokumentumokat.⁹ Legfőbb feladata azonban egyértelműen a közvetítés volt az Udvari Kamara és a magyarországi illetőségű hivatalok között. A lefoglalások megszervezése csak részben tartozott a feladatai közé.¹⁰

Az udvar és a Magyar Kamara reagálása igen gyors volt. Zichy István már április 20-án, a kamarai tanácsosokhoz írott levelében, sürgette a lázadók javainak lefoglalását.¹¹ Még egy hét sem telt el, és már véleményezte is az ügyet. Figyelembe véve a kor szokásait, és információáramlási sebességét, ez igen gyorsnak tekinthető. Zichy leveléből az is kiderül, hogy az utasítás szerint egyelőre csak azoknak a birtokain kellett megkezdeni a foglalásokat, akiknek a részvételében biztosak voltak. A kamaraelnök ki is fakad levelében, ugyanis véleménye szerint túl lassan intézik az ügyeket Bécsben, őt pedig feleslegesen tartóztatják ezért a császárvárosban. A bécsi adminisztráció lassúsága mögötti bizonytalanságot több tényező okozta, ugyanis I. Lipót és tanácsadói sem voltak teljesen biztosak az eljárásokban, valamint a nemzetközi helyzet is komolyan befolyásolhatta volna az eseményeket.¹²

⁸ Zichy 1943: 749-752.

⁹ Például: Zichy István a kamara tanácsosainak. Bécs 1670. április 20. MNL OL E 41. 1670-es évkör Nr. 91.

¹⁰ Nagy 2015: 29-31.

¹¹ Zichy István a kamara tanácsosainak. Bécs 1670. április 20./2 MNL OL E 41. 1670-es évkör Nr. 92.

¹² Az összeesküvőknek a terveik között szerepelt egy esetleges külföldi (francia-török) szövetség. Ezzel Bécsben is tisztában voltak. Vö.: Benczédi 1980: 17-24.

A kérdéses birtokokat viszonylag hamar lefoglalták. Az érintett Trencsén vármegye, mivel határos volt az évtizedekkel korábban örökös tartománnyá minősített cseh területekkel, hamar az országba érkező császári katonaság útjába került, így a Kamara is gyorsabban kezdhette meg azoknak a lefoglalását. Zichy István egy Esterházy Pálhoz írott leveléből tudjuk, hogy a kérdéses Rákóczi-uradalmak és – bár nem említi őket, de minden bizonnyal – a többi trencsényi lázadó birtokai is a Kamara kezére kerültek.¹³ A birtokok lefoglalásakor érkezhettek meg a Kamara által kiküldött emberek is, akik a foglalás menetében kulcsszerepet játszottak. Esetünkben két, a térségben ismert és tájékozott harmincadosra esett a Kamara választása. Az egyik Borsiczky Ferenc puchnói, a másik Sirchich Gáspár trencsényi harmincados volt.

Viszonylag keveset tudunk harmincadosi és egyéb irányú tevékenységükről. Borsiczky hivatalnoki családból származott. Már felmenői is a Kamara szolgálatában álltak, ahogy utódai is. Bár ő maga csak kisebb karriert futott be, és élete végéig megmaradt puchnói harmincadosnak, utódai már magasabb szintre jutottak.¹⁴ Sirchich Gáspár is hivatalnokcsaládból származott. Már apja, Sirchich János is harmincadosként tevékenykedett, előbb Zsolnán, majd Trencsénben, ahol 1656-tól fia követte a hivatalban. Gáspár, apjával ellentétben, nem maradt meg a harmincadosi szinten, életét már, mint a királyi javak Trencsén megyei adminisztrátora fejezte be, ami jelentős előrelépést jelentett.¹⁵ A Kamara részéről a foglalások esetében a térség harmincadosainak alkalmazása egyáltalán nem példa nélküli. A vizsgált területtől a földrajzilag jóval távolabb, a Szepesi Kamara illetékességi területén is ugyanezt a módszert alkalmazták, például Füzér várának lefoglalásakor.¹⁶ A lefoglaló bizottságba nemcsak a Kamara delegáltjai kerültek be, hanem a vármegye képviselői is, akiket talán a megyei közgyűlés küldött.¹⁷ A megyei küldöttek csak felügyelőként, esküdtként, illetve segítőként tevékenykedtek a harmincadosok mellett. Kiválasztásuk egyelőre nem tisztázott. Nincs kizárva, hogy ad hoc módon történt. A már említett felső-magyarországi esetben például a káptalan embereit küldték ki segídezni.¹⁸ Trencsén esetében viszont nincs ilyenről tudomásunk. Ellenben a vármegye helyben lévő első ember, az alispán, igen aktív részvételéről vannak adataink. Egyelőre nem ismert, hogy mikortól látta el teendőit. Feltételezhetően már korábban is aktív tagja volt a Trencsén vármegyei életnek. Mint alább látható lesz, munkájának meg is lett az eredménye,

¹³ Zichy István Esterházy Pálhoz Pozsony, 1670. május 16. MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltára P 125 Pál nádor iratai Missiles Nr. 4267.

¹⁴ Nagy Iván: II. Kötet. 170-171. Nagy Iván viszonylag keveset tud a családról. A 16-17. századi történetükről csak annyit tudott, hogy hivatalnok családról volt szó. Fallenbüchl 2002: 17, 57-58.

¹⁵ Fallenbüchl 2002: 290-291. Némileg ellentmondanak Fallenbüchl eredményeinek Nagy Iván kutatásai. Szerinte Sirchich Gáspár apja Sirchich István volt, akinek a felesége Thököly Éva volt. Ezek alapján a dolgozat szempontjából fontos Gáspár 1681-től Trencsén vármegye alispánja volt. Vö.: Nagy 1863: 223-224.

¹⁶ Károlyi 2020:44-45.

¹⁷ Trencsén vármegye közgyűlési jegyzőkönyveit egyelőre nem dolgozták fel, levéltári hozzáféréséhez nem volt lehetőségem.

¹⁸ Károlyi 2020: 44-45.

ugyanis 1670 júliusától már a Magyar Kamara tanácsosa lett. Sőt, karrierje csúcsaként, az 1680-as években, báróságot is szerzett családja számára.¹⁹

A kamarai emberek kiszállása május első napjaira tehető. Sirchich május 3-án kelt levelében tudatta, hogy megkezdte a rábízott birtokok felmérését, és az uradalomhoz tartozó jobbágyokat is elkezdte felesketni. Feladatát a jelek szerint egyedül kezdte el, ugyanis levelében segítségül több embert kért.²⁰ Négy nappal később már Borsiczky is hasonlókról számolt be, Lednicéről. Ő nem csak a jobbágyokat, hanem az ottani katonákat, a várkapitányt, illetve az uradalom ispánját is eskette.²¹ Borsiczky és Sirchich első jelentéseiből több dolog leszűrhető. Az első a Hídvéghy- és a Rákóczi-javak közötti legfeltűnőbb jelenség, hogy a Rákóczi-uradalomban katonák is voltak, szemben a trencsényi ügyvéd jóval szerényebb jószágaival. Látható, hogy a kamarai adminisztráció fontosnak tartotta az uradalmak lakosságának és az ott maradt, de ellenállást nem tanúsító katonaság felesketését. A lépés teljesen érthető, hiszen ellenséges környezetben a munkájuk nagyon nehézkessé vált volna. Az idegen katonaság garázdálkodásával pedig könnyen magukra haragíthatták volna a helyieket.

Következő lépésként, miután biztosították saját működésüket, megkezdődött a javak leltárba vétele (inventálása). Az elkészített inventáriumok igen változatos képet mutatnak. A térségre és a két nemes úr birtokaira vonatkozó leltárakban szinte semmilyen közös pontot nem találunk. Ennek okát nem lehet pontosan meghatározni. Még csak az emberi tényezőt sem lehet figyelembe venni, ugyanis ugyanazon személy által készített két összeírás között is jelentős különbségek fedezhetők fel. Nyelvét tekintve egyaránt találkozunk magyar és latin nyelvű változatokkal. Formáját tekintve Hídvéghy Mihály trencsényi javait listázó dokumentum egy igen jól szerkesztett, az egyes birtokrészeket külön-külön táblázatban összefoglaló alkotás. Mivel az íráskép is igen egyenletes, feltételezhető, hogy egy későbbi tisztázatról van szó.²² Ezzel szemben Rákóczi birtokairól a szintén Sirchich Gáspár felügyelete alatt készített inventárium elég kaotikus képet mutat.²³ Ugyan próbáltak valamiféle táblázatos formát tartani, de az íráskép eltér a Hídvéghy birtokokétól, valamint a papír rossz minősége miatt még a tinta is átüt rajta, ezzel nagyban megnehezítve az olvasását. Ugyanakkor nagy előnye a másikkal szemben, hogy az elején felsorolja, kiknek a jelenlétében készítették az összeírást. Ezek alapján Sirchich mellett az alispán Ghillányi György, Pogány Pál szolgabíró, Thauss András esküdt volt jelen, akik egyfajta konfiskáló bizottságba tömörültek.²⁴ A leltározások viszonylag gyorsan mentek. Erről tanúskodik, hogy Ghillányi alispán a kamarához küldött levelében már május 7-én, tehát alig négy nappal a megkezdés után, már elküldte az egyik inventárium első változatát.²⁵ A feladat teljesítése közben felmerült,

¹⁹ Fallenbüchl 2002: 110., Nagy Iván X. kötet. 223-225

²⁰ Sirchich Gáspár levele a kamarához Trencsén, 1670. május. 03. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 105.

²¹ Borsiczky Ferenc a kamarához Rovnya, 1670. május 7. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 112.

²² MNL OL E 156 UrbariaetConscriptionesFasc. 036. Nr. 016.

²³ MNL OL E 156 UrbariaetConscriptionesFasc. 075. Nr. 042.

²⁴ MNL OL E 156 UrbariaetConscriptionesFasc. 075. Nr. 042. fol 1.

²⁵ Ghillány György a kamarához Rovnya, 1670. május. 7. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 113.

hogy az egyes uradalmakban és várakban lévő javak nem ahhoz a személyhez tartoztak, akit a lefoglalás érintett. Ilyen volt Czuti Pál, a lednicei vár kapitánya, aki levelével egyenesen a Magyar Kamara elnökéhez, Zichy Istvánhoz fordult. Czuti megírta, hogy átadta a lednicei várat a Kamara megbízottjainak, ugyanakkor biztosítékot is kért, hogy saját – feltételezhetőleg a várban tárolt – javai sértetlenek maradnak.²⁶ Nehezebb dolga volt a Rákóczi-javak esetében Sirchich Gáspárnak, ugyanis a Trencsénben nemcsak az árulónak tekintett I. Rákóczi Ferenc javaira bukkantak, hanem anyjának, Báthori Zsófiának is voltak elhelyezett értékei. Sirchich ezeket is bevette a Kamara számára készített inventáriumba, amit azzal indokolt, hogy az özvegy fejedelemasszony azokat fiának adta.²⁷ Az elkészített és a Kamarának elküldött összeírásokban nem találjuk külön elemként vagy részként beépítve ezeket a tételeket. Elgondolkodtató, hogy Sirchichnek miért állhatott érdekében nem feltüntetni az egyes tételeket. Talán nem voltak teljesen tiszták a szándékai, és úgy gondolta, hogy így lett volna lehetősége némi plusz jövedelemmel kiegészíteni a fizetését. A gyanú fennáll, ugyanis május elején kelt leveléből tudjuk, hogy a vármegye főispánja, Illésházy György (–1684) már megvádolta őt, hogy saját szakállára dolgozik, és többmindent elsikkasztott.²⁸ Kérdés, hogy vádjait mire alapozta Illésházy, ugyanis nem ismerjük a Kamarához írt levelét. De nem lenne példa nélküli, hogy ha Sirchich elmulasztott volna bizonyos értékeket leltárba venni, hiszen korábbról is ismerünk eseteket, amikor a harmincadosokat viszonylag könnyen megvesztegették.²⁹ Zichy István is tisztában volt azzal, hogy a Kamara berkeiben vannak ilyen jellegű problémák, de a jelek szerint azt is felmérte, hogy ez esetben teljesen mások a körülmények, és nem engedhetőek meg még a kisebb kihágások sem. Holló Zsigmond szepesi kamarai tanácsost figyelmeztette is egy alkalommal, hogy törekedjenek a legnagyobb pontossággal végezni a munkájukat.³⁰ Feltételezhetően Sirchich esetében is történetett hasonló felszólítás, ugyanis a későbbiekben is végezte munkáját, sőt, mint fentebb említettük, a térség királyi birtokainak jogigazgatója lett.

Az összeírások készítésének a második szakaszában – miután összeírták az ingó és ingatlan vagyont, illetve a birtokon élőket – megkezdődött az uradalmakon érvényben lévő kötelező szolgáltatások felmérése is. Ha időhöz szeretnénk kötni ezeket, akkor egyértelműen 1670 májusának második fele és június első felének időszakára helyezhető. Mind Borsiczky, mind pedig Sirchich leveleiben ekkor kezdenek el felbukkanni a szolgáltatásokra vonatkozó összeírások, és felmérések.³¹ Továbbá a lefoglalt erősségekben lévő katonaság kérdése is egyre aktuálisabbá vált. Mivel a Kamara munkáját csak az idegen katonaság, illetve a felesketett földesúri katonaság együttműködésével tudta

²⁶ Czuti Pál várparancsnok Zichy Istvánnak Trencsén, 1670. május 13. . MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 122.

²⁷ Sirchicz Gáspár a kamarához Trencsény, 1670. június. 1. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 147.

²⁸ Sirchicz Gáspár a kamarához Trencsény, 1670. május 20. MNL OL E 41. Évkör 1670. Nr. 133. Sirchicz Gáspár tiltakozik Illésházy főispán valamennyi vádja ellen. Ebből következtethetjük, hogy létezett Illésházynek egy panaszlevele, amit a túlbuzgó harmincados ellen írhatott.

²⁹ Gecsényi 2009: 132-135.

³⁰ Károlyi 2020:45-46.

³¹ Borcziczky Ferenc a Kamarának Lednicze, 1670. május 22. MNL OL E 41 Évkör: 1670. 137.

csak végezni, azok elszállásolásáról és ellátásáról is gondoskodniuk kellett. Illésházy főispán szerint például a lednicei várban lévő lovas katonákat – bizonyosan Rákóczi saját embereire utalt – szélnek kellene eresztetni.³² Illésházy szempontjából úgy tűnhet, mintha a főispán érdekében a rend helyreállítása és a Magyar Kamara, továbbá az általa képviselt udvari célkitűzések képviselése állt volna, azonban a főispánt nem titkoltan önös érdekek is vezették. Egy korábbi levelében ugyan nem nevezi meg, melyik birtokokról volt szó, pusztán saját örökségének nevezett javak lefoglalásáról szolt. Itt gyakorlatilag a kamarai modellt követve végezte a lefoglalást, azonban a kamarai kezelésbe vétel helyett saját embereit iktatta be.³³ Illésházy György aktív részvétele Trencsén vármegyében normál körülmények között teljes mértékben kimerítené a hatalmaskodás vádját. Azonban a Wesselényi-féle szervezkedés okozta káosz közepette talán kevésbé tekinthető annak. Illésházy ugyanis azon kevés főnemes közé tartozott, akiknek a szerepe egyelőre nem tisztázott a szervezkedésben. Gyanítható, hogy nem volt részese. A lehetőséget felismerve viszont igyekezett azt a maga javára fordítani.

A Kamara részéről a következő lépést az jelentette, hogy a kiküldött bizottságok kezelésbe vették a lefoglalt uradalmakat. A kamarai kezelés hosszabb ideig tartott. Természetesen az egyes birtokok esetében bőven akadt eltérés. A bécsi érdekeket képviselő Kamara számára rendkívül jól jött a számos lefoglalt birtok, ugyanis a szinte mindig üres kincstárnak jó bevételt jelentett, hogy esetleg a saját tulajdonosok vissza-, vagy a teljesen új birtokosok magukhoz válthassák a lefoglalt jószágokat. Ebben az időszakban a lefoglalást és inventálást végző harmincadosoknak volt a feladata, hogy gondoskodjanak a birtokok jövedelmezőségéről, valamint a legjobb tudásuk szerint megőrizték az állapotukat is. Borsiczky Mihály több alkalommal érdeklődött, hogy mit kezdjenek a rájuk bízott javak bevételeivel. A felmért és beszedett birkatized hova fordításáról érdeklődött,³⁴ illetve a beszedett gabona esetében beszámolt róla, hogy a helyben állomásozó német katonaság élelmezésére fordította azt.³⁵ Sirchich Gáspár még arra is figyelt, hogy az általa ellenőrzött trencsényi uradalom esetében az igen rossz állapotban lévő pajtákát is kijavíttassa az illetékes tiszttartóval. Ehhez további pénzért adott be kérelmet. Nem tudni viszont, hogy honnan szerezte meg a szükséges összeget. Ugyanezen levelében beszámolt a bor- és a gabonadézsmá behajtásáról is.³⁶ A források tanúsága szerint azonban nem mindig volt egyetértés a kamarai alkalmazottak és az uradalmakhoz tartozó lakosság között. Láz település (*Laz possessio*) lakói ugyanis egyenesen a kamarai tanácshoz fordultak, hogy kérjék a Borsiczky Ferenc által rájuk kirótt összeg csökkentését.³⁷ Tovább nehezítette a helyzetet a térségben állomásozó, vagy beszállásolt német katonaság, akik miatt Borsiczky szerint ellátási nehézségek alakultak

³² Illésházy György a Kamarához Leopoldstadt, 1670. május 19. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 131.

³³ Illésházy György a Kamarához Trencsén, 1670. május 8. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 114.

³⁴ Borsiczky Ferenc a Kamarának Lednicze, 1670. május 22. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 137.

³⁵ Borsiczky Ferenc a Kamarának Lednicze, 1670. május 31. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 144.

³⁶ Sirchich Gáspár a Kamarához Trencsén, 1670. június 1. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 160.

³⁷ Láz possessio alattvalói a Kamarához Láz, 1670. június 26. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 175,

ki.³⁸ Ezt látszik erősíteni Zichy István egy későbbi levele, amelyben felháborodottan konstatálta a helyi német erők igényeit. Amikor a lednicei németek parancsnoka lovaik számára szénát rendelt volna, a kamaraelnök határozottan utasította a kamarai tanácsosokat, hogy utasítsák el az igényét, ugyanis a Lednicén állomásozó németek mind gyalogok (!), és az uradalom termése amúgy is kevés és rossz minőségű volt.³⁹ Az ehhez hasonló panaszok ellenére Borsiczky leveleiből értesülünk arról is, hogy a kamarai kezelésbe vett birtokokon igyekeztek felelős gazdálkodást folytatni. Borsiczky augusztus folyamán beszámolt arról, hogy csökkentette az ott lévő német katonaság fejadagját. Mellette megjegyezte azt is, hogy tíz hajdú helye felszabadult az erősségben.⁴⁰ Ez az adat két dologra enged következtetni. Az egyik, hogy szükség esetén még ennyi embert tudna befogadni. Ez azt is jelezheti, hogy pontosan tudták, mennyi embert tud eltartani a kérdéses domínium. Ugyanakkor azt is jelzi számunkra ez a levél, hogy nagyjából ez az az időszak, amikorra teljesen sikerült pacifikálni a kérdéses jószágot. Ezekből a szórványos adatokból is kitűnik, hogy bár ideiglenesen a Magyar Kamara kezelésébe kerültek a lázadásban résztvevő nemesek birtokai, az élet nem állt meg rajtuk. Ugyan számos nehézség akadt a mindennapokban, a legtöbb tisztviselő is a helyén maradt, csupán az ellenőrzők/felügyelők cseréje történt meg.

A birtokok kezelésbe vételével néha már párhuzamosan megkezdődhetett a lázadók elrejtett javai után való kutatás is. Mednyánszky Pál⁴¹ július végén arról értesítette a Kamarát, hogy megkezdte a Hídvéghy Mihály elrejtett értékei utáni kutatást.⁴² Néhány nappal később pedig már arról tájékoztatta feletteseit, hogy sikerült egy Petróczy nevű embert vallomásra bírnia a keresett vagyonnal kapcsolatban.⁴³ Mednyánszky mellett Sirchich Gáspár is foglalkozott Hídvéghy Mihály javaival. A Kamarától kapott utasítás szerint Beckóba és Paczolja is ő szállt ki. Az első felmérések alapján azt állapította meg, hogy sokkal gazdagabb uradalomról volt szó, mint a trencsényi és ledniczei javak. Itt még segítsége is akadt a helyi tiszttartó személyében. Paczoly György ugyanis mindent leltározott és lepecsételt.⁴⁴ Ezt talán ura parancsára tehette, hogy ezzel is megelőzze javainak illetéktelen kezekbe kerülését. A nagyobb érték talán abból fakadhatott, hogy Hídvéghynek nem sikerült ott tartott javait biztonságos helyre menekítenie, illetve a Rákóczi-birtokok esetében sem Trencsén, sem pedig Lednicze nem tartozott az igazán jelentős birtokok közé. A feltárás azonban nem ment mindig zökkenőmentesen. Sirchich Gáspár például arról értesítette a Kamarát, hogy Behenicz faluban, az ottani Hídvéghy-javak felkutatása közben, összeütközésbe került a tiszttartóval.⁴⁵

³⁸ Borsiczky Ferenc a Kamarának Rovnya, 1670. június 18. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 169.

³⁹ Zichy István a Kamarához Bécs, 1670. december 17. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 394.

⁴⁰ Borsiczky Ferenc a Kamarának Trencsén, 1670. augusztus. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 244.

⁴¹ Esetünkben az ifjabb Mednyánszky Pálról van szó, aki 1698-tól a Magyar Kamara tanácsosaként tevékenykedett. Vö.: Fallenbüchl 2002: 195.

⁴² Mednyánszky Pál Zichy Istvánhoz, Trencsén, 1670. július 29. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 216.

⁴³ Mednyánszky Pál Zichy Istvánhoz Trencsén, 1670. augusztus 2. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 220.

⁴⁴ Sirchich Gáspár a Kamarához Trencsén, 1670. július 24. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 205.

⁴⁵ Sirchich Gáspár a Kamarához Trencsén, 1670. július 24. MNL OL E 41 Évkör: 1670. Nr. 210.

Minden nehézség ellenére 1670 végére mind Hidvéghy Mihály, mind pedig Rákóczi Ferenc Trencsén vármegyei birtokai kamarai irányítás alá kerültek. Kérdés, hogy meddig maradtak ezek a birtokok a Kamara kezelésében. Zichy István leveleiből keveset tudunk meg. A kamaraelnök és a kamarai tanácsosok nyilván tisztában voltak vele, hogy az irányításuk alá került uradalmak mennyit érnek. Ezekre a birtokokra az uralkodó hűségén megmaradt emberek pályázhattak. Talán a legismertebb példa Draskovits Miklósé, aki a sárvári uradalmat váltotta magához. Ezek mellett van példa olyanokra is, akik teljes egészében vagy részben visszakapták ingatlanaikat és ingóságait, természetesen jelentős összeg befizetése után.⁴⁶ Az általunk választott Trencsén vármegyei birtokok közül a Rákóczi-javak Esterházy Pál, a későbbi nádor tulajdonába kerültek, ahogy Hidvéghy Mihály birtokai is. Ezekért előbb Hidvéghy, majd halála után özvegye hosszú pereskedésekbe kezdett, amelyek részsikereket hoztak.

A két Trencsén megyében lefolytatott birtok elkobzások nyomán felmerül a kérdés, milyen lehetőségek vannak még a kutatásban. Meg lehet és meg kell vizsgálni a többi birtokos és birtokai sorsát is. Ezek után lehet összehasonlításokat végezni például a felső- és alsó-magyarországi régiók közötti hasonlóságok és eltérések megismerése, vagy a kamarák területi illetékessége alapján lehet vizsgálatokat végezni. Külön figyelmet érdemel azon, országos viszonylatban is jelentős uradalmak és birtokkomplexumok sorsa, amelyeket a rendi szervezkedés fő szervezői birtokoltak. Hiszen már csak a kitekintés alapján is igen szembetűnő, hogy valami másfajta szervezési rendszert alkalmaztak.

Összegzésként elmondható, hogy ha nem is feltétlenül azonos utasítási minta alapján, de kimutatható egyfajta rendszer a birtokelkobzások menetében. Ez a folyamat a következőképpen írható le: miután megszületett a kamarai utasítás, a Kamara kiküldte a lefoglalni kívánt uradalomhoz legközelebbi harmincadosokat, akik a Kamara helyi képviselőjének is tekinthetők. A harmincados és a mellé rendelt vármegyei esküdtek csoportja az ország területére érkező német katonaság segítségével foglalta el a birtokot. A harmincadosok feladatai közé tartozott az uradalmi lakosok, alkalmazottak és – ha voltak – az uradalmi katonák felesketése. Ezt követően kezdődött meg az ingó és ingatlan vagyron előzetes felmérése és összeírása. Ez viszonylag gyorsan, nagyjából egy hét alatt megtörtént. Természetesen az uradalom méretétől és az ott talált ingóságoktól függően több időt is igénybe vehetett. Utána következett az uradalom bevételeinek összeírása. A feltárt források alapján a lefoglalást követően nagyjából egy hónappal jelentek meg erről hírek. Lényegében ezzel párhuzamosan kezdődtek meg a további javak utáni kutatások, amennyiben felmerült, hogy az inventált jószág birtokosának elrejtett értékei is lehettek. Miután az összeírások első formáit elkészítették, összesítették azokat, majd elkészítették a végleges inventáriumokat. A lefoglalt uradalmak ezután

⁴⁶ A felső-magyarországi régióban ilyenek voltak a Fáyak, akik közül Fáy László és István birtokainak egy részét lefoglalták, és úgy kellett megváltaniuk javaikat. Fáy István 200 kila gabona hadisegély fejében kerülte el a felelősségre vonást. Nagy 1858: 128., A Fáyakkal újabban Horváth Mónika, az Esterházy Károly Egyetem doktorandájafoglalkozik. Kutatásai várhatóan új eredményekkel gazdagíthatják a magyar köznevelés gazdasági szerepével kapcsolatban. Lásd jelen kötetben szereplő tanulmánya.

kerültek kamarai kezelésbe. A Kamara ugyanis a jószágigazgatónak kijelölt emberekre bízta a lefoglalt birtokokat. Ez az állapot addig maradt fenn, amíg a tulajdonos ki nem váltotta, vagy egy új jelentkező magához nem váltotta a kérdéses uradalmat.

Bár a bemutatott esetek csak két Trencsén vármegyei birtokra vonatkoztak, úgy gondolom, hogy az ország más vármegyéiben is hasonlóan járhattak el. Természetesen ezek további kutatásokat és összehasonlításokat igényelnek. Elmondható azonban, hogy a Trencsénben lefoglalt Hídvégly- és Rákóczi-birtokok kapcsán bemutatott rendszer a hasonló kisebb uradalmak vagy részirtokok esetében, úgy gondolom, másutt is hasonló lehetett, legfeljebb csak egyes folyamatrészek cserélődhetnek fel. A nagyobb uradalmaknál, mint amilyen a Zrínyi-, Nádasdy-, Wesselényi- vagy Frangepán-féle volt, úgy vélem, másfajta ügymenet feltételezhető; már pusztán csak a méreteik miatt is szinte lehetetlen volt, hogy egyetlen harmincados végezze el az egész lefoglalását. A téma azonban további kutatásokat igényel, amelyek elvezethetnek a Wesselényi-féle rendi szervezkedés egyik, uradalmi és gazdasági szempontból fontos részének még pontosabb megismeréséhez.

Hivatkozott források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltára, Budapest.

E 41:Litterae ad Cameramexaratae

E 156: UrbariaetConcriptiones

P 125: Esterházy Pál nádor iratai

Hivatkozott szakirodalom

Benczédi László 1974: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása 1666-1668. Történelmi szemle 1974. (17. évf.) 4. sz. 596-630.

Benczédi László 1975: Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere Századok 1975.(109. évf.) 3-4. sz. 509-550.

Benczédi László 1979: A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái 17. század végi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben. Századok(113. évf.) 6. sz. 1038-1051.

- Benczédi László1980: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Budapest.
- Fallenbüchl Zoltán 2002: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Budapest.
- Gecsényi Lajos 2009: Korrupció és harmincadkerülés: A felső-magyarországi harmincadügyről (1648-1660). In: Bessenyei József – Draskóczy István (szerk):Pénztörténet –gazdaságtörténet. Tanulmányok Búza János 70. születésnapjára. Budapest – Miskolc. 129-140.
- Károlyi Bálint 2020: Zichy István, a Magyar Kamara elnökének levelezése Holló Zsigmond szepesi kamarai tanácsossal 1670-ben. In: Rózsa Sándor (szerk): Doktorandusz hallgatók VII. és VIII. konferenciájának tanulmányai. Eger. 37-52.
- Nagy István 2015: A magyar kamara és a királyi pénzügyigazgatás fejlődése Mohács után. 1528-1686. Budapest.
- Nagy Iván 1858, 1863: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. II, X. kötet. Pest.
- Pálffy Géza2012: Örök vesztések, avagy örök nyertesek? Felkelések a kora újkori Magyarországon és Erdélyben. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk):A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Budapest-Győr. 283-300.
- Pauler Gyula1876: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. I-II. 1664-1671. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes2002: A Wesselényi összeesküvés történetéhez. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest.423-460.
- Ulrich Attila2010: Birtokelkobzások a Szepesi Kamara területén 1670–73 között. In: Szirácsik Éva (szerk):DiscussionesNeogradienses 10. Uradalmak kora. Salgótarján. 47-62.
- Ulrich Attila2012: Bocskai István zempléni főispán elkobzott birtokai 1672-ben. In: Szirácsik Éva (szerk): DiscussionesNeogradienses 12. Birtokosok és birtokok. Salgótarján.9-16.
- Ulrich Attila2013: Két jelentős hegyaljai birtokos - tolcsvai Bónis György és Baksa István - javainak elkobzása 1670-ben. Confiscation of the possessions of two significant landlords – György tolcsvai Bónis and István Baksa –from the Hegyalja region, in 1670. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 2013. 55. évf. 283-292.
- Zichy István1943: Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. Öregebbik Zichy István gróf (1618-1693). Regnum egyháztörténeti évkönyv. Budapest. 734764.

Ideálok – szerepek – trendek Nőképek változásai a Kádár-korban

„Nem fojtom az álmaim mosogatólébe!”¹

A nőképek nem önmaguktól kialakuló szuverén fogalmak, hanem az éppen aktuális mikro- és makrokörnyezet által kiváltott, és folyamatosan változó, szerepkonstrukciók. A politikai és társadalmi változásokkal a szerepmegfelelés következtében a követendő nőképek is változnak, s a késői államszocializmusban már a nyugati szépségtrendek is szabadabban megjelenhettek és követhetővé váltak.

Dolgozó nő, feleség, családanya vagy inkább provokatív szépség? Mikor melyik nőkép számít társadalmilag elfogadottnak és követendő példának? Mennyire hat a politikai propaganda vagy éppen a gazdasági érdekek fogyasztásra buzdító manipulációja a társadalmi ízléspreferenciákra? S a társadalom mindenkori konzervatív mentalitású rétege hogyan képes normamintájával korlátozni a modern trendeket követni kívánó egyént?

Kutatásomban ezekre a kérdésekre keresem a választ. Kutatási területem a Kádár-korszak, kutatási forrásként a szakirodalmon kívül női lapokat, magazinokat, országos napilapokat és oral history-interjúkat dolgoztam fel.

Traktoros lányok, munkásnők

Az ötvenes évek nőideáljában a politikai aktualitás meghatározta kettősség volt jellemző. Az Egyesült Államok és szövetségesei - szemben a Szovjetunióval és a keleti tömb országaival - nemcsak a politikában, de nőideálok terén is ellentétes álláspontot képviseltek. Míg az Egyesült Államok megálmodta a fogyasztói kultúrán alapuló „amerikai álmot” ultrafeminin nőtípusát, aki az élet minden területén tökéletesen nőies, addig a szovjet blokk megalkotta az erős, a férfival látszólag egyenértékű „dolgozó nő” ideálját. Az 1950-es évek hivatalos nőképe szovjet minta alapján az erős fizikumú dolgozó nő, aki bírja a fizikai munkát, és aki a munka terén is egyenlő a férfival. A

¹ Nők Lapja 1970. 22. évf. 10 sz. 8.

nő feladata nem a tradicionális női szerepek ellátása, hanem a szocializmus építése volt, külsejére nézve pedig inkább a neutralitás volt jellemző, mintsem a nőiesség. A propaganda jelképrendszerét követő emancipált nőtől elvárták, hogy ne érezze szükségét a felesleges és „elvetendő burzsoá kispolgári szokásként”² kikiáltott szépségápolásnak, ne vegyen igénybe professzionális szépségkezeléseket és ne is „kenceficézze” magát. A hiány is hozzájárult ezek betartásához, az emberek az alapvető fizikai szükségleteket is nehezen tudták biztosítani maguknak és családjuknak. Nem csoda hát, hogy a Rákosi-korszak ínséges időszakának puritanizmusába a nők hétköznapi szépségápolási gyakorlataként leginkább a szappanos mosakodás fért bele, amihez akár mosószappant is használhattak.

1. kép: Vidám fiatal nő, fejkendővel és festetlen arccal, a korabeli puritán elvárásoknak megfelelően 1953-ban. Forrás: Korenchy László/ Fortepan

Magyarországon az 1950-es évek nőideáljáról szóló diskurzusban jelen volt egyrészt egy hivatalos, az állam által propagált szovjet típusú rendszernek megfelelő nőkép és egy nem hivatalos, a társadalom által preferált és konstruált női modell, mely magában ötvözte a korábbi rendszer „burzsoá csökevény” ízlését, és a beszivárgó nyugati trendeket. Korabeli nyomtatott források a hivatalos nőképet idézik, mely mögött a társadalmi közízlésen és nőformáláson túl politikai cél, a szovjet típusú rendszernek

² Valuch 2013: 238.

való megfelelés állt, a magángyűjtemények fényképei azonban egy másfajta nőképről mesélnek, melyek a társadalmi ízléspreferenciáról árulkodnak.

2. kép: *Fiatal nő 1953-ban.* Forrás: Szent-tamási Mihály/ Fortepan

Az 1950-es évek elejének foglalkoztatáspolitikájára jellemző volt a nők férfi típusú munkára való erőszakos toborzása, és az ennek megfelelő dolgozó kommunista nő imázsának propagálása. A fizikai munkát végző nők hősiességének kiemelésével és társadalmilag elfogadottá tételével próbálták megvalósítani az újfajta szocialista mezőgazdaságot. A „*Gyertek lányok traktorra!*” felhívás is ennek az erőltetett emancipációnak volt az egyik propagandamódszere.³ A traktoros lányokon kívül egyéb, más férfias munkaterületekre is toborozták a nőket, melyek betöltésével hősiességet, és hivatalosan az emancipációt képviselték. Mentalitástörténetileg azonban, még ha manipulatív módon is, az ötvenes évek egyúttal a hagyományos női szerepek átalakulásának kezdete. A korábban házasság után otthon maradt és főállású feleség/anya feladatokat ellátó nőket bevonták az államilag szervezett munkaerőpiacra, és ezzel párhuzamosan mesterséges módon felértékelődött a dolgozó nő presztízse a

³ A traktoros lányok problémakörével Farkas Gyöngyi foglalkozik részletesen. Lásd: Farkas 2003.

hagyományos női szerepet ellátó háziasszonyként tevékenykedő nők mellett.⁴ A dolgozó nők önképe saját kereset és gazdasági önállóság birtokában pozitív tendenciákat kezdett mutatni, s valószínűleg hozzájárult a „modern nő” megteremtéséhez, aki egzisztenciálisan, és akár a magánéletben is, élvezhette az önállóság adta lehetőségeket. Ez a fajta önállóság azonban az ötvenes években társadalmilag még nem volt elfogadott. Bár a politikai propaganda a nők feladatául elsősorban a hazafiságot és a munkát hirdette, a tradicionális női és férfi szerepek nem alakultak olyan rugalmasan, hogy a munkájának, hivatásának élő nőideál példája a mindennapokban problémamentesen követhető legyen. Társadalmilag ugyanis továbbra is elvárás volt az, hogy egy nő „idejében”, húszéves korában férjhez menjen, gyermeket szüljön és munka mellett háztartást vezessen.

Háziasszonyok és kismamák

1956 bár áttételesen, de a nőképpel kapcsolatos mentalitásban is változást hozott. A Kádár-korszakban hivatalosan megszűnt a mesterségesen kialakított és propagált nőkép, a nők olyanok lehettek, amilyenek szerettek volna lenni, természetesen az államszocializmus diktálta „szocialista józólésen” és a hiánygazdaság keretein belül. A Kádár-korszakban jellemző lett a Rákosi- és a Kádár-kor szembeállítása. Ebben az ellentétpárban a Rákosi-korszak a „túlkapások” világát, míg a Kádár-kor a követendő nyugodt, lassú gyarapodás periódusát reprezentálta. Az ötvenes évek példaértékű traktoros lányait a Kádár-kor már a női egyenjogúsítás áldozataiként definiálja.⁵ A hatvanas években változást mutatott a hivatalos nőideál képe. Továbbra is meghatározó volt a nők önmegvalósítását ígérő munkára való ösztönzése, de egyúttal nagyobb figyelmet szenteltek a nők családban és háztartásban betöltött szerepének.⁶ Az 1960-as évek közepétől a háziasszonyok „rehabilitációja” volt repertoáron, a „főfoglalkozású” anyáké, akiket addig a társadalom egyszerűen csak „nem dolgozó” nő titulussal látott el, s akiket a több műszakban dolgozó asszonyok irigyeltek.⁷ Az 1967-ben bevezetett gyermekgondozási segéllyel sok fiatal anya válhatott hosszabb időre háziasszonnyá, ezzel is erősítve az alakuló és folyamatosan változó nőképi tendenciákat.

⁴ Schadt 2002: 143.

⁵ Tóth 2010: 70.

⁶ Valuch 2013: 244.

⁷ Burucs 1997: 26-28.

3. kép: Gyesen lévő kisgyermekes anyuka 1969-ben, Budapesten a XI. kerület Bocskai út - Fadrusz utca sarok helyszínén. Forrás: Fortepan

Az ideális nő helyállt a munkahelyén, háztartást vezetett, nevelte a gyermekeket, gondoskodott a férjéről, óvta az otthon nyugalját és tartózkodott a szocialista erkölccsel összeegyeztethetetlen, „léha kalandoktól”. Így vált hasznos tagjává a „szocializmust építő” magyar társadalomnak.⁸ A „léhaság” mint jelző jellemző volt a korszak erkölcsi normáit be nem tartók minősítésére. Azok a nők, akik bár dolgoztak és önerőből fenntartották magukat, de magánéletüket tekintve alkoholizáltak vagy gyakran váltogatták szexuális partnereiket, legfinomabban „léha életvitelű nőként” aposztrofáltak, sőt saját maguk is így jellemezték életvitelüket.⁹

⁸ Valuch 2013: 245.

⁹ Grexa 2014: 241-264.

4. kép: Bár a férfiak által preferált, de társadalmi megítélés szerint elítélendő, a „szocialista erkölcsiségbe” nem beleillő „léha” nő 1967-ben. Forrás: Pálinkás Zsolt/ Fortepan

A „pesti nő”

Természetesen nem minden nő akart gyesre menni, és nem minden nő akart gyereket. Azok a vidéki lányok például, akik a fővárosba utaztak szerencsét próbálni, sokkal inkább arról álmodtak, hogy „pesti nők” legyenek, mintsem családanyák. A „pesti nő” fogalom volt, sok vidéki lány álma volt azzá válni. Sokan felutaztak a fővárosba azzal a céllal, hogy modern pesti nővé váljanak, aki „tűsarkúban jár és selyem kosztümben”. Volt, akinek sikerült és olyanok is voltak, akik csalódottan utaztak haza falura: *“Egyszer, amikor hazajött a barátnőm Pestről, összetalálkoztunk a Fő-utcán. Ő tűsarkú cipőben volt, én meg sáros gumicsizmában, csatakosan, kukoricatörésből jöttem éppen. Azt mondja bolond vagyok, hogy itt dolgozom a tsz-ben. Milyen jó dolga van neki Pesten. Hívott, jöjjetek fel én is, lakhatok munkásszálláson, jó dolgom lesz, meg a többi...Nahát eljöttem. Ágybérletben lakom, kétszázötvenért. Vasalni nem szabad, villanyt gyűjtani nem szabad, mert fogy az áram.../ Aztán a barátnőmnek sincs annyi ruhája, mint ahogy mondta.../ Meg itt úgyse veszi észre senki, ha új ruhát veszek”¹⁰*

Tóth Eszter Zsófia szerint korabeli sajtódiskurzus alapján a modern pesti nő volt a szocializmus szépségideálja, melynek külső megnyilvánulásait (öltözködés, frizura)

¹⁰ Nők Lapja 1964. 16. évf. 28 sz. 3-4.

a faluról városba felkerülő egyszerű lányok is hamar elsajátították. Városba való felkerülésük után néhány héttel, hónappal már modern frizurát vágattak maguknak és pestiesen öltözködtek.¹¹ Egy 1960-as Spar nevű osztrák lapban megjelent cikk azzal foglalkozik, hogy milyenek a pesti nők. A cikk szerint, mellyel a Nők Lapja is foglalkozott, a pesti nő élelmiszer helyett inkább púdert, rúzszt, parfümöt és körömlakkot vásárol.¹² A modern pesti nő túsarkúban járt, selyemruhát és nejlon harisnyát hordott, modern napszemüveget viselt, még akkor is, ha ezeket nem volt egyszerű beszerezni. A hatvanas évek divatos pesti nője nem a hivatalos nőképet követte, hanem a mozifilmek nyugati színésznőit. „Gina Lollobrigida és Brigitte Bardott frizurát kértünk a fodrásznőktől. Megpróbáltuk leutánozni őket.” - mesélte egyik interjúalanyom.¹³ De a TV elterjedésével a nyugati filmsztárok mellett a TV-bemondónők vagy a Táncdal-fesztivál énekesei is követendő példaként szolgáltak. A nők már kora reggel, 5.30-kor a fodrászatban ültek, hogy munkakezdésre beérjenek és csinosan, ápoltan kezdjenek feladataikba,¹⁴ hiszen kolléganőik is így tettek. A normakövetés meghatározó volt, akár munkahelyen, akár a magánéleti mikrokörnyezet határain belül, gondolok itt például a szomszédasszonyokra, mint a szocializmus jellemzően specifikus szereplőire.

5. kép: Divatos pesti nő a Nemzeti Múzeum lépcsőin 1967-ben.
Forrás: Pálinkás Zsolt/ Fortepan

¹¹ Tóth 2008: 53-56.

¹² Nők Lapja 1960. 22. évf. 6. sz. o.n.

¹³ Interjú R. B-vel. 2020. május 10. Interjút készítette Kovácsné Magyari Hajnalka

¹⁴ <https://ntf.hu/index.php/2020/04/29/reggel-mar-5-30-ra-mar-ott-voltunk-a-fodrasznal-hogy-beerjunk-a-munkahelyre-milyen-volt-a-kadar-korszak-60-as-es-70-es-eveiben-a-fodraszatok-es-kozmetika/> (Letöltve: 2020. június 26.)

„Az emancipált nő”

Az 1970-es években a nemek közötti egyenlőséget nem az azonos munkavállalásban, hanem az igazságos bérezésben és a hagyományos női feladatok figyelembevételében értették, legalábbis a hivatalos diskurzus szerint. *„A nemek közti egyenlőség megteremtésének nem az a módja, hogy a nőkből is legyenek kéményseprők és csillések, traktorosok és mozdonyfűtők; s hogy ebben a nagy igyekezetben az új nőideál már-már a Dolgozó Nő valamiféle absztrahált szimbóluma lett, aki mintha sem feleség, sem anya nem lenne, s aki éjjel, álmában is, csak a termelésről álmodik.”*¹⁵ A valóságban az anyák rehabilitációjának és a gyēs népszerűsítésének gazdasági okai voltak, nem volt szükség annyi női munkaerőre.¹⁶

Az 1970-es években egyre nagyobb lett a mentalitásbeli szakadék a generációk, valamint a városi és vidéki populáció között. Az idősebb generációk továbbra is a hagyományos női szerepeket hangsúlyozták, a fiatalabbak pedig a modern kor nőjének ideálját hirdették, mely egy sajtószerű szocializmus kori „trendi nőképet” teremtett. A női generációk önképének változása elsősorban a városi nőknél és lányoknál jelentkezett. Míg a fiatal városi nők az emancipációt hirdették mondván, hogy *„nem hajlandóak álmaikat mosogatólébe fojtani”*,¹⁷ addig az idősebbek (főleg vidéken) úgy vélték, hogy a társadalom *„beleneveli a fiatalokba a léhaságot”*.¹⁸ A fiatalok megváltozott viselkedési morálja, az intimitás részleteinek apró megnyilvánulása, mint például az utcán való csókolózás az idősebb generáció konzervatív felfogásába nem illett bele. A modern és a hagyományos társadalmi felfogás közötti különbségekről a Nők Lapja olvasói leveleiből informálódhatunk. Az idősebb generációk esetében a nők véleményénél, miszerint *„egy ideális nőnek lakkozott körömmel sem szabad, hogy teher legyen a mosogatás”*¹⁹ a férfiaké sokkal radikálisabb, és teljes mértékben elutasító volt a fiatalok látásmódjával szemben. *„Nekem ne taknyosok mondják meg milyen legyen a nőideál!”*²⁰ - írta a Nők Lapja Női ideálokról szóló cikkére reagálva egy konzervatív nézeteket valló idős férfi, aki szerint a nőknek *„legszentebb kötelességük és hivatásuk, hogy gyermekeiket neveljék és őrizték a családi tűzhely melegét”*.²¹

A modern szemléletmódot, mely szerint egy nőnek nem minden esetben kell feláldozni a karrierjét a családalapítás miatt, természetesen a fiatalok képviselték. Megjelent az új gondolkodású nőtípus, aki nem akart *„csak háziasszonnyá, gyereketető géppé válni”*, és a családanyaság mellett fontosnak tartotta a csinos megjelenést. *„Az ember imádja a gyerekét, de ez nem ok arra, hogy ne adjon a maga hiúságára. Egy nő*

¹⁵ Népszabadság 1970. 28. évf. 302. sz. 8.

¹⁶ Magyar Hírlap 2016. 49. évf. 158. sz. 13.

¹⁷ Nők Lapja 1970. 22. évf. 10. sz. 8.

¹⁸ Uo. 9.

¹⁹ Nők Lapja 1970. 22. évf. 9 sz. 14.

²⁰ Uo 15.

²¹ Uo.

*otthon legyen anya, de házon kívül maradjon nő. Különben pár év múlva megnézheti magát...*²² Egy hajfestést odahaza 11-13 Ft-ból „kihoztak”, a frizurára pedig saját hajból készített „pepi”-vel²³ segítettek rá, ha kimozdultak otthonról. Ehhez a fajta lázadáshoz hozzájárult a már korábban megemlített hároméves gyés időszakának átvészélése, melyet nagyon sok nő nehezen élt meg. Az anyasággal járó örömök helyett ugyanis a depresszió, a magány, a „gyés-szindróma” lett úrrá rajtuk, és többen úgy érezték, „bediliznek a négy fal között”.²⁴

A már tradicionálissá vált korán házasság/férjhez menés és a kizárólagos hagyományos női szerepek (feleség, anya, ház asszonya) gyakorlása a hetvenes évek végére nem volt többé társadalmi elvárás és követendő norma. Ezen társadalmi változásokkal, mely megadta a nőknek az önállósodás lehetőségét, illetve adott más alternatívát is a férjhezmenetelen kívül, előidézte a házasságkötések gyakoriságának csökkenését és az átlagos házasságkötési kor kitolódását. Ezzel egyenes arányban sokszorosára nőtt a válások száma, ami egy évszázaddal ezelőtt még a nők számára társadalmi kirekesztettséggel párosult.

6. kép: Függetlenséget sugárzó emancipált nő 1977-ben. Forrás: Fortepan

²² Nők Lapja 1970. 22. évf. 24 sz. 22.

²³ Pepi: félparóka, műkonty.

²⁴ Tóth 2008: 58-60.

A hetvenes években nőtt az elvált nők száma, akik valóban az önmegvalósításukért harcoltak és nem voltak hajlandóak a tradicionális mentalitás követelte patriarchális családmódelben asszisztálni.²⁵ Ehhez hozzájárult a szexualitás szabadabb megélésének lehetősége, mely már a nők számára sem volt tabutéma. A növekvő válási tendenciák mellett az újraházasodások száma is emelkedett. Európában a magyarokra volt jellemző leginkább az újraházasodás. A nők második férjet sokkal tudatosabban választottak és működőképesebb második házasságot tudhattak magukénak, az pedig, ha egy nő másodszorra is férjhez ment, teljesen elfogadottá vált. Megjelentek a nyitott házasságok is, de bármennyire is jól hangzott az a kijelentés, hogy „a szexet nem lehet konzervdobozba zárni”,²⁶ ezeket a kapcsolatokat nem nézte jó szemmel a társadalom, és némi aberrációt tulajdonított nekik.

Míg az ötvenes években szenzációnak számított egy nő társkereső hirdetése, a hetvenes években ez már teljesen elfogadottá vált. Egész oldalas társkereső hirdetések válnak tendenciává, és társkeresési szokásokról, ismerkedési lehetőségekről jelennek meg hosszabb-rövidebb írások, riportok. A férfiak hirdetéseire túlnyomórészt házasságban reménykedő nők jelentkeztek, a nőkére azonban inkább szexuális partnert kereső férfiak.²⁷ A férjhez menési pánik jellemzően azokon a főiskolát végzett nőkön uralkodott el, akik elnöiesedett pályát választottak és friss diplomásként vidékre kerültek. Mivel a 23. életév még mindig szimbolikus határvonalként létezett a hajadon és a vénlány női szerepek között, a lányok inkább belementek egy elhamarkodott, rapid házasságba, amit később felbontanak, mert az elvált státusz elfogadottabb volt a vénlányságnál. Tendenciává vált felsőfokú tanulmányokat végzett lányok esetében a képzetlenebb vagy rosszabbul kereső férfival való megelégedés is, csak „ne fussanak ki az időből”.²⁸ Egy-két év után pedig következhetett a válás.

A modern nő

Mire a keleti blokk országai újra felkarolták a tradicionálisabb női szerepeket, addig a fejlett nyugati fogyasztói társadalomban egyre népszerűbb lett a független, emancipált modern nő ideálja, aki megvalósítja önmagát. Nadrákosztümös üzletasszonyok, divatos kozmopolita nők lettek a nyugati reklámok célpontjai, és ezek a reklámok a magyar nőkhöz is eljutottak.²⁹

²⁵ https://www.ksh.hu/sajtoszoba_kozlemenyek_tajekoztatok_2017_02_14 (Letöltve: 2020. május 20.)

²⁶ Nők Lapja 1979. 31. évf. 6. sz. 20-21.

²⁷ Nők Lapja 1974. 26. évf. 48. sz. 9.

²⁸ Nők Lapja 1979. 31. évf. 27. sz. 20-21.

²⁹ Csipes 2006: 170.

A nyolcvanas évekbeli magyar nő naprakész volt a nyugati divat kapcsán és tisztában volt azzal, hogy a nonkonformista viselkedés nem deviancia, csupán a nyugati trendekhez való igazodás, mely előbb-utóbb Magyarországon is elfogadottá válik. „- *El kell telnie néhány évnek ahhoz, hogy megszokjuk, a szocialista nőideál nemcsak az eszét, hanem szerencsés esetben a szépségét is felvállalja. Ettől nem lesz kevesebb, csak egészségesen exhibicionista, ízig-vérig nő, és nem kurva.*”³⁰ A közbeszédben és a sajtóban elfogadottá válnak a szabadosabb kifejezések és a szexuális tartalmú témák. A saját szépségével tisztában levő, és azt megmutatni akaró független nő a társadalmi normák szerint még nem vált elfogadottá, és sok esetben szexuális tárgyként tekintettek rá.

A nyolcvanas évek nőképe egyre közelebb került az univerzális modern nő ideáljához, melyet a nyugati popénekesnők és színésznők képviseltek. A divatos modern nő aerobikozott, karatézni tanult, jazzbalettozott és arról álmódott, hogy egyszer szépségkirálynő lesz vagy manóken. A kor nyugati szépségideáljaival való naprakészség a botrányos kimenetelű „első szocialista” 1985-ös szépségkirálynő-választáson is reprezentálódott,³¹ mely esemény egyébként idegen volt a kor politikai-társadalmi berendezkedésétől. A győztes lány, Molnár Csilla teljes mértékben a nyolcvanas évek nyugati trendjeinek megfelelő paraméterekkel rendelkező fiatal lány volt, aki a Miss Európa versenyen is az előkelő harmadik helyezést érte el. Kivételes szépség, de nem tipikusan a megszokott magyar szépségideál, inkább a nyugati nőideál megtestesítője, akinél „magyar mércével mérve (mások) talán tényleg szebbek voltak. Szép fenekük, telt keblük volt, és a magyar közízlésnek ezek a szempontjai. De mivel erről a versenyről a győztesnek egy európai szépségversenyen is helyt kellett állnia, csakis Molnár Csilla nyerhetett. Ő egy teljesen kulturált kinézetű, kellemes, harmonikus, abszolút arányos, fnoman nőies...”³² A nyugati és keleti szépségideál-trend fogalma többször is feltűnt a korabeli szépségkirálynő-választással kapcsolatos diskurzusokban, és mivel a szépség szubjektív, mai napig is vitatott a korabeli botrányos, tragikus kimenetelű szépségkirálynő-választás tisztasága, vagy inkább „business-jellege”.

A nőképről szóló diskurzusok a nyolcvanas években nem voltak jellemzőek. A nők külső megnyilvánulásai egyre inkább közelítettek a nyugati trendekhez, mely bármennyire is futurisztikus, de képlékeny volt a „Dallas”- sorozat milliomos feleségei és a „Szomszédok” naturalisztikus, örök elégedetlen női szereplői között. A családok esti programja pedig sokszor a nyugati világ fogyasztói rétegének szánt divatkatalógusának átnézése volt.³³ A modern nő világgképébe teljesen belefért a nyugati nonkonformizmus szocializmusbeli világgkép ötvözete, mely egyre inkább távolabb került a hajdan

³⁰ Egy egyetemista lány véleménye 1985-ből. Ideál-Ideák 1985. 27 évf. 14 sz. 12.

³¹ 1985-ben a Magyar Média szervezésében jött létre a Magyarország szépe verseny, osztrák licenz alapján. Már a névválasztással is problémák merültek fel, hiszen akár a Miss Hungary, akár a Miss Hungaria nevek kizáródtak, ezért maradt a Magyarország szépe név, ahova 16-26 év közötti, legalább 160 cm magas, feddhetetlen múltú, hajadon lányok jelentkezését várták. A több mint 2000 jelentkezőből végül Molnár Csilla Andrea lett a győztes, aki megválasztása után négy hónappal öngyilkos lett.

³² Pataki Ági, egykori modell véleménye az 1985-ös szépségkirálynő-választás eredményéről. Friderikusz 1987: 126.

³³ Valuch 2016: 264.

megálmodott „szocialista jóízlés és erkölcs” fogalmától. A fogyasztás társadalmi divattá válása pedig azt is tükrözte, hogy a szocialista rendszer ideológiája egyre kevésbé befolyásolta a közgondolkodást.³⁴

7. kép: Divatos mini ruhás, körömcipős, feketecharisnyás nők 1988-ból.
 Forrás: Urbán Tamás/ Fortepan

Összegzés

Végigtekintve a Kádár-kori szocializmus évtizedekre lebontott nőképein megállapíthatjuk, hogy a politikai, társadalmi és gazdasági változások folyamatosan befolyásolták a női szerepkonstrukciók alakulását. A Rákosi-korszak még hősnek kikiáltott traktoros lányai a Kádár-korban már áldozatokként voltak kezelve, az egykor negatív diszkriminációt szenvedő otthonülő anyák-háziasszonyok pedig rehabilitálva lettek. Természetesen egyik sem azért történt, hogy a nők helyzetét pozitív irányba mozgítsák el, hanem hogy megerősítsék a kádári politikát, illetve kiszolgálják az

³⁴ Valuch 2016: 264.

éppen aktuális gazdasági érdekeket, melynek hol a nők munkába állítása volt az érdeke, hol pedig a félreállítása. A nők ezen erőltetett szerepek elleni lázadását a társadalom idősebb, konzervatív rétege sem vette jónéven egy olyan világban, melyben a „szocialista erkölcsöt” egyfajta tradicionális konzervativizmus jellemezte, s melyben a nőnek egyszerre kellett a dolgozó nő, az anya és a feleség szerepköröket maradéktalanul betöltenie. A nyugati trendek beáramlása adta új perspektívákból pedig annyit valósíthattak meg, amennyivel nem sértették a „szocialista józáltsággal” rendelkező társadalmat, és az államszocializmus eszmerendszerét. A nyolcvanas évek megengedő politikája már képtelen volt kontrollálni ezt a folyamatot, és az egyre erősebb nyugati befolyás egy újabb nőképet predesztinált a divatot ekkor már naprakészen követő magyar modern nőknek.

Hivatkozott források

- Forgách Kinga: Nőképek a szocializmus időszakában. Magyar Hírlap 2016. 49. évf. 158. sz.
- Ideál- Ideák. ELTE lapja. 1985. 27 évf. 14 sz. 12.
- Kertész Magda: Második házasság. Nők Lapja 1979. 2 sz.
- Nem leszek csak háziasszony. Nők Lapja 1970. 22. évf. 24 sz.
- Nőideál. Nők Lapja 1970. 22 évf. 9 sz. 15.
- Nőideál. Nők Lapja. 1970. 22 évf. 10. sz. 8-9.
- Sulyok Katalin: Ezt is azt is elsietjük. Nők Lapja 1979. 31. évf., 27. sz.
- Szabó Magda: Második házasság. Nők Lapja 1979. 31. évf. 6 sz.
- Szebelkó Erzsébet: Vidéki lányok Pesten. Nők Lapja 1964.16. évf., 28 sz.
- Szemes Piroska: Egy lány a helyét keresi. Nők Lapja 1974. 26. évf., 48 sz.
- Terényi Éva: Nőkérdésről realisan. Népszabadság 1970. 28. évf. 302 sz.
- Tordas András: Milyenek a magyar nők? Nők Lapja 1960. 22. évf. 6. sz.
- Interjú R.B-vel. Interjút készítette Kovácsné Magyarai Hajnalka 2020. május 10. Budapest. Interjú a szerző tulajdonában.

Hivatkozott szakirodalom

- Burucs Kornélia 1997: A nőkről. História 1. sz. 26-28.
- Csipes Antal 2006: Divattükör. Budapest. 170-174.
<https://doi.org/10.1002/scin.5591701117>
- Farkas Gyöngyi 2003: „Gyertek lányok traktorra!”. Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. Korall. 13. 65-87.
- Friderikusz Sándor 1987: Isten óvd a királynőt! Budapest.
- Grexa Izabella 2014: Vidéki kislány Pesten. Budapest. 2014. 2 sz. 241-264.
- Schadt Mária 2002: „Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Pécs.
- Tóth Eszter Zsófia: Juli-Dzsuli-Júlia. Korunk. 2008. 19. évf. 12. sz. 53-60.
- Tóth Eszter Zsófia 2010: Kádár leányai. Budapest.
- Valuch Tibor 2013: Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól az ezredfordulóig. Budapest.
- Valuch Tibor 2016: Divat, öltözködés, fogyasztás, társadalmi magatartás Magyarországon a 20. század második felében. In: F. Dózsa Katalin - Szatmári Judit Anna - Vég Eszter Virág (szerk.) 2016: Divat, egyén, társadalom. Budapest. 247-265.

Internetes források

- https://www.ksh.hu/sajtoszoba_kozlomenyek_tajekoztatok_2017_02_14 (Letöltve: 2020. augusztus 2.)
- <https://ntf.hu/index.php/2020/04/29/reggel-mar-5-30-ra-mar-ott-voltunk-a-fodrasznal-hogy-beerjunk-a-munkahelyre-milyen-volt-a-kadar-korszak-60-as-es-70-es-eveiben-a-fodraszatok-es-kozmetika/> (Letöltve: 2020. szeptember 2.)

MOLNÁR DÁVID

A Katolikus Egyház és a korai munkásmozgalom kapcsolata Egerben 1890 és 1914 között

Eger a 19. és 20. század fordulóján

A Bükk-hegység lábánál fekvő Eger városa a magyar történelem egyik kiemelkedő színtere, melynek belső életén, társadalmi és gazdasági viszonyain a 19. században zajló modernizációs folyamatok is nyomot hagytak. Az 1867-es közjogi kiegyezést követően a város népességszámának lassú emelkedése tovább folytatódott. A dualizmus utolsó évtizedeiben a városi lakosság közel negyedével gyarapodott, mely átlagosan 0,75%-os népességnövekedést jelent a tíz évente megtartott népszámlálási adatok tükrében.¹ A növekedési tendencia példátlan a város ezeréves történetében, azonban más városok dualizmus idején tapasztalt fejlődésének fényében egyáltalán nem kimagasló.² Az egri népesség dualizmuskori gyarapodása nagyjából az országos tendenciával egyenlő mértékű. A többi vidéki városhoz való lemaradás hátterében a demográfiai tendenciák megváltozásán és a járványok pusztításán túl a város kedvezőtlen közlekedés földrajzi elhelyezkedése sejtethető.³ Ugyan 1873-tól a születések számának növekedése figyelhető meg, a halálozási arány továbbra is magas maradt, mely 50%-ban az 5 éven aluli gyermekeket érintette, és a lakosságnak csupán 15%-a élte meg 60. életévét. Az Egerbe irányuló migráció ugyan hatással volt a népesség számának alakulására, és a helyi társadalom belső viszonyaira, azonban a dualizmus második felére Eger az oktatási, egyházi életben betöltött szerepét leszámítva elvesztette centrum jellegét.⁴

¹ A Magyar korona országaiban 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. 142. ill. A Magyar Szentkorona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. 532. Illetve A Magyar Szentkorona Országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. 803. (továbbiakban: MSO 1891/1; MSO 1900/1 ill. MSO 1910/1.)

² Míg az egrihez a 19. század első felében hasonló lakosságszámmal és városias jelleggel bíró Kassán a népesség megduplázódott (1910-re 44.200 fő), addig a közeli Miskolcon háromszor annyian éltek a történelmi Magyarország utolsó népszámlálásakor, mint Egerben. Veres 2011: 101- 105.

³ Uo., ill. Csesznokné 2007: 260- 261.

⁴ Demeter 2007: 2.

A városhierarchiában bekövetkezendő presztízsvesztést csak súlyosbították a természeti csapások nyomán fellépő gazdasági válságok. Az 1873-as árvíz következtében jelentősen megrongálódtak a külvárosi földművesek ingatlanjai, csak úgy mint a belvárosban található kiskereskedések, műhelyek, üzletek, valamint a világi és egyházi reprezentatív épületek.⁵ Alig tizenöt évvel később a városi lakosság jelentős részének megélhetését biztosító szőlőtermelés került nehéz helyzetbe azáltal, hogy a filoxéra járvány az Eger környéki szőlők több mint 90%-át elpusztította.⁶ A környezeti-gazdasági katasztrófát követő szociális válság a századforduló éveire érte el mélypontját,⁷ és ez megnyilvánult a helyi társadalom foglalkoztatás-statisztikai jellemzőiben is.

A szőlővel rendelkező birtokosok megélhetésük forrásától estek el, csakúgy mint a bérmunkát vállaló paraszti réteg, aminek következtében az őstermelésből élők aránya 1900-ra a város keresőinek 28,5%-ra, míg 1910-re 27%-ra csökkent.⁸ A kereskedelem, közlekedés és iparban 1892-ben összesen 3727 fő dolgozott, mely az összlakosság 16%-át alkotta. A következő húsz évben arányuk, a népesség növekedésével párhuzamosan, 18%-ra nőtt az összlakosságon belül, míg 1910-ben már a kereső népesség 38%-át alkották.⁹ Jelentősnek mondható továbbá a házi cselédek aránya, akik a keresők 10-12%-át tették ki a huszadik század hajnalán, valamint a keresők átlagosan 8%-át jelentő értelmiségi és hivatalnokréteg, továbbá a több mint ezer fős katonai helyőrség.¹⁰

Foglalkozás-statisztikai tulajdonságaival szemben a város etnikai és vallási tekintetben meglehetősen homogén képet mutatott a századfordulón. Egy pár száz fős kisebbséget leszámítva szinte mindenki magyar anyanyelvűnek vallotta magát a népszámlálási adatok felvételekor, a helyiek identitásának pedig szerves része volt a '48-as függetlenségi hagyomány ápolása. Az egriek átlagosan 85%-a katolikus, míg 3%-uk valamely protestáns felekezet tagja volt. A városban megtalálható három izraelita hitközség a lakosság 10-11%-át gyűjtötte össze, míg arányuk országos tekintetben átlagosan 5% körül mozgott.¹¹

A 19. század végén és a 20. század elején Eger társadalma változáson ment keresztül. A legszegényebbek igyekeztek élni a társadalmi mobilitás kínálta szűkös lehetőségekkel, vagy a ki-, illetve elvándorlást választották. A helyi elit sikeresen őrizte pozícióját, azonban a középrétegek egy jelentős részének megélhetési és érvényesülési nehézségekkel kellett szembenéznie. Közéjük tartoztak a helyi kisiparosok, kisbirtokosok, üzemi munkások és kiskereskedők, valamint az értelmiség egyes tagjai. Bár a középosztályt alkotó társadalmi csoportok meglehetősen sok szempont szerint

⁵ Bodovics 2017: 82- 83.

⁶ Kozári 1982: 129- 136., Ambrus 2017: 3- 8.

⁷ Löffler 1984: 162.

⁸ A Magyar Szentkorona országainak 1900. évi népszámlálása. II. rész. 378. A Magyar Szentkorona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. 374. (továbbiakban MSO 1900/II.; MSO 1910/II.) Az 1891-es összeírásra vonatkozóan nincsenek városonként lebontva az adatok. Gyáni- Kövér 2006: 40- 44.

⁹ MSO 1900/II. 378; MSO 1910/II. 374. Szederkényi 1893: 488. Nagy 1981: 21- 24.

¹⁰ MSO 1900/II. 378; MSO 1910/II. 374.

¹¹ Uo., ill. Romsics 2005: 51.

rétégződtek, életmódjukban és mentalitásukban egyaránt a kispolgári jellemzőket fedezhetjük fel.¹² A polgári életmódhoz való ragaszkodás (tulajdonhoz való jog, írás-olvasás, közügyekben való részvétel stb.) mellett, a bizonytalan gazdasági körülmények miatt az egri középosztály egyes csoportjai fogékonnyá váltak a 19. század második felében megjelenő új ideológiák iránt is. A tőkés viszonyok átrendeződésével, és a modern kapitalista gazdaság helyi kialakulásával egy időben egyre többen értesültek, és kezdtek kisebb-nagyobb szimpátiával, vagy épp ellenszenvvel, viseltetni a korban újnak számító szocialista ideológiák iránt.

A katolikus egyház társadalomszervező tevékenysége Egerben a munkásmozgalom korai időszakában

Bár Heves vármegye nem volt híján nyersanyaglelőhelyeknek, az erre épülő feldolgozóipar mégsem virágzott fel, köszönhetően annak, hogy a 19. században zajló vasút- és közlekedésfejlesztés nyomán létrejövő útvonalak elkerülték a megye nagyobb városait, így Egert is.¹³ A megye lakosságának jelentős része továbbra is az agráriumban tevékenykedett, azonban a jobbágyfelszabadítás után immár igazodnia kellett a mezőgazdaságban is kialakuló tőkés viszonyokhoz. A paraszti termelés egyik speciális fajtája volt Eger környékén a dohánytermesztés, melyet idővel a vármegye művelésre alkalmas területeinek 2/3-át kitevő nagybirtokok is kezdtek részben átvenni.¹⁴ Ennek köszönhetően a filoxéra-válság mélypontján, 1895-ben nyitotta meg kapuit az Egri Dohánygyár a vármegye központjában, mely a századfordulót követően a helyi iparban dolgozók több mint 20%-át foglalkoztatta, azonban a gyár dolgozóira egy-két kivételt leszámítva nem volt jellemző az aktív önszerveződés a korszakban.¹⁵ Ilyen előzmények után, és látva a gyáripar gyengeségét, megkérdőjelezhető, hogy az 1945 után született történeti irodalomban nagy hangsúlyt kapó, és a gyáripar dolgozóit tömörítő munkásmozgalom egyáltalán releváns tényezőnek számított e Eger késő dualizmuskori történetében.

A mozgalom csíráit Egerben nem a nemlétező modern ipari proletariátusban, és nem is a legszegényebb parasztok soraiban, hanem a már említett középosztály csoportjai között kell keresnünk. A kiegészítést követően a fővárosban, mint az ország

¹² A középosztály és a kispolgárság problematikájáról bővebben: Szokol 2011: 104- 105. Gyáni- Kövér 2006: 186- 194.

¹³ Misóczki 2001: 235- 238.

¹⁴ A Heves vármegyében található művelésre alkalmas 651 642 holdnyi földterületből 404 511 holdon 550 család gazdálkodott. Eger, 1893. szeptember 19. 301. Nagy 1981: 16- 28.

¹⁵ 1901-ben 670; 1910-ben pedig 780 alkalmazottal az iparban dolgozó kereső népesség 23, illetve 21%-át alkották. Csóka 1958: 379. MSO 1900/II. 378; MSO 1910/II. 374.

egyik legiparosodottabb központjában jöttek létre az első munkás egyesületek, melyek élén többnyire erős külföldi (főleg német) gyökerekkel és kapcsolatokkal rendelkező, szakképzett, és a nemzetközi mozgalmak példájából merítkező munkások álltak. A termelésben betöltött kivételes szerepük miatt jogosnak érzett követeléseik két csoportba oszthatók: gazdasági követeléseik a munkavégzés körülményeinek javítására (nyolcórás munkanap, gyermekmunka eltörlése, beteg- és balesetbiztosítás stb.) irányultak, míg politikai szempontból a választójog kiszélesítése és egy párt alapítása révén szerettek volna bele szólni az ország közügyeibe.¹⁶ Nézeteik és követeléseik terjesztésének érdekében újságokat hoztak létre. Ennek köszönhetően hálózatszerűen kapcsolatba kerültek a vidéki városok dolgozóival, így az egri származású Szabó Sándorral is.

A szabó foglalkozású Szabó életéről nem sokat tudunk. A Nemválasztók Pártjának 1878. áprilisi alakulógyűlésén a kongresszus elnökségi tagjává, két évvel később pedig (a már említett pártból kiváló Külföldi Viktor vezette frakcióval való újraegyesüléskor) a Magyarországi Általános Munkáspárt alakuló ülésének jegyzőjévé választották.¹⁷ Ezzel egyidőben élénk levelezésben állt a Munkás-Heti Krónika, majd a Népszava szerkesztőségével, akik többek között a kortárs szocialista irodalom egyes darabjait is eljuttatták hozzá Egerbe.¹⁸ A helyi szakmai szerveződésekben is igen aktív Szabó élénk figyelemmel kísérte a hazai és nemzetközi politikai eseményeket. Több polemikus hangvételű írást küldött a munkásújság szerkesztőinek, melyekben egyes cikkek tartalmával és azok íróival vitatkozott, meglehetősen zavaros és pongyola stílusban.¹⁹ A szerkesztőség idővel arra kérte Szabót, hogy az elméleti fejtegetések és vitázás helyett inkább az egri munkásokat érintő legfontosabb eseményekről tudósítson.²⁰

A Magyarországi Általános Munkáspártot az I. Internacionálé és a gothai program irányvonalait követve kezdetben egy politikailag aktív szociáldemokrata pártként képzelték el alapítói. Alig egy évvel később a párt meghatározó vezetőjét, Frankel Leót

¹⁶ A szocialista jellegű munkásmozgalom kezdeteit az Általános Munkásegylet 1868-as megalapításától számíthatjuk, mely a Ferdinand Lassale-féle „államsegély” programját támogatta, miszerint a munkások helyzetének javítását az államilag segélyezett termelőszövetkezetek révén kell megoldani. Kozári 1999: 22-26.

¹⁷ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai I. 327, 385.

¹⁸ Népszava, 1880. április 11. 22. A szerkesztői üzenetek között olvashatjuk, hogy az angol és francia nyelvű újságokat már postára adták Szabó részére. Pár hónappal később a rendőrség házkutatást tartott nála, miután a Népszaván keresztül országos gyűjtést szervezett az egri árvízkarosultak javára, és mely során saját elmondása szerint „... 8 darab alapszabály a munkások nemzetközi egyesületétől, 40 darab Anti-Syllabus, felhívás a nemválasztók kongresszusától, magyar és német munkásnaptárok, a nálam talált összes magyar és német munkáslapok, egy csomóba irományok, melyek az egri árvíz alkalmával különféle helyről bejött levelek, aláírási ívek, számlák, nyugták és idevonatkozó mindenféle iratok.” lettek lefoglalva. Népszava, 1880. július 11. 48.

¹⁹ Munkás-Heti Krónika 1879. június 1. 4. „Szerkesztői üzenet” alatt „Tárgyilagosan tartva és olvashatóbban, nagyobb gondossággal és nem annyira pongyolán írva szívesen helyet adnók annak (mármint Szabó cikkének- M.D.)”

²⁰ Népszava, 1880. június 27. 44. Szerkesztői üzenetek rovatban olvasható: „Közöljük (mármint Szabó egyik írását -M.D.), ámbár közvetett polemizálást nem szívesen veszünk, inkább vidéki értesítéseket vagy önálló fejtegetéseket kérünk.”

bebörtönözték, az új vezetésre pedig a politikai követelések helyett a gazdasági jogok iránti törekvés lett jellemző.²¹ 1887-ig ezért nem is találkozunk Szabóval a forrásokban, ekkor azonban politikai szervezőmunkába kezdett. November 13-án a Szabó által rendezett „választójogi naggyűlés” elnökének választotta meg a Függetlenségi Párt veteránjának számító Csiky Sándort, Eger képviselőjét, valamint követelte az általános, titkos és egyenlő választójogot. Két évvel később újabb, Szabó által szervezett gyűlésre került sor, melyen szintén zömében helyi kisiparosok vettek részt, és a választójog kiterjesztésén túl követelték a vasárnapi munkaszünet bevezetését, továbbá hogy vagyonuk 300 forintig bírói ítélet által ne legyen lefoglalható.²² Mindemellett értesülve a II. Internacionálé felhívásáról, határozatot hoztak 1890. május 1-jének díszes megünnepléséről.²³

Május elsejét 1890-ben és '91-ben is tartottak Egerben, valamint Szabó részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890. decemberi alakuló ülésén, az ott megfogalmazott elvi nyilatkozat vitájához többször is hozzászólt.²⁴ Az ígéretes kezdet után az egri szocialista/szociáldemokrata jellegű szervezkedés átmenetileg megrekedt, azonban tény, hogy a május 1-jén, és más nagygyűléseken megjelent, a gazdasági viszonyok, valamint a dualista rendszer válságának mélyülése miatt²⁵ frusztrált helyi kisiparosok reprezentálták erejüket, mely a város hagyományos hatalmi elitjét is cselekvésre készítette.

A város hatalmi piramisának csúcsán az egri érsek sokáig mint a város földesura foglalt helyet. A szabadságharc leverését követően 1854-ben, igazodva az áprilisi törvények szelleméhez, végül lemondott e jogáról, azonban a város gazdasági, politikai, kulturális és közösségi életében a katolikus egyház továbbra is aktívan jelen volt. Gazdasági-társadalmi szempontból fontos tényező volt, hogy az Eger és környékén található önálló birtokok mintegy 23%-a az egyház tulajdonát képezte (vagy volt annak hasznobérlője), az uradalmi cselédeknek pedig közel 80%-át foglalkoztatta

²¹ Kozári 1999: 31- 32.

²² E legutóbbi követelésük mutatja, hogy a nehéz gazdasági helyzet és a középosztály elszegényedése során egyre gyakoribbá váltak a lefoglalások és elárverezések.

²³ 1886. május 4-én a munkaidő rövidítéséért szervezett chicagói tüntetésen anarchisták bombát robbantottak a tömeg soraiban, azt követően pedig dulakodás és tűzharc vette kezdetét a rendőrök és tüntetők között, aminek következtében nyolcan meghaltak és többeket bebörtönöztek. A három évvel később, Engels vezetésével összeülő második Internacionálé ezért az elhunytak emlékére valamennyi ország munkásszervezeteit felszólította, hogy a május elsejét követően tiszteletdíj keretében belül ünnepeljék meg. <http://ujkor.hu/content/tavaszi-viragzastol-a-munkasunnepig-majus-1-e-jelentesvaltozasanak-tortenete>(Letöltve: 2020.05.29.)

²⁴ A párt nevééről szóló vitában első hozzászólóként fejtette ki többek között, hogy a „...munkáspárt név sokakat zavarba ejt” ezért azt ajánlja, hogy az új párt vegye fel a „Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt” nevet. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai II. 42- 48.

²⁵ E válság okait Hanák Péter nyomán a multietnikus monarchia nemzetiségi problémáinak helytelen kezelésében, a dualista rendszer intézményi felépítése és az annak fenntartása érdekében alkalmazott nem megfelelő kormányzati politikában, valamint a kapitalista gazdasági viszonyokra való nem megfelelő társadalmi reakciókban lehet meghatározni. Hanák 1959: 78- 86.

ezeneken.²⁶ Hatalmi-politikai szempontból a liberális egyházpolitikából adódóan az egész dualizmus korára vonatkozóan egyfajta folyamatos presztízsvesztés figyelhető meg, azonban az 1871-ben bevezetett virilista rendszer következtében 1914-ig átlagosan 3-4%-ban egyházi személy is jelen volt az egri képviselőtestületben, mint a legtöbb adózó káptalan vagy egyes plébániák képviselője.²⁷ A város hétköznapi életében pedig, mint az iskolaváros oktatási intézményeinek fenntartója, valamint a korszakban gombamód szaporodó egyesületek pártfogója volt jelen. A polgárságot összefogó városi kaszinókon kívül az 1860-as évektől aktívan közrejátszott a helyi alsó-középosztály felkarolásában, de legalább ennyire meghatározó volt a papság tudományos, valamint közéleti tevékenysége is.

A helyi érdekképviselő ellenére a 19. század végére az egyháznak, így az egri érseknek is szembe kellett néznie a kormányzat liberális egyházpolitikájával, mely kétségkívül felgyorsította a szekularizációt, valamint az egyház társadalomra és politikára vonatkozó befolyásának csökkenését. Ebben a folyamatban különösen nagy szerep hárult Samassa József egri érsekre, ki az állam és egyház közötti közvetítés által igyekezett a katolikus felső papság érdekeit (is) védeni.²⁸ A nyilvánosság előtt pedig az egyre fenyegetőbbé váló kultúrharcot több esetben az idegen, modern eszmék káros hatásaival magyarázta,²⁹ így az irányítása alatt álló, és elméleti vagy épp irodalmi tevékenységet folytató papság számára program lett, a liberalizmuson túl, a szocializmushoz tartozó elvek vallási alapon történő megcáfolása is a hívők felé.

A 19. század második felében a nyomdaipar fejlődése, az analfabetizmus csökkenése, valamint a nyilvánosság kiszélesedése miatt elterjedő hírlapokra az egyház is hasznos eszközként tekintett a tömegkommunikáció szempontjából. A Szentszék részéről meginduló modernitásellenes mozgalom retorikájával a hazai katolikus sajtó (már jóval az egyházpolitikai reformok körüli harc kezdete előtt) is hamar azonosult. Bár országos katolikus lapnak nem sikerült akkora népszerűsége szert tenni, mint egyes polgári médiumoknak, az Egerben megjelenő helyi érdekeltségű újságok végig tükrözték az egyház befolyását. Ilyen volt az 1863-ban még liberálisabb hangvételű Eger című egyház-közel regionális lap, az 1869-től 1893-ig Luga László által szerkesztett egri Népújság, majd szintén az általa gondozott (bár politikailag már sokkal szókimondóbb) Egri Híradó, illetve az egri egyházmegye félhivatalos lapjának tekinthető Egri Egyházmegyei Közlöny. Ez utóbbi '69-es megalakulását követően létrehozták a papság sajtó és irodalmi munkáinak kiadására szolgáló Irodalmi Egyesületet is, mely nem sokkal később Népkönyvtár sorozat kiadásába kezdett.³⁰

²⁶ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája I. 1897: 290. Magyarországi Gazdaczímtár 1911: 296.

²⁷ A törvény értelmében az önkormányzatok képviselőinek felét az adott település legtöbb adózó személyei és intézményei alkották. Gyáni–Kövér 2006: 72–74., Nagy 1978: 290. Eger, 1914.március 4. 2.

²⁸ Kárbin 2018: 153–159.

²⁹ Egri Egyházmegyei Közlöny, 1897. január 1. 1–2.

³⁰ Klestenitz 2018: 139–146.

Az egyházpolitikai törvények meghozatalával szinte egy időben kezdtek el szaporodni a különböző agrárszocialista mozgalmak is az Alföld területén, melyek mind a klérus tagjait, mind a szociáldemokratákat élénken foglalkoztatták. Már az MSZDP indulásakor komoly problémát okozott az új tömegpártnak, hogy nem rendelkezik átfogó agrárprogrammal, és az ország szegényparaszti rétegeit nem tudja hatékonyan megszólítani. Mindezt a párton belül hamarosan hasadás következett be.³¹ Az Alföldön spontán szerveződő mozgalmak érintették Heves vármegye egyes részeit is, ahol kezdetben az egri szociáldemokraták is végeztek agitációs munkát, azonban a szegényparaszti megmozdulásai egyre anarchikusabb jelleget kezdtek ölteni, így az egriek idővel inkább elhatárolódtak azoktól, és a helyi iparosok megszervezésére koncentráltak.³²

E tevékenységük elsősorban fóruma a budapesti Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkantsági egri fiókegylete volt, melyet a Kereskedelmi Minisztérium 1893 júliusában a többi fiókegylettel együtt megszüntetett, és helyette állami tulajdonú betegsegélyező egyleteket hozott létre.³³ A pénztár átszervezése körüli indulatok, az azt követő kétes pénzügyi tevékenység,³⁴ végül pedig a Bánffy-kormány agrárszocialista mozgalmakkal szembeni agresszív fellépése miatt a választójoggal nem rendelkező egri munkásosztály (főként asztalosok, építőmunkások, cipészek és szabók) szervezetekbe kezdett tömörülni, melyek elsősorban mint az egyes szaklapokra csoportosan előfizető szakmai szervezetek és nem szocialista mozgalmak működtek a '90-es évek végéig.³⁵ E szakmai szervezetek közreműködésével jött létre 1895 nyarán 25 taggal az „Egri általánosiparos munkás asztaltársaság”, mely két évvel később mint Egri Munkásönképző Egylet működött tovább.³⁶

A világi és egyházi hatalom által kifejtett szocialista ellenes intézkedések miatt megrekedt a földet foglaló és birtokokra betörő agrárszocialistákkal azonosított szociáldemokraták aktív politikai tevékenysége, így azok a már említett önképző egyletbe és a szakmai szervezetekbe szorultak vissza. A fellendülés csak a századfordulón vette kezdetét, amikor már nem az alacsony bérezésű egri kisiparosok, hanem az érseki nyomda dolgozói fogtak szervezkedésbe. A szakképzett, sokszor idegen nyelveket is beszélő, viszonylag jól fizetett nyomdai munkások szakegylete 1900 februárjában jött létre Vályi István vezetésével, aki 1902-ben a szociáldemokraták budapesti küldöttével való kapcsolatfelvétel után kapott utasítást arra, hogy szervezze meg az egri szakmunkások politikai szervezeteit, hogy azok a MSZDP vidéki hálózatába tudjanak integrálódni.³⁷

³¹ Varga 1999: 98-99.

³² Eger, 1893. január 20.

³³ Népszava, 1893. szeptember 22. 4-5.

³⁴ Új Népszava, 1895. szeptember 26.

³⁵ Misóczki 1983: 20

³⁶ Népszava, 1895. augusztus 23. 5., A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai II. 354

³⁷ Kelemen Bertalan: Régi dolgok. Igazság, 1947. április-június

Egy évvel később létrejött az MSZDP megyei szervezete, mely kezdetben jóformán csak Egerben volt aktív, mivel a falvakban Várkonyi István Független Szocialista Pártjának lecsengése után a Mezőfi Vilmos vezette Újjászervezett Szociáldemokrata Párt örvendett nagyobb népszerűségnek, mely a rossz termés és az agrármunkások bérezése miatt kitörő aratósztrájkokat ismét sikeresen meg tudta lovagolni.³⁸ Az aratósztrájkokat követően a falvak lakói közül egyre többen választották inkább a kivándorlást, míg Egerben a szervezett munkások 1904-től közösen ünnepelték március 15-ét, nem sokkal később pedig az eddig igénybe vett éttermek és kávézók helyett saját munkásotthon állt rendelkezésükre, mely 1910-ben a Hevesvármegyei Takarékpénztár tízezer koronás hitelének köszönhetően egy sokkal tágasabb épületbe költözött. A fenntartási költségeket és az épületen lévő jelzalogot azonban nem tudták kigazdálkodni, ezért 1914-ben elárverezték az épületet.³⁹ Ennek ellenére az első világháborút megelőző egy-másfél évtized az egri szocialista mozgalom politikai és mozgalmi szempontból is egyik legaktívabb időszaka. A politikai válság kibontakozásával szinkronban 1905-től gyakorivá váltak a sztrájkok és bérharcok, a világháborút megelőző években pedig a gazdasági-szociális követelések mellett már a választójogi harc kapott nagyobb szerepet.⁴⁰

Szintén ebben az időszakban került sor arra, hogy a szocializmus terjedése előtt értetlenül álló, vagy az iránt elméleti érdeklődést mutató egyházi személyek végképp szembe kerültek a baloldali munkásmozgalommal, és igyekeztek megszervezni saját, konzervatív eszmeiségű szervezeteiket. Az egri papságtól sosem állt távol a szociális kérdés. Az érseki nyomdában dolgozó egykori '48-as honvéd, Tóth István által életre hívott Katolikus Legényegylet a századfordulón már több évtizedes egyesület volt a városban. Az elszegényedés által fenyegetett fiatal iparostanoncok a legényegyletet követően mesterségük birtokában tagjai lehettek a Keresztény Iparoskörnek, mely már presztízsértékkel is bírt a város mikrotársadalmán belül. Az egri papság szociálisan aktív tagjai személyesen is részt vettek ezen egyesületek életében (A legényegylet elnöki posztját például mindig valamely egyházi személy töltötte be, míg a konkrét ügyeket intéző alelnökség feladatait világi személy látta el).⁴¹ Társadalmi nevelő munkájuk az irodalmi és pasztorális tevékenységen, valamint templomi prédikációkon túl szakkörök, kirándulások, ifjúsági színház és sok más egyéb program szervezésében, azaz az iparostanoncok vallásos tanításában és nevelésében nyilvánult meg. XIII. Leó pápa Rerum Novarum, de különösképpen a magyarországi katolikusokat társadalmi önszerveződésre felszólító Constanti Hungarorum kezdetű enciklikájától kezdve a klérus tagjai a nevelő munka mellett már a közügyek felé is nyitottá váltak.⁴² Leó pápa az egyházpolitikai küzdelmek közepette kiadott 1893-as enciklikájának egyik

³⁸ Nagy 1956: 39- 40.

³⁹ Uo. 40., 56- 57.

⁴⁰ Uo. 43- 54.

⁴¹ Az egri Katolikus Legényegylet működése az 1860-dik év szeptember 8-án tartott ünnepélyes megnyitásától 1861-ik év végéig. Eger, 1862. 1-5. Szecső 1992/1: 6- 21.

⁴² Gergely 1982: 312- 315.

kulcsmondata (Scriptus scripta opponenda - Írásokkal szemben írást állítani)⁴³ folytán az egri papok irodalmi tevékenységében egyre sűrűbben voltak jelen társadalmi kérdések, azonban a századforduló szocialista mozgalmainak hatására Egerben is egyre inkább a gyakorlati tevékenységben látták a munkáskérdés megoldását.

Ilyen volt az egri iparoscsaládba született, majd 1901-ben pappá szentelt Nagy János, aki 1903-ban, kétéves kihagyást követően került vissza Egerbe. Már korábban élénken érdeklődött a szociális kérdések iránt, Egerbe történő visszatérése után pedig aktívan bekapcsolódott a már említett vallásos mozgalmakba, valamint 1906-ban létrehozta az Egri Keresztényszociális Egyesületet, a belpolitikai válság során pedig sikeresen tudta építeni mozgalmát a szocialisták kárára.⁴⁴ Aktív közbenjárásának köszönhetően 1910-re elkészült a Legényegylet kibővített székháza, melyben valamennyi keresztényszociális- és munkásegylet helyet kapott.⁴⁵

Ez egri munkásmozgalmak előbbiekben bemutatott vázlatos történetében a vallásos keresztényszocialista és baloldali szociáldemokrata tábor tevékenysége többször keresztezte egymást, a köztüklévő viszony pedig az 1890-es évek közepétől meglehetősen elmérgesedett. Tanulmányunk következő részében a köztük feszülő ellentét konkrét megnyilvánulásait mutatjuk be.

A szocialista munkásmozgalmak konfliktusai és kapcsolatai a Katolikus Egyházal

A modern baloldali antiklerikalizmus gyökerei a felvilágosodás racionalizmusában keresendők, melyt az követően a 19. század derekán Marx (Hegelből és Feuebachból táplálkozó) materialista filozófiája nyomán kapott új erőre, ami ekkor egybe esett Európában a szekuláris polgári államformák, törvények és szokások elterjedésével. Később (főleg Engels és a II. Internacionálé tevékenységének köszönhetően) a baloldali szocialista mozgalmak jellemzőjévé is vált.⁴⁶

A fennmaradt források szerint Egerben a Szabó Sándor vezette mozgalom kialakulásával egy időben jelent meg a vallás, illetve vallástalanság kérdése a nyilvánosság előtt. A betegsegélyező pénztár helyi fiókjának megalakulásakor Szabó szerette volna bevonnai a szervezkedésbe az érseki nyomda dolgozóit is. Külön találkozt is szervezett az Általános Munkásegyletet vezető Irlinger Antal és a nyomdában ügyvezetőként tevékenykedő Tóth István között, melyet Tóth végül visszautasított, miután a Szabótól

⁴³ Balogh-Gergely 1993: 120.

⁴⁴ Nagy 1979: 281- 285.

⁴⁵ Szecskó 1992/2: 32- 33.

⁴⁶ Adriányi 2005: 16-17.

kapott Munkás-Heti Krónika egyik számát alaposabban áttanulmányozta.⁴⁷ Az érseki nyomda dolgozói így kimaradtak a szerveződésből. A betegsegélyező pénztár alakulógyűlésén szintén szóba került a vallás kérdése, mivel a pénztárt alapokmányában, mint „humanistikus intézményt” tüntették fel az alapítók, mely ellen az egyik jelenlévő iparos emelt szót mondván, hogy ilyen intézmény „... *magával a megváltóval jött létre*”, továbbá hogy *„ily intézetre szükség Egerben nincs, mivel többféle betegápolódák léteznek, de azonban ennek az egyletnek más célja van, az pedig a társadalom felforgatása, a vagyon veszélyeztetése stb.”* A hozzászólót végül mint az egyesülés kerékkötőjét torkolták le jelenlévő társai.⁴⁸ Később a pesti szabók ünnepélyes zászlószentelésre hívták egri kollégáikat,⁴⁹ melyet Szabó a Munkás-Heti Krónika lapjain utasított vissza, mondván „... *az általános munkásegyesüléshez tartozók minden felekezetiiségtől nem csak tartózkodnak, hanem azt elítélik, mert az emberek közt visszavonást szül, s előrehaladást-egyetértést zavarja*”.⁵⁰ Később az 1880-’81-es népszámlálás megkezdése előtt nyilvánosan szólította fel elvtársait, hogy az adatfelvételkor vallják felekezetnélkülinek magukat.⁵¹ Szabó a vallásban és a felekezetiiségben a hazai munkások egyesülésének legnagyobb akadályát látta, de emellett hitet tett a szocializmus profán megváltástana mellett is: *„vallásunk a Szeretetet, erkölcsünk a Munka (...) egyedüli törekvésünk az összemberiség művelődését a lehető legmagasabb fokra emelve (...) a társadalomnak oly alakot adni, melyben Szabadság, Egyenlőség, Testvériség nem sallangos frázisokba, de tényekbe kell hogy nyilvánuljanak*”.⁵²

Szabó vallásellenes megnyilvánulásai nem maradtak reakció nélkül. Az ateizmus a korszakban nem volt sűrűn használt fogalom, azonban a felekezetnélküliség propagálása az adminisztráció folytán veszélyt jelentett az egyházak számára a polgári állammal szemben. Nem beszélve arról, hogy a szocializmus, mely az egyházak nélküli megváltást hirdette, alapjaiban kezdte ki a katolikus tanításokat. Épp ezért az Irodalmi Egyesület 1887-ben pályázatot hirdetett, melynek az volt a célja, *„hogy a jelenkori szocializmus keletkezése és veszélyeinek kifejtésével bizonyíttassék be, hogy a szociális bajok az anyaszentegyház nélkül hatályosan nem orvosolhatók*”. A pályázatot Ambrus István szemináriumi prefektus és teológiai tanár „A Socialismus” című munkája nyerte,⁵³ melyben Marx és Engels, valamint a szocialista elődök (Saint Simon, Fourier stb.) bemutatásán túl megfogalmazta a katolikus egyház álláspontját is a társadalmi kérdésekkel szemben, miszerint nélkülöző munkásra *„a földön nem mosolyog feléje mennyország, de ez utóbbit ne is a földön, hanem a síron túl keresse*”.⁵⁴

⁴⁷ Munkás-Heti Krónika, 1876. május 14. 3.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Munkás-Heti Krónika 1876. július 30. 4.

⁵⁰ Munkás-Heti Krónika 1876. július 23. 4.

⁵¹ Népszava, 1881. január 9. 2.

⁵² Munkás-Heti Krónika, 1877. június 24. 3.

⁵³ Koncz 1892: 2. Eger, 1888. május 15. 155.

⁵⁴ Ambrus 1889: 214.

Az egyháziak „ébredésével” egy időben Szabó Sándor és szerveződő mozgalma kereste a kapcsolatokat a befolyásos helyi politikusokkal, főként Csiky Sándorral, ezért feltehetőleg nem akart komolyabban konfrontálódni a függetlenségi politikusok egy részével is jó kapcsolatot ápoló katolikus papsággal. Az első egri május elsejék megünneplésekor az egyházhoz közeli Eger viszont gúnyos szavakkal illette a munkások szerveződését,⁵⁵ később pedig az MSZDP 1890-es alakulógyűlésén Szabó Sándor indítványozta, hogy az elvi nyilatkozatba kerüljön be az elemi iskolák államosításának és a hitoktatás beszüntetésének szándéka.⁵⁶ Az egyházi sajtó sem tétlenkedett. Az 1893-as év folyamán az Egri Egyházmegyei Közlöny cikksorozatát közölte, melyben a „társadalmi kérdéssel”, valamint a szabadgondolkodás és polgárosodás témáival foglalkoztak.⁵⁷ Kifejezetten a szocializmusról azonban csak 1895-től érkezett a helyi katolikus sajtó. A „Jelszavak” című cikkben például a szociális kérdést a liberalizmussal, és annak törekvéseivel azonosították, „melyek mögött az ismert s az egész világot istápoló és átölelő nagy és hatalmas cég rejtőzik, a „szabadkőművesség”.⁵⁸ Ugyanakkor egy másik helyen elismerték, hogy „a vajúdo XX-ik századnak talán végzetes kovászát a szociális kérdés fogja alkotni”.⁵⁹ A sajtó hasábjain először Kerekes Arvéd ismerte fel igazán az ipari átalakulás társadalmi és gazdasági következményeit. „A munkáskérdés” című írásában elítélte a munkásokat hergelő demagóg szónokokat, azonban elismerte a kapitalizmus negatívumait, azokat az emberi gyarló természetre vezette vissza: „a jelen idő társadalmi félszége, a szegénység nyomora és elnyomása, a gazdagok érzéketlensége és féltelensége nagyrészt előidézőik a szenvedélyek túlkapásainak”.⁶⁰ Ezzel egy időben a szerkesztők „keresztény szociális szövetkezetek” alapítására szólították fel olvasóikat, melyet azzal indokoltak, hogy csakis az egyházpolitikai reformok miatt a társadalmi életből kiszorult egyház képes arra, hogy a „nyomorral küzdő osztályt sorsának javítása által a gazdagokkal kibékítsék”.⁶¹

Ugyan a szocialistaellenes reakció csírái már egész korán megjelentek, az 1890-es évek közepén a katolikus közvélemény számára még az egyházpolitikai reformok miatti sérelmek gyógyítása volt elsődleges, ezért a főpapsággal ellenben a katolikus arisztokrácia és egyes papi személyek is szimpátiával viszonyultak az 1895 januárjában zászlót bontó Katolikus Néppárt felé.⁶² Az Alföldről a megye irányába terjedő, egyre kaotikusabbá váló szegényparaszti megmozdulások azonban a következő években egyre jobban a szociális problémák felé irányították a klérus figyelmét. A kiegészítés 30.

⁵⁵ Eger, 1890. május 6. 142. Eger, 1891. április 7. 113. Ezekben az írásokban a május 1-jei munkaszüneti napért való törekvéseket a munkások léhaságával és lustaságával magyarázták.

⁵⁶ Népszava, 1890. december 21. 2.

⁵⁷ Ehhez lásd többek között az Egri Egyházmegyei Közlöny 1893-as évfolyamának január 1. és október 1. közötti számait. A társadalmi kérdésekről a főszerkesztő Böhm István, a szabadgondolkodásról Kerekes Arvéd, míg a polgárosodásról Pigay István írt.

⁵⁸ Egri Egyházmegyei Közlöny, 1895. március 16. 42.

⁵⁹ Egri Egyházmegyei Közlöny, 1895. június 16. 89.

⁶⁰ Egri Egyházmegyei Közlöny, 1895. november 21. 162.

⁶¹ Uo. 164.

⁶² Gergely 1989: 56.

évfordulóján a főrendiházban rendezett ünnepélyes ülésen Samassa József egri érsek, amellett hogy hitet tett a dualizmus intézményrendszere mellett, kifejtette, hogy az elmúlt évek gazdasági fejlődése sosem látott erkölcsi romlást hozott, mivel az uralkodó osztályok visszaélnek kiváltságos helyzetükkel, a választási rendszer igazságtalansága és a megélhetési nehézségek miatt pedig a jelenlévők, elsősorban a katolikus főpapok dolga lenne a munkáskérdés felkarolása. Ahogy ő fogalmazott: „... a munkáskérdésnek nem csak anyagi, de főleg vallás erkölcsi oldala van”.⁶³

Az egyházmegyét vezető főpásztor megnyilvánulása iránymutatásként szolgált az egri klérus számára. A helyi katolikus sajtó cikkeiben (legyen szó tanügyi, közegészségügyi, kulturális, vagy épp történelmi témájúró) a társadalomról immár osztályszempontok szerint is értekeztek, elismerve ezzel a szélsőséges méreteket öltő egyenlőtlenségeket. A világi elit az irodalmi tevékenység helyett azonban hatásosabban akart fellépni a baloldali mozgalmak ellen. Miután az egri húspiacon egy csoport kihirdette a szociáldemokrata párt megyei szervezetének megalakulását,⁶⁴ és az agrárszocialista megmozdulások is soha nem látott méreteket öltöttek az országban, a vármegye törvényhatósági bizottságán belül az alispán vezetésével megalakult „Heves Vármegye Antiszocialista Bizottsága” 14 taggal, akik közül négyen (Malatinszky György, Párvy Sándor, Szmdida Viktor és Zalár József) az egyházmegye papjai is voltak.⁶⁵ A bizottság főleg az agrárszocialisták és a Független Szocialista Párt terjeszkedése ellen bontott zászlót, azonban az egri iparosokra támaszkodó helyi szociáldemokratákat is velük azonosította.⁶⁶ A bizottság jegyzőkönyvei szerint az egyházi tagok fokozottabb megértést mutattak a társadalmi mozgalmak iránt, a Bánffy-kormány „erőskéz politikája” pedig valamennyi bizottsági tag számára ellenszenves volt a későbbiekben.⁶⁷

Az alföldi lázadások eredményeként a „rabszolgatörvényként” elhíresült 1898. II. „a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról szóló törvencikk” szigorú büntetést határozott meg a lázításért, és sztrájkok szervezéséért.⁶⁸ A törvény megjelenését követően többen irodalmi formában próbálták azt népszerűsíteni, melyekből néhányat a földművelésügyi minisztérium az egri érsekségre, majd egyes plébániákra is elküldött.⁶⁹ Ezzel egy időben az Egri Egyházmegyei Közlöny hasábjain először szólították fel az egyházmegye papjait és tanítóit, hogy ne csak szervezkedjenek

⁶³ Egri Érseki Levéltár, Érseki Körlevelek 1897/V.783.sz. „Nagyböjti főpásztori levél”, ill. Egri Egyházmegyei Közlöny 1897. április 16. 73.

⁶⁴ Hevesvármegyei Hírlapok, 1897. június 13. 1-2. A cikkből nem derül ki az alapítók személye és a párt-szervezet működésének a későbbiekben sem lelmi nyomát.

⁶⁵ A máshol „Szocialista Ellenés Bizottságként” nevezett csoport jegyzőkönyvei az MNL HML HVTB, IV-402/c/35-ben található. A tagok névsora a január 24-ei ülés jegyzőkönyvéből származik. Bővebben lásd: Misóczki 1983: 40-46.

⁶⁶ Egerben csak a Maklári hóstyán élő, főként földműveléssel foglalkozó helyiek között indult meg valamilyen laza szervezkedés. Egri Híradó, 1898. február 28. 5-7., 1898. április 13. 3.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89800002.TV&targetdate=&printTitle=1898.+%C3%A9vi+II.+t%C3%B6rv%C3%A9nycik&referer=1000ev> (Letöltve: 2020.05.28.)

⁶⁹ Misóczki 1983: 53-54. Ilyen volt Szabó Tamás „Az új munkástörvény rigmusokban”; Nagy Sándor „Gazdasági munkások törvénykönyve”, valamint „Sebestyén diák” „Dózsa György, vagy a parasztláza-

és prédikáljanak a társadalom körében, hanem vegyék fel a harcot a szocialista eszmék ellen, mondván „... a szívekben nem lesz békeség, míg e gonosz vendég (azaz a szocialisták- M.D.) ott van. Ránk papokra vár e részben szent kötelesség. Bírjuk rá képviselőinket, hogy a baj ellen emeljék fel az ország színe előtt szavukat, kívánják a bujtgatók szigorú megbüntetését”.⁷⁰ Azaz a papság immár a politika porondjára lépett katolikus politikusokban látta az esélyt a szintén politizáló szocialisták és szociáldemokraták visszaszorítására. Nem sokkal később jelent meg az érseki nyomda jóvoltából a „Krisztus keresztje és a vörös szocializmus” című könyvecske, melyben az egykori hitvitákhoz hasonlóan a szocialista téziseket keresztény valláson alapuló antitézisekkel cáfolták meg.⁷¹

A szocialisták is reagáltak az egyház felől jött támadásokra. Retorikájukban a katolikus egyház, mint a hamis keresztények és a népen nyereszkedő korrupt papok gyülekezete jelent meg, míg saját magukat a szereteten és testvériségen alapuló krisztusi tanítások hordozóiként tüntették fel.⁷² A kor hétköznapi embereinek egy része (kik életüket még a vallási tradícióktól telítve élték, bár már szembesültek a modernkor sűrűsödő szociális problémáival) bizonyára elgondolkodhattak mindezen. Samassa érsek ezért több körlevelében is kifejtette, hogy a szocialisták „azzal a mondhatni szentségtörő tisztelettel becstelenítik meg Krisztust, hogy erkölcsi tanait a szocializmus és kommunizmus végzetes elveinek igazolására ferdítik el”.⁷³

Érdekes módon a századforduló szocialista mozgalma pont az érsekség szárnyai alatt kapott új erőre. Az 1898 óta a Lyceumi nyomdában dolgozó Vályi István és nyomdász munkatársaitól induló mozgalom az 1905- '6-os zűrzavaros időszakig kerülte a konfrontációt a klérussal. Ez utóbbi azonban továbbra is felemelte hangját a szocialista tanok ellen.

Az 1900-as első Katolikus Nagygyűléstől kezdve a katolikus tömegmozgalmak virágzásnak indultak. Az 1901-es egyetemi kereszt-mozgalom nyomán létrejövő Szent Imre Kört, valamint a II. Katolikus Nagygyűlésen létrejövő Magyarországi Katolikus Egyesületek Országos Szövetséget, továbbá e katolikus tömegszervezeteket „eszmeileg irányító és szervezetiesleg összefogó” Szent István Társulatot követően megjelentek az első kifejezetten keresztényszocialista egyesületek is. Ezek a nyugati előzmények után nagyjából egy évtizedes késéssel Magyarországon is megjelenő szervezetek már a baloldali munkásmozgalommal szemben határozták meg magukat.⁷⁴

dás 1514-ben” melyben a szerző az egykori parasztvezér tragédiájára próbálta felhívni a lázadásokban résztvevők figyelmét.

⁷⁰ Egri Egyházmegyei Közlöny 1898.február 16. 30.

⁷¹ Dvorcezky János (szerk.): Krisztus keresztje és a vörös szocializmus. Érseki Lyceumi Könyvnyomda, 1898.

⁷² Többek között: Népszava, 1902. július 15. 1- 2. „Sokan mondták és sokan mondják ma is, hogy a szocializmus nem egyéb, mint a kereszténységnek új formája, befejezése. A szocializmus a való élet intézményének gyökeres megváltoztatásában megeremti az alapot azon erkölcs számára, amelyet Krisztus csupán a lelkek megváltoztatásával akart meghonosítani e földön.”

⁷³ EÉL. Érseki Körlevelek 1899/XIII.5532.sz. 13.

⁷⁴ Gergely 1977: 16- 18.

Az olyan tekintélyes egyházi-közéleti személyiségek, mint Giesswein Sándor, Ernszt Sándor, vagy (az egyébként anyai ágról Samassa érsekkel rokoni viszonyban álló⁷⁵) Prohászka Ottokár szellemi nyomdokain fejlődő keresztényszocialista mozgalmak Egerben is kifejtették hatásukat. Miután Nagy János kétéves dévaványai szolgálatát követően 1903-ban visszatért Egerbe, rögtön bekapcsolódott a város keresztény munkásszervezeteinek felrázásába.⁷⁶ Emellett olyan rövid, olvasmányos és antiszemita nézőpontokat sem mellőző írásokkal hívta fel magára a figyelmet, mint a „Mit ígér és mint ad a szociáldemokrácia”, valamint „A Szociáldemokrácia tükre” című kis füzetek.⁷⁷

Egri működése alatt sokszor személyesen próbálta a helyi munkásokat az irányítása alatt álló szervezetekbe toborozni. A belpolitikai válsággal egy időben zajló sztrájkok közepette a Népszava 1906-os „Lélekkufárok” című cikke azzal támadta meg Nagy Jánost, hogy felbujtására kizárták azokat az egri építőipari dolgozókat a munkából, akik nem voltak hajlandók belépni a frissen létrehozott Keresztényszociális Egyesületbe. A munkáltatók a cikk szerint még többet is fizettek volna a belépésért dolgozóiknak, akik közül azonban a legtöbben nem éltek a lehetőséggel.⁷⁸ A cikk hatására a Keresztény Iparoskör 1906. május 9-én tüntetést szervezett, melyen valamennyi keresztény egyesület képviseltette magát.⁷⁹ A cikk hatására a Vályi vezette sztrájkoló szociáldemokrata szervezett munkások az egri elit csoportok számára veszélyessé, míg a szélesebb vallásos közvélemény számára ellenszenvessé váltak. Vályit kollégájával együtt az érseki nyomdából is eltanácsolták, ezért 1908-ig Kassán élt családjával.⁸⁰ Miután visszatért Egerbe, immár nem sztrájkokkal és bérharcokkal szervezte mozgalmát, hanem igyekezett bevonni azt az országosan szerveződő választójogi mozgalmakba, bár a választójog kérdésével kapcsolatban a helyi értelmiséghez hasonlóan a papság sem volt közömbös.⁸¹

Az érsekség eszmei és anyagi támogatása, valamint a katolikus egriek szimpátiája miatt a keresztényszocialista mozgalom helyzeti előnybe került. Nagy János társadalmi szervező munkájának, valamint egyre növekvő befolyásának köszönhetően a Katolikus Legényegylet épületét kibővítették, így az az első világháborút megelőző pár évben a helyi keresztényszocializmus központjaként is funkcionált, ahol tanoncinternátus, valamint egy rövid ideig munkásgimnázium is működött.⁸² Az épület ünnepi zászlószentelésén a későbbi érsek, Szemere Lajos a baloldali munkásszervezeteket

⁷⁵ Gergely 1994: 16.

⁷⁶ Szecskó 1992/2: 32.

⁷⁷ Nagy János: Mit ígér és mit ad a szociáldemokrácia? Szent-István-Társulat. 1903. ill. Uő: A szociáldemokrácia tükre. Szent-István-Társulat. 1911.

⁷⁸ Népszava, 1906. április 27. 8-9.

⁷⁹ Szecskó 1992/1: 42-43.

⁸⁰ Csiffáry 1983: 245-246. Szintén eltanácsolt kollégája az 1919-ben kommunista tevékenységet folytató Németi Lajos (szül. Neszvadba) édesapja, az egyébként szocialistának nem mondható Neszvadba Gyula volt. Németiről bővebben lásd: Tóth 2019: 13.

⁸¹ Ezzel kapcsolatban érdemes kiemelni Halászy Caesar munkásságát, melyről bővebben: Pap 2011: 68-76., ill. Halászy 1908: 3-39.

⁸² Szecskó 1992/1: 13.

mint ateista, felforgató, nemzetellenes elemeket minősítette beszédében: „*Hiába hirdet más tanokat a gőgös emberi elme (...) hiába mondja, hogy a társadalmi érdekharokban nincs szava a vallásnak (...) A téves tanok már megrontották a közéletet, megmétélyezték a társadalmat; nagyon itt van tehát az ideje annak, hogy a becsületes lelkek, a jó hazafiak e zászló köré csoportosuljanak, ezt kövessék. Az emberi gőg (...) gyűlöletet hirdet a szeretet helyett és forradalommal akarja kiegyenlíteni a társadalmi ellentéteket*”.⁸³ Emellett hangsúlyozta a munkáskérdés keresztényi erkölccsel és szeretettel való megoldásának fontosságát, és a vallástalan mozgalmak elleni harc programját is felvázolta: „*Közre kell működnie majd e háznak is abban a harcban, amely az ipari munkásság sorsának javítása érdekében megindult és föltartóztathatlan módon hatol előre (...) E munkára most annál nagyobb a szükség, mert a mester és munkás között elszakadt az abrosz. A közönség, a munkaadó és munkás között megszakadt a szeretetteljes kapcsolat*”.⁸⁴

A vallásos szervezetek előjárói többször intették arra a csoportok tagjait, hogy kerüljék a világi szervezeteket, mivel az egyház szerint „*derék iparosok, hazaszerető munkáspolgárok csak akkor lehetnek, ha egyszersmind vallásosak is*”.⁸⁵ Nagy János 1912-ben már azoknak a tagoknak az eltávolítását követelte az egyletekből, akik megjelentek a szociáldemokrata gyűléseken. Később az említett tagok csak figyelmeztetést vagy megrovást kaptak. Érdekes viszont, hogy a világháború kitörésének évére már egyetlen ács vagy kőműves tagja sem volt a keresztény egyleteknek. Szinte mindannyian a szakszervezetekbe kapcsolódtak be.⁸⁶

Összefoglalás

Az egri kispolgári csoportok egy jelentős része fokozatosan szegényedett el, és ezzel együtt veszítette el gazdasági súlyát, amiből fakadóan jellemző volt rájuk egyfajta kapitalizmusellenesség és szociális frusztráció. A századfordulót megelőzően a köztudatban elterjedő szociális ideológiák és programok, valamint maga a munkáskérdés tünetei Egerben is éreztették hatásukat, aminek köszönhetően az egyházi szociálpolitika homlokterébe kerültek a leszakadó rétegek. Ez azonban nem gátolta meg, hogy a megélhetésükben veszélyeztetetté váló mesterek és kétséges jövőbeli egzisztenciájuk miatt elkeseredett tanoncok egy része a szociáldemokrata mozgalomhoz is csatlakozzon. Hasonló volt a helyzet a filoxérát elszenvedő szőlőbirtokosok esetében is. E csoportokat az egyház valláserkölcsei alapon, míg a külföldi és nagyvárosi példák kiinduló szociáldemokraták az egyházakat mellőzve, és sokszor a helyiek vallásos érzületét

⁸³ Eger, 1910. szeptember 14. 3.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Eger, 1910. szeptember 14. 3- 4.

⁸⁶ Kolacskovszky 1969: 12.

figyelmén kívül hagyva próbálták felkarolni. A munkásmozgalom e két szárnyának viszonya meglehetősen hullámzó volt. A sajtóban és értekezésekben megjelenő elméleti kritikáktól kezdve a tömegpolitizálásig, számos eltérő módon reflektáltak egymás tevékenységére, azonban a kettejük közti elvi ellentétet sem a dualizmus időszakában, sem pedig később nem sikerült feloldani.

A világháborús évek alatt végül az egeri munkásmozgalom jobb és bal szárnya is megtört. Mindkét irányzat elsősorban a katonakorú, iparban dolgozó népeiségre támaszkodott. Az idősebb munkások, akiket a frontszolgálat már nem érintett, a politikai szerveződés helyett a háborús háttérrel mindennapi nehézségeivel voltak elfoglalva. A háborút követő forradalmi időszak a szocialistáknak, míg a két világháború közötti periódus az egykori keresztényszocialista mozgalmakból kifejlődő szervezeteknek kedvezett. Az 1945 utáni történetírás azonban nem kezelte elég árnyaltan a hazai munkásmozgalom történetét. Annak irányzatai közt csak elvétve tett különbséget, és elsősorban a radikális irányzatok tevékenységét hangsúlyozta. Reméljük e rövid tanulmány, ha csak szerény keretek között is, de tudta árnyalni ezt az egyoldalú képet.

Felhasznált források

- Eger, 1888. május 15.
 Eger, 1890. május 6.
 Eger, 1891. április 7.
 Eger, 1893. január 20.
 Eger, 1910. szeptember 14.
 Eger, 1914. március 4.
 Egeri Egyházmegyei Közlöny, 1895. március 16.
 Egeri Egyházmegyei Közlöny, 1895. június 16.
 Egeri Egyházmegyei Közlöny, 1895. november 21.
 Egeri Egyházmegyei Közlöny, 1897. január 1.
 Egeri Egyházmegyei Közlöny 1898. február 16.
 Egeri Híradó, 1898. február 28.
 Egeri Híradó, 1898. április 13.
 EÉL, Érseki Körlevelek 1899/XIII.5532.sz. 13.
 EÉL, Érseki Körlevelek 1897/V.783.sz.

Hevesvármegyei Hírlapok, 1897. június 13.

MNL HML HVTB, IV-402/c/35

Munkás-Heti Krónika, 1876. május 14.

Munkás-Heti Krónika 1876. július 23.

Munkás-Heti Krónika 1876. július 30.

Munkás-Heti Krónika, 1877. június 24.

Munkás-Heti Krónika 1879. június 1.

Népszava, 1880. április 11.

Népszava, 1880. június 27.

Népszava, 1880. július 11.

Népszava, 1881. január 9.

Népszava, 1890. december 21.

Népszava, 1893. szeptember 22.

Népszava, 1895. augusztus 23.

Népszava, 1902. július 15.

Népszava, 1906. április 27.

Új Népszava, 1895. szeptember 26.

Felhasznált szakirodalom

Adriányi Gábor 2005: A Katolikus Egyház története a XX. században Kelet-, Közép-kelet és Dél-Európában. Budapest.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. I kötet. A magyar munkásmozgalom kialakulása.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. II. kötet. A magyar munkásmozgalom az imperializmusra való átmenet időszakában. 1890-1900.

Ambrus István 1889: A Socialismus. Eger.

Ambrus László 2017: Filoxéravész a bükkaljai borvidéken. In: Ballabás Dániel (szerk.): Mozaikok a 18-20. századi magyar és egyetemes történelemből. Eger. 7-16.

- Az egri Katolikus Legényegylet működése az 1860-dik év szeptember 8-án tartott ünnepélyes megnyitásától 1861-ik év végéig. Eger, 1862.
- Balogh Margit- Gergely Jenő 1993: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia. Budapest.
- Bodovics Éva Judit 2017: Építő áradat. Városfejlődés az árvíz segítségével Eger és Miskolc példáján keresztül. Urbs - Magyar Várostörténeti Évkönyv 10- 11. Budapest. 71 -99.
- Csesznokné Kukucska Katalin 2007: Heves vármegye (1867- 1912) lakosságát súlytó legnagyobb járványok: kolera, scarlatina, trachoma, és ezek demográfiai következményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Historiae XXXIV. 261- 269.
- Csiffáry Gergely 1983: Adatok Vályi István (1875- 1942) életrajzához. Heves Megyei Propagandista 14 évf. 64. sz. Eger. 240- 255.
- Csóka János 1958: Az egri dohánygyár 60 éve. (1895-1955). Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 4. Eger. 375- 297.
- Demeter Gábor 2004: A dualizmus kori Eger lassú népességnövekedésének demográfiai hátteréről. Acta geographica ac geologica et meteorologica Debrecina 37. Debrecen. 181- 197.
- Dersi Tamás 1973: A századvég katolikus sajtója. Budapest.
- Gergely Jenő 1977: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903- 1923. Budapest.
- Gergely Jenő 1982: A pápaság története. Budapest.
- Gergely Jenő 1989: Katolikus Egyház, magyar társadalom. Budapest.
- Gergely Jenő 1994: Prohászka Ottokár „A napbaöltözött ember”. Budapest.
- Gyáni Gábor- Kövér György 2006: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest.
- Halászy Caesar 1908: A választói jog. Eger.
- Hanák Péter 1959: A dualizmus válságának problémái a XIX. századvégén. Történelmi Szemle 1959/1- 2. Budapest. 37- 89.
- Kárbin Ákos 2018: A kultúrharc Egerben, és következményei. Az állami anyakönyvezés bevezetésének nehézségei. In: Horváth István (szerk.): Fejezetek az ezer éves Egri Egyházmegye történetéből. Eger. 153- 166.
- Klestenitz Tibor 2018: Az Egri Főegyházmegye Katolikus sajtója a dualizmus korában. In: Horváth István (szerk.): Fejezetek az ezer éves Egri Egyházmegye történetéből Eger. 139- 152
- Kolacskovszky Lajos 1969: Az „őszirózsás”- forradalom és Kommün Heves megyében Visszaemlékezések. Megyei Könyvtár Füzetek 17. Eger.
- Koncz Ákos 1892: Egri Egyházmegyei papok az irodalmi téren. Eger.

- Kozári József 1982: Adalékok a filoxéra-pusztításának Eger város gazdaságára gyakorolt hatásához. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis nova series Tomus XVI*. Eger. 129- 140.
- Kozáry Andrea 1999: Az egylettől a párt megalakításáig. In: Varga Lajos (szerk.): *A szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest.
- Löffler Erzsébet 1984: Adatok a filoxéra egri történetéhez. In: Bodó Sándor (Szerk.): *Agria 20. Az Egri Múzeum Évkönyve*. Eger. 147- 164.
- Misóczki Lajos 1983.: Heves megye szegényparaszti és munkásmozgalma az I. világháborúig. I. rész. (1890- 1900). *Heves Megyei Propagandista* 14. évf. 64.sz. Eger. 5- 93.
- Misóczki Lajos 2001: A tőkés agrárfejlődés gondjai Füzesabonyban és környékén 1867- 1945 között. In: Horváth László (szerk.): *Mátrai Tanulmányok*. Gyöngyös. 235- 246.
- Nagy József 1956: A heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakasza (1850- 1914). Eger.
- Nagy József 1978: *Eger története*. Budapest.
- Nagy József 1979: A Heves megyei munkásság harcai az 1905- 1906-os belpolitikai válság idején. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova series*, Tom. 15. Eger. 275- 293.
- Nagy József 1981: Az ipari és mezőgazdasági munkásság kialakulásának körülményei Heves megyében. *Heves Megyei Propagandista* 12. évf. 51. sz. Eger. 16- 41.
- Nagy József László é.n.: Az egri munkásmozgalom előtörténete. *Hevesi Szemle* 4. sz. 65- 67.
- Pap József 2011: A választójog kiterjesztése körül folyó vita és az egri közélet a huszadik század elején. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Trianon 90 év távlatából. Konferenciák, műhelybeszélgetések*. Eger. 60- 87.
- Romsics Ignác 2005: *Magyarország története a XX. században*. Budapest.
- Szecsó Károly 1992: A keresztényszocializmus egri úttörője: Dr. Nagy János kanonok. *Honismeret* 1992/1. sz. Budapest. 32- 34.
- Szecsó Károly 2010: Az egri kolping család. *A katolikus legényegylet története (1860- 2010)*. Eger.
- Szederkényi Nándor: 1893: *Heves vármegye története*. IV. Eger.
- Szokol Réka: 2011: *Kispolgárok. Fogalomtörténeti vázlat*. *Múltunk* 56. évf. 2. sz. 104- 128.
- Tóth Marcell 2019: Németi Lajos, a „vörös Forrest Gump” Képek, kérdések, kiegészítések, kritikák egy kommunista életrajzához. *Hódmezővásárhely*.

Varga Lajos 1999: A Szociáldemokrata Párt Magyarország politikai életében (1890-1956). In: Varga Lajos (szerk.): A szociáldemokrácia kézikönyve. Budapest.

Veres Gábor 2011: A városfejlődés sajátosságai Egerben a 18- 19. században. Történeti Muzeológiai Szemle 11. Budapest. 101- 104.

Internetes forrás

<http://ujkor.hu/content/tavaszi-viragzastol-a-munkasunnepig-majus-1-e-jelentesvaltozasanak-tortenete> (Letöltve: 2020. szeptember 5.)

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89800002.TV&targetdate=&printTitle=1898.+%C3%A9vi+II.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (Letöltve: 2020. szeptember 5.)

NAGY ÁDÁM

„Az emlékezet forrásai”

Historiográfiai áttekintés a kollektív emlékezet, emlékezetpolitika, public history jelentőségéről, mint az emlékezetet befolyásoló, alakító és irányát meghatározó tényezőkről*

Bevezetés

Tanulmányomban kísérletet teszek a kollektív emlékezet, az emlékezetpolitika (vagy történelempolitika) és a public history bemutatására, rövid historiográfiai áttekintésére. A téma a dualizmus kori parlamenti képviselők kollektív emlékezetével kapcsolatos kutatásom miatt megkerülhetetlen. Ennek oka, ahogy azt a későbbiekben bemutatom, hogy leginkább a kollektív emlékezet sajátosságai, sokfélesége, az emlékezetpolitika és a public history, mint egyre népszerűbb jelenség az, aminek összessége a legnagyobb befolyással bír az emlékezetre. Ez a hármas jelöli ki a legtöbb esetben az emlékezet tárgyát, ráirányítva az emberek érdeklődését bizonyos témákra, személyekre. A tárgy mellett a források kialakulására is nagy hatással van, hiszen a rítusok kialakítása, emlékművek állítása mind a különböző csoportok tevékenységéhez, illetve az emlékezetpolitikához kapcsolhatók, legyen szó nemzeti, vagy lokális viszonylatról. Tanulmányom során ezért megvizsgálom a kollektív emlékezet definícióját, jellegét és jelentőségét. Ezt követően bemutatom az emlékezetpolitika, majd a public history sajátosságait. Törekedtem arra, hogy állításaimat példákkal is alátámasszam.

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretein belül jött létre.

Kollektív emlékezet

A fogalmak közül elsőként a kollektív emlékezet kérdését szeretném körbejárni, mivel ez az alap, amire minden emlékezet építkezik. A fogalmat Maurice Halbwachs francia filozófus és szociológus alkotta meg. Ezt a gondolatot végül Jan Assmann és felesége, Aleida Assmann tette igazán ismertté, megalapozva az emlékezetkutatás módszertanát.

A kollektív emlékezet fogalma abból indul ki, hogy az emlékezettel ugyan az egyén rendelkezik, de maga az emlékezőképesség valójában társadalmi produktum. A közösségek ugyanis bár nem rendelkeznek klasszikus értelemben vett emlékezettel, de a szocializáció révén meghatározzák tagjaik emlékezetét. Ennek a színtere a kommunikáció. Amennyiben valamilyen oknál fogva ez megszakad, életbe lép a felejtés, és az emlék elenyészik. Vagyis, a kollektív emlékezet csoportfüggő, mert bár az érzékelés egyéni, az emlékezet nem lehet az. Az egyén elfogadja és azonosul annak a csoportnak a nézeteivel, melyhez csatlakozott.¹

Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy az emlékek hordozója csak részben az emberi elme, e mellett legalább olyan fontos a közeg, a társas helyzet és a kulturális szimbólumok. Ezek segítségével önhető az emlékezet fogalmakba. Vagyis a múlt csak külső segédlettel megfogalmazható, így válik kulturális produktummá. Ez által az emlékezet kettős természetű. Egyrészt függ az idegrendszer működésétől, másfelől viszont társadalmi konstrukció.² Vagyis ezeknek a csoportok által képviselt eszméknek fontos, hogy egy konkrét alakot öltösn. Ez lehet például egy személy, vagy kép. Erre azért van szükség, hogy kézzelfoghatóbb legyen, jobban beolvadjon az emlékezetbe. A megfogható alak mellett megfigyelhető egyfajta térbeli és időbeli kötöttség is. Ezen keresztül lesz szemlélhető a kollektíven megélt idő. Ilyenek lehetnek például a híres események, dátumok vagy ünnepnapok.³

Szintén a tér fontosságát hangsúlyozza Peter Burke, amikor azt mondja, hogy az emlékezet kialakításában a képek, illetve a cselekvések, rituálék és a kollektív reprezentációk azok, amelyek biztosítják a múlt átélését. Ezek mellett hangsúlyozza a tér fontosságát, amiben az ember el tudja helyezni magát. Itt érdemes megemlíteni, hogy a gyökerektől való elszakadás létrehoz egy szimbolikus rekonstrukciót, ami biztosítja az emlékezetben való fennmaradását. Ha egy csoport elszakad a gyökereitől, előbb-utóbb szükségét érzi annak megválaszolására, hogy honnan származik. Ide vezethető vissza Burke szerint az a 19. századi jelenség, amit Hobsbawm a hagyományok kitalálása korának nevez.⁴

Hobsbawm kitalált hagyományok alatt olyan gyakorlatokat ért, melyek a társadalom által elfogadott szabályok, valamint ezek rituáléja. Jelentőségük abban áll, hogy

¹ Assmann 2018: 36–38.

² Keszei 2010: 8.

³ Assmann 2018: 38–41.

⁴ Burke 2001: 8–14.

rendszeres ismétlések által rögzít bizonyos viselkedési normákat, ezeket pedig a múlthoz kapcsolja. Valójában megpróbál minél inkább kapcsolódni a múlttal, általában egy konkrét időponthoz való kapcsolódással, vagy külsőségekben. De amennyiben ez megtörténik, kontinuitását tekintve nagymértékben mesterkéltté válik. Vagyis új helyzetet teremtenek a régire hivatkozva, vagy létrehozzák a múltat ismételve azt. Ebben áll a hobsbawmi kitalált hagyományok különlegessége.⁵

Ehhez kapcsolódva érdemes megjegyezni Jan Assmann azon kijelentését, mely szerint a konkrét alakokra való emlékezés során az emlékező közösség nem a múltat tartja fent. Csakis a múltnak egy, a közösség által a jelenben, saját keretei között értelmezett rekonstrukcióját.⁶ A múlt újra-alkotása mellett az emlékezetnek reprezentációs feladata is van. Azzal, hogy a múltat bemutatja a jövő nemzedékének, hozzájárul a jövő irányába mutató haladáshoz. Így az emlékezés egyben a tudásátadást is elősegíti. Ezt a folyamatot az írásbeliség gyorsította meg, hiszen a múlt tárolásának legfontosabb eszköze lett.⁷

A múlt reprezentálása során kiemelten fontos, hogy a kollektív emlékezet ezt úgy tegye meg, hogy egyaránt bemutatja a közös múltat és az egyéni sorsokat is. Ezáltal lesz képes mindenki megtalálni a maga helyét és azonosulni vele. A kettő kapcsolata határozza meg, hogy mi az, amire emlékezni kell, és mit kell elfeledni. Ennek elősegítéséért, ahogy azt már fentebb is említettem, a kollektív emlékezet a múltban keres vonatkozási pontokat, ami általában egy konkrét esemény, vagy dátum. Aleida Assmann írásában kiemeli, hogy egy egészségesen működő demokráciában ezek a megemlékezések nem kötelező érvényűek, inkább egyfajta lehetőségek, melyek az egyén identitásától függenek. Itt az emlékezeti konstrukció létrehozója igen sokféle. Lehet az a média, a különböző pártok, de akár a polgárok is. A totalitárius rendszerekben a kép nem ennyire változatos. Itt a létrehozó minden esetben a párt. A megemlékezések pedig kötelező érvénnyel bírnak. Aleida Assmann ezeket a konstrukciókat úgy értelmezi, mint a jövő felé mutató iránytűket. Ezek alapján behatárol kategóriákat, figyelembe véve, hogy azt milyen formában teszik. Amennyiben ezt elfogadjuk, az emlékezés lehet produktív, agresszív, erőszakra buzdító, vagy civilizáló hatású is.⁸

Halbwachs kollektív emlékezetének fogalmát Jan Assmann azzal bővítette ki, hogy a kollektív emlékezeten belül meghatározta a kommunikatív és a kulturális emlékezet fogalmát. A kommunikatív emlékezeten Assmann olyan emlékeket ért, melyeken az egyén a kortársakkal osztozik. Ilyen például a nemzedéki emlékezet. Amennyiben ennek hordozói kihalnak, a következő nemzedék veszi át a helyüket a nekik átadott tudás hordozójaként. Azonban ez az eleven emlékezés az idő múlásával elenyészik. Assmann az oral history alapján úgy véli, a kommunikatív emlékezet nagyjából három nemzedéken keresztül tartható fenn, ezt követően átveszi a helyét a hagyomány, vagyis beolvad a kulturális emlékezetbe.⁹

⁵ Hobsbawn 1983: 1–2.

⁶ Assmann 2018: 38–41.

⁷ Keszei 2010: 8.

⁸ Assmann 2016: 32–39.

⁹ Assmann 2018: 5–53.

A kommunikatívval szemben a kulturális emlékezet a múlt egy szilárd pontjára irányul és szimbolikus alakzatokká módosul, ezek által kapcsolódik a jelenhez. A kulturális emlékezet egyik sajátossága, hogy magától nem terjed, gondos irányításra szorul és gyakran hajlik a textualitásra is. Éppen ez okból Assmann a költők, írók szerepét emeli ki, mint a kulturális emlékezet fő gondnokait. A költői megformáltság gondoskodik az identitásbiztosító tudás maradandó formába öntéséről, de ahhoz, hogy sikeres legyen, kollektív részvételre is szükség van. Ezek lesznek lényegében a megemlékezések és a különböző rítusok, melyek a megőrzést és az átadást biztosítják a következő nemzedékek számára. Ez a kulturális emlékezet alapvetően az írásbeliségre hajlik, de nem minden esetben. Megnyilvánulhat ugyanis hagyományokban és külsőségekben is. Ez lehet például térbeli kötődés (emlékezés tájai). Ennél az emlékezés kultúrája nem emlékművekbe helyez jeleket, hanem a tér egészére, például egy konkrét tájba. Ha a hagyományokat tekintjük, akkor pedig érdemes kiemelni az ereklyekultuszt és a halottakról való megemlékezést, mint a legitimáció fontos eszközét.¹⁰ A kollektív emlékezet hordozója szinte bármi lehet, az emlékezőtől függően. A tájakon és tárgyakon keresztül a zeneművekig, narratívákig. A lényeg, hogy az emlékező közösség meg tudja tölteni emlékeivel. Az emlékeken keresztül az egyén egy új világot teremt, melyben hozzá hasonlókkal osztozik, elkülönítve magát más csoportoktól. Ez az egészen kis közösségektől az elképzelt közösségekig terjedhet.¹¹ Az elképzelt közösség fogalmát Benedict Anderson határozta meg, és azt érti alatta, hogy egy nemzeten, közösségen belül a tagok nem ismerik egymást, nem is hallottak egymásról, de mégis elfogadják ugyanazokat a normákat egy közösséget alkotva, de ez a kapcsolat nem látható, csupán elképzelt lehet.¹²

Ehhez kapcsolható az emlékezet helyeinek fogalma, mely Pierre Nora francia történészről ered. Azt mondja, a múlt továtűnt, nem élhető át újra, mivel a történelem felszámolta az emlékezetet. Nora az emlékezetet az örök jelenként értelmezi, még a történelem csupán a múlt egy tökéletlen rekonstrukciójaként jelenik meg. Éppen ezért a történelem csak idő és dolgok közti viszonyrendszer, még az emlékezet a megragadható dolgokban rejlik, mint a gesztusok, tárgyak, képek. Az emlékezhely az egyetlen, ahol az emlékezet megtartható. Az emlékezet megtartásának eszközeivé évforduló, ünnep és az archívum váltak.¹³ A történész feladata ezért az archiválás, dokumentálás lesz, mivel nem tudhatjuk, mire kell majd a későbbiekben emlékezni.¹⁴ Az emlékezeti hely mindig anyagi, funkcionális és szimbolikus. Létezéséhez az emlékezet szándéka szükségeltetik, ha ez nincs meg, akkor csak a történelem helye. A történelem és emlékezet keveredik, mivel a történelem azt jegyzi meg, amit az emlékezet diktál. A nemzeti történelem is az emlékhelyekben ölt testet. Funkcionális, mert átadja és fenntartja az átadhatatlan tapasztalatot (lexikonok). Szimbolikus, mivel megkülönböztetjük a győztesek és vesztesek emlékezetét.¹⁵

¹⁰ Assmann 2018: 60–65.

¹¹ Keszei 2010: 18.

¹² Anderson 1996: 7–8.

¹³ Nora 2010: 13–19.

¹⁴ Uo. 20–24.

¹⁵ Nora 2010: 27–32.

Emlékezetpolitika

A kollektív emlékezet sajátosságainak bemutatása után érdemes kitérni az emlékezetpolitika kérdésére. Itt fontos ismertetni, még ha csak nagyvonalakban is, azt a történeti diskurzust, mely arra irányul, hogy ki a történelem átadásának a birtokosa, a kollektív emlékezet vagy a történész. Peter Burke meghatározása szerint nem a történész határozza meg a múlt kulcseseményeit. Mivel az emlékezetet magát társadalmi csoportok konstruálják, ők azok, akik megmutatják a történész számára, hogy mi az, ami emlékezésre méltó.¹⁶ Gyáni Gábor úgy foglal állást a kérdésben, hogy már kezdetben leszögezi: A 20. századi totalitárius rezsimek azzal, hogy a politika alá rendelték a történetírást, megrontották azt. A történelem elvesztette szavahihetőségét. Gyáni ezzel párhuzamosan a tudományos történelem és a kollektív, orális történelem harcát is megemlíti. A tudományos történelem szerinte vesztett azzal a presztízséből, hogy gyakran tévedett a kollektívával szemben. Az iskolarendszer némiképp javított a helyzeten, de a totalitárius berendezkedés alatt újabb visszaesés következett be.¹⁷ Gyáni Gáborhoz hasonló következtetésre jutott Holger Fischer is, aki szerint totalitárius rendszereknél a politika és a történelem elválaszthatatlan egységet alkot. Ennek a következménye, hogy a posztkommunista társadalmak esetében az emlékezet túlpolitizált, ami kiélezi a társadalom és a tudomány viszonyát, hiszen az értelmezések a politika miatt igen eltérők lehetnek.¹⁸ Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy ki is írja a történelmet, az általános válasz: a győztesek.

Ezen az elméleten csavar egyet Peter Burke azzal, hogy azt írja „*a történelmet a győztesek felejtik el*”. Mindig a vesztes az, aki nem tudja feldolgozni a történelmet, ezért emlékezésre ítéltetett, hogy tovább-léphessen. Úgy gondolom, Burke felvetése a magyar történelmet nézve hatványozottan igazgá válik.¹⁹ A felejtést Gyáni Gábor is hangsúlyozza, mint olyan tényezőt, ami közrejátszik a nemzet önképének alakulásában. Általában a politikai akarat irányítja (felülről kényszerített). Lényege a társadalmat megosztó események elfelejtése.²⁰

Ez a jelenség elsősorban a traumatikus emlékezet vizsgálatánál igen szembetűnő. A traumák képesek arra, hogy szétfeszítsék az emlékezetet, réseket üthetnek a generációk közti kommunikációban. Ezek a traumák csupán emlékezéssel oldhatók fel, amennyiben ez nem történik meg, a társadalmon belül egyre nagyobb készlet mutatkozik a pótlásukra. A traumáról való hallgatás megtörése csupán a hallgatás okára való visszatéréssel, azzal való szembenézéssel lehetséges.²¹ A traumatikus emlékezet kérdését, és az ezzel összekötött emlékezetben jelen lévő rossz közérzetet Aleida Assmann német

¹⁶ Burke 2001: 3–5.

¹⁷ Gyáni 2012: 357–358.

¹⁸ Fischer 2012: 389–392.

¹⁹ Burke 2001: 13.

²⁰ Gyáni 2017: 22.

²¹ Assmann 2016: 63.

példákon keresztül mutatta be. Itt rámutatott arra, hogy a II. világháborút követően a németiség nem elfojtotta magában a gonosz múltat, hanem tudatosan hallgatott róla, egyfajta nyugvó állapotban tartotta. Ez egy kollektív hallgatólagos egyezség volt, melynek tagjait az andersoni elképzelt közösség fogalmával tudjuk értelmezni.²² Ezek a kollektív emlékezetek globális szinten is kapcsolódhatnak, számtalan, akár egymástól gyökeresen eltérő narratívákat hozva létre. Azt azonban, hogy mire kell emlékezni és mi az, amit el kell felejteni, Aleida Assmann szerint alapvetően már a politikai viszonyok határozzák meg. Így sokszor a tettes-áldozat emlékezetek szűk perspektívája jön létre. Ebből elsősorban a pluralizáció az, ami a kiutat jelenti. Ilyen lehet például az europaizálódás, a migráció vagy a globalizálódás, melyek során új kapcsolati szálak keletkeznek bővítve, színesítve az addigi narratívákat.²³

Az emlékeztpolitika és történelempolitika nehezen elválasztható, és egymással szorosan összefüggő fogalmak. A történelempolitika igen nehezen definiálható. Fischer úgy értelmezi, mint olyan, a múltra hivatkozó politikai elemet, aminek célja a legitimitáció, annak kisajátítása, valamint az ellenfél ebből való kizárása. Vagyis célja a legitimitáció megszerzése és kizárólagos felhasználása.²⁴ Wolfrum meghatározása ehhez igen hasonló. Olyan térként értelmezi, ahol az egymással versenyben lévő elitek megkísérlik a múltat feltölteni saját értékeikkel, hogy azt saját politikai céljaik elérésére használhassák fel.²⁵ Gyáni Gábor szinte összemosza a történelempolitikát és emlékeztpolitikát. Azt írja, a jelent megelőző korok történelme közvetlen hasznót ér a jelennek. Mivel a múlt mindig aktualizálható. Gyáni esetében történelempolitikáról akkor beszélhetünk, amikor az állam identitáspolitikája beférkőzik a történetírói gondolkodásba is. Az emlékeztpolitikának mindig megvan az igénye arra, hogy formálja a közösség önképét. Ezért törekszik a történelem mint tantárgy a tudományos élet formálására is. Ugyanakkor nemcsak az államnak, a civil társadalomnak is megvan az erre hajló igénye. A kollektív emlékezet, mint olyan, igyekszik átvenni a hatalmat a történelem felett. Ebből a gondolatból ered Gyáni nézete, mely szembe-helyezi a kollektív emlékezetet a tudományos történelemmel. Ugyanakkor az államnak is megvan a lehetősége a tudományos történelem befolyásolására, sakkban tartására. Demokrácianál ez lényegében a kedvezményezettség, vagy a támogatások megvonása. Diktatúrák esetében azonban szélsőséges megoldások is elképzelhetők, mint például a száműzetés, vagy börtön.²⁶

Gyáni ezt az ellentmondásosságot úgy oldja fel, hogy leszögezi: a történelemtudomány meghatározóként hat a nemzeti gondolkodásra, a kollektív emlékezet jellegéből adódóan nem lehet ennek alapja, mivel igen sokféle. Ugyanakkor a történész nem lehet egyedüli alap. A kultúrában mindenki emlékezet, de a történész feladata, hogy ne csak magyarázza, de értse is a múltat az által, hogy – rekonstruálva a kollektív

²² Uo. 65.

²³ Assmann 2016: 70–71.

²⁴ Fischer 2012: 394–395.

²⁵ Uo. 395.

²⁶ Gyáni 2016: 20–23.

gondolkodást – rámutat azok történelemformáló szerepére.²⁷ Peter Burke a történészt mint az anomáliák őrzőjét határozza meg. Vagyis a feladata, hogy az embereket arra emlékeztesse, amit el akarnak feledni. Erre a legfontosabb eszköze maga az írás, ugyanis ezekben a forrásokban maradhatnak fenn azok az információk, melyek mintegy leleplezik az emlékezetet. Feltárják az emberek számára kínos és kényelmetlen múltat.²⁸

A történelempolitika formáit Holger Fischer határozta meg. Ezek a történelemtagadás, manipuláció, mitizálás, felvilágosítás. Egyet kell értsek Fischerrel ennek kapcsán abban, hogy a megértés érdekében minél több szempontot egyszerre érdemes figyelembe venni.²⁹ A történelempolitika célja tehát végső soron lehet hagyományteremtés, legitimáció, de akár delegitimáció is. Utóbbi általában azoknál a demokratikus országoknál jelentkezik, ahol megpróbálják elfelejteni a diktatórikus múltat. Így lényegében a történelempolitika a múlt értelmezésének hegemoniájáért folytatott harcoként is értelmezhető. Az eszközei igen széleskörűek. Különösen igaz ez napjainkban, ugyanis hozzáférése van a különböző médiumokhoz, melyek által igen nagy felületen terjesztheti saját múltértelmezését. Ezek alapján tehát csatlakozva Fischer értelmezéséhez, a történelempolitika egy tér, mely a múltat kapcsolja a jelenhez, meghatározva azt, hogy a jelenben a múlt miképp értelmezhető.³⁰ Gyáni Gábor a múlt jelenben való felhasználása kapcsán alkalmazza a „*használatos múlt*” fogalmát. Ezt arra érti, hogy az emlékezetpolitika célja, hogy kiválassza a múlt azon eseményeit, mely a tömegdemokráciában folytatott hatalmi harc során leginkább célba tud érni a tömegek megnyerése érdekében.³¹

Ehhez kapcsolható Keszei kérdésfelvetése: Kivel lehet leginkább azonosulni? Erre azt a választ adja, hogy azokkal az ősökkel tud a társadalom azonosulni, akik jók, példamutatók. A nemzeti múlt a jelen céljait szolgálja: Mozgósít, megerősít, meggyőz. Bizonyos történelmi eseményekre való emlékezések erős érzelmeket válthatnak ki, függetlenül attól, hogy az emlékező személyesen is átélte-e, avagy sem. Demokráciákban és diktatúrákban a kommemoráció másként működik. A létrehozott kánon az ünnepnapokon jelenik meg. Az, hogy mi kerül a kánonba, és válik a kulturális emlékezet részévé, az ideológiától függ. Ha sikeres, megerősíti a *mi*-tudatot, legalább a megemlékezés idejére.³² Ezzel kapcsolatban az ünnepnapok sikerességét, minőségét Aleida Assmann három tényezőhöz köti. Az első az érzelmisülés. Ez alatt azt érti, hogy lennie kell valamilyen érintettségnek az emberek és az ünnep között. A második a megrendezettség. Ennél fontos kérdés, hogy milyen a rituális megemlékezés jellege, mivel az könnyen kiüresedhet és szinte már jelentéstelen ismétlésekké silányulhat. A harmadik tényező az intézményesülés, mivel intézményi keretek hagyományozzák át a jövő számára a rituálékat.³³

²⁷ Uo. 28–34.

²⁸ Burke 2001: 18.

²⁹ Fischer 2012: 395.

³⁰ Uo. 396–408.

³¹ Gyáni 2016: 32.

³² Keszei 2010: 13–14.

³³ Assmann 2016: 106.

A megemlékezéseknek igen tág spektruma létezik. A különböző állami ünnepek, civil kezdeményezésű kommemorációk, tudományos kutatások, vagy akár a filmek, egy emlékezetpiramist építenek fel. Ennek a csúcsát Aleida Assmann írása alapján a szimbólumpolitikai rítusok foglalják el. Ennek elsődleges célja, ahogy azt korábban is említettem, a legitimáció elnyerése. Ennek érdekében törekednie kell a sokszínűsége, mivel így több közösséget megszólíthat. Amennyiben ez nem teljesül, az emlékezés érdektelenségbe sülyedhet. Ez a politikai rítus kiüresedését eredményezi. Egy nemzeti ünnepség kiüresedése azonban az egész társadalmat, mint egy elképzelt közösséget érinti.³⁴

A politikai rítusok azért is különösen fontosak, mert más módon nem megvalósítható reprezentatív funkciót töltenek be. Aleida Assmann meghatározása szerint ezek a funkciók a szimbolikus integráció, közösségalkotás és a konszenzus nélküli egység létrehozása. Az, hogy az egyén erre miképp reagál, csatlakozik vagy kimarad, a demokráciák esetében egyéni döntés kérdése.³⁵

A különböző állami megemlékezések esetében fontos megállapítás, hogy az esetek túlnyomó többségében mindig az első emlékezés a fontos, az igazán nagy horderejű. Az ezt követők már csupán üres ismétlések, melyek a társadalmat sokkal kevésbé mozgatják meg. Ezzel kapcsolatban Aleida Assmann megjegyzi, hogy a politikai emlékezésekkel kapcsolatban nem szabad nagy elvárásokat támasztani, ott „*elhangzik, aminek el kell hangzania*”, de a múlt feldolgozása nem itt, hanem más szintéren zajlik le. A politikai rítusok csak legritkább esetben válnak igazán karizmatikus rendezvényé. Az emlékezés a politikai rendezvényeken és a kulturális szférában egy kódolt formává rögzül, mely könnyen ismételhető. Ez által a forró emlékezés hideggé válik. Ezen megállapítás alapján kijelenthető, hogy a politikai rítus a hideg emlékezés elsődleges szintere.³⁶

Ez a fajta hideg emlékezés azonban nem azt jelenti, hogy ezeknek az eseményeknek nem lehet, vagy nincs olyan fontos szerepe. Ezt támasztja alá Patakfalvi-Czirják Ágnes is a Székely Szabadság napjának elemzése kapcsán. Tanulmányában azt írja, hogy a repetitív ünnepek keretében a székelyföldi autonómiamozgalom kapcsán a múlt felidézése és a jelenhez való kapcsolása lehetővé teszi egy marginalizálódott csoport, valamint annak elitje számára, hogy megszilárdítsa saját legitimitását. Ez a legitimitás a székelyek kapcsán például a Román állammal szembeni pozíció kimondásából és ennek demonstrálásából fakad. Így ez a székely példa a hatalmi elnyomás elleni harc szerepévé válik, és a közösség reprezentációjáért folytatott szintér lesz.³⁷ A repetitív ünnepekkel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy ezek az események nem csupán arra alkalmasak, hogy megidézzék a múltat, hanem emlékeztetnek is a múlttal való folytonosságra. Ebben az értelemben ezek nem csupán ismétlések, hanem a múlt egy pontját megragadva megélhetővé is teszik a múltat. A megemlékezés rítusai a teret ezzel

³⁴ Uo. 108.

³⁵ Uo. 108–109.

³⁶ Assmann 2016: 110–111.

³⁷ Patakfalvi-Czirják 2018: 221.

egyfajta szakrális térré alakítják át, a jelenlévőket pedig a rítus szereplőivé avatják, ezzel pedig lényegében olyan közösségi élményt nyújtanak, ami megteremti az elképzelt közösséget, és ezzel az összetartozás élményét.³⁸

Ahhoz, hogy megértsük az emlékezetpolitika működését, érdemes megvizsgálni a nemzeti hős alakjának megteremtését abból a szempontból, hogy milyen mértékben és miképp befolyásolja azt a politika. Az emlékezetpolitika célja, ahogy azt korábban írtam, alapvetően a nemzeti egység megteremtése. A nemzeti múlt egységes értelmezésének megteremtésére az államnak igen színes eszköztár áll rendelkezésére. Ennek érdekét szolgálhatja ugyanis az iskolarendszer, a különböző szimbólumok, dalok, állami ünnepek, de egészen hétköznapi dolgok is, mint például a nemzeti szimbólumokat ábrázoló és értékesíthető árucikkek.³⁹ Guszmán Gergely ezt azzal egészíti ki, hogy a politikai szféra ezeknek a szimbólumoknak a segítségével, lelkesítő és fenyegető beszédekkel, hősök és ellenségek ábrázolásával az emberek érzelmeire kíván hatni. Ezzel a cselekedetével különböző hiedelmeket ébreszt a politika világáról. A politikai valóság efféleképp való misztifikálása a hatalom megőrzését és tartós fenntartását szolgálja. Ezzel azt a látszatot kívánja kelteni, hogy a politika világában csakis ők képesek eligazodni, ennél fogva a társadalomnak égető szüksége van rájuk.⁴⁰

A politikai vezetés az általa megalkotott politikai világot a reprezentáció révén tarja fent, melyet igyekszik a kollektív emlékezet részévé tenni. Erre kiváló lehetőséget nyújt a nemzeti hős, akiben a politikai hatalom által feltüntetni kívánt erények ötvöződnek, és a hatalmat reprezentáló szimbólumként jelenhetnek meg.⁴¹

Általános tendenciának tekinthető, hogy a nemzet hőseinek, a nemzet nagyjainak reprezentációja emlékhelyekben ölt testet. Ezek széles skálája ismert például szobrok, vagy utcanevek formájában.⁴² Az utcanevek elsősorban funkciójuk kapcsán válnak kiemelten fontos emlékezeti térré, mivel az emlékezést a hétköznapiakba viszik bele. Az utcanév sok fórumon szerepelhet: igazolványon, telefonkönyvben, postacímnél stb. Éppen ezért egyediek és erősen politikai célzatúak, mivel sokan megjegyzik őket. Az utcanevek változásai mindig jelzik a változó politikai akaratot is. Az új rendszer kialakulása gyakran jár az előző rendszer identitásbiztosító terének törlésével, új kialakításával. A totalitárius rendszerek már az elején cserélik az utcaneveket, ezzel erősítve saját bázisuk, és alapozzák meg legitimitásuk.⁴³

A sírhelyeknek mindig kiemelt, különleges szerepe van. Gyakran az állam maga jelöl ki területeket, létrehozva olyan temetőket, melyek a nemzet nagyjainak hamvait őrizik. Ezek a helyek ezzel az állam reprezentációjának és legitimitációjának is fontos eszközeivé válnak. Ez a pantheonizációs folyamat Nyugat-Európában vált először gyakorlattá. A

³⁸ Uo. 222–223.

³⁹ Björnsson 2018: 70.

⁴⁰ Guszmán 2011: 22–23.

⁴¹ Uo. 23.

⁴² Uo. 29.

⁴³ Alderman 2002: 101.

francia állam a Pantheont jelölte ki ennek színhelyéül, Anglia a Westminster-apátságot.⁴⁴

A pantheonizáció Magyarországon sem ismeretlen fogalom. Hazai viszonylatban a nemzet nagyjainak nyughelyét a Fiumei Úti Sírkertben jelölték ki Budapesten. A temető 1885-ben kapott dísztemetői státuszt. Nem csupán a klasszikus értelemben vett nemzeti hősokeket temették ide, hanem a magyar nemzet azon nagy alakjait is, akik valamilyen módon nyomot hagytak a történelemben. Az ide temetettek a magyar nemzetet hivatottak reprezentálni, egyes személyek esetében maga a síremlék, mauzóleum is beszédes, hiszen az adott személy jelentőségét növelheti, személyes nagyságát tudják kifejezni vele. A Fiumei Úti Sírkertben nyugvók zömmel a 19. század kiemelkedő államférfijei, művészei, írói. De találhatunk néhány 20. századi személyt is, akik közül jónéhány megítélése erősen megosztó hatású a magyarság körében.⁴⁵

A nemzet reprezentációjában a nemzeti hős alakjának kulcsszerepe van, mivel ő testesíti meg a nemzeti erényeket. Ezen személyek nemzeti pantheonba való beemelése kevés kivétellel a 19. századra tehető, és a nacionalizmussal hozható összefüggésbe. E személyek olyan stabil pontot jelentenek, akik azonosságtudattal látják el a nemzet egyes tagjait, ezzel együtt pedig a politikai hatalom arcaivá is válhatnak. Guszmann Gergely definíciója alapján a nemzeti hős alakja több kategóriára bontható, mindegyik más képes megjeleníteni a nemzetből. Így például elkülöníthetünk írókat, filozófusokat. Ilyen önálló kategóriát képez az államférfi alakja is, aki elsősorban arra alkalmas, hogy megteremtse a nemzeti integritást.⁴⁶

A sírhelyek és utcanevek mellett néhány szót kell ejteni a szobrokról is. A szobrok elsődlegesen a politikai legitimitáció megteremtését szolgáló alkotások. Ezek az emlékművek az azonosulás lehetőségét kínálják fel a szemlélőnek, mely alapján képes lehet kialakítani saját identitását. Azt azonban meg kell említeni, hogy ez nem egyfajta kötöttséget jelent, sokkal inkább egy andersoni elképzelt közösséget.⁴⁷ A szoborállítás mindig tudatos. Ez a fajta célzott emlékezetpolitika a reprezentációra épít, megteremtve ezzel a kívánt nemzettudatot, látásmódot. Tipikus példák erre az 1871-ben létrejött Német Császárság, mely a győzedelmes nép képét kívánta megteremtteni, de a 19. századi Nelson és Wellington szobrokat előszeretettel használó Anglia is, mely az angol imperializmus nagyságának kívánt emléket állítani.⁴⁸

Általában a nemzet nagyjaira való emlékezés fő színtere a nemzeti ünnep, ahol, ahogy azt korábban írtam, a hatalom kifejezheti kontinuitását a múlt nagyjaival. A múltba való visszanyúlás mellett azonban a hősoke emlékezetét a jövő generációjának is sugározzák, így a korábbi nagy tetteket nem csupán a jelennel, hanem a jövővel is összekapcsolják.⁴⁹ Ehhez igen hasonló következtetésre jut Patryk Wawrzyński, amikor a kormányok emlékezetpolitikájáról ír. Itt az állami megemlékezésekkel kapcsolatosan

⁴⁴ Guszmann 2011: 29.

⁴⁵ Tóth 2008.

⁴⁶ Guszmann 2011: 34–35.

⁴⁷ Uo. 35–36.

⁴⁸ Uo. 40–42.

⁴⁹ Uo. 44., 46.

három tulajdonságot határoz meg. Ez alapján a megemlékezés feladata az emberek viselkedésének és identitásának alakítása, valamint a jövőkép formálása. Célja pedig, hogy a társadalom számára a valóság egyszerűsített értelmezését adja, melyet a polgárok saját belátásuk alapján használhatnak fel.⁵⁰

A nemzeti hősré való emlékezés egy speciális, Magyarországon talán kevésbé jellemző példája, amikor a múlt nagy alakjára különösen élénk emlékezettel tekintenek vissza. Vagyis úgy teremtenek belőle hivatkozási alapot, mintha napjainkban is élő személyről lenne szó. Ez a gyakorlatban Páll Björnsson szerint abban mutatkozik meg, hogy olyan kérdések születnek a sajtóban, mint hogy „*Ma kire szavazna?*” „*Mit mondana a kérdésről?*”, és így tovább. Ennek a jelentősége leginkább abban rejlik, hogy arra mutat rá, egyes csoportok miképp értelmezik a múltat és próbálják használhatóvá tenni a jelenben.⁵¹

Szintén igen ritka, de nem példanélküli, hogy egyes nemzeti hősök olyan mértékben képesek lefedni a nemzetet, hogy még az egymástól eltérő nézeteket valló jobb- vagy baloldal számára is hivatkozási alapot nyújthatnak. Ilyenek például a Björnsson által is tárgyalt Jón Sigurðsson Izlandon, Giuseppe Garibaldi Olaszországban, George Washington és Abraham Lincoln az Egyesült Államokban, Magyarországon Kossuth Lajost és Petőfi Sándort is ide sorolhatjuk.⁵² Az ilyen egységesítő személyek azonban ritka kivételnek számítanak. Sokkal gyakoribb, különösen az egykori politikusok esetében, hogy nem képesek kivívni ezt az egységesítő nemzeti hős státuszt. Páll Björnsson ennek kapcsán két okot feltételez. Az első, hogy az egykor meghatározó politikus politikai öröksége nem válik széles körű tisztelet tárgyává, a másik a hosszú hivatali idő. Itt ugyanis Björnsson azt emeli ki, hogy a minél hosszabb hivatali idő lehetőséget ad a politikusnak arra, hogy népszerűtlenné váljon. Itt klasszikus példaként Otto von Bismarck alakja hozható fel.⁵³

A hősök tisztelete nem csupán össznemzeti jelenséggént fogható fel. Beszélhetünk lokalitásról, lokális dicsőségről is. Ez az olyan hősök tiszteletét jelenti, akik a közösséget cselekedtek jót, ezzel elindítva valamilyen pozitív változást a település életében. Vagyis olyat cselekedtek, ami kiemelésre méltó és a jövő számára megőrzendő.⁵⁴

⁵⁰ Wawrzyński 2017: 296–297.

⁵¹ Björnsson 2018: 75.

⁵² Uo. 75–76

⁵³ Uo. 76.

⁵⁴ Guszmann 2011: 48.

Public History

Végezetül szót kell ejtenem a public history jelentőségéről, mint arról a jelenségről, ami nagymértékben képes befolyásolni a kollektív emlékezetet. A public history az Amerikai Egyesült Államokban alakult ki az 1970-es években. Viszonylag hamar, már az 1980-as években elterjedt szinte az egész világban. Thomas Cauvin értelmezésében a jelentősége abban áll, hogy az akadémiai történetírás eredményeit könnyen értelmezhető módon tárja a széleskörű, történelem iránt érdeklődő hallgatóság elé.⁵⁵ Fischer a public historyt a történelempolitika egyik részterületeként határozza meg.⁵⁶ A public history fogalmát Gyáni Gábor úgy definiálja, mint olyan köztörténelemet, ami a múlt prezentálásával szolgál, és amire a társadalomnak égető szüksége van, illetve amire igényt tart. Így valójában szinte kizárólag a kollektív emlékezet formálja, azon belül pedig a Jan Assmann által ismertetett kommunikatív emlékezet. Ugyanis a public history legkönnyebben az élő emlékezet felé képes fordulni. Lényege, hogy számukra könnyebben befogadható legyen. A tudományos történelemmel szembe-helyezve a legfőbb különbség a következő: Még a tudományos történelem mindig kérdéseket vet fel, addig a public history kész válaszokkal áll a közönség elé.⁵⁷

Ami miatt a public history a kutatásom kapcsán nem kerülhető meg az, hogy a tömegkultúra elterjedésével ez lett a múltra való emlékezés egyik legfőbb közege. A történelemmel kapcsolatos tv-csatornák, filmek, történelmi ismeretterjesztő magazinok, nemzeti rockzene, és még sorolhatnám, mind a public history részét képezi. Ezek pedig igen szoros, bár esetenként különböző kapcsolatokban állnak a kollektív emlékezettel.⁵⁸ Az előbb említettek nagy népszerűsége miatt robbanás-szerűen növekedett a történelmet populárisan bemutató különféle munkák száma. Ezek közül talán a legnépszerűbbnek a különböző történelmi eseményeket bemutató dokumentumfilmek és sorozatok. Ezek többségében II. világháború-orientáltak. De nagy eladási számokat képesek produkálni az egyes történelmi magazinok is, mint amilyen például a Magyarországon is megjelenő BBC History. Ezek népszerűsége Jill Liddington alapján abban rejlik, hogy az emberek bele tudnak helyezkedni a múltba, mely átélhetővé válik, különösen a televízió révén. Azzal, hogy a múlt csupán egy kattintásra került mindenkitől, a múlt prezentációi körbevesznek minket. A public history, és ezzel együtt a múlt, egy üzleti ágazattá is vált. Liddington szerint azzal, hogy a múlt ilyenformán bárki számára elérhető, lényegében mindenki nyilvános történelem-képviselője lett/lesz, akár akkor, ha az őseit kutatja, de abban az esetben is, ha megnéz egy dokumentumfilmet.⁵⁹

⁵⁵ Cauvin 2018: 22.

⁵⁶ Fischer 2012: 392.

⁵⁷ Gyáni 2012: 361.

⁵⁸ Uo. 362–363.

⁵⁹ Liddington 2002: 83–84.

A public history érdeklődése elég sokszínű lehet. Az Egyesült Államokban jól kiépített és intézményi keretek közt működtetett irányzatról van szó, mely igen változatosan igyekszik a múltat a nagyközönség elé tárni.⁶⁰

Az angol minta ettől némiképp eltér. A szigetországban a központi helyet a public historyban a nemzeti örökség és emlékezet foglalja el. Ez abból fakad, hogy „*emlékszünk dolgokra, krónikákat, történeteket olvasunk és hallunk és az előző korok relikviái közt élünk*”, vagyis közel érzik magukhoz a múltat. Ez olyan szemléletet feltételez, ahol a kollektív emlékezetet nagyban meghatározza a személyes élmény, tapasztalat. A public history pedig alkalmas arra, hogy a különböző történeteket leírva összekösse a múltat és a jelent, akár a múlt manipulálásának segítségével is.⁶¹

A public history német modellje gyakorlati szempontból közelíti meg a problémát. Bár a public history kevésbé intézményesült, mint az Egyesült Államokban, az egyetemeknek köszönhetően mégis létrejött a tudományos történelem és a public history egyfajta keveréke. A német program lényege, hogy az egyetemeken olyan gyakorlati tudást biztosítsanak a tanulók számára, melyet felhasználva a tudományos kutatások eredményeit is sikeresen tárhatják a szélesebb nyilvánosság elé. Emellett arra is külön figyelmet szentelnek, hogy az ott használt tudást a történelemtanításban is fel lehessen használni, így könnyítve meg a diákok számára az információk befogadását.⁶²

Gyáni Gábor meghatározása szerint Magyarországon a public history legkedveltebb témái: Trianon, a II. világháború, a magyar őstörténet és 1956. Véleményem szerint ezek mellett szintén fontos szerepet kapnak a különböző életrajzok is, amelyeket általában a személyhez kapcsolható meghatározott dátumkor pl. születésének évfordulója, mintegy megemlékezésésként közölnek.⁶³ Ezeket a megállapításokat támasztja alá A múlt arcai című monográfiájában Romsics Ignác is. A könyvben ugyanis azokkal a magyarországi személyekkel és egyénekkkel foglalkozik, akik véleménye szerint emlékezésre méltók, vagy nagy horderejű vitákat képesek kiváltani, ezzel alkalmasak a múlt jelenben való felhasználására is. A már Gyáni Gábornál is említett magyar őstörténet és Trianon Romsicsnál is felmerül. A munkájában azonban ő csak a Horthy-korszakig tekint vissza. Így a munkában megjelenik, mint említésre méltó esemény, a kiegyezés és a mohácsi csatavesztés is. A magyar történelem emlékezésre méltó személyeit tekintve Szent Istvánt, Horthy Miklóst, Bethlen Gábort, Dózsa Györgyöt és Martinovics Ignácot emeli ki.⁶⁴ Utóbbi kettőnél azonban említést tesz egy-egy problémáról. Dózsa György esetében megjegyzi, hogy a személye inkább az államszocializmus korában volt az érdeklődés tárgya, a rendszerváltás után alakja a feledés homályába süllyedt.⁶⁵ Martinovics Ignác személye pedig annyira megosztóvá és egyben vállalhatatlanná vált,

⁶⁰ Uo. 85.

⁶¹ Uo. 87.

⁶² Nießer-Tomann 2018: 15.

⁶³ Gyáni 2012: 362–363.

⁶⁴ Romsics 2015.

⁶⁵ Uo. 158.

hogy napjainkban szinte teljesen alkalmatlan arra, hogy a használható múlt fogalma alapján politikai legitimációs erőként alkalmazható legyen.⁶⁶

A public history hazai jelentőségét továbbá az is növeli, hogy a magyarokban megtalálható egyfajta kultikus jellegű befogadás. Gyáni ezt úgy magyarázza, hogy minden múltról szóló hír vagy olvasmány a feltétlen igazság erejével képes hatni. Egyszerűbben megfogalmazva: a magyarok jelentős részéből hiányzik a kritikai attitűd, mely az információk szelektálása miatt lenne fontos.⁶⁷

Gyáni Gábor végső konklúziója a public history kapcsán az, hogy a történész nem engedhet meg akkora szabadosságot, mint a nyilvános történelem képviselője. Vitázni sem érdemes vele, mivel az színvonalában igen lehangoló lehet. Ugyanakkor a történész nem hagyhatja figyelmen kívül őket, mivel a kollektív emlékezettel való szoros kapcsolat miatt a public history jól rá tud mutatni a nemzet érdeklődésének főbb irányaira.⁶⁸

Összegzés

Végezetül ki kell emelni azt, hogy az emlékezetet nagyban befolyásoló tényezőknek, mint a kollektív emlékezet, az emlékezetpolitika és a public history, elsősorban az a szerepe, hogy a jelen számára a múltat átélhetővé tegye. Vagyis összekösse a jelent és a múltat, melyek mellett képes a jövőbe tekinteni és példát állítani a jövő generációja felé, megalapozva ezzel annak szocializációját. Fontos továbbá a legitimáló funkció említése, mely általában a mindenkori hatalom támasztékaul képes szolgálni. A legitimáló funkcióval szorosan összefüggésbe hozható a reprezentációs funkció is, hiszen egyes csoportok, vagy akár maga a nemzet is, ez által képes kifejezni, megjeleníteni önmagát, vagy azt a képet önmagáról, melyet a külvilágnak, vagy a társadalom különböző csoportjainak mutatni kíván. Ezen tényezők vizsgálata és értelmezése nagyban megkönnyítheti a különböző emlékezeti vizsgálódásokat, és hozzájárulhat ahhoz, hogy ne csak leírjuk, hanem értsük is a folyamatok működését.

⁶⁶ Uo. 292.

⁶⁷ Gyáni 2012: 358–360.

⁶⁸ Uo. 365.

Hivatkozott szakirodalom

- Alderman, Derek H. 2002: Street names and the scaling of memory: The politics of commemorating Martin Luther King, Jr within the African American community. *Historical Geography* 30. 99–102.
- Anderson, Benedict 1996: *Imagined communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York.
- Assmann, Aleida 2016: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. Beavatkozás. Budapest.
- Assmann, Jan 2018: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Björnsson, Páll 2018: Egy nemzeti hős megalkotása. Jón Sigurðsson (1811–1879) emlékezete és a nemzeti egység megteremtése Izlandon. *Aetas* 33. 69–78.
- Burke, Peter 2001: A történelem, mint társadalmi emlékezet. *Regio* 12. 3–21.
- Cauvin, Thomas 2018: The rise of public history: An international perspective. *Historia Crítica* 68. 3–26.
<https://doi.org/10.7440/histcrit68.2018.01>
- Fischer, Holger 2012: Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika. Helyük Németország jelenkori történettudományában. *Történelmi Szemle* 54. 389–410.
- Guszmán Gergely 2011: *A nemzeti hős alakjának megkonstruálása a független Indiában. A Bharatiya Janata Párt nemzetépítő törekvései 1998–2004*. Doktori disszertáció. Budapest.
- Gyáni Gábor 2012: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* 54. 357–375.
- Gyáni Gábor 2016: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2017: A felejtés mint politikai mítosz. *Korall* 67. 22–34.
- Hobsbawm, Erik 1983: Introduction: Inventing tradition. In: Hobsbawm, Erik – Ranger, Terence (szerk.): *The invention of tradition*. Cambridge. 1–14.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781107295636.001>
- Keszei András 2010: Az emlékezet rétegei. *Korall* 41. 5–34.
- Liddington, Jill 2002: What is public history? Publics and their pasts, meanings and practices. *Oral History* 30. 83–93.
- Nießner, Jacqueline – Tomann, Juliane 2018: Public and Applied History in Germany: Just another Brick in the Wall of the Academic Ivory Tower? *The Public Historian* 40. 11–27.
<https://doi.org/10.1525/tp.h.2018.40.4.11>

- Nora, Pierre 2010: Emlékezet és történelem között – Válogatott tanulmányok. Budapest.
- Patakfalvi-Czirják Ágnes 2018: Ünneplés keretek között újra és újra kimondani. A Székely Szabadság Napjának elemzése. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): Ünnepek és felejtés. Emlékezet, identitás, politika. Budapest. 216–250.
- Romsics Ignác 2015: A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika. Budapest.
- Tóth Vilmos 2008: A Fiumei Úti Sírkert. Budapest.
- Wawrzyński, Patryk 2017: The Government's Remembrance Policy: Five Theoretical Hypotheses. Polish Political Science Yearbook, 46. 294–312.
<https://doi.org/10.15804/ppsy2017119>

ORBÁN LÁSZLÓ

A kibontakozás egyik útja – a ruszin és a magyar nemzeti sajtó szerepe Északkelet-Magyarországon és Ugocsában a 19. századi nemzeti mozgalmakban

Minden nemzeti és nemzetiségi mozgalom sikeressége egyrészt azon is múlik, hogy milyen mértékben tudja megnyerni az általa elérhető tömegeket. Ugyanez vonatkozik a kormányzatra és a különböző politikai irányultságokra is. Ez az alapvetés a dualizmus kori sajtótermékek nagymértékű terjedésével és a társadalom sajtó iránti nyitottságával – a megfelelő feltételek, az írni-olvasni tudás, a lapalapítás, az olvasóközönség igénye, a gazdasági tényezők stb. meglétével – különösen igazgá vált. Ehhez mérten mind a nemzetiségi, mind a vármegyei sajtó igyekszik a legszélesebb körben terjeszteni az általa propagált értékrendszert, eszmét, politikai irányzatot, vagy akár a függetlenségének tényét. Nem véletlen talán, hogy a nemzetiségi elit számos sajtótermék alapítója a korszakban, s ugyanez igaz a kormányzat és a vármegyei magyar elit vagy egyes szakmák képviselőinek lap- és szaklap alapító tevékenységére is.

Rövid áttekintés: sajtóviszonyok Magyarországon 1867–1914 között

1867 augusztusától új korszak kezdődött a sajtó számára Magyarországon, hiszen a dualizmus intézménye ezt a területet is gyökeresen átalakította, összességében pozitív irányban, hiszen a neoabszolutizmus korlátozásai megszűntek, s újra az 1848. évi sajtótörvény lépett életbe, kisebb változtatásokkal. Ilyen volt pl. a sajtóvétségek megítélése, amely innentől kezdve kerületi táblákon zajlott. Mindezekon kívül jelentős mértékben szabályozták a politikai indíttatású sajtópereket és vádindítást is, ami a sajtószabadságot erősítette.¹

¹ László 2013: 50.

Már a kiegyezés utáni első években megmutatkozott a sajtó és a politika szoros kapcsolata, még akkor is, ha a liberális kormányzás nem minden esetben használta az újságokat eszközként. A magyar sajtóélet egyik jellegzetessége volt, hogy évekig hiányzott belőle a kormánypárti sajtó, amely csak Tisza István miniszterelnöksége idején változik meg igazán. Az ok az volt, hogy a kormányzatok biztos többségük tudatában nem tekintették partnerüknek a sajtót, vagy nem akartak beleszólni a működésébe.² A teljes felsorolás igénye nélkül a politikainak tekintett újságok közé tartoztak olyan országos jelentőségű lapok, mint a Pesti Napló, amely a Deák-párttal ápolt szoros kapcsolatot, vagy az ellenzéki lapok közül az Egyetértés és a Magyarország, melyek ugyan a pártok által támogatottak voltak, de mégsem nevezhetőek pártlapnak. Nagyban különbözött tőlük a szociáldemokrata munkásmozgalom lapja, a Népszava, amely szorosabb kötődéssel rendelkezett az általa támogatott politikai irányzathoz. A politizáló lapok egyik érdekes színfoltja volt a politikai élclap, amely a humor és a gúny eszközeivel próbálta befolyásolni a közvéleményt (pl.: Borsszem Jankó, Üstökös, Ludas Matyi stb.)³

1870-től kezdve megszüntetik a hírlapi bélyeget, a hirdetések vizont továbbra is bélyegadó terhelték. A hírlapok árusítása – az előfizetések és a nyomdák mellett – az utcán is engedélyezett volt, amennyiben a helyi rendőrség azt előzetesen jóváhagyta. Változás csak Kossuth Lajos Cassandra-levelének megjelenése után történt, amikor az országban általános kormányellenes hangulat miatt újra betiltották az utcán való hírlapárusítást. Az újbóli engedélyezésre 1878-ban – a Balkánon zajló orosz–török háború alkalmával – került sor. Innentől a terület folyamatos kormányzati szabályozásra számíthatott, míg 1906-ban, a vármegyei ellenállás miatt, egy belügyminiszteri rendelet által ismét tilossá válik a hírlapok utcán való terjesztése.⁴

Az 1870-es évek végén jelentek meg az olyan olcsó, nagy példányszámú, üzleti érdekeket előtérbe helyező és politikailag elkötelezetlen újságok, mint a Pesti Hírlap. Ugyanígy a századfordulóhoz közeledve a bulvársajtó is virágzásnak indult, s napvilágot látott pl. a Friss Újság, a Kis Újság és Az Est is. Az analfabetizmus csökkenése, a gazdasági fejlődés, az oktatási rendszer erőfeszítései az 1870-es évektől elhozták a liberális sajtó aranykorát. Rendkívül népszerűek voltak a családi, képes lapok, mint a Vasárnapi Újság, a Tolnai Világlapja vagy az Új Idők, melyek hirdetéseit nem ritkán más újságokban is szerepeltek.⁵

Az 1880–90-es években jelentősen megnőtt a nyomdák száma, ami felgyorsította és megélénkítette a lapkiadást is. A lapok minősége és illusztráltsága is javult azután, hogy Magyarországon alkalmazni kezdték a nemzetközi szerzői alapelveket, így sokkal több lett a saját illusztráció és kép a hazai lapokban.⁶

Az újság monopol helyzete az információáramlásban és a közvélemény alakításában megkérdőjelezhetetlenné vált. A kiegyezés idején Magyarországon 200, 1913-ra

² Kókay–Buzinkay–Murányi 2001: 179.

³ Dobszay 2005: 479.

⁴ Téger 1930: 328.

⁵ Dobszay 2005: 479–480.

⁶ László 2013: 51.

pedig már több mint 2000 újság és folyóirat jelent meg, 75%-ban magyar nyelven (megjegyzendő, hogy a legnagyobb példányszámú lapok még mindig német nyelvűek voltak).⁷

A hírek beszerzését különböző hírszolgáltatók biztosították, kategorizálva a külföldi, belföldi, személyes hírek és rendeletek, parlamenti és rendőrségi hírek témaköreiben. Ilyen hírszolgáltató volt a K. K. Correspondenz Bureau, a Budapester Correspondenze, a Budapesti Közlöny, az Országgyűlési Értesítő, a Magyar Híradó és a Gyors Futár. A vidéki és megyei hírek általában önkéntes levelek formájában jutottak el a nagyobb lapokhoz, amik legtöbbször a tudósítókat is helyettesítették. Mindezen hírszolgáltatók egységesítése elkerülhetetlen volt, így 1880-ban a Minisztertanács felállította a Magyar Távirati Irodát (MTI),⁸ ami először javarészt függetlenül működött az államtól, és csak 1918-ban lett teljesen államosítva. Az MTI-t a Magyar Szent Korona Országainak területén a sajtó hírekkel való ellátásának kizárólagos jogával ruházták fel.⁹

A sajtó hírközlő, politikai és közvélemény-formáló szerepe mellett jelentős gazdasági súllyal is bírt, amit leginkább a hirdetések és azok díjai jelentettek, s tették nyereségessé a sajtótermékeket, ill. szabadították fel bizonyos politikai függőségektől is azokat.

Sajtóviszonyok Ugocsában

A magyarországi sajtó kezdettől fogva a fővárosban koncentrálódott. A dualizmus időszakában ugyan számos vidéki és vármegyei lapot alapítanak, ezek azonban – kevés kivételtől, amelyek szintén nagyvárosokhoz kötődnek, eltekintve – nem éltek meg hosszú időt, vagy az előfizetők száma maradt viszonylag alacsony, általában 500 és 1000 között mozgott.¹⁰

A vidéki sajtó kormányzati – némely esetben vármegyei vagy ellenzéki pártok általi – támogatása számottevő volt, s hozzájárult a kis példányszámú lapok fennmaradásához is. A nemzetiségi lapoknál a kormányzat szívesen alkalmazta az ún. szubvenciót és az ingyen példányok küldését, ill. a vidéki és nemzetiségi lapoknál 1869-től a kaució állami átvállalása is általánossá vált.¹¹

Ugocsa sajtótérképe viszonylag gyérnek tekinthető, mégis érdemes egy összefoglalást készíteni a vármegyében a vizsgált időszakban megjelent lapokból:

⁷ Dobszay 2005: 478.

⁸ Maszák Hugó és Egyesy Géza parlamenti gyorsírók 1880. november 23-án kérték Tisza Kálmán miniszterelnököt, egy intézmény létrehozására, amely valós hírekkel és távirati úton látja el az újságokat.

⁹ <https://cultura.hu/aktualis/a-magyar-tavirati-iroda-tortenete/> és László 2013: 52.

¹⁰ Dobszay 2005: 480.

¹¹ Buzinkay 1998: 125–126.

S/sz	A sajtótermék típusa	A sajtótermék neve	A megjelenés időtartama	A megjelenés helye
1	Vegyes tartalmú lapok	Ugocsa	1885. július 5. – 1919. március 23.	Nagyszőlős
2		Tiszaújlak és vidéke	1890 augusztusa – ?	Tiszaújlak
3		Nagyszőlősi Hírlap	1907. január 10. – 1914. július 30.	Nagyszőlős
4		Halmi	1907. november 28. – 1908. november 28.	Halmi
5		Ugocsa vármegye	1910. március 22. – 1912. április 3.	Nagyszőlős
6		Ugocsamegye	1912. április 16. – 1914. július 29.	Nagyszőlős
7	Politikai lapok	Ugocsai Munkás	1919. ? – 1919. április 15.	Nagyszőlős
8	Szaklapok és szakfolyóiratok	Ugocsa Vármegye Hivatalos Lapja	1903. ? - 1944. június 23. (szünetel: 1919. április 16. – 1941. március 13. között)	Nagyszőlős
9		Ugocsai Tanügy	1898. január 22. – 1898. szeptember 25.	Nagyszőlős
10		Bíróági Végrehajtók Közlönye	1897. június 1. – 1903. decembere	Nagyszőlős
11		Magyar Kertész	1890. ? – 1894. ?	Nagyszőlős
12		Magyar Posta	1881. január 5.	Tiszaújlak

1. ábra Az ugocsai sajtótermékek a dualizmus időszakában. Saját szerkesztés.

Forrás: László 2013.

A táblázatból több érdekes információ is nyerhető, mint például, hogy az ugocsai periodikumok átlagos fennállási élettartama 6,3 év, ami viszonylag kevés, s azt mutatja, hogy stabil szerkezetű sajtó nem tudott létrejönni a dualizmus korszakában. Annál is inkább igaz ez, ha nem számítjuk a két leghosszabb, 34 éves fennállással rendelkező Ugocsa c. megyei lapot és a 16 évig működő Ugocsa Vármegye Hivatalos Lapja c. kiadványt, akkor azt kapjuk, hogy az átlagos ugocsai sajtótermék mindössze 2,3 évig állt fenn.¹²

Az Ugocsa vármegyei sajtó megjelenése az 1881. évi postai szaklap nyitásával kezdődik, ám mégsem ez a legjelentősebb a vármegyében, hanem az Ugocsa megjelenése, ami ugyan megkésettnek számít a térségbeli vármegyék hasonló lapjaihoz viszonyítva, mégis 34 éves fennállásával a leghosszabban létező megyei lap, ami egyben a legjelentősebb közéleti sajtótermék is volt. Komoly összefogás és anyagi áldozatok révén indították útjára a lapot, melynek alapítója és szerkesztője is Lator Géza, megyei főjegyző volt.¹³ A kiadás és nyomtatás megoldására külön nyomdát alapítottak Nagyszőlősön. Ugyan az Ugocsa magát pártérdekektől és politikától függetlennek tartotta, azonban tartalmilag a kormánypártiság jellemezte. A cikkek közigazgatási, közgazdasági és társadalmi, valamint közoktatási kérdésekkel foglalkoztak, s csak kisebb részben a nemzetiségi mutatókkal. Az első oldal mindig a vezércikkkel kezdődött, amely a megye közönségének érdeklődésére számíthatott.¹⁴

¹² Csak a dualizmus korába illeszkedő működést számolva.

¹³ Ugocsa 1885. június 28. 1.

¹⁴ László 2013: 109.

A Tiszaújlak és vidéke (1890) egy félresiklott kísérlet része, ami feltételezhetően nem is a vármegyéhez, hanem a Békéscsabán indult Irodalmi Társulat kiadóhoz és a budapesti Wimmer Márton nyomdához köthető. Mindössze néhány számot élt meg.¹⁵

A Halmiról (1907–1908) csak a megjelenésének évei ismertek, a Nagyszőlősi Hírlapról (1907–1914) pedig azt tudjuk, hogy szerkesztője és tulajdonosa Dr. Johannes Viktor volt. Tartalmában pedig társadalmi-politikai és gazdasági hetilapként határozta meg magát, de találkozhatunk történelmi cikkekkel és aktualitásokkal is.¹⁶

Az Ugocsa vármegye (1910–1912) tartalma és irányultsága teljesen ismeretlen, viszont következtetni lehet arra, hogy az 1912–1914 között fennálló Ugocsamegye elődje volt. Az Ugocsamegye pedig társadalmi és közgazdasági alcímet viselt, így tartalmilag valószínűleg ezeket a területeket célozta meg.¹⁷

Az Ugocsai Munkás a tanácskormányhoz köthető, s annak bukásával a kiadása is megszűnik.

Az Ugocsa Vármegye Hivatalos Lapja 1903-ban indult. Ezek a lapszámok azonban hiányoznak, s a lap indulására csak az egyik 1908. évi lapszámból lehet következtetni, ill. az Ugocsa egyik cikkéből,¹⁸ amely arról értekezik, hogy a vármegyei hetilapból kiváló hivatalos lap nem veszélyezteti annak működését. A kiválás az 1901. évi XX. törvénycikknek köszönhető. A vármegyei hivatalos lapokat ezután számonként elküldték a városoknak, nagy- és kisközségeknek, a községi jegyzői és a körjegyzői hivataloknak is.¹⁹

¹⁵ Uo. 114–115.

¹⁶ <https://karpatnews.in.ua/news/30866-pro-shcho-pysaly-nagysz-337-ll-337-si-h-237-rlap-visti-sevliusha-100-rokiv-tomu.htm> és László 2013: 123.

¹⁷ László 2013: 132.

¹⁸ Ugocsa 1903. július 5. 3.

¹⁹ László 2013: 124.

II. évfolyam. Nagy-Szöllös, 1886. márczius hó 21. 12. szám.

UGOCSA.

HELYI ÉRDEKŰ LAP. — MEGJELENIK HETENKÉNT EGYSZER, VASÁRNAP.

Előfizetési ára: Egyes évre 6 frt. — Félévre 3 frt. — Negyedévre 1 frt 50 kr. Nyomaték, kőszerek és kőnyomtatás a lap feléren küldetik. Egy szám ára 12 kr.	SZERKESZTŐSÉG és KIADÓHIVATAL: Főnöke 685. sz. Mindennemű díjak a kiadóhivatalban fizetendők.	Hirdetések: Közpénztetés mellett a legutányabb árban közölhetnek. Nyit-tér sora 15 kr. BÉLTÉGUL MINDEN HIRDETÉS UTÁN 30 KR.
---	--	---

A felekezeti tanító s a nép.

A népek életét aljában érintő intézmény kétségkívül a népiskola. Hogy népiskoláink nem képesek népünk életére azon befolyást gyakorolni, melyet egy közéjért lelkesülő emberbarát minél előbb látni óhajtana, hogy népiskoláink nem képesek elegendő mennyiségben hinteni azon magot, melyből a nép megváltozott társadalmi állásához képest a taladás vagy hazafiús polgári erény — mint népműveltség alapjai — kelhetnek ki s virulhatnak fel: azt ma már mindenki, tapasztalja, ki a közügyekre befolyási vágyat rez magában, valamint azt sem lehet elfogatlanág nélkül állítani, hogy népiskoláink nékony befolyása a nép életére, annak szemlési s erkölcsi műveltségére — már a mai szder mellett is helyiél közel kedvező volna.

Ha már ezen szembesülémből

tanítónak évi illetménye 180. frt, t. i. 100 frt tandíj és 16 kb. ágybér, a m.-komjátí tanítóé 160 frt td. 80 frt és 16 kb. tengeri, a k.-csongovai tanító évi járandósága a 105 frt td. 60 frt ágybér, 9 kb. tengeri az a.-sáradí tanító fizetése, 100 frt td., 40 frt és 10 kb. provent a sós-ujfalusi tanító évi bére 65 frt, t. i. td. 25 frt ágybér 8 köből tengeri, de ez is csak a levelen, mint a „czigány rákja.”

S ez így a legtöbb gör. kath. egyh. községben, nem csak a tanító, de a lelkesízi fizetés is különféle aprólékos használati és élelmi czikkekből áll: pl. buza, gabona, árpa, zab, tengeri, fa, széna, bor, só, lus, faggyu, vaj, bors, néhol sonka, stb.; rom. kath. egyh. községekben csak buza és lélekpénz, de ez is elég alkalmatlan, mert egyesektől kell mind beszédni, Tandíjj fejében; 1 forint, vagy véka örsi, tavaszi; vagy határozott kitéttel, véka buza, véka tengeri, véka zab, csibe stb. Most már ha a buza nagyon szemetes, rostaaja,

nyan hathasson, holott minduntalan anyagi érdekeit, csupa önfentartási ösztönből kénytelen védeni azok ellenébe, kik közt nyájas társalgás által a műveltséget terjeszteni volna hivatva? Hogy ezen viszony az iskola belétere is csak káros befolyással lehet, azt ezt uttal nem taglalom, és itt csak azon főbb akadályokra kívántam a népművelésügy barátainak s azoknak a figyelmét felhívni, kiknek tehetségében is áll ezen akadályok megszüntetése s elhárítása.

Mindenekelőtt pedig megszüntetendő azon érdekelletent, mely jelenleg a tanítót mint ellenfelet állítja a néppel szembe; csak így lehet képesítve a tanító arra, hogy szellemi és erkölcsi befolyását a nép életére előfordul minden alkalommal érintkezés közben önállólag érvényesíthesse.

Magyar-Komjátó, 1886. márc. 16.
B r d a v á r y L á s z l ó,
gk. tanító.

1. kép Az Ugocsa egyik 1886-os címlapja

Az Ugocsai Tanügy (1898) mindössze alig egy éves fennállása alatt a megyei néptanító egyesület közlönyeként működött, és szakcikkekkel segítette a megyei tanítók munkáját, valamint folyamatosan közölve összefoglalta a népoktatás állapotát is.²⁰ Fontosságát mutatja, hogy a vármegye a szaklap beindításához 200 korona segélyt adott.²¹ Hirtelen megszűnésének okáról nincsenek információink.

1889–1890 között Békéscsabán, majd 1890–1897 között Komáromban, ill. 1897–1903 között Nagyszöllösön adták ki a Bírósági Végrehajtók Közönyét is, amelynek szerkesztője az ugyancsak nagyszöllösi Somlyói V. Ignác²² királyi járásbírósi végrehajtó volt, aki 1900-ban a lap tulajdonjogát is megszerezte.²³

A Magyar Kertész (1890–1894) c. mezőgazdasági szaklap talán mindössze a véletlennek köszönhetően azt, hogy országos terjesztése és jelentősége ellenére Nagyszöllös lett a kiadásának helye, hiszen alapítója az a Bornemissza Zoltán, aki tartalékos hadnagyként és gyümölcsészeti vándortanárként került a vármegyébe és Északkelet-Magyarországra, ahol Ugocsa mellett Ungban és Beregben is szolgálatot végzett.²⁴

²⁰ Uo. 118.

²¹ Ugocsa 1903. július 5. 3.

²² Járásbírósi végrehajtó, akinek a nevéhez több szakmai útmutató és szakkönyv is fűződik, mint pl. a Gaár Vilmossal közösen megírt Útmutató a bírósági végrehajtók számára c. munka.

²³ László 2013: 119.

²⁴ Uo. 119.

Érdekes módon a postai szaklapok zsengei is Északkelet-Magyarországhoz, azon belül pedig Bereg és Ugocsa vármegyékhez kötődnek. Mindkét helyen Paulay J. Zsigmond²⁵ alapít lapot, előbb a beregi Batyuban, majd az ugoccai Tiszaújlakon 1881-ben Magyar Posta címmel, ami a vármegye első sajtóorgánuma is egyben. A lap a magyarországi postamestereknek szólt és az ő érdekeiket képviselte, kellő támogatás hiányában azonban fél év után, főként anyagi gondok miatt, megszűnt.²⁶

Feltűnő mutató Ugocsában, hogy a lapkiadás és a sajtótermékek megjelenítése teljes egészében magyar dominanciájú annak ellenére, hogy a megye legnépesebb nemzetisége, a ruszin az 1910-es népszámlálás szerint 37%-nyi részarányt tett ki. Mindeközben a 47%-nyi részarányal rendelkező magyar lakosság 12 sajtótermék megjelenítésében játszott döntő szerepet.

A ruszin lapok és újságírás tehát teljes egészében hiányoztak Ugocsából és döntően más ruszinok lakta térségekhez kötődtek, jellemzően Ungvárhoz. Erre találunk utalást az Ugocsa c. lapban, amikor egy tanfelügyelői látogatás történetét olvassuk az ugoccai Ölyvösön, ami szinte teljes egészében ruszin lakossággal rendelkezett. A település iskolájának tanítóját hanyagsággal vádolják, utalva arra, hogy a Lisztok²⁷ c. ruszin lapban folytatott újságírói tevékenysége miatt hanyagolja el a tanítói állását.²⁸

A nyomdaipar Északkelet-Magyarországon és Ugocsában

A magyarországi nemzetiségek mozgalmában a saját, nemzeti nyelvű sajtó központi szerephez jutott, akár az egységes irodalmi nyelv megteremtésének céljait tekintjük, akár a politikai és társadalmi támogatás megszerzését. A ruszinok ilyen tekintetben is hátrányban voltak pl. a román vagy a szlovák mozgalommal szemben, hiszen a ruszin nemzeti sajtó megalakítására 1848-ig még kísérletet sem látunk. Ennek okai szerzteágazóak, de leginkább az analfabetizmus mértékére, a komolyabb politikai súllyal bíró társadalmi rétegek hiányára és a szűkös anyagi forrásokra vezethető vissza.²⁹

A sajtótermékek megjelenítéséhez elengedhetetlen a nyomdaipar jelenléte a térségben, ami azonban csak 1844-ben jelenik meg Ungváron, mint a kassai Ellinger család egyik műhelye, ez azonban még csak latin betűs nyomtatást tesz lehetővé. Majd

²⁵ Paulay J. Zsigmond (sz: 1848) tiszaújlaki postamester, aki részese volt a magyar-, horvát- és szlavónországi postamester egyesület megalakításának, melynek titkára is volt. Az egyesület bízta meg egy postamesteri szaklap kiadásával.

²⁶ László 2013: 101.

²⁷ Nagyoroszi nyelven megjelenő vallásos-irodalmi lap, amely ruszin érdekeltségű volt. Szerkesztője Fenczik Jenő, görög katolikus lelkész, szentszéki tanácsos.

²⁸ Ugocsa 1886. július 25. 3.

²⁹ Molnár 2013: 65.

1846-tól Beregszászban is működik egy kezdetleges felszereltségű nyomda, ami szintén latin írásmódú, s lapkiadásra nem is alkalmas.³⁰

Cirill betűs és ruszin nemzeti érdekeltégű nyomda hiányában viszont nehéz lett volna előrelépni, amivel tisztában volt a ruszin kulturális elit is, így Duhnovics Sándor 1848 októberében megpróbálkozik annak felállításával, ami azonban a hadi események árnyékában először halasztásra került, majd ezután a görög katolikus főpapi gyűlés elindít egy nyomdavasárlási próbálkozást Ungváron, ami viszont – valószínűleg a túlságosan magas ár miatt – sikertelen maradt. 1849-ben egy ismételt próbálkozással találkozunk, amikor a káptalani gyűlés Gaganecz József, akkori eperjesi püspök javaslatára és galíciai mintára megbízta Paulovics Lázár szemináriumi hittanárt, hogy készítsen javaslatot az „Orosz Néplap” létrehozására. Paulovics a tervezetet még az évben elkészítette és felvázolta a leendő újság körvonalait, amely cirill betűkkel és ruszin nyelven kell, hogy íródjon. Tartalmilag leginkább a görög katolikus egyház ügyeivel, de a társadalmi-gazdasági élet fontosabb területeivel is foglalkozott volna. Az újságot hetilapként vizionálta, főszerkesztőjévé pedig Csopey Antalt javasolta, a szerkesztők és cikkírók közösségét pedig a görög katolikus gyülekezetek papjai közül remélte.³¹

A századfordulóra már nem a nyomdák hiánya okozza a legfőbb nehézséget, hiszen azok száma jelentősen megnő Északkelet-Magyarország városaiban, s így ekkor már több mint tízet tartanak számon. Ugocsában Nagyszöllös lett a nyomdaipar központja, ahol 1900-ban még csak egy, de 1910-ben már három nyomda is működött, ezek azonban ruszin lapok kiadásával nem foglalkoztak.³² Mindezek mellett Nagyszöllösön az 1890–1914 közötti időszakban összesen kilenc nyomda működött, rendszerint mindössze néhány éves fennállásokkal. Kivétel talán az Ugocsai Központi Nyomda, amely 1901-től 1944-ig létezett.³³ Ugocsában a dualista államrendszer fennállása alatt a legtöbb folyóirat megjelenési helye Nagyszöllös volt. Rajta kívül csak Tiszaújlak és Halmi szerepelt megjelenési helyként, előbbi esetében országos jelentőségű, míg utóbbi helyi érdekeltégű lapként.³⁴

Az első cirill betűket is használni tudó nyomda Ungváron alakul 1864-ben, ami a már addig is működő Jäger Károly-féle nyomda bővítése volt, korábban Pesten, Bécsben vagy Galícia valamelyik városában kellett megjelentetni a ruszin irodalmi- vagy sajtótermékeket.³⁵

³⁰ László 2013: 30.

³¹ Molnár 2013: 65–67.

³² László 2013: 30–31.

³³ Kis 2017: 68.

³⁴ László 2013: 66.

³⁵ Kis 2017: 62.

A megvalósítás szakasza: a ruszin nyelvű és érdekeltségű lapok megjelenése Északkelet-Magyarországon

A ruszin nyelvű újságok között fontos szerepet töltött be a pedagógiai és népművelési célzattal, 1867-től kiadott Ucsitel (Tanító). Szerkesztője és kiadója Répay András.³⁶ A főként néptanítókat megszólító lap azonban nem vált a ruszin tanítók elfogadott és használt pedagógiai szaklapjává.³⁷

Ugyancsak 1867-hez kapcsolódik a Szvit (Világ) és a Szvjat (Világ) c. folyóiratok megjelenése is. Előbbi Ihnátkó György,³⁸ az utóbbi pedig Kimák Viktor³⁹ és a Szent Bazil Társulat⁴⁰ gondozásában. Mindkettő legfőbb problémája a megjelenés nyelvével volt kapcsolatos, amely abban merült ki, hogy az általuk alkalmazott nagyorosz nyelv érthetlenné tette őket a célközönségük számára. Tagjainak többsége ruszofil volt, néhány kivétellel, akik mérsékeltbb politikai felfogással bírtak, úgymint Mitrák Sándor és Julij Sztavrovszkij-Popradov. A nagyorosz nyelvű sajtótermékek többségét a köznép elutasította, vagy egyszerűen nem vette meg. A sajtó mellett az iskolákat is elérő nyelvi helyzetre a kormányzat is felfigyelt, és 1881-ben elrendelte a ruszin nyelvű tankönyvek és magyar–ruszin szótár elkészítését. Erre az időszakra tehető a részleteiben magyarbarát, de lényegében ruszinofil irányzat fellendülése is, melynek első képviselői közé tartozik Zsatkovics György és Szilvay János.

A Kimák által szerkesztett Szvjat megszűnése 1871-ben történt, melyet a Szent Bazil Társulat a Navij Szvjat (Új Világ) megalapításával próbált pótolni. Szerkesztője Gebé Viktor⁴¹ lett, aki már a megjelenő cikkekben a népi ruszin nyelvet preferálta, azonban annak sokfélesége és nyelvjárásainak színessége ezt szinte lehetlenné tette, így a Navij Szvjat is megszűnik 1872-ben, annak ellenére, hogy a Szvjettel együtt sikerült a korszak ruszin gondolkodóinak a színe-javát írásra bírniuk.⁴²

A Szvjat kudarca után, annak korábbi szerkesztője, Kimák Viktor 1871-ben újabb nagyorosz nyelvű lapot indít Sova (Bagoly) címmel, amely leginkább satirikus jellegű

³⁶ Répay András: 1881-ben az Ung megyei Néptanító Egylet elnöke és az Ungvári Királyi Görög Szertartású Katolikus Tanító-képző intézet tanára. Néptanítók Lapja 1881. 263., Néptanítók Lapja 1894. 184.

³⁷ Böör 1943: 35.

³⁸ Ihnátkó György: görög katolikus vallású gimnáziumi tanár Ungváron, Budán, Lőcsén, majd Losoncon. Foglalkozik a szláv nyelvekkel és azok kapcsolatrendszerével, rendszeresen ír az Országos Tanáregylet Közlönyébe. Színyei 1897: 23.

³⁹ Kimák Viktor szerepe a Szent Bazil Társulat munkájában megkérdőjelezhetetlen, mégis inkább a Sova (Bagoly) c. élcslap révén vált ismertté a neve. Emellett az Ungvári Királyi Főgimnázium igazgatója. Kivándorlása után moszkvai tanár, majd az odesszai gimnázium igazgatója. Budapesti Hírlap 1883. november 7. 4.

⁴⁰ A ruszin görög katolikus papi és értelmiségi elit által 1964-ben alapított kulturális-népművelő társaság, amely a legjelentősebb hatással bírt a ruszin nemzeti mozgalomra. Első elnöke Dobrjanszkij Adolf volt.

⁴¹ Gebé Viktor: kanonok, papi árvaleányintézeti igazgató, helyettes püspök. Magyarország Tiszti Czím- és Névtára. KSH. 1896: 481.

⁴² Böör 1943: 29–31.

volt, s fő céljának Pankovics István, munkácsi görög katolikus püspök kritizálását tűzte ki, amiért a Szent Bazil Társulat vezetőségéből kiszorította a ruszofileket, és túlzottan magyarbarát magatartást tanúsított.⁴³ 1873-tól 1886-ig működött a Kárpát nevezetű lap, amelyet Homicskó Miklós⁴⁴ alapított és szerkesztett egyházi szláv és nagyorosz nyelven. A nyelvezet ellenére a Kárpátot magyarbarát lapnak tartották, amely sok hasonlóságot mutatott, és együttműködést tanúsított az Ung c. kormányzati magyar nyelvű vármegyei lappal. Ennek ellenére mégsem lehet feltétlen magyarbarátsággal vádolni, hiszen a – magyar kormány által szorgalmazott – latin betűs írás és naptáregyesítési törekvések idején kiáll a cirill betű és a görög katolikus naptári hagyományok mellett. A magyar orientációt erősíti viszont, hogy a lap 1877-től magyar nyelvű cikkeket is közlétesz, amelyek az 1880-as évekre többségbe kerülnek a folyóiratban. A ruszin értelmiség nagy részének nem tetszett a Kárpát magyarbarátsága, így a lap munkatársainak nagy része távozott, ami azonban nem eredményezte a megszűnését, sőt komoly arculatváltozást sem. A Kárpát Homicskó Miklós 1886-os halálával szűnt meg.⁴⁵

1885-ben indult a Lisztok (Levél), amelyet Fenczik Jenő⁴⁶ szerkesztett, s amely erősen vallásos-irodalmi és hitéleti jelleggel bírt. Kiadását haláláig, 1903-ig végzi. Nyelvezete nagyorosz, a köznép számára érthetetlen volt, amivel Fenczik tisztában volt, így minden számhoz egy mellékletet csatolt Dodatok z Lisztku (Melléklet a Levélhez) címmel, amely hitéleti és mindennapi életvitelhez kapcsolódó tartalmakkal bírt.⁴⁷

Minden sajtóterméket nem tartunk szükségesnek itt tárgyalni, de egy összefoglaló táblázat jól bemutatja, hogy a ruszin nyelvű és ruszin érdekeltségű újságírás hamar társadalmi igényrel és a politikai színezet szükségességével találja magát szemben.

S/sz	A lap neve	Típusa	Nyelve	Szerkesztője	Fennállása	Kiadásának helye	Politikai irányultsága
1	Ucsitel (Tanító)	Pedagógiai és népművelő	ruszin	Répay András	1867-?	Ungvár	-
2	Szvit (Világ)	Irodalmi és társadalmi	orosz	Ihnatkó György, Szabó Cyrill	1867-1870	Ungvár	-
3	Szvjet (Világ)	Vegyes (vallás, történelem, néprajz, gazdaság)	orosz	Kimák Viktor	1867-1871	?	ruszofil
4	Navij Szvjet (Új Világ)	Vegyes (vallás, történelem, néprajz, gazdaság)	ruszin	Gebé Viktor	1871-1872	Ungvár	ruszinofil
5	Sova (Bagoly)	Élclap	orosz	Kimák Viktor	1871	Ungvár	ruszofil
6	Kárpát	Vegyes (vallás, történelem, néprajz, gazdaság)	egyházi szláv és orosz	Homicskó Miklós	1873-1886	Ungvár	magyarón/ ruszinofil

⁴³ Mayer 1977: 23.

⁴⁴ Homicskó Miklós görög katolikus áldozópap, kanonok és hittanár.

⁴⁵ László 2013: 145–146.

⁴⁶ Fenczik Jenő irodalmi tevékenységével tűnt ki, melyet Galíciában is jól ismertek. Ezen kívül görög katolikus lelkész, író. A teológiát Bécsben végzi. A Szent Bazil Társulatban vezető szerepet tölt be. Ruszofil beállítottságú, szemben áll a magyar liturgikus nyelv bevezetésével.

⁴⁷ Orosz 1997: 67.

7	Lisztok (Levél)	Vallásos, irodalmi	orosz	Fenczik Jenő	1885–1903	Ungvár	ruszofil
8	Nauka (Tudomány)	Vallásos, társadalmi és népművelő	ruszin	Julij Csucska, Vaszilij Hadzsega	1897–1920	Ungvár	ruszofil/ ruszinofil
9	Kelet	Vegyes (vallás, történelem, néprajz, gazdaság)	magyar	Drohobeczky Gyula	1888–?	Ungvár	magyarón/ ruszofil
10	Ungvár	Vegyes (vallás, történelem, néprajz, gazdaság)	magyar	Jovanovits János	1880–1881	Ungvár	magyarón
11	Ungvári Közlöny	Vegyes (vallás, történelem, néprajz, gazdaság)	magyar	Jovanovits János	1881–?	Ungvár	magyarón
12	Görög Katolikus Szemle	Vallásos, politikai, kulturális	magyar	Kaminszky Viktor	1899–1918	Ungvár	ruszinofil

2. ábra A ruszin nyelvű és ruszin érdekeltségű sajtótermékek összefoglaló táblázata 1867–1914 között

Az 1871-es vezetőváltás utáni korszakban a társulat két nagyobb frakcióból tevődött össze: a ruszofil tevékenységet elutasítók és a népiesek. Ezután a nagyorosz helyett a népnyelven való publikálás kapta a nagyobb hangsúlyt. Tevékenységükről főként a Kárpát című lapban számoltak be.⁴⁸ Emellett – noha már létezik a korszakban kidolgozott ruszin grammatika és bizonyos fokú nyelvészet is – az orosz grammatikára és nyelvkönyvekre kiadására teszik a hangsúlyt, ami viszont nagyon idegen volt azok számára, akiknek célozták. A társulat működése kétségtávol hat a közvéleményre, és a ruszin társadalom bizonyos köreire is, hiszen ekkor alakul Ungváron az ún. „orosz kaszinó” is, ami akár a ruszin társadalmi-politikai viták színhelyévé válhatott volna, ha Pankovics István munkácsi püspök (1866–1874) be nem szünteti a tevékenységét. 1871 után a társulat tevékenységében egy viszonylag hosszú, tétlen időszak következett, majd 1881-ben elnökévé választották Rakovszky Ivánt, aki új lendülettel fogott neki a régi tervek megvalósításának. Ebben az időszakban a papságon kívül más társadalmi rétegekre nem igazán volt befolyással a szervezet, az egyetlen kivétel volt némileg a tanítók közössége, akiknek egy minimális része egyetértett a pánszláv és a nagyorosz eszmékkal, a nagyobb része viszont inkább a mindennapi megélhetéssel volt elfoglalva. Az oroszországi kapcsolatokon kívül a Szent Bazil Társulat és tagjai kapcsolatokat tartottak a leMBERGI SZLOVO (SZÓ) újság szerkesztőségével, amely beszámolt a szervezet helyzetéről a galíciai olvasóközönségnek.⁴⁹

1895 augusztusában újjáalakították az egyszer már létrehozott, de később a megszűnés határára sodródó Szent Bazil Társulatot, amely innentől 1902-ig működött, majd a kibékíthetetlen belső ellentétek és viták miatt feloszlott. A társulat ismételt célja a munkácsi és az eperjesi görög katolikus egyházmegyékben élők művelődésének előmozdítása volt. Főként a ruszin értelmiséget tömörítette magában. Megtalálhatóak

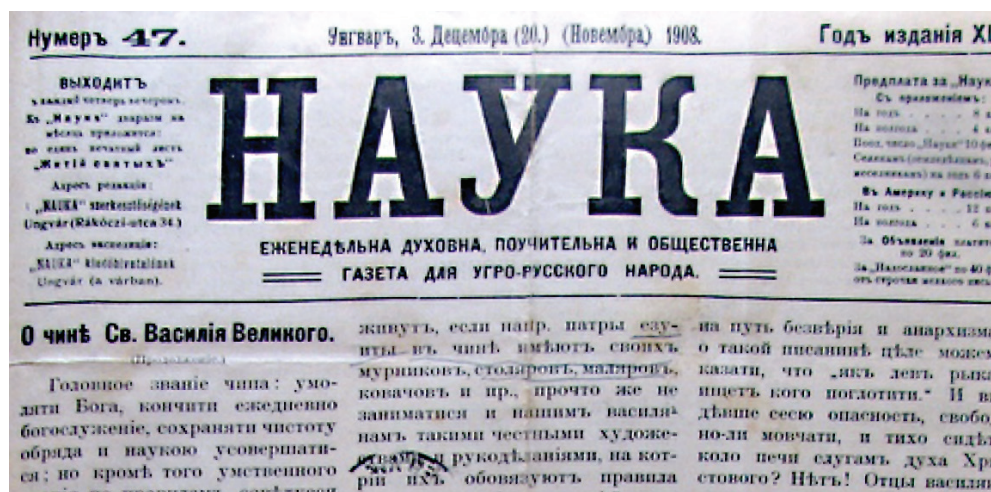
⁴⁸ Mayer 1977: 24–25.

⁴⁹ Politikai Újdonságok 1882. március 8. 137–138.

benne a különböző ruszin politikai gondolatok, innentől kezdve ismét elsősorban a ruszinoofil és a ruszofil irányzat. Későbbi felbomlásának is pont ez a sokoldalúsága volt az oka. A Szent Bazil Társulat a kormány magyarosító politikájával szemben jó szövetségesre talált a Katolikus Néppártban, amely a ruszin értelmiségi és egyházi körök számára hatásos nemzetiségi programmal állt elő.⁵⁰ A társulat és a görög katolikus egyház egyfajta szimbiózisban élt, hiszen irányítója a görög katolikus egyház volt, melyet az alapszabály 1., 2., és 4. paragrafusában is rögzítettek.⁵¹ Mindez úgy is megtörténhetett, hogy 1896 decemberében a eperjesi püspök, Vályi János, és a munkácsi egyházmegyei püspök, Firczák Gyula is negatív vélemény fogalmazott meg a szervezetről.⁵²

A Szent Bazil Társulat és Ugocsa: Szabó Eumén és tevékenysége

A Szent Bazil Társulat több lapot és újságot is indít, melyek közül egy a 800 példányban megjelenő Nauka volt, aminek a szerkesztőbizottságában ült a társulat egyik általunk ismert ugocsai tagja, Szabó Eumén, aki egyben a lap szellemi irányítója, és idővel vezetője lett.⁵³

2. kép A Nauka egyik 1908-as címlapja

⁵⁰ Mayer 1977: 68.

⁵¹ Botlik 1997: 87.

⁵² Budapesti Hírlap 1896. december 27. 4.

⁵³ Mayer 1977: 74–75.

Szabó Eumén (Евменій Сабовъ) (1859–1934) ruszin irodalomtörténet-író és kritikus, görög katolikus lelkész. 1859-ben született, egyes források szerint Verbjázson,⁵⁴ míg más források szerint Nagyszöllősen. Családja papi család volt, értelmiségi körökben mozgott, keresztapja Dulishkovics János, történész volt. Az ungvári görög katolikus teológiai szemináriumot végezte. 1886-ban szentelik pappá, miután meg is kezdte lelkészi pályáját Ardanov⁵⁵ településen. 1898-ban költözik Nagyszöllőre. A nagyszöllői görög katolikus közösség élén, lelkészként az 1899-es összeírásban már őt találjuk,⁵⁶ majd később nagyszöllői főesperes-lelkész.⁵⁷ Ezután Szabó több orosz nyelvészeti munka megalkotója is, mint a ruszofil irányzat egyik alapembere. Hozzá köthető az első ruszin irodalomtörténet megírása is. Főbb művei az „Egyházi szláv és magyar-orosz irodalmi emlékek chrestomátiája” (1893), „Egyházi szláv nyelvtan” (1894), „Védő angyal ruthén gyermekek számára, ima- és énekeskönyv” (1900).⁵⁸ Irodalmi tevékenysége mellett tanár az Ungvári Katolikus Főgimnáziumban,⁵⁹ ahol könyveit tankönyvként használják, amely más iskolákra is jellemző volt, ahol ruszin nyelvet oktattak Máramarosszigettől Eperjesig. Ezek az irodalmi munkák főként a ruszin népnyelven alapultak eleinte, majd később a keverék és a nagyorosz nyelv kerül előtérbe bennük.⁶⁰

Politikusként is definiálható, elsősorban a Szent Bazil Társulatban végzett munkája alapján, s mint ilyen, főként ellenzéki politikát folytatott, de nem állt be a pravoszláv egyházzal szimpatizáló skizmatikusok, vagy azzal rokonszenvezők sorába, sőt erőteljesen fellép ellenük.⁶¹ 1898-ban ott találjuk a Nauka (Tudomány) c. folyóirat alapítói között.⁶² A lap főként vallásos, társadalmi és művelődési kérdéseket érintett.⁶³ Újságírói tevékenysége egyben politikai is volt. Több újságnak is ír. A Kelet c. lap hasábjain 1899-ben az egységes ruszin irodalmi nyelv megteremtésének vitájában amellet érvel, hogy azt az egyházi szlávra kellene alapozni és egy tudósbizottságnak létrehozni. A cikk aláírója egy bizonyos „E”, aki Mayer Mária szerint minden bizonnyal Szabó lehet.⁶⁴ Ekkor már jelentős, de háttérbe húzódó szerephez jut a Szent Bazil Társulatban. A Nauka és a Görög Katolikus Szemle is közöl tőle írásokat, főként „Ivanov” és „Sz. E.” álnéven. Cikkeiben általában hangsúlyozza kormányhűségét, de ruszin nemzeti érzelmeit is.⁶⁵ Szabó Eumén változatos politikai gondolkodással bírt a tekintetben, hogy a ruszinok jövője hogyan biztosítható leginkább. Ennek fényében először a ruszofil gondolatok dominálnak nála, majd egy rövid ideig tartó nagyorosz hatás, ami után az elmagyarosodás útjára lép, és a magyar

⁵⁴ Révai Nagy Lexikon 1935: 763.

⁵⁵ Település az egykori Bereg vármegye Ilosvai járásában.

⁵⁶ Cleri Craeci Ritus Catholicorum Munkácsiensis. Typis Josephi sen. 1899: 114.

⁵⁷ Magyarország Tiszti Czim- és Névtára 1908: 387.

⁵⁸ Mayer 1977: 74–75.

⁵⁹ Pesti Napló 1894. augusztus 5. 7.

⁶⁰ Skunzevics 1908: 317.

⁶¹ Mayer 1971: 110.

⁶² Litvin 2012: 413.

⁶³ László 2013: 146.

⁶⁴ Mayer 1977: 65.

⁶⁵ Uo. 75.

nyelvű görög katolikus istentiszteleti-mozgalom élére áll.⁶⁶ A magyarón irányzat is csak ideiglenes, az az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után ismét ruszofil irányt vesz, és Szabó elnökletével 1923-ban Ungváron megalapítják a Duchnovics Társaságot, amely célul tűzte ki a nagyorosz irányba tendáló szellemi munkások megszervezését és tömörítését.⁶⁷ Szabót 1926-ban a szervezet örökös elnökévé választják. A társaság folyóiratot is alapít, helyesebben folytatja annak kiadását, hiszen a Karpatszki Svjet (Kárpáti Világ) már az Unió Könyvnyomda Rt. berkein belül is működött.⁶⁸

Szabó Eumén jól beszélte a magyar nyelvet,⁶⁹ s nem állt távol az ugocsai politikai és gazdasági elittől sem, hiszen a megyei törvényhatósági bizottság tagja,⁷⁰ és nyelvészeti munkájáért a Magyar Tudományos Akadémia díjazottja is volt,⁷¹ ezenkívül pedig az Ugocsai Takarékpénztár Egyesület igazgatósági tagja is.⁷² Az Egán Ede névvel jelzett hegyvidéki akciót pozitívnak látja, s később, a csehszlovák éraban megalakuló Egán Ede Emlékbizottság tagja is lesz.⁷³

Politizálással az 1920-as években is foglalkozik, amikor országgyűlési képviselő a prágai parlamentben, és a kétszázalásra – ruszofil és ukranofil – redukálódó ruszin politikai-kulturális mozgalom ruszofil ágának vezéralakja. A két irányzat szembenállása az 1930-as évekre olyannyira elmérgesedik, hogy Szabó ellen egy ukranofil diák Ungváron sikertelen merényletet kísérel meg.⁷⁴ 1934-ben halt meg.

Összefoglalás

Egy vármegye – különösen, ha a legkisebről van szó – sajtóéletét nehéz kiragadni a környezetéből, s talán nem is lehet teljesen. Ennek ellenére érdekes vetületei fedezhetők fel a megyei magyar nyelvű sajtó számbeli és tartalmi összetevőinek, ill. az indokolt, de nem létező ruszin nyelvű sajtó hiányának.

Az ugocsai magyar nyelvű lapok, szám szerint 12, az 1881 és 1919 közötti időszakban lettek alapítva, tartalmukat tekintve pedig leginkább vegyesek (6), majd szakmaiak (5), mindösszesen egy pedig politikai irányultságú. Szerkesztőik és cikkíróik között főleg az ugocsai értelmiséget találjuk, de van olyan szakfolyóirat is, amelyet a megyén

⁶⁶ Kemény 1939: 398–399.

⁶⁷ Uo. 399–400.

⁶⁸ Révai nagy lexikona 1935: 763.

⁶⁹ Budapesti Hírlap 1930. június 29. 12.

⁷⁰ Magyarország 1917. szeptember 4. 3.

⁷¹ Pesti Hírlap 1938. november 18. 1.

⁷² Galánthai Nagy 1910: 884.

⁷³ Magyarország 1927. január 1. 17.

⁷⁴ Budapesti Hírlap 1930. június 29. 12.

kívül alapítottak, majd később oda költöztettek a szerkesztőség nagy részével együtt. Mindezek mellett az ugoicsai sajtóélet szerves része volt a magyarországinak, így a vármegyei lapok mellett ugyanolyan súllyal képviselik magukat az országosak is.

Ruszin nyelven kiadott sajtóterméket nem találunk Ugoicsában a ruszin lakosság magas részaránya és a ruszin értelmiségi és egyházi elit jelenléte ellenére sem. Ennek egyik oka lehet a helyi cirill betűs nyomda hiánya is. Ezekből kifolyólag az ugoicsai ruszin újságírás az összruszin újságírásban kénytelen helyet találni, ami egy-egy kiemelkedő egyéniség, mint pl. szabó Eumén személyében sikerül is.

Úgy a magyar nyelvű lapok, mint – ugyan időben megkésve – a ruszin sajtó szerepe megkérdőjelezhetetlen a nemzetiségi mozgalmak kiterjesztésében a társadalom szélesebb rétegei felé. Különösen nagy a jelentősége ennek a ruszin nemzeti ébredésben, amely megszületésekor csak egy szűk papi réteg ügye volt, majd köszönhetően a sajtónak is, a nemzeti ébredés kérdése egyre több embert érdekelt, s a századfordulóra már tömegessé vált.

Hivatkozott források

Budapesti Hírlap 1896. december, 1930. június

Hazánk 1903. május

Hivatalos Közlöny 1897. június

Magyarország 1917. szeptember

Magyarság 1927. január

Pesti Hírlap 1897. június, 1938. november

Pesti Napló 1894. augusztus

Politikai Újdonságok 1882. március

Ugoicsa 1886. július, 1889. szeptember, 1899. június, 1903. július.

Cleri Craeci Ritus Catholicorum Munkácsiensis. Typis Josephi sen. 1899: Ungvarini.

Galánthai Nagy Sándor (szerk.) 1910: Mihók-féle Magyar Compass. Budapest.

Iskolai értesítők, Katolikus Gimnázium Máramarossziget. 1895.

Magyarország Tiszti Czim- és Névtára. KSH. 1908.

Szinnyei József 1897: Magyar írók élete és munkái. Budapest.

Varjú Elemér 1935: Révai nagy lexikona XXI. Budapest.

Hivatkozott szakirodalom

- Botlik József 1997: Hármaskereszt alatt. Budapest.
- Böör György 1943: A magyarországi ruszin időszaki sajtó a XIX. században. Kolozsvár.
- Dobszay Tamás 2005: Magyarország kulturális élete a dualizmus idején. In: Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest. 460–489.
- Kemény Gábor 1939: A rutén művelődés kezdetei. Napkelet XVII. évf. I. félév. Budapest. 389–401.
- Kis Krisztián Bálint 2017/5: Kárpátalja nyomdászata, könyvkereskedői és sajtótörténete. Együtt. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Csoportjának Lapja. Ungvár. 57–85.
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor 2001: A magyar sajtó története. Budapest.
- Kolomic I. G. 1962: Szocialno-ekonomicseszkije odnoszenija obsesztvennoje dvizsenyije v Zakarpatye vo vtoroj polovine XIX. veka. t. Tomszk.
- Krajnyák Ede 1900: Szláv szemle. Budapest. 57–62.
- László Gézné 2013: A történelmi Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és Ung vármegyék sajtótörténete 1845-től 1920-ig. Doktori disszertáció. ELTE. Budapest.
- Litvin V. M. (főszerk.) 2012: Enciklopedija Isztorija Ukrajini. 9. Tom. Naukova Dumka. Kijev.
- Mágócsi Pál Róbert 2014: A nép, amelyik sehonnan sem jött. Ungvár.
- Mayer Mária 1971: A skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején. Történelmi Szemle. XIV. évfolyam. 1–2. sz. Budapest. 106–132.
- Mayer Mária 1977: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Budapest.
- Molnár Ferenc 2013: A munkácsi görög katolikus egyházmegye főpapsága és a ruszin identitás viszonyrendszere 1848-1849-ben. In: Szoták Szilvia (szerk.): Határhelyzetek V. Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetekben. Budapest. 53–73.
- Orosz Vaszil 1997: Vengerszke lekszicseszkije jelementi na sztanicah zszurnale E. Fenciká „Dodatok k „Lisztku”. In: Acta Hungarica. Ungvár. 60–61.
- Romsics Ignác 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest.
- S. Benedek András 2003: A gens fidelissima: a ruszinok. Budapest.
- Skunzevics Kornél 1908: Ismertetések. Asbóth Oszkár (szerk.): Nyelvtudomány. II. kötet. I. füzet. Budapest. 248–321.

Téger Béla 1930: A „Nyírvidék” ötven esztendeje. In: Vertse K. Andor (szerk.): Az 50 éves Nyírvidék albuma. Nyíregyháza. 113–345.

Internetes források

<https://cultura.hu/aktualis/a-magyar-tavirati-iroda-tortenete/> (Letöltve: 2020. május 10.)

<https://karpatnews.in.ua/news/30866-pro-shcho-pysaly-nagysz-337-ll-337-si-h-237-rlap-visti-sevliusha-100-rokiv-tomu.htm> (Letöltve: 2020. május 10.)

PÁLÓCZI ÁGNES

„A legtevékenyebb mozgatóerő” – Pulszky Polyxéna (1857–1921). Egy különleges női életpálya a dualizmus korában*

Bevezető

Jelen tanulmányomban egy 19. századi apa-lánya levélváltást vizsgálok meg, Pulszky Polyxéna (1857–1921) és édesapja, Pulszky Ferenc (1814–1917) között. Az 1866–1889 között folytatott levelezésén keresztül a fiatal lány élete, neveltetése, családtagjaihoz való viszonya már gyermekkorától kezdve nyomon követhető. Az elemzett levelek alapján kibontakozik a tanulmányban, hogy a Pulszky család nem egy átlagos köznemesi család, az egymás és másokkal való kapcsolataik, a hazai művelődés és kultúráért tett áldozataik, gyűjteményeik, páratlan utazásaik tették felejthetlenné a család nevét.¹ Polyxéna csupán 9 éves volt, amikor elvesztette édesanyját. Ettől kezdve a meleg, törődő szülői gondoskodást az édesapja szeretete jelentette a kislány életében, kivételes kapcsolat alakult ki kettejük közt. Ezt a kötődést szeretném megvizsgálni levelezésükön keresztül, ami a Pulszky család hagyatékában, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.

A Pulszky család

A Pulszky család a dualizmus kori Magyarország kulturális, társadalmi és politikai életének koordinátora. Az ismert ősök a 18. század kezdetén telepedtek át Lengyelországból Magyarország északi részére, ahol nemzedékeken keresztül

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

¹ Marosi 1997: 11–19.

gazdálkodással foglalkoztak. A nemességet a család Mária Teréziától kapta 1740-ben Cséfalva, majd később a Lubóc adományozásával.

A család feje, Pulszky Ferenc részt vett az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharcban. A Batthyány-kormányban néhány napig pénzügyi államtitkár, ezt követően Bécsben a király személye körüli miniszter mellett szintén államtitkárként dolgozott. A szabadságharc utolsó hónapjaiban Londonban képviselte a független magyar kormányt. A világsi fegyverletételt követően Kossuth Lajos emigrációbeli társaként maradt Londonban, majd elkísérte amerikai körútjára is. 1863-ban viszont hátrahagyta az aktív politikai életet és családjával Firenzében telepedett le. A száműzetés hosszúra nyúlt Pulszky életében, hiszen majd 17 évet (1849–1866) töltött távol hazájától. Az emigrációból való hazatérését követően nem sokkal országgyűlési képviselőnek választották, és Deák Ferenc pártjának tagjaként tovább folytatta politikai karrierjét. Parlamenti munkája mellett 1869–1894 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként munkálkodott, emellett segített az Esterházy-képtár előmozdításában is. 1870-től a magyarországi múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője lett. Munkája elismeréseként Pulszky Ferencet gyakran nevezik a dualizmus kora kulturális papjának.²

Felesége, Theresia Walter (1819–1866) egy előkelő bécsi bankárcsaládban, a Landstrasse-i Razumovsky-villában nevelkedett. Kiemelkedő zenei és írói tehetséggel rendelkezett. Irodalmi munkájának tetőpontját jelentette az 1850-ben Londonban megjelent, *Egy magyar hölgy emlékiratai (Memoirs of a Hungarian Lady)* című könyve.³ Összesen hét gyermekük született, de csupán négyen érték meg a felnőttkort: Ágost (1846–1901), Károly (1853–1899), Polyxéna (1857–1921) és Garibaldi (1861–1926).⁴ Az amnesztiát kapott Pulszky család szécsényi birtokára először 1866-ban Teréz, és két gyermeke, Henriette és Gábor tért haza. A hazalátogatásnak rossz vége lett, pár hét leforgása alatt elragadta mindhármukat a tífusz. Felesége tragikus halálát követően a megözvegyült Pulszky Ferenc egyedül nevelte gyermekeit.

Két legidősebb fia, Ágost és Károly is jelentős karriert futott be. Előbbi jogfilozófus és szociológus, egyetemi tanár, valamint országgyűlési képviselő lett. 1894–1895 között báró Eötvös Loránd mellett, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára volt. Tudományszervező munkásságának elismeréseként, 1901-ben megválasztották a Társadalomtudományi Társulat elnökévé.⁵

Károly édesapja művészi szakértelmét örökölte az Iparművészeti Múzeum és az Eszterházy-képtár kurátora, majd igazgatója lett. 1882-ben feleségül vette a kor egyik legtehetségesebb színésznőjét, Márkus Emíliát. Karrierjének legnagyobb problémáját mégis az okozta, hogy nem tudott elszámolni a kormány által rábízott összeggel, ennek következtében rövid időn belül idegösszeomlást kapott, majd Ausztráliába emigrálva öngyilkosságot követett el. Konceptiózus művészettörténész volt, akinek emlékét a

² Marosi 1997: 17.

³ Gyulai 2019: 211–264.

⁴ Marosi 1997: 76.

⁵ Boros 1977: 217.

Szépművészeti Múzeumban található művészi alkotások őrzik.⁶

A legfiatalabb fiútestvér, Garibaldi a Királyi József Műegyetem hallgatója volt. Mérnöki oklevele megszerzése után részt vett a korinthuszi tengeri csatorna építésénél, majd az állam szolgálatába állva magyar királyi vasúti és hajózási felügyelő lett a Kereskedelemügyi Minisztériumban. 1910-ben a Kassa-Oderbergi Vasút Részvénytársaság vezérigazgatójává választották meg.⁷

Ennek a különleges családnak a legfiatalabb női tagja Pulszky Polyxéna (1857–1921). A fiatal lány szinte folyamatosan Pulszky Ferenc mellett tartózkodott, ott nőtt fel a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő lakásban. Édesapja mellett korán megismerkedett a régészettel és művészettörténelemmel. Rendkívül művelt, ambiciózus nő volt. Életpályája és munkássága kivételes a 19. századi nőképek közt.

A kor szokásainak megfelelően házi tanításban részesült. Űgyesen rajzolt, 1872–1874 között az éppen megalapított Országos Magyar Királyi Mintarajztanodába járt, az első olyan felsőoktatási intézménybe, amely nőket is felvett a hallgatói közé.⁸ Nem kétséges, hogy ehhez apja befolyása is szükséges volt, mint ahogy a tudományos életben való elinduláshoz is.

Az 1870-es években élte virágkorát a Nemzeti Múzeumban működő Pulszky-szalón, amelynek nem más volt a háziasszonya, mint Pulszky Polyxéna. Ekkor ismerte meg a kor szellemi arisztokráciáját, és gyorsan elsajátította a művészetek, az irodalom, a múzeum nyelvét és kifejezési eszközeit. Éveken át a bájos és megkapó stílussal rendelkező kisasszony fogadta a múzeumi szalón külföldi és magyar tudósait.⁹

Polyxéna a társadalmi élet egyik legtevékenyebb mozgatóerejének számított, mindenütt jelen volt, ahol valamilyen kulturális vagy humanisztikus támogatásról esett szó. Részt vett konferenciákon – például a Nemzetközi Ősrégészeti Konferencián Budapesten 1876-ban, ezenkívül elnöke volt a józsefvárosi nőegyesületnek, a vöröskereszt egyik fiókjának, tevékeny választmányi tagja a Klotild fővárosi szeretetháznak, a Gazdasszonyok Országos Egyletének, az E. M. K.E. Fővárosi választmányának. 1889-ben segítette a Mária Dorothea Egyesület által megszervezett kisednevelési kiállítás lebonyolításában. Támogatásának és kapcsolatainak köszönhetően a kiállításon, a jótékonykodáson, a nők helyzetének javításán kívül szakmai érdekeket is képviselt országos hatókörrel.¹⁰ 1883-ban házasodott össze Hampel József régésszel, öt gyermeke született.

⁶ Fehér 2010: 9–25.

⁷ Balla 1924: 5–6.

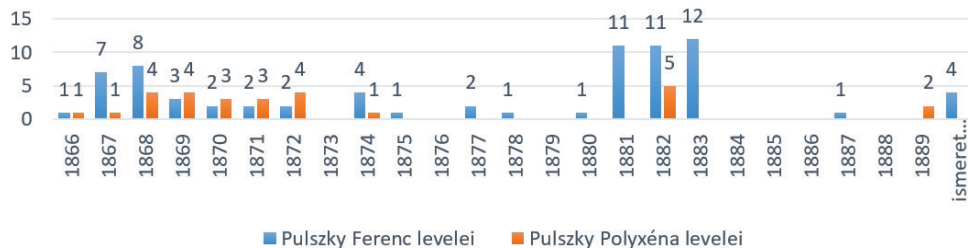
⁸ Balla 1924: 5.

⁹ Merényi 2004.

¹⁰ Katona–Balogh 1998:18–20.

Egy 19. századi apa-lánya levelezés

A 19. század közepén a levelezés műfaja leginkább a kulturális, politikai és társadalmi elit életében volt elterjedt. A levelezés összekötötte mind térben, mind időben az egymástól távol lévő feleket. A középosztálybeli műveltséghez hozzátartozott a helyesen és olvashatóan való írni tudás. Levelező útmutatók és mintakönyvek segítették az írókat a levelek szerkezetileg helyes megalkotásában, gondolataik megfogalmazásában. A művelt közép- és felsőosztály családi levelezéseit nemcsak formális levélváltások (születésnap, névnap, köszöntések, családi eseményekről tájékoztatások, gyász hírek) jellemezték, hanem az információközlés fő színtere is volt egyben. A kiegyezést követően az írásos kommunikáció egyre népszerűbbé vált az alsóbb társadalmi rétegek körében is. Ehhez természetesen hozzájárult a magyarországi postaszolgálat függetlenedése, és kínálatának bővülése. Megjelentek a közkedvelt levelezőlapok és a táviratok is.¹¹ A korszak családi levelezéseit (szülő és gyerek, testvérek, rokonok) tekintve nem túl gyakori az apa-lánya közötti levélváltás. Deák Ferenc 1862-ben gyámleányához, Vörösmarty Ilonához írt levelén,¹² és a leány 1926-ban a Pallas Kiadónál megjelent emlékezésein¹³ kívül nem találkozunk olyan gazdag, évekig tartó levélváltással, mint ami Polyxéna és édesapja között zajlott. 1866–1889 között több mint száz levelet váltottak egymással. Az apától 73 levél,¹⁴ lányától 28 levél¹⁵ maradt fent az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattában.

1. ábra Levelezések eloszlása 1866–1889 között

Amint a fenti diagram (1. ábra) is mutatja, levélváltásuk nem volt egyenletes. Polyxéna apjához fűződő kapcsolata alapján voltak kifejezetten intenzív levelezési időszakok, és előfordult olyan is, hogy évekig nem írtak egymásnak. Ennek mentén három nagyobb korszakot különítettem el. Polyxéna az 1860-as évek második felét Szécsényben töltötte öccsével, Garibaldival és nevelőnőikkel. A legtöbb levél ebből az

¹¹ Fónagy 2013: 619–623.

¹² Deák Ferenc levele gyámleányához 1862. aug. 14. Budapesti Szemle 1896. LXXXVII. 237. sz. 321–328.

¹³ Széll Kálmánné 1926.

¹⁴ OSZKK Fond VIII/2316

¹⁵ OSZKK Fond VIII/ 0847

időszakból maradt fent, apjával való levélváltása ekkor kifejezetten aktív, szinte minden levelüket párhuzamba lehet állítani egymással. Az 1870-es években az előző időszakhoz képest jóval kevesebb levél íródott, ami összefügghet azzal, hogy Polyxéna együtt élt az édesapjával a Nemzeti Múzeumban, ami szükségtelenné tette a levelezést. Az 1880-as években Polyxéna rengeteg külföldi utazáson vett részt barátaival, rokonaival, illetve férjével, Hampel Józseffel. Édesapja igyekszik folyamatos tájékoztatást adni a családi történésekről, viszont Polixénától csupán hét levél maradt fent, amik javarészt útibeszámolók. Feltételezhető, hogy nem minden levél került be a hagyatékba.

Szécsényben töltött évek

Polyxéna és édesapja közötti első levélváltásra 1866 nyarán került sor. Ez utóbbi levél közvetlen előzménye az édesanya, és a vele tartott két kisgyermek hirtelen halála, majd a gyászoló család száműzetésből való hazatérése Magyarországra. A család visszaköltözött az egykor a Forgách grófok tulajdonában lévő szécsényi kastélyba.¹⁶ A gyerekek Ágost kivételével az emigrációban születtek, így mindannyiuk számára új volt a kialakult helyzet, most látták először a már szüleik által sokszor emlegetett hazájukat. Az egyedül maradt családfő a visszatérést követően igyekezett mihamarabb rendezni a család ügyeit, újra munkába állt. A kiegyezést követően megválasztották országgyűlési képviselőnek, munkája így már Pesthez és Bécshez kötötte. Az otthoni birtok ügyeit, gyermekei neveltetését így kénytelen volt távolról, sokszor levelezésen keresztül kézben tartani.

Pulszky Ferenc nemcsak fiai, hanem lánya neveltetésére is különös figyelmet fordított. Polyxénával való korai levelezésének mindenképpen tanító szándéka is volt, ugyanis a 19. századi nevelés egyik fontos követelménye volt a levélírás szabályainak helyes elsajátítása. A levelek formai szerkezete, fogalmazási módja, az esetleges helyesírási hibák mind-mind írója műveltségéről árulkodtak.¹⁷ Az 1867-es kiegyezést követően lépésről lépésre ugyan, de kezdetét vette a főváros magyarosodása, ahol már elvárás volt a magyar nyelv elsajátítása. Pulszky kívánsága is az volt, hogy az eddig külföldön élő kisasszony megtanuljon helyesen magyarul írni és olvasni. A fiatal lány korai leveleit akár „gyakorlóleveleknek” is nevezhetnénk, mivel ezek gyöngybetűkkel, tisztán és nagy szünetekkel íródtak, sokszor látható a hibák javítása is a levélszövegekben. Ahhoz, hogy Polyxéna gyakorlott levélíró legyen, és az írás fortélyait elsajátítsa, hosszú évek gyakorlása, és a tapasztaltabb családtagok, és nevelőnők segítségével kellett hozzá. Pulszky nagy figyelmet fordított lánya íráskészségének fejlesztésére, válaszleveleiben tanító

¹⁶ Marosi 1997: 14.

¹⁷ Fónagy 2013: 629.

szándékkal többször is kijavítja lánya hibáit: „*Leveledben alig volt hiba, tájék azonban nem így iratik a mint Te írtad (: tályék :) örülök, hogy mindennap okosabbá válsz*”.¹⁸

A középosztálybeli magyar családok gyermekeik mellé legfőképpen német, az arisztokrata családok francia vagy angol nevelőnőket alkalmaztak, akik a nyelvtanulást már kisgyermekkorban biztosítani tudták növendékeik számára.¹⁹ Polyxéna sem csak a magyar, hanem az olasz és francia nyelv elsajátítására is törekedett. 1869-ben büszkén dicsekedett fejlődéseiről egy apjához írt levelében: „*Juliával megint elkezdtem olaszul beszélni s már három- négy oldal hosszú olasz-és egy négy oldal hosszú francia levelet írtam*”.²⁰ A fiatal kisasszonynak bizonyosan több nevelőnője is volt, a levelekben az alábbi nevekkel találkozhatunk: Nagy Lilla, Anna Voigt, Johanna Müller, Júlia kisasszony. Polyxéna apjához írt leveleihez német nyelvű nevelőnője, Johanna Müller rendszeresen mellékelte a gyerekek fejlődéséről, a házban történt eseményekről szóló beszámolóját.

A levelek tartalmát tekintve, Pulszky Ferenc lánya iránt érzett féltő szeretete, sőt imádata tükröződik ezen időszakban írt leveleiben. A munkájából adódó kötelességek miatt előfordult, hogy hónapokig nem tudott hazamenni Szécsénybe, hogy meglátogassa a gyermekeit. Hiányát szerető szavaival és ajándékaival próbálta pótolni. Leveleinek megszólítása mindig különböző: *Kedves Galambocskám!, Kedves kis Polikám!, Édes kedves Angyalkám!* Előfordult, hogy rövid, tréfás kis versecskével kedveskedett lányának:

„*Poli kedves galambocska,
Uszkál mint a kis halacska,
Érted halok, érted élek,
Száz millióért sem cseréllek.*”²¹

Mindig beszámol Polyxénának arról, hogy hol tartózkodik éppen, és mikor várható haza. Sokszor intette lányát a tanulásra, többször figyelmeztette, hogy vigyázzon egészségére, és ha bármiben hiányt szenvedne, akkor mindig hozzá forduljon először. Ajándékokkal halmozta el lányát, így próbálta enyhíteni lelkiismeret-furdalását amiatt, hogy nem lehet mindig mellette. Bármit kérhetett a kislány (póniló, karperec, képerket), az apja minden kívánságát teljesítette. Pulszky Ferenc 1869-es múzeumigazgatói kinevezése változást hozott lányával való kapcsolatában. Ugyanis az édesapa úgy döntött, hogy a Nemzeti Múzeumba való beköltözése után magához veszi lányát, és maga fog gondoskodni neveltetéséről: „*Megkaptam kedves leveledet, látom, hogy mindennap nemcsak testileg, hanem szellemileg is fejlődni kezdesz. Annál jobb, majd sokat olvasunk együtt téiben, s tanítani foglak, ami nekem nagy örömet fok okozni*”.²²

¹⁸ OSZKK Fond VIII/2316/21. Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához, Pest, 1870. július 26.

¹⁹ Szécsi-Géra 2018: 149.

²⁰ OSZKK Fond VIII/ 0847/8. Pulszky Polyxéna Pulszky Ferenchez, Szécsény, 1869. július 7.

²¹ OSZK Fond VIII/2316/1. Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához Pest, 1866.

²² OSZK Fond VIII/2316/19. Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához, Pest, 1869. augusztus 22.

Az együttélés időszaka

Az 1870-es évek elején Polyxéna édesapájához költözött a múzeumi lakásba. A fiatal lány ebben az időben indult el a nővé válás útján, az apai támogatásnak köszönhetően vált érett, kiegyensúlyozott, önálló felnőtt nővé.

1. kép Pulszky Ferenc és lánya, Polyxéna²³

A dualizmus kori Magyarországon a nők túlnyomórészt otthon vagy magánintézményekben tanultak. Az első tanítónőképzőt 1869-ben, az első leánygimnáziumot 1896-ban alapították, ezt követően pedig Wlassics Gyula minisztersége alatt, 1895. december 31-én tette közzé a 72039. számú miniszteri rendeletet, amellyel megnyitotta az egyetemek bölcsész és orvosi karát, illetve az

²³ Borsos József felvétele, albumin. Pest, 1867–1868, MNM TF.

egyetemi gyógyszerészeti tanfolyamot a nők előtt.²⁴ Művészképzésben azonban már sokkal hamarabb részt vehettek a tanulni vágyó nők. A Nemzeti Zenede 1867-től, a Zeneakadémia 1875-től, a Mintarajziskolák 1871-től férfi és női hallgatókat is felvettek.²⁵ Amint az egy 1924-ben Pulszky Garibaldival készült interjúból kiderült, az édesapa az amerikai és angol nevelésből indult ki, így önállóságra, a szabad döntések meghozatalára nevelte gyermekeit.²⁶ A házi nevelésen túl Polyxéna beiratkozott a Keleti Gusztáv vezetése alatt álló mintarajziskolába, és művészetet tanult, illetve a tanítónői vizsgát is majdnem letette, csak apjával és egy tudós társasággal Görögországba való utazása akadályozta meg abban.²⁷ Szellemi fejlődését jelentősen befolyásolta, hogy az apjával töltött évek alatt megismerkedett a kor társasági elitjével. A Pulszky-szalón az 1870-es évek közepén élte fénykorát, amely a magyarországi tudományos elit mellett számos európai tudós kedvelt találkozóhelye volt. Hasonló szalont már az emigráció idején Firenzében is működtetett Pulszky feleségével, Walter Teréziával. Az anyai vezetés nélkül magára maradt lány hivatása volt pótolni a háziasszony hiányát. Így Polyxéna, az édesapját támogatva, elbűvölő kedvességgel és vendégszeretettel fogadta minden szombat este a szellemi élet kiemelkedő vendégeit a múzeumi lakásba. Polyxéna megkapó jelleméről Sturm Albert újságíró az alábbi módon számol be a Fővárosi Lapokban megjelent cikkében: *„E fiatal lány, ki még csak az imént szűnt meg gyermek lenni, a frissességét, mely korának szerencsés tulajdona, s a természetes szívj óságot, mellyel mindenkit elbájol, olyan határozott és fesztelen magatartással párosítja, melyet a szalón sokkal régebbi úrnői is irigyelhetnének tőle. Élénk, finom szelleme s lányoknál ritka képzettsége dacára sem mutat kedvet a kékharisnyássághoz s mégis ismeri egész Pest, az is, a ki nem látta”*.²⁸ A meghívottak leginkább a művészet, politika és tudomány jeles képviselői voltak. A szalón visszatérő vendégei közt volt Ipolyi Arnold, Gyulai Pál, Liszt Ferenc, Szilágyi Sándor és Trefort Ágoston.²⁹ Az est színvonalát Pulszky külföldről érkezett tudós barátai, ismerősei, mint például Ferdinand Lesseps³⁰ és Alfred Eduard Brehm³¹ társasága növelte igazán.

²⁴ Pukánszky 2013: 127.

²⁵ Szécsi-Géra 2018: 357.

²⁶ Balla 1924: 5–6.

²⁷ Sebestyénne 1893.

²⁸ Albert Sturm 1875.

²⁹ Merényi 2004.

³⁰ Ferdinand Lesseps (1805–1894) francia diplomata

³¹ Alfred Edmund Brehm (1829–1884) német zoológus

Egy fiatal nő utazásai

Az utazás fontos szerepet töltött be a Pulszky család életében. Pulszky Ferenc már fiatalkorában több nagy utazást tett nagybátyjával, Fejérváry Gáborral.³² Az édesapa példáját követve Polyxéna is hamar az utazás szerelmesévé vált. Gyermekkorától kezdve rengeteget utazott, kezdetben apjával, majd férjével, Hampel József régésszel tett hosszabb és egzotikusabb utakat: Olaszország, Görögország, Törökország, Németország, Anglia, Egyiptom, Svájc. Utazásainak két fő oka volt: egyrészt hajtotta a kíváncsiság, az új tájak felfedezése iránti vágy, másrészt pedig fiatal kora óta lévő betegségei kezelése miatt többször hosszabb kúrákon vett részt külföldön. Hazai utazásokon is szívesen csatlakozott édesapja baráti társaságához, így történt ez 1877-ben is, amikor is Hadik-Barkóczy Ilona (1833–1887) grófnő, valamint édesapja munkatársai, Fraknói Vilmos (1843–1924) és Bubics Zsigmond (1821–1907) művészettörténész körében vett részt egy néhány napos körutazáson: *„Itt volt Hadikné, Fraknói megjött, e szerint megbeszéltük velök kirándulásunkat. Aug 14dikén kedden 3 órakor indulunk innét, -t.i. Fraknói, Bubics meg én, - Losoncon leszünk 8 órakor vagy valamivel előbb, Téged ott fogunk találni, és 11 órakor éjjel Szent Keresztre érünk, ott maradunk 15dikén és 16dikán, 17dikén elmegyünk Ipolyival Besztercebányára, 18 este Miskolcra érünk, ott meghálunk, 19dikén reggel 7 órakor indulunk onnét és 9 óra tájban Homonnának Tavarnára érkezünk. Ott négy napig maradunk, Hadikné elküld kocsin Eperjesre, egy napot ott töltünk s vagy Mátrának vagy Tátra Fürednek megyünk vissza, a mint Te akarod”*.³³

Polyxéna egészsége az 1870-es évek elején megromlott, édesapjának a következőképpen írt tüneteiről: *„Voigt kisasszony levelét már bizonyosan megkaptad, én nem akartam, hogy írjon neked, de ő semmi képen sem akart engedni, s azt mondta, hogy ő nem akarja a felelősséget magára vállalni, ha én előbb ágyba kerülnék, minthogy Bécsben lettem volna, igaz hogy kiülésem arcomon és nyakamon nagyon mutatkozik”*.³⁴ Pulszky a legjobbat akarta a lányának, így a kor leghíresebb bőrgyógyászához, Ferdinand von Hebra praxisába vitte lányát. Hebra 1845-ben Bécsben átvette a már önállóan működő bőrbetegek osztályának vezetését, a bőrgyógyászat rendkívüli tanára volt, előadásira a világ minden tájáról érkeztek a hallgatók. 1856 és 1876 között megalkotta monumentális művét, *Atlas der Hautkrankheiten* címmel, amelyet a hallgatók és az orvosok oktatására szánt.³⁵ A gondoskodó édesapa teljes mértékben megbízott az orvosban: *„Bécsben megállunk, beszélünk Hebrával s azt fogjuk tenni a mit ő tanácsol, Lonéche (Leuk) nem az a fürdő hová szívesen vinnélek, majd oda megyünk hova Hebra küld”*.³⁶ Az osztrák orvos tanácsára a fiatal lány többször is elutazott Firenzébe, ahol anyai nagyanya mellett próbált betegségéből felépülni. Kintléte alatt sem volt tétlen, 1874-ben Hadik

³² Marosi 1997: 83.

³³ OSZKK Fond, VIII. 2316/32. Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához. 1877. augusztus 11.

³⁴ OSZKK Fond, VIII. 0847/16. Pulszky Polyxéna Pulszky Ferenchez. 1871. szeptember 13.

³⁵ Bokor-Gerő 1894.

³⁶ OSZKK Fond, VIII. 2316/29. Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához. 1874. június 28.

grófnő társaságában bejárta a dél-olaszországi városok nagy részét, Nápolyt, Pompeit, Paestumot. Édesapja már kénytelen volt levelében mértékletességre inteni folyton úton lévő lányát: „*Tehát alud ki magadat mindennap, lásd és mennyit szabad, és gondold, hogy ez csak első előíz, a kóstolás után megjö előbb utóbb a tanulmányozás ideje. Visszajövet azonban Florenczban kell maradnod, nem mehetsz felső Olasz Országba a grófnővel, Nagymamánál kell maradnod, míg el nem, jövök érted, körülbelül Június végével*”.³⁷ A hónapokig tartó fürdőkúrák nem hozták meg az elvárt eredményt, Polyxéna állapota továbbra sem javult, a család így egy szokatlan megoldás mellett döntött: az észak-afrikai Algírba küldték a lányt a meleg éghajlati levegő gyógyító hatása miatt. Az ötletet az utazáshoz egy régi családi kapcsolat szolgáltatta. Pulszky Ferenc angliai emigrációja idején barátságot ápolt Benjamin Leigh Smith radikális unitárius lelkésszel, Norwich parlamenti képviselőjével és családjával.³⁸ A legidősebb lány, Barbara Leigh Smith (Barbara Bodichon) ismert festő, író és nőjogi aktivista; a kisebbik hűg, Anna Leigh Smith, aki a tulajdonában lévő algíri Villa Montfeldbe meghívta Polixénát 1881-ben.³⁹ A Pulszky család a nyilvánosság előtt titkolta az utat, hiszen a korban egy fiatal nő a házasságkötésig nem számított nagykorúnak. Így szinte elképzelhetetlen volt, hogy egyedül, kíséret nélkül utazzon egy hölgy, és hónapokat töltsön idegen környezetben. Az algíri utazás állomásait Polyxéna bevonásával lépésről lépésre megtervezte a család az 1881 novemberi indulástól az 1882 májusi megérkezésig. A gyógyulás fél éve alatt a család biztatására útiélményeit írásba foglalta Polyxéna. Édesapja közbenjárásának köszönhetően számos tárcája jelent meg a Pesti Naplóban és a Fővárosi Lapokban Beszédes Kálmán álnéven.

Házasságkötés

Polyxéna 1883 tavaszán házasodott össze a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának igazgatójával, Hampel Józseffel. Nászútjuk során bejárták egész Görögországot. Ez idő alatt találkoztak Heinrich Schliemann, híres Mükéné és Trója romjait kutató régésszel. Schliemann bátorítására az ifjú pár megtekintette a trójai ásatásokat. Erre a kirándulásra Konstantinápolyban készültek fel, ahol Szilágyi Dániel turkológus társaságában egy hetet töltöttek. Ezt követően az ásatások helyszínére indultak, ahol két katona kísérte őket, az utat pedig lóháton tették meg.⁴⁰ Pulszky kifejezetten aggódott lánya egészségi állapota miatt, hiszen nem volt hozzászokva az ilyenfajta megerőltetésekhez: „*Régi divat kezdem e szavakkal remélem jól vagytok,*

³⁷ OSZKK Fond, VIII. 2316/26. Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához. 1874. április 27.

³⁸ OSZKK Fond, VIII. 2316/35. Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához. 1881. június 25.

³⁹ Ross 1991: 15.

⁴⁰ Márki 1889: 141.

mert nagyon félttem Polit, 26 napi lovaglás csakugyan nem neki való”.⁴¹ Polyxéna a fáradság ellenére is nagyon élvezte a görögországi utazást, különös módon vonzódott az antikvitás kultúrájához. Ezt bizonyítja az is, hogy néhány évvel később lefordította magyarra Charlotte M. Yonge két angol nyelvű munkáját, amelyet a görög⁴² és római⁴³ világról írt az ifjúság számára könnyen érthető, szabatos stílusban megfogalmazva. A házasságot követően Polyxéna és az édesapja közötti szoros kapcsolat nem szakadt meg. Az öreg Pulszky nem maradt egyedül, amíg a fiatal házaspár nászúton volt, felújította számukra régi lakását.⁴⁴

Összegzés

A tanulmányomban egy apa-lánya levelezésen keresztül kívántam röviden ismertetni egy fiatal lány nővé válásának főbb állomásait. Ez alapján elmondható, hogy Pulszky Polyxéna élete és munkássága nem a dualizmus korának átlagos nőképét nyújtja. Édesapja gondos nevelésének köszönhetően Polyxéna önálló, érett személyiségű nővé vált. Műveltségét, tudását nem egyetemi úton szerezte, hanem abból az inspiráló környezetből szívta magába, amely az édesapja társaságában körbevette. Polyxéna ezen alapok mentén vált a 19. század utolsó harmadában intézményesült, gyermekneveléssel foglalkozó „civil” egyesületek fő védnökévé. Elkötelezett nőjogi aktivistaként egyrészt jótékonyági szervezetek támogatásával, másrészt a nők jogaival és képzésük előmozdításával foglalkozott.⁴⁵ E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy további forrásokkal szemléltessem Polyxéna további életének útját, mégis bízom abban, hogy a fenti szövegekkel sikerült érzékeltetnem, hogy milyen egyedülálló, érdekes személyiség volt. Doktori értekezésemben ezen apa-lánya levélváltást kiegészítve, Polyxéna egész életpályájának részletes bemutatására törekszem.

⁴¹ OSZKK Fond, VIII. 2316/62. Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához. 1883. május 7.

⁴² Hampelné 1892.

⁴³ Hampelné 1895.

⁴⁴ OSZKK Fond, VIII. 2316/67. Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához. 1883. május 7.

⁴⁵ Vasárnapi Újság 1921. május 15.

Hivatkozott források

- OSZKK Fond VIII/2316 Pulszky Ferenc Pulszky Polyxénához
 OSZKK Fond VIII/ 0847 Pulszky Polyxéna Pulszky Ferenchez
 Borsos József felvétele, albumin. Pest. 1867–1868, MNM TF.
- Albert Sturm 1875: Bei Franz Pulszky. Fővárosi Lapok. 11. sz.
- Balla Mihály 1924: Apák és fiak. Az Újság. 22. évf. 58. sz.
- Boros László 1977: Pulszky Ágost tudományszervező tevékenysége. In: Szociológia. 2. sz. Deák Ferenc levele gyámleányához 1862. aug. 14. Budapesti Szemle 1896. LXXXVII. 237. sz.
- Márki Sándor 1889: Magyar nők utazásai. In: Földrajzi Közlemények. XVII. kötet. 141-142.
- Merényi Hajnalka 2004: A Pulszky-szalón. In: Budapest Negyed, 46. évf. 4. sz.
- Sebestyén Stetina Ilona 1893: Vasárnapi Újság 40. évf. 6. sz.
- Vasárnapi Újság 1921: 9. sz. 68. évf. 104.

Hivatkozott szakirodalom

- Bokor József – Gerő Lajos 1894: A Pallas nagy lexikona. Budapest.
- Fehér Ildikó 2010: Pulszky Károly (1853-1899). Enigma XVII. évf. 62. sz. „Emberek és nem frakkok” A Magyar művészettörténetírás nagy alakjai. 4. kötet. 9–25.
- Fónagy Zoltán 2013: Levelezés a 19. századi Magyarországon. Történelmi Szemle. 4. szám. 619–639.
- Gyulai Éva 2019: Egy református politikusfeleség a bécsi „zweite Gesellschaftból”: Pulszky Terézia (Therese Walter, 1819–1866). In: Dienes Dénes – Kegyes Erika – Veres Ildikó (szerk): A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben. Sárospatak. 211–264.
- Hampelné Pulszky Polixéna 1892: Elbeszélések a görög világból. Budapest.
- Hampelné Pulszky Polixéna 1895: Elbeszélések a római világból. Budapest.

Marosi Ernő 1997: Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére. Ferenc Pulszky (1814–1897) Memorial exhibition. (Katalógus) Magyar Tudományos Akadémia. Művészeti Gyűjtemény. Budapest.

Katona Edit – Balogh Jánosné Horváth Terézia 1998: Az 1889-es Országos Kisdiednevelési Kiállítás. Magyar Múzeumok. 4. sz.

Christopher Ross 1991: American Embassy Properties in Algiers. Their Origins and History. Montfeld.

Pukánszky Béla 2013: A nőnevelés története. Budapest.

Szécsi Noémi – Géra Eleonóra 2018: A budapesti úrinő magánélete (1860–1914). Budapest.

Szell Kálmánné Vörösmarty Ilona 1926: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből. Budapest.

SÁFRÁNY TÍMEA

Csongrád vármegye nemességének és tisztviselőinek társadalomtörténeti vizsgálata 1825 és 1848 között (Historiográfia, módszertan és források)*

Klauzál Gábor Csongrád megyei pályájának rekonstruálása során szükségesnek éreztem a megye nemességének és tisztviselőinek társadalomtörténeti szempontú vizsgálatát. A megye tisztségviselőiről ebben a korszakban nem készült eddig archontológia, és a nemességgel kapcsolatos kutatások is elsikkadtak. A 19. század végén készült megyei monográfia szerzője, habár nagyjából levéltári forrásokra támaszkodott, és ezzel egy általános megyetörténetet írt meg, a nemességre vonatkozóan nagyon kevés adatot közölt.

Munkám kezdetén számos problémával szembesültem, amelyek arra készítettek, hogy elsőként feltérképezsem az ország más megyéinek tisztviselőiről és nemesi társadalmáról elvégzett kutatásait, tanulmányozzam azok módszertanát és forrásbázisát. Ez az áttekintés képezi tanulmányom első részét. Ezt követően áttekintem Csongrád megye helytörténeti szakirodalmát, kiemelve azokat, amelyek a nemességgel kapcsolatos kutatás során hasznosíthatóak lehetnek. Tanulmányom végén a Csongrád megyei nemesség vizsgálatával kapcsolatos problémafelvetésekre, és a lehetséges kutatási területek kijelölésére kerül sor.

Megyei archontológiák – Csongrád megye archontológiája és prozopográfiája

A kutatás első részében egy archontológia elkészítésére vállalkoztam. Elsőként tájékozódtam a többi megye archontológiai szakirodalmában. Nem célom az eddigi archontológiai kutatások teljeskörű bemutatása, csak néhány nemrégiben megjelent

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretein belül jött létre.

kötetet emelek ki, ezek közös jellemzője, hogy mind lefedi az általam vizsgált korszakot. Jellemzően az 1990-es, 2000-es évektől lendültek fel újra a kutatások. Mindenképpen ki kell emelni Zala megye archontológiáját, amely 1138 és 2000 között tartalmazza a tisztségviselőket, Pest megyéé az 1200-as évektől 2016-ig, Ung megyéé a kezdetektől 1867-ig, Heves megyéé 1681 és 2000, Békés megyéé pedig az 1715–1848 közötti időszakban.¹ Utóbbi már nemcsak a tisztviselőket sorolja fel, hanem a prozopográfia módszerét alkalmazva az életútjukat is ismerteti.

Az archontológia összeállítása során először az időintervallumot határoztam meg, Klauzál Gábor családi kapcsolata miatt kiterjesztettem ezt a periódust az 1790 és 1848 közti időszakra.² Ezután a vizsgálandó tisztségviselők körét határoztam meg, és csak a fő tisztviselőkre terjesztettem ki a munkát, a biztosokat és a szegődményeseket nem vontam be a vizsgálat körébe. Így a főispán (főispáni helytartó), alispán, másodalispán, helyettes alispán, fő- és aljegyző, levéltárnok, fő- és alügyész, fő- és aladószedő, számvevő, fizetési táblabíró (2 fő), tiszántúli fő- és alszolgabíró, tiszáninnyi fő- és alszolgabíró, középponti szolgabíró és az esküdtek személye lesz ismert a kutatás befejezésével. Az országgyűlési követekre is kiterjesztettem a kutatásokat. A közigazgatási beosztás kisebb módosításait jelen tanulmányban nem érintem, de az archontológia összeállításához feltétlenül szükségesnek tartom a megye közigazgatási beosztásában történt változások ismertetését.

Kutatásaimat megalapozták Palugyay Imre és Zsilinszky Mihály munkái, az utóbbi a megyei jegyzőkönyvek felhasználásával közölt névsorokat a tisztújításokról.³ A Csongrád megyei levéltár segédletének függelékében is találhatóak tisztviselői névsorok, amelyekben a főispánok, főispáni helytartók, királyi biztosok és az alispánok szerepelnek 1723 és 1950 között. Az általam vizsgált időszakban azonban nem teljesen pontos az alispáni tisztséget betöltők névsora.⁴

A kutatás elsődleges forrásai a Csongrád vármegyei jegyzőkönyvek és iratok, a tisztújításokról készült bejegyzések és az egyes főispáni kinevezések feljegyzései. A jegyzőkönyvek nyelve 1808-ig latin, azt követően magyar. A felsoroltakon kívül az egyes tisztviselők számára a szolgálati idejükéről kiadott bizonyáglevelék is információval szolgálnak az adott személy addigi hivatalviseléséről. A tisztújítások előtt, illetve

¹ Molnár 2000., Schramek 2016. http://mnl.gov.hu/mnl/pml/pest_megye_archontologiaja_a_kezdetektol_2016_ig (Letöltve: 2019. 10. 23.), Gálócsy 2000., A hevesi tisztviselői életpályák feldolgozása nem terjedt ki a teljes tisztviselői karra. Bán 2011., Héjja 2002., Héjja 2009. Módszertani szempontból jól használhatóak az utóbbi kötet azon fejezetei, amelyek részletesen felsorolják a korábban megjelent archontológiákat, illetve az a tanulmány, amely a módszertannal foglalkozik. Héjja 2010. <http://www.bekes-archiv.hu/data/files/173062900.pdf> (Letöltve: 2019. 10. 22.) Az általam vizsgált korszak méltóságsorai más megyékben is elkészültek: Farkas 2000/a. 118–124., Farkas 2000/b. 137–157., Farkas 2001: 77–99., Dominkovits 1991/b. 3–18., Ódor 1995: 21–34.

² Klauzál nagybátyja, Babarczy Imre a megye közéletében fontos szerepet játszott, volt főjegyző, alispán és hét alkalommal képviselte a megyét az országgyűléseken. Azért terjesztettem ki az időszakot, hogy Babarczy pályafutását is rekonstruálhassam. Pálmány 2011: 799.

³ Palugyay 1855., Zsilinszky 1898–1900. E munkákon kívül hasznosíthatók még a korabeli tisztí címtárak is.

⁴ Barta–Labádi–Takács 1986: 225–226., 236–241.

a hosszabb ideig fennálló restauráció nélküli időszakokban a tisztviselők gyakran fordultak a főispánhoz, vagy a főispáni helytartóhoz, hogy egy-egy állás betöltéséhez támogatását kérjék. Kérelmükben vázolták saját, illetve ha már a felmenőik is hivatalt viseltek, azoknak is az addigi pályáját. Ilyen levelek és kérelmek maradtak fenn herceg Grassalkovich Antal főispánhoz és gróf Keglevich Gábor főispáni helytartóhoz címezve.⁵

Témám szempontjából fontosnak tartom az 1825 és 1848 közötti tisztviselők személyi adatainak feltárását a prozopográfia módszerének alkalmazásával, mivel az elősegíti a tisztviselők karriervizsgálatát.⁶ Az egyes hivatalviselőkre vonatkozó személyes adatokat (születés/keresztelés, házasságkötés, halálozás) az egyházi anyakönyvek bejegyzései szolgáltatnak. Családjukra, származásukra és hivatali pályájukra vonatkozóan a már felsorolt elsődleges források mellett más kiadványok is segítséget nyújtanak. A genealógiai szakirodalomból hasznosíthatóak Nagy Iván, Kempelen Béla, Barna János és Sümeghy Dezső munkái.⁷ Személyes adatokat találhatunk a megyei szakirodalomban is, Kis Bálint, Szeremlei Sámuel, Czímer Károly és Habermann Gusztáv, valamint Rónay Elemér, Gilicze János és Marosvári Attila által írt művekben.⁸ Emellett Héjja Julianna kutatásait is meg kell említeni.⁹

A tanulmányokra vonatkozó adatokat a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* és a *Felsőoktatási kiadványok* című sorozat megjelent kötetiből, valamint az Országos Levéltárban található ügyédvizsgálati iratokból gyűjtöttem össze.¹⁰ A hivatalviselő nemesek kutatása ráirányította a figyelmemet a megye nemességének társadalomtörténeti vizsgálatára, és az azzal kapcsolatos problematikákra.

⁵ A Csongrád vármegyei jegyzőkönyvek és iratok a szentesi levéltárban találhatóak (MNL CsML SzL) a IV. A. 3. a. és b. állagban. Keglevich Gábor főispáni helytartóhoz írt kérelmek összesen húsz személytől: MNL CsML SzL IV. A. 3. b. 716/1825. Grassalkovich Antal főispánhoz írt kérelmek sora: MNL OL P 429 II. D. 5. b.

⁶ A prozopográfia hasznosításáról: Héjja 2009: 16–17.

⁷ Nagy 1857–1865., Nagy 1868., Kempelen 1911–1932., Barna–Sümeghy 1998.

⁸ Kis 1992., Szeremlei 1913., Czímer 1929., Habermann 1992., Rónay–Gilicze–Marosvári 2012. Habermann könyvében előfordulnak téves információk is.

⁹ Héjja 2009.

¹⁰ A folyamatban lévő kutatás során eddig feldolgozott kiadványok: Varga 2006., M. Novák 2007. Az ügyédvizsgálati iratok: MNL OL O 81., Ügyvédi vizsgák jegyzőkönyve: MNL OL O 78., Acta iuratorum. Névjegyzékek: MNL OL O 80.

A megyei nemesség társadalomtörténeti vizsgálata a 19. század első felében

A (megyei) nemesség társadalomtörténeti kutatása az 1980-as, 1990-es évektől lendült fel.¹¹ Ebben nagy szerepet játszottak a Hajnal István Kör által szervezett konferenciák, valamint a Szécsényben megrendezett nemességtörténeti konferenciák.¹² A következőkben igyekszem összefoglalni a reformkori, illetve az azt közvetlenül megelőző időszak megyei nemességkutatásának eredményeit, felhasznált forrásainak és módszertanuknak fegyelembevételével.

A megyei nemességgel kapcsolatos kutatások módszertani megalapozása tekintetében, illetve az egyes források jelentőségére és felhasználási lehetőségeire vonatkozóan Pálmány Béla, Ódor Imre és Vörös Károly tanulmányait szükséges kiemelni. Pálmány, mint a magyar nemesség társadalmi tagolódását vizsgáló munkacsoport vezetője, adta közre az általuk használt módszertant és kutatási eredményeiket.¹³ Ódor az 1809-es insurrekciós összeírás forrásértékére és felhasználási lehetőségére hívta fel a kutatók figyelmét.¹⁴ A nemesi összeírások feldolgozásának elvi-módszertani eredményeit, és az elvégzett vizsgálatok tanulságait Vörös Károly foglalta össze.¹⁵

A nemesi összeírások különböző célból készültek, insurrekciós, a koronázásra és az országgyűlési költségekre vonatkozó iratanyagok is megtalálhatóak köztük. Ezek segítségével lehet rekonstruálni egy-egy megye vagy járás nemességének társadalmi és vagyoni helyzetét egy adott évben, vagy periódusban. Ódor Imre az 1809. évi nemesi összeírás segítségével közölt adatokat a Baranya megyei nemességről. Az összeírás alapján a nemesség létszámát, életkorát, családi körülményeit, területi megoszlását, jogi helyzetét és foglalkozását elemezte.¹⁶ Ezt a forrástípust többen is felhasználták, Ódort megelőzően Kávássy Sándor is, aki a Szatmár megyei összeírást vizsgálva nemcsak annak eredményeit, de az egyes rovatok meghatározását is részletesen ismertette. Tanulmánya végén számos táblázatban szemléltette az összeírás eredményeit.¹⁷

¹¹ A (megyei) nemességgel kapcsolatos kutatásokat áttekinti Pálmány 1997: 40–42., Fónagy 1999: 1141–1144., Szilágyi 2018: 16–17.

¹² A nemességről átfogóan: Vörös 1980. 485–508. A kutatásokat elősegítette az az OTKA kutatócsoport, amely 1991 és 1994 között működött Pálmány Béla vezetésével. Céljuk a magyarországi nemesség társadalmi tagozódásának, valamint az 1790 és 1848 közötti vármegyei vezetésben betöltött szerepüknek a vizsgálata volt. A kutatócsoport célkitűzéseiről, eredményeiről: Pálmány 1997: 42–44. A Hajnal István Kör által szervezett konferenciák közül témánk szempontjából a legfontosabbak a Mágناسok, birtokosok, címerlevelesek és a Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok című tudományos ülések voltak, amelyek anyagai kötetben is megjelentek: Ódor–Pálmány–Takács 1997., Á. Varga 1987. Az 1980-as szécsényi konferencia előadásai: Szvircsek 1981.

¹³ Pálmány 1997: 37–96. Módszertannal, forrásokkal foglalkozó másik tanulmánya: Pálmány 1984: 37–59.

¹⁴ Ódor 1987: 111–124.

¹⁵ Vörös 1990.

¹⁶ Ódor 1986/a: 26–43.

¹⁷ Kávássy 1985: 605–653.

Munkája azért is fontos, mert Kelet-Magyarország nemességével kapcsolatosan igen kevés szakirodalommal rendelkezünk. Petró Leonárd az 1840-ben, a Nemzeti Színházra tett felajánlások alapján rekonstruálta a Bihar megye érmelléki járásának nemességét ebben az időszakban.¹⁸ A források arra is lehetőséget adnak, hogy egy nagyobb perióduson belül két különböző évben készült összeírás eredményeit is összevegyük. Erre kiváló példát szolgáltatnak Láczy Magdolna kutatásai is, aki Pálmány Béla kutatócsoportjához kapcsolódóan végezte munkáját. Doktori disszertációjában, majd kandidátusi értekezésében a szabolcsi nemesség 18–19. századi társadalomtörténeti vizsgálatát végezte el.¹⁹ Ez utóbbi munkájának alapja két 18. század végi, és két 19. századi, 1844–45-ben és 1847-ben készült összeírás volt.²⁰

Több összeírás felhasználásával átfogó képet lehet adni egy-egy megye nemesi társadalmáról, ahogyan ezt Láczy kutatásai is mutatják. A Szabolcs megyei nemesség vizsgálata mellett hasonló eredménnyel járó munkák születtek Erdmann Gyula, Glósz József, Pálmány Béla, Ódor Imre, Hudi József és Dominkovits Péter által. Erdmann Zemplén megye társadalmát vizsgáló tanulmányában a nemességről az adózók jövedelmi viszonyainak összefüggésében szólt.²¹ Számos táblázatban mutatta be a nemesi birtokokat, azok jövedelem szerinti eloszlását. A nemesség egy részének jövedelemszerkezetét is pontosan meg tudta határozni. Egy másik tanulmányában a megyei összeírások felhasználásának másik jelentőségére mutatott rá, amelyek segítségével nemcsak az egyes nemesi birtokkategóriák jövedelemszerkezete ismerhető meg, hanem lehetőség nyílik arra is, hogy az egyes jövedelemforrások összjövedelmen belüli arányát is érzékeltesse.²² Glósz József Tolna megye nemességét kutatta alaposan. Kandidátusi értekezését *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében* címmel írta.²³ Értekezésében a Tolna megyei birtokviszonyok alakulásáról, a középbirtokos nemesség számáról, annak tagozódásáról írt. Kutatásai elsősorban a birtokosok gazdasági viszonyaira, hitelügyleteire és a jövedelemviszonyaira irányultak. A fennmaradt családi fondoknak köszönhetően a Tolna megyei nemesség kutatása kiemelkedő eredményeket hozott. A Nógrád megyei nemesi társadalom átrétegződésének vizsgálata során Pálmány az 1809-es inszurrekciós összeírás mellett hasznosította az 1845-ös diétai költségekhez kapcsolódó összeírást is.²⁴ Ódor az általam vizsgált korszak előtt, a francia háborúk korában vizsgálta és rekonstruálta, a különféle inszurrekciós forrásanyagok segítségével, Baranya megye társadalmát.²⁵ Hudi József az 1812-es inszurrekciós összeírás adatait dolgozta fel és vetette össze

¹⁸ Petró 2009: 143–164.

¹⁹ Szabolcs megye politikája és nemesi társadalma (1982). A szabolcsi nemesség társadalmi tagozódása a 19. század első felében (1999).

²⁰ Láczy 2008: 269–280.

²¹ Erdmann 2004: 135–213.

²² Erdmann 1987: 85–97.

²³ Glósz 1991. 2014-ben egy válogatott tanulmánykötete is megjelent korábbi ide vonatkozó munkáiból: Glósz 2014.

²⁴ Pálmány 1985: 3–41.

²⁵ Ódor 1986/b: 133–168.

az 1833-as összeírás adataival.²⁶ Így Veszprém megye 19. század eleji nemességének jövedelem- és birtokviszonyairól szinte teljes képet alkotott.

Dominkovits a Komárom megyei nemesség átfogó vizsgálata kapcsán egy kevésbé kutatott területre hívta fel a figyelmet, arra, hogy nemcsak megyei, hanem regionális keretek között is érdemes a rokoni és birtokkapcsolatokat vizsgálni, mindemellett információkat közöl a nemesség migrációjáról is. Azt állítja, hogy a nyugat-dunántúli megyékben megfigyelhető a Zala–Vas–Sopron (és Veszprém) vonalon egyfajta „regionális” nemesség. Komárom és Fejér megye tekintetében egy külön láncolatról tesz említést.²⁷ A megyéken átívelő térbeli kapcsolatrendszer kutatásának fellendítésére, elősegítésére kiválóan hasznosítható ez a tanulmánya.

Különösen figyelemre méltó Dominkovits Győr megyei jobbágytelken élő nemesekről és az agilisokról írt tanulmánya, mivel a társadalom ezen csoportjainak kutatása elenyésző.²⁸ A jobbágytelken élő nemesek vizsgálata során kitért területi elhelyezkedésükre, vagyoni állapotukra és azokra a konfliktusforrásokra, amelyek mindennapi életüket meghatározták. Fontos forrása volt az 1828-as összeírás, amely a jobbágytelken élő nemesekre is kiterjedt, így lehetőség nyílt arra, hogy összevesse más nemesi összeírásokkal.

A nemesség vagyoni helyzetére vonatkozóan nemcsak az összeírások, hanem a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek is fontos információforrásul szolgálnak.²⁹ A korszak hitelügyleteiről több megye tekintetében születtek tanulmányok. Ungár László átfogóan ismerteti a hitelleletet, majd különféle források felhasználásával betekintést nyújt Baranya, Pest és Borsod megye viszonyaiba.³⁰ Somogy megye esetében Tóth Tibor munkáját szükséges kiemelni, aki a 18. század végi, 19. század eleji kölcsönügyleteket vizsgálta.³¹ Pest és Buda esetében Bácskai Vera, Pest megyéről újabban Somorjai Szabolcs végzett kutatásokat.³² Bihar megye nemességének hitelviszonyairól Varga János írt kiváló tanulmányt.³³ Módszertanában is jól hasznosítható, hiszen részletesen leírja, hogyan állapította meg az adóösszeírásból a nemesek vagyoni helyzetét. Székesfehérvár és Debrecen hitelleletéről Kállay István és Rácz István végzett kutatásokat.³⁴ Glósz József hitelügyi vizsgálatait nagyon jól hasznosította a Tolna megyei nemesség anyagi viszonyainak alapos kutatása során.³⁵

Kutatásom szempontjából fontosak a megyei tisztikarral kapcsolatos társadalomtörténeti vonatkozású vizsgálatok. Ezen a téren Dominkovits Péter, Hudi

²⁶ Hudi 1997: 219–227.

²⁷ Dominkovits 1995/b: 113–124.

²⁸ Dominkovits 1995: 159–179., Dominkovits 1991/a: 79–89.

²⁹ A korszak hitelügyleteiről átfogóan: Grünwald 1927.

³⁰ Ungár 1935: 39–60.

³¹ Tóth 1979.

³² Bácskai 2010: 19–44., Somorjai 2010: 5–18. Somorjai a disszertációját is Pest megyéhez, illetve a hitelügyletekhez kapcsolódóan írta, erre a későbbiekben részletesebben kitérek.

³³ Varga 1958: 11–54.

³⁴ Kállay 1987: 27–46., Rácz 1979: 171–189.

³⁵ Glósz 1992: 44–47.

József, Glósz József és Ódor Imre végzett kutatásokat. Győr vármegye tisztikarát Dominkovits kutatta.³⁶ Tanulmányában a Győr vármegyei hivatalviselő nemesi családok rokoni kapcsolatait, a családok nemességszerzési idejét is vizsgálta.³⁷ A vármegyei hivatalviselők iskoláztatását is feltárta, majd különböző karriertípusokra és pályáivékre hívta fel a figyelmet. Külön elemezte a tisztikar és az uradalmak közötti munkaerő-áramlást. A tanulmány végén található Győr vármegye biztosokkal kiegészített tisztikarának archontológiáját 1816 és 1848 között. A szerző alapvető forrásként a Győr vármegyei jegyzőkönyveket, iratokat, a különböző célből készült összeírásokat és a győri királyi jogakadémia iratanyagát jelölte meg. Veszprém megye tisztikarát, politikai elitjét korszakunkban Hudi József kutatta.³⁸ Munkája széleskörű adatgyűjtésen alapul, amelynek forrásai a közgyűlési jegyzőkönyvek, iratok, a hivatalviselő nemesek számára kiadott bizonyáglevelék, nemesi összeírások és anyakönyvi bejegyzések. Megállapította, hogy a megyei tisztikarban a 18–19. században 26 család töltött be vezető szerepet, mindvégig megtartva hivatali státuszát. Glósz József *Társaság és társadalom* című tanulmánya a Tolna megyei befolyásosabb családok, a Bezerédjek, Csapók és Dőryek hivatalviseléséről, illetve a szegényebb birtokos nemesség hivatali lehetőségeiről szól. Tanulmányában a családi kapcsolatokat, elsősorban a házassági kapcsolatokat is feltárta. Tolnában a hivatali hierarchia felépítését vizsgálva megállapította, hogy a „*hivatali piramis tükrözi a megye nemesi társadalmának belső szerkezetét, a hierarchia magasabb fokára magasabb státuszú körből rekrutálódtak a tisztségviselők*”, de ellenpéldát is talált.³⁹ Ódor Imre másik fontos kutatási területe a Baranya megyei hivatalviselő elit volt. Tanulmányában a tisztviselőket 1711 és 1813 között tekintette át, és összeállította a korszak archontológiáját is.⁴⁰ Módszertana Dominkovits Péterével állítható párhuzamba, így olvashatunk nála hivatali pályáivékről, családi kapcsolatokról is.

A megyei tisztikar vizsgálata tehát a tisztségviselők hivatali pályájára, pályáivékre és karriervizsgálatokra is lehetőséget ad. Dominkovits itt már említett kutatásain túl, Vas vármegye tisztikarának elemzéséhez is szempontokat fogalmazott meg.⁴¹ Berényiné Kovács Gyöngyi két Pest megyei egyéni hivatali karriert, Szentkirályi Lászlóét és Mórícét vizsgálta, tanulmányában egy archontológiát is közölt.⁴² A megyei hivatali karrier, karriertípusok vizsgálatának újabb módszerét Szijártó M. Istvánnak és Sebők Richárdnak köszönhetjük. A Békés megyei archontológia felhasználásával készült Sebők Richárd elemzése az 1715 és 1848 közötti békési hivatalviselési stratégiákról.⁴³ Munkájában Szijártó M. István módszertanát alkalmazta.⁴⁴ Szijártó a

³⁶ Dominkovits 1991/b: 3–18.

³⁷ Uo. 3–18.

³⁸ Hudi 1987: 99–109., Hudi 1993: 138–143., Hudi 2006: 39–75.

³⁹ Glósz 2002: 372.

⁴⁰ Ódor 1995: 21–34.

⁴¹ Dominkovits 1993: 81–90.

⁴² Berényiné 2009.

⁴³ Sebők 2012: 312–320.

⁴⁴ Szijártó 2010: 445–466. További, a témához kapcsolódó tanulmányai: Szijártó 1998: 107–142., Szijártó

18. századi Somogy megye hivatalviselő elitjét vizsgálta, s célja az volt, hogy tipizálja a megyei hivatali karriereket. Ezt archontológia, illetve a maga által elkészített adatbázis alapján végezte el. Sebők összevetette Szijártó somogyi eredményeit a békésivel, s felhívta a figyelmet arra, hogy milyen lehetőségek vannak ezekben az összehasonlító vizsgálatokban. Úgy gondolom, hogy metodológiai módszerük alkalmazható lesz a Csongrád megyei karriertípusok meghatározásában is.

Számomra különösen fontos a Békés megyei nemesség vizsgálata, mivel több tekintetben hasonlóságot mutat az általam kutatott Csongrád megyei nemességgel. Szilágyi Adrienn doktori disszertációjában és számos tanulmányában foglalkozik a témával.⁴⁵ A disszertáció tartalmazza a Harruckern család birtoklástörténetét is.

A megyébe betelepülő nemesek vizsgálatát egy, a nemességigazoláshoz szükséges bizonyosságleveleken alapuló adatbázis elkészítésével, majd az ebből készített statisztikával végezte el. Az adatbázis elkészítésének módjáról, annak esetleges nehézségeiről részletesen beszámolt. Statisztikai adataiból kitűnik, hogy a legtöbb Békés megyébe érkező nemes a megyét északról határoló szomszédos törvényhatóságokból, illetve a Felvidékről származtak. Vizsgálta a betelepülő nemeseket foglalkozásuk és a letelepedés helye szerint is. A nemességigazolások időpontjai alapján megkülönböztetett két olyan periódust, az 1790 és 1800, valamint az 1826 és 1841 közötti időszakot, amikor ugrásszerűen megnőtt az igazolások száma.

A megyei nemesség vizsgálatakor használta a multipozicionális lokális elit fogalmát, s pontosan tisztázta, hogy mit ért megyei eliten. Kísérletet tett a helyi lokális elit meghatározására 1790 és 1848 között. A nemeseket megyei vagy uradalmi pozíciója, birtokának nagysága és jövedelme szerint kategorizálta. Az így elkészült táblázatot részletesen elemezte. Emellett felhívta a figyelmet a személyes és informális kapcsolatokra is.

A nemességet „csonka” jelzővel illette, egyrészt azért, mert hasonlóan Csongrádhoz, kevés számú nemes élt a megyében, de főként azért, „mert a középbirtokosok szűk és a kisbirtokosok hiányzó rétege mellett leginkább csak a két szélső rétegből, a nagybirtokosok és a kismesek csoportjából rekrutálódott a megye nemessége”.⁴⁶ A nemesség számának megállapításához addig még nem alkalmazott forrástípust, a választói névjegyzékeket használta fel. A nemesség kapcsolatrendszerének feltérképezéséhez a házassági szokásokat is kutatta.

Szilágyi Adrienn kutatásai, annak módszertana, a lokális elit vizsgálata, hasznos lehet a többi dél-alföldi megye nemesi társadalmának kutatásában is.

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy a dunántúli régió mind az archontológiák összeállítása, mind a vármegyei nemesség kutatása tekintetében kimagasló eredményeket mutat. Az itt felsorolt munkák nem feltétlenül a reformkor időszakát fedték le, a kutatók

2014: 1273–1296.

⁴⁵ A disszertáció 2018-ban könyv formában is megjelent: Szilágyi 2018. Lásd még Szilágyi 2011: 66–86., Szilágyi 2016: 335–356., Szilágyi 2017/a: 107–126., Szilágyi 2017/b: 135–156., Szilágyi 2017/c: 88–100.

⁴⁶ Szilágyi 2018: 38.

zömmel tágabb időszakokat, vagy az azt megelőző periódust kutatták, azonban a kutatási eredmények és módszerek miatt hasznosíthatók a reformkori nemesség vizsgálatában is.

A megyei tisztviselőkről szóló publikációk gyakran összekapcsolódnak az archontológiák közreadásával, ahogyan az Győr és Baranya megye esetében történt.⁴⁷ A már elkészült méltóságsorok a megyei nemesség és tisztségviselői kar társadalomtörténeti kutatását segítik elő. A nemesség vizsgálatánál támpont az 1809-es inszurrekciós összeírás, a reformkor idején készült nemesi felajánlások, az 1828-as országos összeírás, a választói névjegyzékek és az egyes családok birtokokkal kapcsolatos fennmaradt iratanyagai. A megyék eltérő forrásadottságai alapvetően meghatározzák a kutatások irányát, azok várható eredményeit.

Csongrád megye nemességének társadalomtörténeti vizsgálata 1825 és 1848 között

A Csongrád megyei nemesség vizsgálatakor kevés szakirodalmi előzményekre támaszkodhatunk, amit a következőkben tekintek át. A megye helytörténeti, megyei és településtörténeti monográfiáinak nagyobb része a 19. század végén, a 20. század első felében született. Jelen tanulmányomban nem törekszem a megyei helytörténetírás teljesszerű bemutatására, azokat a könyveket és tanulmányokat emelem ki, amelyek a nemesség kutatásának szempontjából fontosak lehetnek.

A dualizmus kori történetírás ún. „népies realista” iskolája, többek között Pesty Frigyes, Tagányi Károly kezdeményezte a megyei monográfiásorozatot. A kötetekben a politikai eseménytörténet helyett nagyobb hangsúlyt fektettek a földrajzi, néprajzi, a társadalmi és birtokviszonyok bemutatására.⁴⁸ A vármegyék is felkarolták a vállalkozást, és a 19. század végén sorra alakultak meg azok a helyi történeti egyesületek, amelyek jelentős szerepet töltek be a megye történetének reprezentálásában.

Csongrád megye a millennium méltó megünneplése kapcsán kérte fel korábbi főispánját, Zsilinszky Mihályt a megye történetének hiteles megírására.⁴⁹ Az ún. millenniumi monográfiák sorába tartozik tehát Zsilinszky *Csongrádvármegye története* című, háromkötetes történeti összefoglalója, amelyet a megye 1897 és 1900 között adott ki.⁵⁰ Mályusz Elemér Zsilinszky Mihály történetírói munkásságából leginkább protestáns egyháztörténeti írásait és a Békés megyei Régészeti és

⁴⁷ Dominkovits 1991/b: 3–18., Ódor 1995: 21–34.

⁴⁸ Erős 2012: 25.

⁴⁹ Zsilinszky 1897. Előszó. Zsilinszky 1889 és 1892 között volt Csongrád megye főispánja. Barta–Labádi–Takács. 1986: 225.

⁵⁰ Varga 2014: 180–184.

Művelődéstörténeti Társulat évkönyveinek szerkesztésében végzett munkáját emelte ki.⁵¹ Megye-monográfiájának fogadtatása annak megjelenése után igen kedvező volt.⁵²

Háromkötetes munkájából a kutatás szempontjából a második és harmadik kötet fontos. A második kötetben olvashatunk az 1780 és 1825 közötti időszakról, *II. József és a francia háborúk kora* címmel. A harmadik kötetben az 1825 és 1848 közötti időszakot *A reformok és a küzdelmek kora* cím alatt tárgyalja a szerző. A kötetek állandó témakörei a megyei politikai élet, az egyházi viszonyok, a gazdasági helyzet és a közoktatás. Emellett a közbiztonság, életmód és művelődés is szerepet kap bennük. A megyetörténet felépítése, annak egyes fejezetei a Pesty-féle monográfiatervezetet követik, s nem a későbbi Tagányi-féle új tervezetet.⁵³

A társadalomról *Az úrbéri dolgok* című fejezetben olvashatunk, ahol elsősorban a parasztság helyzetét mutatja be. A megyei nemességről külön csak a második kötet végén van szó a *Csongrádvármegye rendjeinek gondolkodásmódja* című részben, amiből elsősorban a megyei nemesség életmódját ismerhetjük meg.⁵⁴ Emellett a nemességre vonatkozóan elszórtan mindkét kötetben találunk információkat, így például a birtokviszonyokról is. A tisztviselőkről többször közli, hogy mennyi fizetést kapnak, így némileg nyomon követhetők a változások.⁵⁵ Ezek az adatok azért is fontosak, mert előfordulhat, hogy ma már nincsenek meg a levéltári anyagokban. Zsilinszky információit tehát levéltári forrásokból meríti, azonban nem hivatkozva azokat következetesen és folyamatosan. Mindezek ellenére munkája ma is értékes és hasznos a kutatók számára.

A Borovszky Samu szerkesztésében megjelent megyei monográfiásorozat keretén belül Csongrád megyéről nem készült áttekintés. Ennek okáról Borovszky Samu hagyatékának, illetve a monográfiásorozat kiadásával foglalkozó Országos Monográfia Társaság iratanyagának hiányában nem rendelkezünk információkkal.⁵⁶

A 19. század végén és a 20. század elején folytatott nemességkutatások nagyjából kimerültek a genealógiai kutatásokban, családtörténetek írásában. Ekkor jelentek meg zömmel azok a kiadványok is, amelyek az egyes megyék nemességét, nemesi családjait ismertették. Azonban Csongrád megye esetében ilyen kiadvány nem készült.

Az általam vizsgált korszakban készült nemesi összeírásokból egyértelműen az látszik, hogy a megye nemességének számottevő része városokban lakott. Állításom alátámasztására szolgál az a választói névjegyzék, amely 1822-ben a szavazóképes nemességről készült, eszerint a megyében összesen 602 szavazati joggal rendelkező nemes élt, ezek közül Hódmezővásárhelyen 239, Szentesen 125, Szegeden 132, Szegváron pedig 21 nemes lakott, a többiek kisebb falvakban éltek.⁵⁷ Ezért szükséges áttekinteni

⁵¹ Mályusz 1925: 317–319.

⁵² L. 1901: 255–257.

⁵³ Pesty–Fraknói 1872: 412–416., Tagányi 1894: 364–371.

⁵⁴ Zsilinszky 1898: 329–334.

⁵⁵ Uo. 244., 257.

⁵⁶ Varga 2014: 188.

⁵⁷ MNL CsML SzL XV. 41. 235/1822.

azokat a monográfiákat is, amelyek Szegedről, és a két nagyobb számú nemességgel rendelkező mezővárosról szólnak, abból a szempontból, hogy azokban hogyan jelenik meg a nemesség, milyen információkat lehet róluk megtudni. Mindenekelőtt Rác István munkáját szükséges kiemelni, amely az alföldi városok nemességéről készült összehasonlító jellegű írás.⁵⁸ Rámutat arra, hogy a dél-alföldi szabad királyi városok közül az 1787-es összeírás szerint Szegeden élt a legtöbb nemes az összlakossághoz viszonyítva. Míg Szegeden 2,8% a nemesek aránya, addig Szabadkán 0,9%, Újvidéken 1,1% volt.⁵⁹ A kötetben Szentes és Hódmezővásárhely nemességéről is kapunk információkat. Forrásai a különböző célból készült összeírások voltak. A megyébe érkezett nemesekről, azok számarányairól, népességük növekedéséről ír. Emellett a földbirtoklásról, az egyházi életben való részvételükről és a hadnagyság intézményéről is ír a két mezőváros tekintetében.

Reizner János a város felkérésére írta meg Szeged első olyan monográfiáját, amely korszakunkkal is foglalkozik. Reizner nevéhez köthető a Somogyi könyvtár működésének elindítása és a későbbi Móra Ferenc Múzeum megalapítása is.⁶⁰ Négy kötetben foglalta össze Szeged legrégebbi történetétől az 1879. évi nagy árvízig a város történetét. A kötetek 1899 és 1900 között jelentek meg, tehát a milleniumi monográfiák sorába illeszthetőek. Ahogyan recenzense, Borovszky Samu is rámutatott, a mű nagyjából a város újabkori történetével foglalkozik.⁶¹ A recenzens több kritikával illette a monográfiát, többek között elnagyoltnak és elszórt tartottnak tartotta, de mindezek ellenére is fontos munkának tekintette. Egy másik recenzens azonban meglehetősen pozitívan értékelte a munkát.⁶² Számunkra a 3. kötet lehetne érdekes, a *Hatóság és társadalom* című fejezetrész azonban nem tartalmaz a városi nemesekre vonatkozóan semmilyen lényeges információt.⁶³ A második kötet, amely a korszak eseménytörténetével foglalkozik, sem nyújt információt a városi társadalomról.⁶⁴

1985-ben jelent meg Farkas József szerkesztésében egy újabb várostörténeti monográfiásorozat keretében a Szeged története 2. kötet, amely 1686 és 1849 között tárgyalja a város történetét.⁶⁵ A kötetben Gergely András *A polgárosodó város társadalma* című részben tér ki a nemességre is. Számunkra igen fontos megállapításokat tett, amikor a következőket írja: „A megyei és a helyi, nemesi és nemességet szerzett családok társadalmi összefonódása ugyancsak előrehaladt. A Kárász, Korda, Babarczy családok bent éltek a városban, részt vettek a várospolitikai irányításában, Csongrád megye tisztkarának mintegy egynegyede volt szegedi lakos”.⁶⁶ Emellett bizonyos családi kapcsolatokra, kapcsolatrendszerre is felhívta a figyelmet. A tisztkarra vonatkozó

⁵⁸ Rác 1988/a.

⁵⁹ Rác 1988/a: 97.

⁶⁰ Gyuris 1999: 5–6.

⁶¹ Borovszky 1900: 629.

⁶² G. A. 1900: 93–94.

⁶³ Reizner 1899/a.

⁶⁴ Reizner 1899/b.

⁶⁵ Farkas 1985.

⁶⁶ Farkas 1985: 511.

megállapítása figyelemre méltó, azonban érdemes ezt a későbbi kutatások során megvizsgálni, és pontos számadatokkal alátámasztani. Kiemelten fontos téma Szeged mint szabad királyi város és a vármegye kapcsolatának vizsgálata.⁶⁷ A kötet recenzense, Rác István pozitívan értékelte a művet, témánkhoz kapcsolódóan kiemelte, hogy a kötetben a „városlakó nemesek ügye is a kevésbé megvilágított problémák közé tartozik (...) amennyiben lemondanánk a városlakó nemesek kérdéskörének a behatóbb vizsgálatától, a polgárság egyik összetevőjének az elemét hagynánk figyelmen kívül”.⁶⁸

Marjanucz László szerint „a város nemesi jogállású lakói igazából akkor lennének érdekesek, ha ismernénk a „polgári” foglalkozásmódjukat is”.⁶⁹ Megállapította, hogy az alsóbb nemesség számára vonzó lehetőség volt a városi polgárjoghoz jutás, a város vezetése különféle megfontolásokból megadta a polgárjogot a folyamodó nemeseknek. Marjanucz szerint a város társadalomtörténetének különleges jellegét adják ugyan a betelepült nemesek, de sajátosságát a városrészi elkülönülések és az ebből fakadó sajátos szociális, gazdasági jellegzetességek nyújtják.⁷⁰ Megállapításai érzékeltetik azt is, hogy miért nem foglalkoznak a kutatók annyira Szeged nemesi társadalmával.

Szeremlei Császár Sámuel, Hódmezővásárhely lelképásztorát 1885-ben kérte fel a város vezetése, hogy írja meg a városuk monográfiáját.⁷¹ Ötkötetes munkája kivívta a szakma megbecsülését, R. Várkonyi Ágnes szerint műve a mezővárosok monográfiái közül kiemelkedik, történetiszemléletét pozitívista jelzővel illette. Mályusz Elemér pedig a hazai társadalomtörténeti kutatások megindítójának tartotta a szerzőt.⁷²

Az öt kötet közül számunkra a harmadik és ötödik kötet fontos. A harmadik kötet *A leigáztatás kora (1526–1848)* alcímet kapta, amely kronologikusan ismerteti a várossal kapcsolatos történeti eseményeket, fejezetenként 10-15 évenkénti beosztásban.⁷³ A helyi eseményeket csak annyiban kapcsolja össze az országosakkal, amennyiben az a megértéshez szükséges. Rendre megmarad a megyei, de leginkább a mezővárosi keretnél. Az ötödik kötet *A közmívelődés története II. (1526–1848)* alcímet kapta, amely a város vagyonával és jövedelmével, a közterhekkkel, az oktatással és az egyházi élettel foglalkozik.⁷⁴ A munka egyik legértékesebb részei az a városi, urasági és tisztviselői névsor, amely közli az 1455 és 1848 között hivatalt viselt személyek listáját. A lakosok családi és történeti jegyzékébe nemcsak a nemeseket vette fel, hanem mindenkit, akiről adatokat talált a levéltári és egyházi anyagban. A felsorolt személyek zömmel a 19. században éltek, leírja, hogy honnan származtak, hol laktak, tájékoztat a családi helyzetükről és a foglalkozásukról. Végül nem elhanyagolható a közzétett birtoklás

⁶⁷ Farkas 1985: 524–528. További kutatások szükségesek Szeged és a vármegye kapcsolatának feltáráshoz, valamint más vármegyék és az ott található szabad királyi városok helyzetével való összevetéshez.

⁶⁸ Rác 1988/b: 488.

⁶⁹ Marjanucz 1999: 13.

⁷⁰ Marjanucz 1999: 14., Marjanucz 1998: 216–217.

⁷¹ R. Várkonyi 1974: 915.

⁷² R. Várkonyi 1974: 915., 923., 925., 929. Szeremleiről lásd még Szigeti 1984: 17–22., Kovács–Presztóczi 2013: 7–51.

⁷³ Szeremlei 1907.

⁷⁴ Szeremlei 1913.

történet sem. E három fejezet nagy segítséget nyújt nemcsak a városi, hanem a megyei nemességkutatáshoz is. Az abban előforduló esetleges tévedések ellenére is a mai kutatók számára is alapvető munka.

Szeremlei akadémiai székfoglaló értekezését is a témánkhöz kapcsolódóan tartotta *Hód-Mező-Vásárhely újabbkori lakossága eredetéről és szaporodásáról* címmel. Előadásában kiemelte, hogy a nemesek az 1700-as évek második felében, amikor betelepedtek a városba, inkább elhallgatták nemességüket, mivel a város a nemesség kirekesztésére törekedett. „*Voltak köztök nemesek is, kik azonban kiváltságos származásukat jobbra elhallgatták s mivel mindannyian szegények voltak, hogy megélhessenek, jobbágyföldeket fogtak fel s az azok után szokásos szolgáltatásokat teljesítették*”.⁷⁵ Ezt alátámasztja azzal, hogy 1767-ben mindössze három nemes családot írtak itt össze. Ez teljesen azonos Szilágyi Adrienn megállapításával, aki szintén kiemelte, hogy a Békés megyébe érkező armalista nemesek egy része eltitkolta származását azért, hogy földet kaphasson.⁷⁶ Szeremlei a nemesség eredetével kapcsolatban harminc családnál végzett kutatásokat, részletesen felsorolja, hogy a családok melyik megyéből érkeztek.⁷⁷ Munkájában a 17. századtól kezdve végigköveti a városi lakosok családnéveinek változását, a családok számának változásával együtt. Kutatásunk szempontjából különösen fontosak ezek az adatok.

A városi tanács kezdeményezésére indult meg egy újabb, immár többszerzős városmonográfia elkészítése, amelynek első kötete 1984-ben jelent meg.⁷⁸ *A feudalizmus utolsó évszázada (1753–1848)* című fejezet nemesi társadalomra utaló részében főként népszámlálási adatokra és Szeremlei munkájára hivatkoznak. Témánk szempontjából kiemelendő ebből a kötetből Herczeg Mihálynak a Károlyi uradalom kialakulásáról szóló írása.

Szentes első monográfiáját Sima László helytörténész és lapszerkesztő írta meg, munkájának csak az első kötete jelent meg, a második kéziratban maradt.⁷⁹ Az első kötetből a harmadik egység, *Az urbárium behozatalától az örökváltsági pótszerződés megkötéséig (1775–1837)* foglalkozik az általam vizsgált korszakkal. Sima számára a legfontosabb az örökváltsági szerződés megkötéséhez vezető út, a város reformkori történetében is erre helyezi a hangsúlyt. Művében alig szól a nemességről, annál többet a cselédségről és a jobbágyiságról. A szentesi elöljáróság tagjairól pontos információkat közöl, a városi tisztújítások rendre szerepelnek a könyvben. A levéltári anyagokon kívül Kis Bálint és Zsilinszky Mihály munkáiból dolgozott.

1928-ban jelent meg Nagy Imre nyugalmazott főjegyző szerkesztésében egy újabb várostörténeti kötet a Magyar városok monográfiája sorozat keretében.⁸⁰ A kötet (és

⁷⁵ Szeremlei 1909: 16.

⁷⁶ Szilágyi 2018: 276.

⁷⁷ Szeremlei 1909: 16., 26–27.

⁷⁸ Szigeti 1984.

⁷⁹ Kruzsliz 1984: 17–32.; Sima 1914. A kéziratban maradt kötet digitalizált változata: Sima 1913. <http://ekonyvtar.vksz.hu/?docId=4378> (Letöltve: 2019. 11. 02.)

⁸⁰ Nagy 1928.

maga a sorozat is) igen vegyes fogadtatásban részesült, Szabó Ferenc a pozitívumait emelte ki, míg Fekete Nagy Antal éles kritikával illette.⁸¹ A munkában a nemesi társadalomról nem írtak, viszont hasonlóan Simához, abban is az örökváltsági szerződés áll a központban.

Az ismertetett helytörténeti munkákban kevés információt találtam a saját kutatásaimhoz. Az 1980-as 1990-es éveket követő nemességkutatások sem igazán érintették a Csongrád megyei nemességet, azok eredményei inkább módszertanilag és az összehasonlítás szempontjából hasznosíthatók.

Problémafelvetések, lehetséges kutatási területek

Az első felmerült probléma a nemesség létszámának meghatározásában rejlik. Ehhez kiindulópontként a korabeli statisztikus, Fényes Elek és Palugyay Imre adatait használtam fel. Fényes 1839-es munkájában az első magyarországi népszámlálás alapján Csongrád megyében 850 nemest regisztrált.⁸² Összevetve ezt Dányi Dezső és Dávid Zoltán adatközlésével, lényeges különbség fedezhető fel, mivel az utóbbi csak 618 nemes személyt említ.⁸³ Fényes 1847-es munkájában 4760 nemest rögzít, Palugyay ugyanebben az évben megjelent kötetében 1628-ra teszi a nemesek számát.⁸⁴

A számadatok nagyon ellentmondásosak, és nem könnyítik meg a kutatók helyzetét. Fényes népességre vonatkozó adatait az egyházi sematizmusokból, névtárakból vette, de Palugyayról nem tudjuk, hogy miből állapította meg a népesség és a nemesség számát.⁸⁵ A korszakból fennmaradt összeírások sem segítenek, hiszen más és más célból készültek, így nem tartalmazzák a teljes nemesség létszámát. Azonban viszonyítási pontként, tendenciák megállapításához felhasználhatóak. A megyében maradt fenn összeírás a szavazóképes nemesekről, a koronázási felajánlásról, az országgyűlési költségek viseléséről és a Nemzeti Színházra történő felajánlásról. Ezek közül teljes az 1822-es szavazati joggal rendelkezők, az 1827–28-as koronázási felajánlás, az 1839-es és az 1843-as országgyűlési költségekről szóló összeírás, míg a többi csak töredékes.⁸⁶

Eddigi kutatásom alapján úgy vélem, hogy sem Fényes, sem Palugyay nemességre vonatkozó adatai nem teljesen helytállóak. Az 1822-es szavazóképes nemeseket tartalmazó összeírás 602 személyt, az 1843-as országgyűlési költségeket viselő nemesek összeírása 876 főt tartalmaz. Ugyanakkor az 1846-os tisztújításon összesen

⁸¹ Szabó 2008/a: 378–379., Fekete Nagy 1929: 173–175.

⁸² Fényes 1839: 161.

⁸³ Dányi–Dávid 1960: 24–25.

⁸⁴ Fényes 1847: 420., Palugyay 1847: 146. Fényes az 1846-os adatokat használta fel ehhez a munkájához.

⁸⁵ Benda 1981: 369–372.

⁸⁶ MNL CsML SzL XV. 41. 235/1822., 250/1828., 418/1839., 442/1843. Az 1822-es összeírás alig pár évvel keletkezett az általam vizsgált periódus kezdete előtt, így hasznosítható a kutatásban.

1231 szavazat érkezett az alispánjelöltekre.⁸⁷ Ezek a számadatok ugyan eltérő jellegű összeírásokból, illetve egy tisztújítási voksolásból származnak, azonban arra alkalmasak, hogy alátámasszák Fényes és Palugyay adatainak pontatlanságát. A közölt adatokból is látható, hogy a nemesség létszáma a reformkorban megnőtt, a számszerű adatokat azonban még pontosítani kell.

A dél-alföldi megyék 18–19. századi nemességének kutatásánál mindig felmerül az a kérdés, hogy a török hódoltság után a nemesek honnan és mikor érkeztek ide. A szomszédos Békés megye esetében Szilágyi Adrienn már elvégezte a kutatásokat, azokról statisztikai táblázatokot készített.⁸⁸ Módszertana alkalmas a csongrádi nemesség vizsgálatára is, ezáltal a két megye adatait össze is lehet vetni.

Csongrádban 1723-tól maradtak fent nemesi iratanyagok, amelyek a nemességigazoláskor bemutatott okmányokat, nemesi okleveleket, anyakönyvi kivonatokat és esetenként családfákat tartalmaznak, valamint nemesi perekkel kapcsolatos okiratokat 1848-ig. Három nemesi album is készült, az első 1723 és 1810, a második 1790 és 1823, a harmadik 1829 és 1848 között (illetőleg egészen 1920-ig) tartalmazza a nemességigazolások időpontjait.⁸⁹ A harmadik album a címe ellenére tartalmazza az 1823 és 1829 közötti igazolásokat is. Az egyes családok minden olyan tagja szerepel bennük, akik valamikor igazolták magukat, így egy-egy család igazolásai akár több generáción keresztül is követhetőek. Ez ugyanakkor kicsit problematikusá teszi a kutatást, mivel nehezen lehet egy-egy népszerűbb családnév esetén végigkövetni az igazolásokat. Ezt a problémát a fennmaradt nemesi okiratok segítségével, vagy családfakutatással lehet megoldani. A kutatás során a három album adatainak összegzésével fény derülhet a csongrádi nemesség összetételére, megtudhatjuk, melyek voltak azok az időszakok, amikor többen igazolták magukat, de mindenekelőtt kiderül, hogy mely megyékből érkeztek. Azt már most is ki lehet jelenteni, hogy az északi, felvidéki megyékből érkezett a legtöbb nemes a megyébe.

Másik fontos feladat annak meghatározása, hogy a megyén belül hol laktak a nemesek, és milyen volt a vagyoni helyzetük. Az első felvetéshez a különböző célből készült, itt már említett összeírások lehetnek a kutató segítségére. A nemeseket ugyanis ott jegyezték fel, ahol laktak, vagy ahol a birtokuk volt. Eddig még azzal nem találkoztam, hogy egy nemest több településen is összeírtak volna. A tisztviselőknél többször előfordult, hogy áthelyezték őket az egyik járásból a másikba. A megyei nemesség vagyoni helyzetéről a különböző célből készült összeírások, különösen az adóösszeírások segítségével lehet képet alkotni. Az 1809-es subsidionális iratok mellett az 1810-es évek elején készült

⁸⁷ MNL CsML SzL IV. A. 3. a. 197/1846.

⁸⁸ Szilágyi 2018: 39–56., 313–315. Emellett Szabó Ferenc Csanád, Békés és Temes vármegye tekintetében vizsgálta a felvidéki nemesség 18. századi migrációját, tanulmányában Csongrád megyei vonatkozásokkal. Szabó 2008/b: 37–41.

⁸⁹ MNL CsML SzL IV. A. 1. e., MNL CsML SzL IV. A. 3. f. Külön kötetben egy betűrendes mutató is rendelkezésre áll, amely az 1700-as évek második felétől az 1920-as évekig tartalmazza az igazolásokat időpontjait.

összeírások is rendelkezésre állnak, a későbbi időszakról a töredékesen fennmaradt adószedői könyvek nyújtanak információkat.⁹⁰

A forrásadottságok miatt leginkább a hódmezővásárhelyi nemességről lehet komplex, átfogó kutatást végezni. A helyi szavazóképes nemesek összeírásainál utcaszinten vannak felsorolva a személyek, ez lehetőséget ad további mikroszintű, térbeli vizsgálatokra is. Az 1843-ban készült hódmezővásárhelyi kerületi választói jegyzék összevethető az ugyanabban az évben készült országgyűlési költségekre vonatkozó lista hódmezővásárhelyi nemeseket felsoroló részével.⁹¹ Így, amennyiben sikerül az utóbbi lista személyeit egyértelműen azonosítani az utcaszintű névjegyzékben szereplőkkel, megtudhatjuk, hogy a város melyik részében éltek a módosabb nemesek, és melyik részében a szegényebbek. Ehhez az adószedői iratok adóösszeírási könyvei is újabb adatokkal szolgálhatnak.⁹² Ha mindezt kiegészítjük a nemesek családjaira, családi kapcsolataira vonatkozó anyakönyvi kutatásokkal, az eredmény még számottevőbb lehet. A hódmezővásárhelyi levéltárban további forrásanyagot is felhasználhat a kutató a nemesség vagyoni helyzetének vizsgálatához: az adásvételi szerződések anyagai 1836-tól, a becsú jegyzőkönyvek 1794-től maradtak fenn. Az 1813-as subsidiummal kapcsolatos összeírás a mezőváros nemességének vagyoni helyzetére vonatkozóan szintén fontos forrás lehet.⁹³ Meglehetősen nagyszámú végrendelet maradt fenn a város levéltárában, ezek is sok hasznos információt szolgáltatnak a lakosok társadalmi, vagyoni helyzetéről.⁹⁴ Mivel a mezőváros nemességének létszáma a megyében igen jelentős volt, ezért fontos eredményekkel szolgálhat egy átfogó társadalomtörténeti kutatás.

Egy-egy család anyagi helyzetéről kevés adat maradt, az árvaszéki iratok tartalmaznak erre vonatkozó információkat, abban 1826-tól vannak feljegyzések és mutatók.⁹⁵ A megye egyik meghatározó családja, a Kárász család vagyoni helyzetéről több információt is össze lehet gyűjteni. Rendelkezésre állnak Kárász Benjámin gyámsági számadásai, de vagyonáról is készült összeírás, s fennmaradt Kárász Benjámin apjának, Istvánnak a végrendelete is.⁹⁶ Az egyes családok vagyoni helyzetéről további információt adhatnak a hitelügyleteket regisztráló ki- és betáblázási jegyzőkönyvek.⁹⁷ Somorjai Szabolcs doktori disszertációjában Csongrád megyében is vizsgálta az adósok és a hitelezők viszonyát, szerepét, táblázatokban összesítette a főbb hitelezőket és az adósokat.⁹⁸ A csongrádi betáblázások közül leginkább a tisztviselőkre vonatkozó bejegyzések lehetnek fontosak.

⁹⁰ MNL CsML SzL IV. A. 12. a., d.

⁹¹ MNL CsML SzL XV. 41. 438/1843., 442/1843.

⁹² MNL CsML HL IV. A. 1002.

⁹³ MNL CsML HL IV. A. 1001. e., h., o.

⁹⁴ MNL CsML HL IV. A. 1001. g. A végrendeletekről: Tárkány Szűcs 1961.

⁹⁵ MNL CsML SzL IV. A. 4.

⁹⁶ Gyámsági számadások: MNL CsML SzL IV. A. 4. 13. d., illetve MNL CsML SzL IV. A. 3. a. 1580/1841., 1658/1841., 1843/1841., 1961/1841., MNL CsML SzL IV. A. 3. i. 1. d. Kárász István végrendelete (1815)

⁹⁷ MNL CsML SzL IV. A. 3. k.

⁹⁸ Somorjai 2014. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/somorjaiszabolcs/diss.pdf> (Letöltve: 2019. 11. 05.). A

A megye birtokviszonyainak és a nemesség birtokainak kutatása egy újabb problematikus terület. Korszakunkban a megye legnagyobb birtokosa a gróf Károlyi család volt, kisebb-nagyobb birtokai voltak a Pallavicini és a Keglevich családnak, a magyar kamarának, a váci püspökségnek, Szegednek és a Kárász családnak.⁹⁹ A felsorolt családok közül a Károlyiak birtoklástörténete a legjobban feldolgozott, és nekik van a legnagyobb iratanyaguk az Országos Levéltárban.¹⁰⁰ A többi család birtoklástörténetének feltárása problematikus a kevés forrás miatt.¹⁰¹ Sem a Pallavicini, sem a Keglevich családnak nincs olyan levéltári anyaga, amely a birtoklástörténethez jelentős segítséget nyújthatna.

A megyei nemesség birtokairól nagyon kevés információval rendelkezünk. Feltételezésünk szerint nagyobb részük a Károlyi-uradalomban haszonbéres földeken gazdálkodott, saját földtulajdonnal nem, vagy alig rendelkezett. A Károlyi-levéltár birtokokkal kapcsolatos iratanyagának átfogó kutatása lenne szükséges ahhoz, hogy ezt pontosan lássuk. A kevés földtulajdonról árulkodnak a tisztviselei kar tagjai által 1791-ben és 1818-ban a főispánhoz írt kérelmek, amelyekben azért kérnek támogatást, hogy a kamarai birtokokból földet kapjanak.¹⁰² Az 1818-as kérelem hátterében az a helytartótanácsi rendelet lehetett, ami szerint csak megyebeli birtokosok viselhettek hivatalt.¹⁰³ Sajnos a megye nemes családjainak nem maradt fent semmilyen iratanyaga a korszakból, kivételt képez a Kárász család, amelynek iratanyaga az Országos Levéltárban található.¹⁰⁴ Így családi, személyi fondokból semmilyen információt nem kaphatunk a nemesekről, más megyék forrásadottságai e téren sokkal kedvezőbbek. A tisztviselek birtokviszonyainak kutatása során fény derülhet a Károlyi családdal való kapcsolatukra, amely akár meghatározó is lehet a megyei életben betöltött szerepüket illetően.

Összegzés

A megyei nemességre vonatkozó társadalomtörténeti kutatásokat alapvetően meghatározza az adott megye forrásadottsága, az archontológiák megléte és a szakirodalmi háttér. Csongrád megye esetében a megye nemességét kutató nem

Harruckern-örökösökre vonatkozóan: Somorjai–Szilágyi 2018: 161–183.

⁹⁹ Zsilinszky 1898: 297–300., MNL CsML SzL XV. 41. 250/1828.

¹⁰⁰ Éble 1911., MNL OL P 392, 394, 397.; A csongrádi uradalomról: Góg 1984: 128–163. A dél-alföldi Károlyi uradalom gazdálkodásáról: Hanzó 1960.

¹⁰¹ A Pallavicini család mindszent-alygyői uradalmáról: Reizner 1895: 321–338., Juhász 1984: 253–261.

¹⁰² Zsilinszky 1898: 243–244. A megye levele Pallavicini főispánhoz az 1818. március 9-i közgyűlésről: MNL OL P 429 II. D. 5. b.

¹⁰³ MNL CsML SzL IV. A. 3. a. 257/1818.

¹⁰⁴ MNL OL P 348–358. A Kárász család levéltárából csak azt a részt emelem ki, amely a korszakunkhoz kapcsolódik.

támaszkodhat korábbi megyei kutatásokra, ezért célszerű volt a többi megye módszertanát, szakirodalmát áttekinteni. A megyei forrásadottságok, lehetséges kutatási területek felvázolásával a kutatók jövőbeli munkáját könnyíthetjük meg. A majdan elkészülő társadalomtörténeti áttekintés a dél-alföldi régió korabeli nemességének jobb megismeréséhez járulhat hozzá.

Hivatkozott források

MNL Országos Levéltár

- O 78 Protocolla neo-censuratorum advocatorum. (Ügyvédi vizsgák jegyzőkönyve)
- O 80 Acta iuratorum. Névjegyzékek.
- O 81 Ügyvédvizsgálati iratok.
- P 348–358 Kárász család levéltára.
- P 392 Károlyi család nemzetségi levéltára, törzsanyag, 1527–1809.
- P 394 Károlyi család nemzetségi levéltára, birtokokkal kapcsolatos iratok, 1801–1862.
- P 397 Károlyi család nemzetségi levéltára, acta oeconomica, 1590–1882.
- P 429 II. D. 5. b. Grassalkovich III. Antal Csongrád megyei főispáni működésével kapcsolatos iratok, Csongrád megye vegyes iratai, 1808–1828.

MNL Csongrád-Csanád Megyei Levéltár, Hódmezővásárhely

- IV. A. 1001. e. Hódmezővásárhely város tanácsának iratai, adásvételi szerződések jegyzőkönyvei, 1836–1849.
- IV. A. 1001. g. Hódmezővásárhely város tanácsának iratai, végrendeletek, 1730–1849.
- IV. A. 1001. h. Hódmezővásárhely város tanácsának iratai, becsű jegyzőkönyvek, 1794–1849.
- IV. A. 1001. o. Hódmezővásárhely város tanácsának iratai, hadi felajánlások, segedelmek (subsidium), 1760–1815.
- IV. A. 1002. Hódmezővásárhely város adószedőjének iratai, 1836–1849 (–1850).

MNL Csongrád-Csanád Megyei Levéltár, Szentés

- IV. A. 1. e. Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai, nemességi iratok, 1723–1810.
- IV. A. 3. a. Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai, köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1770–1848.
- IV. A. 3. b. Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai, köz- és kisgyűlési iratok, 1790–1848.
- IV. A. 3. f. Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai, nemességi iratok, 1790–1848/1920.
- IV. A. 3. i. Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai, végrendeletek, 1814–1878.
- IV. A. 3. k. Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai, be- és kitáblázások, váltóóvások, 1800–1850.
- IV. A. 4. Csongrád vármegye árvaszékének (nemesi árvákra ügyelő küldöttségének iratai), 1677–1849/1850.
- IV. A. 12. a. Csongrád vármegye adószedőjének iratai, adószedői iratok, 1720–1848.
- IV. A. 12. d. Csongrád vármegye adószedőjének iratai, subsidionális iratok, 1720–1848.
- XV. 41. Feudális kori conscriptiok (összeírások) levéltári gyűjteménye, 1715–1849.

Hivatkozott szakirodalom

- Á. Varga László (szerk.) 1987: Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján.
- Barna János – Sümeghy Dezső 1998: Nemes családok Csanádvármegyében. Budapest.
- Barta László – Labádi Lajos – Takács Edit 1986: Csongrád Megye Levéltára 1723–1950. Szentés.
- Bácskai Vera 2010: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében. Aetas (25.) 2. 19–44.
- Bán Péter (szerk.) 2011: Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000. Eger.
- Benda Gyula 1981: Fényes Elek forrásai. Agrártörténeti Szemle (23.) 3–4. 365–380.

- Berényiné Kovács Gyöngyi 2009: Pest megyei köznemesi hivatali karrier a reformkorban. Szentkirályi László és Szentkirályi Móric tisztségei Pest-Pilis-Solt vármegye tisztkarában. A Pest Megyei Levéltár 2009. november 26-ai tudományos ülésén elhangzott előadás szerkesztett és adattárral kiegészített változata.
<https://docplayer.hu/15525462-Pest-pilis-solt-varmegye-nemessege-az-arisztokracia.html>
- Borovszky Samu 1900: Szeged története. Írta Reizner János. Századok (34.) 7. 628–649.
- Czímer Károly 1929: A Szeged-Belvárosi kaszinó százéves története (1829–1929). Szeged.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960: Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. Budapest.
- Dominkovits Péter 1991/a: Adatok a Győr megyei agilisek XIX. századi történetéhez (1800–1848). In: Dávid Lajos (szerk.): Arrabona – Múzeumi közlemények 26–30. Győr, 79–89.
- Dominkovits Péter 1991/b: Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztkarában 1816–1848. Levéltári Szemle (41.) 1. 3–18.
- Dominkovits Péter 1993: Egy Vas megyei tisztségviselő a XIX. század első feléből. Adatok Kisfaludy János életútjához, szempontok a vármegyei tisztkar analitikus elemzéséhez. Vasi Szemle (47.) 1. 81–90.
- Dominkovits Péter 1995/a: Marginális helyzetben. Jobbágytelken ülő nemesek Győr megyében, a XIX. század első felében. In: Domonkos Ottó (szerk.): Arrabona – Múzeumi közlemények 34. Győr. 159–197.
- Dominkovits Péter 1995/b: Adatok Komárom vármegye nemesi társadalmához és annak térbeli kapcsolataihoz (XVIII–XIX. században). Limes (8.) 1–2. 113–124.
- Erdmann Gyula 1987: A Zemplén megyei nemesség tagozódása, jövedelmi viszonyai a 19. sz. első felében. In: Á. Varga László (szerk.): Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján. 85–97.
- Erdmann Gyula 2004: Zemplén megye társadalmi átmenet időszakában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In: Erdész Ádám – Á. Varga Gyula (szerk.): Történelem és levéltár. Válogatás Erdmann Gyula írásaiból. Gyula. 135–213.
- Erős Vilmos 2012: A magyar történetírás a dualizmus korában. Valóság (55.) 2. 22–40.
- Éble Gábor 1911: A Nagykárolyi Gróf Károly család összes jószágainak birtoklási története I–II. Budapest.
- Farkas Gábor 2000/a: A nemesi Fejér vármegye alispánjai, 1692–1849. Archontológiai összeállítás. Turul (73.) 3–4. 118–124.

- Farkas Gábor 2000/b: Fejér vármegyei történeti archontológia I. In: Fitz Jenő – Török Gyula (szerk.): Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis, 29. Székesfehérvár. 137–157.
- Farkas Gábor 2001: Fejér vármegyei történeti archontológia II. In: Fitz Jenő – Török Gyula (szerk.): Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis, 30. Székesfehérvár. 77–99.
- Farkas József (szerk.) 1985: Szeged története 2. 1686–1849. Szeged.
- Fekete Nagy Antal (ismerteti) 1929: Szentés. Szerk. Nagy Imre. (Magyar városok monográfiája 3.) Századok (63.) 4–6. 173–175.
- Fényes Elek 1839: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. 4. Pest.
- Fényes Elek 1847: Magyarország leírása. 2. Pest.
- Fónagy Zoltán 1999: Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. A nemesség a magyar társadalomtörténet-írásban. Századok (133.) 6. 1141–1191.
- G. A. (ism.) 1900: Szeged története. Írta Reizner János. Turul (18.) 93–94.
- Gálócsy Zoltán 2000: Ung vármegye főispánjai és tisztviselői a legrégibb kortól 1867-ig. Szerk. Csatóry György. Budapest–Beregszász.
- Glósz József 1991: Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. (Kandidátusi értekezés) In: Vadas Ferenc (szerk.): A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XVI. Szekszárd.
- Glósz József 1992: A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség. Aetas (7.) 4. 44–47.
- Glósz József 2002: Társaság és társadalom. Adalékok a középbirtokos nemesség reformkori világához. In: Gaál Attila (szerk.): A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXIV. Szekszárd. 367–383.
- Glósz József 2014: A rendiség alkonya. Válogatott tanulmányok. Szekszárd.
- Góg Mihály 1984: A méltóságos gróf nagykárolyi Károlyi család tulajdonát képező Csongrádi uradalom leírása. In: Bálint Gyula György (szerk.): Mozaikok Csongrád város történetéből. Csongrád. 128–163.
- Grünwald Béla 1927: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon, 1790–1848. Pécs.
- Gyuris György (szerk.) 1999: Reizner János élete és munkássága. Szeged.
- Habermann Gusztáv 1992: Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez. Szeged.
- Hanzó Lajos 1960: A dél-alföldi Károlyi uradalmak gazdálkodása a XIX. század derekán. Orosháza.

- Héjja Julianna Erika 2002: Békés megye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok. Gyula.
- Héjja Julianna Erika 2009: Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848. Gyula.
- Héjja Julianna Erika 2010: Vármegyei archontológiai és prozopográfiai kutatások (XVIII. század – 1950). Gyula.
- A vármegyei politikai elit a 18–19. században. In: Á. Varga László (szerk.) Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján. 99–109.
- Hudi József 1993: Curialista nemesek Veszprém vármegye tisztikarában a 18. században. Comitatus: önkormányzati szemle (3.) 7–8. 138–143.
- Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): Mágánások, birtokosok, címerlevelek. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen. 219–227.
- Hudi József 2006: Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben. In: Kövér György (szerk.): Zsombékok: Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest. 39–75.
- id. Juhász Antal 1984: Adalékok az őrgróf Pallavicini-család hitbizományi uradalma történetéhez. In: Blazovich László (szerk.): Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 8. Szeged. 253–261.
- Kállay István 1987: A betáblázási jegyzőkönyv. Levéltári Szemle (37.) 2. 27–46.
- Kávássy Sándor 1985: Nemesi háztartás és család Szatmárban az 1809. évi inszurrekció összeírás adatai alapján. Agrártörténeti Szemle (27.) 3–4. 605–653.
- Kempelen Béla 1911–1932: Magyar nemes családok. I–XI. Budapest.
- Kis Bálint 1992: A Békés-bánáti református egyházmegye története (1836). Közreadja: Gilicze László – Kormos László. Békéscsaba–Szeged.
- Kovács István – Presztóczki Zoltán (szerk.) 2013: A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2012. Hódmezővásárhely.
- Kruzslíc Pál (szerk.) 1984: Sima Ferenc és Sima László. Szentés.
- L. (ismerteti) 1901: Zsilinszky Mihály Csongrádvármegye története III. rész. Századok (35.) 3. 255–257.
- Láczay Magdolna 2008: A szabolcsi nemesség társadalmi tagozódása a 19. század első felében. In: Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 18. Nyíregyháza. 269–280.
- Marjanucz László 1998: Szeged polgári csoportjai a XIX. században. In: Blazovich László (szerk.): Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXVI. Szeged. 215–225.

- Marjanucz László 1999: Szeged társadalma és népességfejlődése a 18–19. században. In: Zombori István (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historica 2. Szeged. 9–44.
- Mályusz Elemér 1925: Zsilinszky Mihály. Levéltári közlemények (3.) 1–4. 317–319.
- M. Novák Veronika 2007: A Pozsonyi Jogakadémia hallgatósága, 1777–1849. Budapest.
- Molnár András (szerk.) 2000: Zala megye archontológiája 1138–2000. Zalaegerszeg.
- Nagy Imre (szerk.) 1928: Szentes. Budapest.
- Nagy Iván 1857–1865: Magyarország családai. Czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. Pest.
- Nagy Iván 1868: Magyarország családai. Czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pótlék kötet. Pest.
- Ódor Imre 1986/a: Az 1809. évi nemesi összeírás Baranya vármegyében. Levéltári Szemle (36.) 3. 26–43.
- Ódor Imre 1986/b: Baranya megye nemesi társadalma a francia háborúk korában. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1985–1986. Pécs. 133–168.
- Ódor Imre 1987: Az 1809. évi nemesi összeírás forrásértéke, felhasználásának lehetősége. In: Á. Varga László (szerk.) Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján. 111–124.
- Ódor Imre 1995: A „hivatali elit” Baranya vármegyében, 1711–1813. Levéltári Szemle (45.) 2. 21–34.
- Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.) 1997: Mágánások, birtokosok, címerlevelek. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen.
- Palugyay Imre 1847: Megye-rendszer hajdan és most. 3. Megye kiadási rendszer s megye statistika. Pest.
- Palugyay Imre 1855: Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása. 4. Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Pest.
- Pálmány Béla 1984: A magyar nemesség átrétegződése a kései feudalizmus évszázadaiban. Módszertani problémák, fogalmak, források. In: Dénes Iván Zoltán – Gergely András – Pajkossy Gábor (szerk.): A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. Budapest. 37–59.
- Pálmány Béla 1985: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542–1848). Századok (119.) 1. 3–41.
- Pálmány Béla 1997: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815). In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): Mágánások, birtokosok, címerlevelek. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen. 37–96.

- Pálmány Béla 2011: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848. I. Budapest.
- Petró Leonárd 2009: Az érmelléki nemesség vagyoni tagozódása. In: Radics Kálmán (szerk.): A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXXI. Debrecen. 143–164.
- Pesty Frigyes – Fraknoi Vilmos 1872: A vármegyék történeti monographiájának tervrajza. Századok (6.) 6. 412–416.
- Rác István 1979: Debrecen város hitelügyletei 1693–1848. In: Gazdag István (szerk.): A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 6. Debrecen. 171–189.
- Rác István 1988/a: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Budapest.
- Rác István (ism.) 1988/b: Szeged története 2. Századok (122.) 3. 484–489.
- Reizner János 1985: A mindszent-alyói uradalom történetéből. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (2.) 6. 321–338.
- Reizner János 1899/a: Szeged története III. Egyházak és hitfelekezetek, hatóság és társadalom, egészségügy, iskolák, közműveltség, közgazdaság. Szeged.
- Reizner János 1899/b: Szeged története II. A XVIII. század végétől az 1879. évi árvízig. Szeged.
- Rónay Elemér – Gilicze János – Marosvári Attila 2012: A zombori Rónay család története. (Dél-Alföldi évszázadok 30.) Szeged.
- R. Várkonyi Ágnes 1974: Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája. Századok (108.) 4. 915–930.
- Schramek László (szerk.) 2016: Pest megye archontológiája a kezdetektől 2016-ig. Budapest.
- Sebők Richárd 2012: Hivatalviselési stratégiák Békés megyében 1715–1848 között. In: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): Határokon túl: Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére. Budapest. 312–320.
- Sima László 1913: Szentes rendezett tanácsú város története. 2. kötet. Kézirat.
- Sima László 1914: Szentes város története. 1. kötet. Szentes.
- Somorjai Szabolcs 2010: Pest-Pilis-Solt vármegye adóssai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. Aetas (25.) 2. 5–18.
- Somorjai Szabolcs 2014: Hiteltörténet a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. századmásodik és a 19. század első felében. A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest-Pilis-Solt vármegye példáján keresztül. Doktori disszertáció.
- Somorjai Szabolcs – Szilágyi Adrienn 2018: A Harruckern-örökösök pénzügyi lehetőségei: rokonsági hitelezés a 19. század első felében. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): Magyar Gazdaságtörténeti évkönyv 2017–2018. Budapest. 161–183.

- Szabó Ferenc 2008/a: A várostörténetírás hagyományai és jelene Szentesen. In: Erdész Ádám – Blazovich László (szerk.): Szabó Ferenc: Két és fél évszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok. Szeged. 373–384.
- Szabó Ferenc 2008/b: Az alföldi nemesi vármegyék újjászervezése és a felvidéki hivatalkereső nemesség migrációja a 18. században. In: Erdész Ádám – Blazovich László (szerk.): Szabó Ferenc: Két és fél évszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok. Szeged. 37–41.
- Szeremlei Sámuel 1907: Hód-Mező-Vásárhely története III. A leigáztatás kora (1526–1848). Hódmezővásárhely.
- Szeremlei Sámuel 1909: Hód-Mező-Vásárhely újabbkori lakossága eredetéről és szaporodásáról. Budapest.
- Szeremlei Sámuel 1913: Hód-Mező-Vásárhely története V. II. A közmivelődés története 1526–1848. Hódmezővásárhely.
- Szigeti János (szerk.) 1984: Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig. I. Hódmezővásárhely.
- Szijártó M. István 1998: A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség a 18. században. *Aetas* (13.) 2–3. 107–142.
- Szijártó M. István 2010: Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Veszprém. 445–466.
- Szijártó M. István 2014: Hivatali karrier a 18. századi vármegyékben. *Századok* (148.) 5. 1273–1296.
- Szilágyi Adrienn 2011: A Békés vármegyébe betelepülő nemesség a 18–19. században. *Korall* (12.) 46. 66–86.
- Szilágyi Adrienn 2016: Egy 19. század eleji megye multipozicionális nemesi elitje. Módszertani kísérlet egy lokális nemesi elitcsoport körülhatárolására Békés megyében. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.) Budapest. 335–356.
- Szilágyi Adrienn 2017/a: A megtelepedéstől a lokális elitig. Békés vármegye 19. századi nemességének társadalomtörténeti elemzése. In: Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor – Hegedűs István – Ö. Kovács József (szerk.): Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. Budapest. 107–126.
- Szilágyi Adrienn 2017/b: Indigenák és helyi társadalom. Békés megye indigena családjai a 19. század első felében. In: Szijártó M. István (szerk.): Az indigenák. Budapest. 135–156.

- Szilágyi Adrienn 2017/c: Uradalmi alkalmazottakból birtokosok és megyei tisztviselők: a Harruckern-örökösök közös tisztségviselői. In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. Budapest. 88–100.
- Szilágyi Adrienn 2018: Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. Budapest.
- Szvircesk Ferenc (szerk.) 1981: Nógrád megyei múzeumok évkönyve VII. Salgótarján.
- Tagányi Károly 1894: Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében. Századok (28.) 4. 364–371.
- Tárkány Szűcs Ernő 1961: Vásárhelyi testamentumok. Budapest.
- Tóth Tibor 1979: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756-1812. (Történeti statisztikai füzetek 2.) Budapest.
- Ungár László 1935: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok (69.) 1–3. 39–60.
- Varga Bálint 2014: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. Történelmi Szemle (56.) 2. 179–202.
- Varga János 1958: A bihari nemesség hitelviszonyai. Történelmi Szemle (1.) 1–2. 11–54.
- Varga Júlia 2006: A nagyváradi jogakadémia (1780–1848) és a püspöki szeminárium (1741–1848) hallgatósága. Budapest.
- Vörös Károly (szerk.) 1980: Magyarország története 1790–1848. 5/1. Budapest.
- Vörös Károly 1990: A kései feudális nemesi összeírás vizsgálatának tanulságai. In: Szabad György (szerk.): A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában. Budapest. 7–17.
- Zsilinszky Mihály 1897–1900: Csongrádvármegye története. I–III. Budapest.

Mádi Papp-Szász Tamás: az attitűd- és életmódváltó ügyvéd*

A személyes, alkalmanként traumatikus tapasztalatok éppúgy vezethetnek az egyén attitűdváltásához, mint a globális történelmi események nyomán megváltozott társadalmi, politikai és gazdasági struktúra. A makro- és mikroszintű átalakulás a változás dinamikájának kényszerét küldi az egyén felé. Ennek kevésbé konstruált formája a modellkövetés, ami a többség által képviselt értékrend, viselkedésminta elsajátításán alapul. Lényegesen mélyebb tartalmakat hordoz a meggyőződésalapú attitűdváltás, amely az egyén tudatos döntése, hatása pedig tetten érhető a társadalmi kapcsolatok, a jövedelemforrások, sőt a műveltségi irányultságok gyökeres átalakulásában, tudatos átalakításában is.

A külső körülmények mentalitásformáló hatása erőteljesen kimutatható azoknál, akik sorsfordító, nagy történelmi eseményeket éltek át. *Mádi Papp-Szász Tamás* (Pusztatenk, 1885. január 19. – Bocsárlapujtó, 1944. november 25.) földbirtokos élete és értékrendjének változása jól példázza azt, miképp kényszeríti a változó makrokörnyezet az egyént attitűdváltásra, s a történelem viharaiiban vergődő „kisember” saját túlélési stratégiája részeként hogyan változtat életmódján és kapcsolatrendszerén.

Papp-Szász Tamás kora a polgári Magyarország átalakulásának egyik legerőteljesebb időszaka. Az első világháború alatt a frontszolgálatot teljesítő katonák közt feloldódtak az éles társadalmi határok, a dualista államszervezet széthullását követően pedig olyan változások kezdődtek, melyek tovább gyengítették az addigi tradicionális elit társadalmi, gazdasági és egzisztenciális súlyát. A Horthy Miklós nevével fémjelzett új rend megszilárdulása az újrapozicionálás szükségességének üzenetét küldte a hagyományait még őrző birtokos köznemesi réteg felé. Elitben maradásukat már nem biztosíthatták címer- és előnévhasználattal, a birtok nagysága önmagában pedig nem jelentett piacképességet. Hagyományos társadalmi kapcsolataik beszűkültek, az elit kapcsolatrendszer megőrzéséhez elengedhetetlen volt az addig zárt közösségi struktúra feladása. A hevesi és nógrádi földbirtokos képes volt a késő dualizmuskor birtokos köznemesi rétegének hagyományaival szakítani, és nyitni a Horthy-korszak vállalkozó-polgári rétege felé. Ez az életút ugyanakkor nem csak a rekonverzió érdekében tett lépések példázata. Az attitűdváltások jellegzetessége ugyanis, hogy ennek teljessé válásához, beéréséhez rendszerint több nemzedék szükséges.

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretein belül jött létre.

A rendi korszak modellkövető nemzedékei

A Pappszász család¹ – amelynek első nemzedéke a 18. században telepedett meg Heves vármegyében – a köznemesség felső, jól körülhatárolható rétegéhez, ahhoz a bene possessionatushoz tartozott, melyet életmódjuk, műveltségük, vagyoni helyzetük és kapcsolatrendszerük határozottan elkülönített a kisbirtokos nemesektől és az armalisták tömegeitől. Rendi mentalitásuk jegyeit, vagyonukat és presztízsüket a 19. század végéig éppúgy megőrizték, ahogy a politikai- és tudáselithez tartozásukat is.

Papp-Szász Tamás 1885-ben egy olyan családba született, ahol a fiúgyermekkel szemben a birtokos nemességhez méltó, a vármegyei adminisztrációhoz szükséges iskolai végzettség megszerzése négy nemzedék óta elvárás volt. A familia tehát már a 18. század végén is annak a „*nemesi elitnek a tagja volt, amely politikailag és műveltségben is a magyar társadalom élén járt, sőt az ország legműveltebb részét szolgáltatta*”.² Papp-Szász Tamás dédapját, a Szárazbőn családot alapító Pappszász Györgyöt (1767–8) assessorként, vagyis táblabíróként vezették be az átányi halotti anyakönyvbe, ám a család megélhetését a gazdálkodás biztosította. Pappszász György bátyja, az 1763-ban született, és Igaron megtelepedő Pappszász József ugyancsak viselte a táblabíró címet. Hudi József emlékeztet arra, hogy a 19. században a táblabíró cím viselőjét már kötelezte egyfajta műveltségi nívóra, melyet a „vendégszerető vidéki házaknál” éppúgy illet kifejezésre juttatni, mint a mecénatúrában, vagy a szegények támogatásában,³ ezért feltételezhetjük, hogy a Pappszászok Heves megyei ágának alapítói sem voltak e tekintetben kivételek.

A két testvérnek négy fia élte meg a felnőttkort,⁴ mind a négyen jogi és közigazgatási végzettséget szereztek.

¹ A Pappszász család 1628-ban nyert nemeslevelet Szász alias Mády néven. 1632-ben Zas alias Mády György újabb armalist kapott. A Gömör megyei család ekkor még a Pap nevet használta. Hevesi águk Pap Györggyel kezdődik, aki feleségül vette Széky Katalin leányát, Némethy Máriát. A Széky család a 17. század elejére már jelentős vagyon fölött rendelkezett. Széky Pál, az egri vár hadnagya, jelentősen növelte birtokait: 1600-ban bekövetkezett halálakor a család birtoka volt több Tarna-menti és Tisza-parti falu, köztük Igar is, mely a 19. században központi uradalmuk lesz. Széky Zsigmond 1764-ben újabb királyi birtokadományt nyert Szárazbő, Igar, Nagy- és Kispó földjeire. A Székyek és a velük rokonságban álló Pappszászok ekkor az igari határ háromnegyedét birtokolták, ugyanakkor a földeket a kvartalistáknak nevezett többi nemessel együtt közbirtokosságban használták. Ennek az állapotnak a megszüntetéséért 1753-ban per kezdődött. A család ezt követően kezdte el használni a Pappszász, Pap-szász, Papp-Szász nevet, s a Mády névtag előnévé vált. (Orosz 1906: 223, 247, Kardos 1997: 16., 20., 43, Királyi Könyvek, 47. kötet, 94.) A 19. században a szárazbői és a tenki ág különvált, utóbbiak már rendszeresen Papp-Szász alakban írják nevüket. Ezt a gyakorlatot követjük mi is.

² Benda 1981: 88.

³ Hudi 2006: 63.

⁴ Az igari Pappszász József bagaméri Szűcs Katalinnal házasodott 1800-ban. Ebből a frigyből két gyermek, egy fiú, Ignác (1801–1863) és egy lány, Mária született. A szárazbői Pappszász György 1793-ban vette feleségül Átányban tassi Végh Esztert. A házaspárnak három fia, József (1799–1880), György (1804–1843) és Lajos (1806–1882) és két lánya, Eszter (1795–1866) és Klára (1802–1883) született.

A 18. század második felében, s a 19. század elején élt Pappszászok iskoláztatása a keleti országrész református kollégiumaihoz és a Felvidék evangélikus gimnáziumaihoz kötődött. Ezen intézmények biztosították a tudáselihez való tartozást, megfeleltek a vármegyei adminisztráció tagjai iránt támasztott követelményeknek, sőt a karrierút lehetőségén túl egyfajta társadalmi kapcsolatrendszer kialakítását is segítették.

Az igari birtokos egyetlen fia, *Pappszász Ignác* (1801–1863) Debrecenben, majd Lőcsén tanult, s mindkét helyen diaktársa volt unokabátyjának, *Pappszász Józsefnek* (1799–1880), a szárazbői birtokos legidősebb fiának, aki 1820-ban egri joggyakorló volt. József öccse, *Pappszász György* (1804–1843) szintén Debrecenben töltötte diákéveit. A legfiatalabb gyermek, *Pappszász Lajos* (1806–1861) a debreceni kollégiumi évek után Pozsonyban és Miskolcon képezte magát.

A 19. század elején a négy fiúgyermek iskoláztatásának térbeli irányultsága tehát megfelelt a rendi korszak református hitű, birtokos köznemesi családjait jellemző tradicionális iskolaválasztási gyakorlatnak.

Az iskolaválasztás térbeli irányultsága a 19. század második felében viszont megváltozott. Papp-Szász Tamás két nagybátyja közül⁵ Pappszász Károly (1842–1899) Pesten, öccse, Pappszász György (1846–1895) Pozsonyban kapott oklevelet.⁶ A 19. század második felében a fiatal joghallgatók már nem felekezeti alapon választottak iskolát. A pesti és pozsonyi egyetemek egy sokszínű, felekezetektől és társadalmi helyzettől független kapcsolatrendszer kialakításának lehetőségét is biztosították.

A végzettség megszerzése azonban nem jelent egyet a kötelező karrierúttal. Papp-Szász Tamás dédapja és annak testvére a viselt táblabírói cím ellenére is birtokainak jövedelméből élt. A szintén táblabírói címmel rendelkező Pappszász Ignácot sem közigazgatási vagy politikai tevékenysége okán jegyzik, hanem kora híres zeneszerzőjeként és hegedűvirtuózaként maradt fenn neve: Bihari János tanítványaként 1828-ban a Veszprém Megyei Muzsikai Intézet munkatársa volt. Zenei tehetségét Szilágyi Sándor is megerősítette: *„Ignác kiváló hegedűs volt, aki, mint fiatalember játszott együtt Lavottával és Csermákkal. Zeneszerző is volt, s kora jeles muzsikusként, Rózsavölgyivel is élénk összeköttetésben állt”*.⁷

A vármegyei hivatal- vagy rangviselés⁸ és a társadalmi kapcsolatrendszer erősen motiválta az országos politikai szerepvállalást. Papp-Szász Tamás nagyapja, Lajos 1839–1840 között Heves vármegye ellenzéki követe volt, 1847–1848 között pedig Bihar megyét képviselte az országgyűlésben. Idősebb fia, Károly, 1884-ben Abaúj-Torna megyében, a szini választókerületben nyert mandátumot, mint a Függetlenségi párt jelöltje, s ebbéli minőségében 1892-ig politizált. Testvére, György 1881-ben a Heves megyei poroszlói kerületből került a Függetlenségi párt képviselőjébe a Parlamentbe,

⁵ A harmadik fiúnak, Papp-Szász Lajosnak, vagyis Papp-Szász Tamás apjának a végzettségéről nem rendelkezünk adatokkal.

⁶ Országgyűlési Almanach 1886: 129.

⁷ Szilágyi 1930: 141.

⁸ Pappszász György és tassi Végh Eszter két gyermeke is tagja a vármegyei adminisztrációnak, József vármegyei alispán, György másodalispán. Pap 2014: 340.

1884-ben pedig újraválasztották.⁹ Papp-Szász Tamás közvetlen családjából tehát két nemzedék három tagja – vagyis két nagybátyja és nagyapja – is az országos politikai elitbe emelkedett.

Életmódjuk, mentalitásuk szintén számos párhuzamot mutat a reformkori hazai birtokos köznemességgel. Vidéki udvarházaikban a 19. század elején gyakori vendégek voltak a környék birtokosai. Az Igaron élő Pappszász Józsefet baráti kapcsolat fűzte a füredi Bernát Mihály (1779–1832) művészetkedvelő alügyészhez, és az 1800-ig Igaron élő Puky István (1778–1848) földbirtokoshoz.¹⁰ Kettőjüknek köszönhető, hogy a Pappszász család kapcsolatba került Csokonai Vitéz Mihállyal és Lavotta Jánossal.

Csokonai – ahogy arra Kilián István több tanulmányában is rámutat¹¹ – Puky István pártfogását élvezte, de általa a környékbeli nemesi családokhoz is bejáratos lett. Egy erről szóló anekdotát a század végén Vay Sándor is megörökített az *Azok a régi jó táblabírák* című írásában. „Csokonai még úgy, ahogy sem kínálta volna át hányatott életét, ha a régi jó, nemes szívű táblabírák ideig-óráig nem nyújtanak otthont a boldogtalan szüntelenül bolyongó trubadúrnak. Dunántúl Sárközy Istvánnál, Hevesben a jeles mádi Pappszász családnál, Abaújban Ongán Puky Istvánnál lel vendégszerető tanyát. (...) Utolsó éveiben, mikor már nagyon elbetegeskedett, ismét csak a magyar nemes urak támogatják. (...) Pappszászék finom tokaji borokat és a jó tekintetes asszony puha vánkosokat is küld.”¹²

Csokonai, miután az 1802-es tűzvészben leégett édesanyja debreceni háza, Pappszász Józseftől segítséget kért az újjáépítéshez. „A Tekintetes Urnak szíves segedelméért esedezni bátorkodom, a nádra, lécre, gerendára és deszkára a legnagyobb szükségem volna, hogy míg az esőzések beállnának egy oltalomfedelet állíthatnék a fejem felibe.”¹³ Nem tudjuk, hogy a földbirtokos támogatta-e a költőt, de rokona és birtokostársa, az igari Székely Zsigmond küldött pénzt neki.

Lavotta János (1764–1820) zeneszerző is rendszeres vendége volt a füredi Bernát háznak.¹⁴ Itt ismerte meg az igari Pappszász Józsefet, aki felfogadta a bohém művészt, hogy tanítsa „klavirozni, egyszersmind pedig hegedülni is kottákból Pappszász József úr kisasszonyát, Máriát és fiát, Ignácot”.¹⁵ Ignác később Lavotta zenei tehetségének és kisugárzásának hatására kötelezte el magát a muzsika mellett. A zeneszerző jól ismerte a Szárazbőn élő Pappszászokat is, hiszen Gesztelyről 1815-ben Puky Istvánnal együtt köszöntötte névnapján a két szárazbői Esztert, vagyis Pappszász György feleségét, tassi Végh Esztert és lányukat, Pappszász Esztert.¹⁶

⁹ A két testvér közös parlamenti szereplését Mikszáth Kálmán 1885-ben a Parlamenti Karcolatokban is megörökítette, a *Két Pappszász* címmel. R. Hutás - Rejtő 1977: 184–185.

¹⁰ Puky István 1800 után Ongára költözött, ezt követően ongai és gesztelyi kúriájában élt. Kilián 1976: 621.

¹¹ Kilián István 1976: 617–646. ill. Kilián 1977: 49–79.

¹² Vay 1909: 88.

¹³ Kilián 1977: 50.

¹⁴ Bernát Mihály írásaiból Lavotta élete címmel fia, Bernát Gáspár jelentetett meg egy életrajzot 1857-ben Budapesten.

¹⁵ Szilágyi 1930: 80.

¹⁶ Kilián 1977: 60.

A 19. század elején a Pappszászok éppúgy a magyar érzelmű, népi ihletésű költészet és műzene hatása alá kerültek, mint a reformkori köznemesek jelentős része. Szívesen olvasták Csokonai verseit,¹⁷ a verbunkosnak Pappszász Ignác zenei pályafutására gyakorolt hatása pedig vitathatatlan.

A családot tehát nem az akadémiai műveltség, hanem egy divatkövető érdeklődés jellemezte. Pappszász Lajost, aki 1839/40-ben a vármegye követe volt, és pályafutása a 19. század közepén ért a csúcusra, egy titkosrendőri jelentésben úgy jellemezték, hogy van egy kevés irodalmi és történelmi tudása, de viselkedésében, különösen a konzervatív párttal szemben, durva.¹⁸

A kiegyezés után a család műveltségi orientációja megváltozott. Papp-Szász Tamás apja, Lajos, feleségével, Szontagh Máriával együtt immár az egyházi mecénatúrát részesítette előnyben. Mindketten választmányi tagjai voltak az 1908-ban alakult Protestáns Szövetségnek, és a Nagypénteki Református Társaság gyűjtéseit is rendszeresen segítették. A század első évtizedét jellemző bohém, művészet- és társaságkedvelő életmód szigorú puritanizmusba váltott. Ez azonban már nem a család társadalmi helyzetével, sokkal inkább a személyes tragédiák sorozatával állt összefüggésben. Vagyis a polgárosodás folyamata megtörte az 1867-ig egyenletesnek mondható köznemesi mentalitásívet, s bár az attitűdök csak lassan változtak, de a rendi eredetű köznemesség felolvadása a Pappszász családban is éreztette hatását: tradíciók helyett az egyén döntéseit egyre inkább az élethelyzetekre adott személyes válaszok határozták meg.

A nemesi attitűdök továbbélése az első világháborúig

A Szárazbőről leválasztott pusztatenki birtokon gazdálkodó *Papp-Szász Lajos* 35 éves volt, amikor 1878-ban megnősült. Neje, *iglói Szontagh Mária* (Bocsárlapújtó, 1851 – Pusztatenk, 1923)¹⁹ abból a Nógrád megyei Szontagh családból származott, melynek művelődéstörténeti szerepét nem csupán a vármegyében jegyzik, de országosan is

¹⁷ Kilián István 1977-ben megjelent, többször hivatkozott tanulmánya, *az Ismeretlen Csokonai versgyűjtemény Szárazbőről* központi kérdésfelvetése, hogy vajon melyik Pappszász, mikor és hol másolta füzetbe Csokonai verseit, s az miért épp Szárazbőről került a debreceni Déri múzeumba. A személyes ismeret-ségen túl a család Szárazbői ágának is ismernie és kedvelnie kellett Csokonai verseit, máskülönben a versgyűjtemény nem került volna át Igarról az Átányhoz tartozó külterületi kúrába.

¹⁸ Pálmány 2011: 1071.

¹⁹ Szontagh Mária gyászjelentése szerint 46 évnyi házasság után hunyt el, ám ez az adat nem pontos, mivel 1878 októberében még özv. Darvas Tamásné néven küldött kisebb összeget a beteg katonáknak (Budapesti Közlöny 1878. október 13. 6.), így a házasságkötésnek ezt követően kellett történnie. Erről azonban anyakönyvi adat jelenleg nem áll rendelkezésünkre.

számontartják.²⁰ A 27 esztendő, ám már hat éve özvegy Szontagh Mária²¹ második házassága elrendezett frigy lehetett: a vőlegény Papp-Szász Lajos ugyanis a menyasszony egykori sógornőjének, Darvas Ilona férjének, Pappszász Károlynak volt a testvére.²²

E házasság minden tekintetben megfelelt a birtokos nemesség évszázados tradícióinak: mind a Pappszász, mind a Szontagh családok református felekezeti famíliák voltak, tagjaik aktív szerepet vállaltak az ország és a vármegye politikai életében. Mindkét család vidéki kúriákban élt, vagyoni helyzetük sem mutat jelentős különbséget.²³ Két lényeges eltérés mégis nehezíthette kettőjük együttélését: a Szontagh család már az 1860-as években is polgári értékeket vallott, számukra a munka, a tisztesség, a szorgalom alapérték volt.²⁴ A Pappszások szárazbői ága viszont életmódjában, pályaválasztásában, társadalmi kapcsolataiban még őrizte a rendi korszak hagyományait. Ráadásul Szontagh Mária Nógrád vármegye pezsgő szellemi miliójából érkezett Hevesbe, férje életét viszont a gazdálkodás töltötte ki. Kettőjük közt a legszorosabb kapocs talán a mély vallásosság lehetett, ám ennek irányultságai is különböztek: Szontagh Mária élete végéig a nógrádi református közösséget támogatta, míg Papp-Szász Lajos a hevesit.

²⁰ Szontagh Mária nagybátyja, Szontagh Pál (1820–1904) aktív szerepet vállalt a reformkori vármegye életében. A politikus közeli barátja volt Madách Imrének, aki gyakran megfordult a Szontagh háznál. Szontagh Pál birtokszomszédja a genealógus Nagy Iván, kivel szintén jó kapcsolatot ápolt a család. Szontagh Pál horpácsi birtokát Mikszáth Kálmán vásárolta meg, aki Szontagh Mária kérésére készítette el a politikus sírkövét. Szuromi 2019: 185.

²¹ Szontagh Mária 19 évesen kötött házasságot onokatestvérével, nagyréthy Darvas Tamással (1843–1872). 1917-ben apja emlékiratának elkészítésekor hangsúlyozza, hogy egy évig és két hétig volt házas. Bizonytalan szerelmi házasságot kötött, máskülönben nem maradt volna hat évig özvegy, ráadásul 1917-ben, apja életrajzának összeállításakor még mindig számontartotta házasságának 54 hetét, miközben Papp-Szász Lajosról említést sem tesz. Papp-Szász 2004: 46.

²² A Darvas, Szontagh, Péchy és Pappszász családok többszörös rokoni kapcsolatban álltak egymással. A Darvas Antal (1809–1868) és Péchy Katalin (1820–1905) házasságából született Tamás nevű fiú Szontagh Máriát vette feleségül, lányuk, Ilona (1849–1909) Pappszász Károly (1842–1899) hitvese lett, Béla (1853–1936) fiuk pedig a Szárazbón született Péchy Bertával (1861–1880) házasodott. Pappszász Károly és Papp-Szász Lajos testvére, Pappszász György (1846–1895) Péchy Katalint (1853–1895) vette nőül, akinek apja Péchy István (1826–1905) volt. Az ő leánytestvére volt az a Péchy Katalin, aki Darvas Antallal házasodott, Tamás fiuk lett Szontagh Mária első férje.

²³ A Papp-Szász-Szontagh házaspár a 19. század végén több mint 3000 holdat birtokolt Nógrád, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben. Az 1897. évi Gazdacímtár szerint Szontagh Mária nevében volt Szelevényben egy 1265 kat. hold birtok, ám ezt az adatot nem tekinthetjük pontosnak, mivel Szelevényben a 18. század végén a Pappszásoknak voltak földjei. Szelevény egy része ősi Tassy birtok volt, vagyis Papp-Szász Lajos nagyanyjának a családjáé. Ez a terület tehát minden bizonnyal Papp-Szász Lajos tulajdona volt. A lapujtói földeket, 1073 kat. holdat viszont Papp-Szász Lajos nevében tüntetik fel, mely szintén tévedés, vagy elírás, hiszen ez, mint a családi emlékezésből kitűnik, Szontagh Mária birtoka. Papp-Szász Lajosnak 1897-ben az Erdőtelekhez tartozó Pusztatenken volt 1059 kat. holdja. Az 1911. évre a szelevényi földek 10 holddal gyarapodtak (1276 kat. hold), s ekkor már Papp-Szász Lajost nevezik meg tulajdonosnak. A lapujtói, ekkor már Szontagh Mária nevében szereplő földek nagysága 746 kat. hold. Papp-Szász Lajos Pusztatenken 1024 kat. holdat birtokolt még, viszont ekkor már fiuk, Tamás nevében is szerepelt egy 179 kat. holdas gazdaság Pusztatenken. A házaspár kezelésében lévő területek tehát még mindig a nagybirtok kategóriájába tartoztak, ám ezeknek a földeknek több mint fele Papp-Szász vagyonszerűen került a család kezelésébe. Szuromi 2019: 189.

²⁴ Szuromi 2019: 190.

Házasságuk tragédiával kezdődött: első gyermekük, az 1883-ban született Papp-Szász József másfél évesen elhunyt.²⁵ Ekkor Mária már állapotos volt fiával, Tamással, aki 1885. január 19-én látta meg a napvilágot, és Tamás Károly névre keresztelték. A házaspárnak több gyermeke nem lett, holott mindkét szülő nemzedékekre visszamenően népes családból származott.

Történetünk főszereplőjének, Papp-Szász Tamásnak a gyermekkoráról nem rendelkezünk adatokkal. Középiskolai tanulmányait 1895-ben a budapesti Evangélikus Főgimnáziumban kezdte.²⁶ Szülei családjának hagyományait folytatva jogot hallgatott, 1904-ben Heidelbergben tanult, 1908-ban pedig diplomát nyert a Budapesti Királyi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán.

Egyetemi évei alatt aktív közösség-szervező volt: 1906-ban Halottak napján az egyetemisták köztiszteletben álló politikusok sírjait koszorúzták meg, a pusztatenki nemesi ifjú Szilágyi Dezső sírjánál róttá le tiszteletét.²⁷ Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter élete és szakpolitikai pályafutása erősen hatott a fiatal jogászra.²⁸ Papp-Szász a következő évben megmérettette magát az alma mater ifjúsági egyesületének választási kampányában,²⁹ ahol nem nyert, de a kudarcért kárpótolhatta a Joghallgatók Tudományos Egyesületének almanachjában megjelent cikke, melyben az enciklopédistákról értekezett.³⁰

Az egyetemi évek alatt Szilágyi Dezső nyomdokain járt: 1908 nyarán báró Ullmann Györggyel és Weiss Alfonz Benővel³¹ a cambridge-i Trinity College University nyári egyetemének egyik hallgatója.³² Sem a peregrinus, sem az angolszász orientáció nem jellemezte eddig a Pappszászokat, így bizonytalansággal Szilágyi Dezső életútja motiválhatta erre a joghallgatót. A fiatal jurátust Angliában a britek jogrendje és külpolitikája foglalkoztatta, melyeket elmélyülten tanulmányozott, s ezt két hazai szakcikkével is bizonyította.³³ Az angol felsőház reformjáról megjelent írásának zárószövegét akár politikai

²⁵ Síremléke a pusztatenki temetőben található: Papp-Szász József 1883. május 7-én született, s 1884. augusztus 20-án halt meg.

²⁶ Góbi 1896: 69.

²⁷ Az Újság 1906. november 2. 3.

²⁸ Szilágyi Dezső (1840–1901) olyan református családban nevelkedett, ahol a jogi képzettségnek éppúgy több nemzedékre visszamenő hagyományai voltak, mint a Pappszászok esetében. Az Igazságügyi Minisztérium titkáráként 1870/71-ben Angliában tanulmányozta a parlamenti és jogi intézményeket, majd a pesti egyetemen büntetőjogot és politikát tanított. A Szabadelvű politikus később a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja lett.

²⁹ Pesti Hírlap 1907. szeptember 18. 4.

³⁰ Magyarország 1907. szeptember 8. 3.

³¹ Ullmann György egy jelentős karrierutat bejáró zsidó család tagja: nagyapja, Móric 1889-ben nyert nemeslevelet, apja, Adolf pedig bárói címet. Az Ullmann-nok a gazdasági elit legbefolyásosabb tagjai voltak. Ullmann György a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója volt. Másik diáktársa, Weiss Alfonz Benő a híres csepeli iparmágnás család tagja. A diáktársak felekezeti hovatartozása Papp-Szász Tamás esetében azért is bír jelentőséggel, mert későbbi felesége is egy zsidó család tagja. Vagyis a tenki földbirtokos a zsidó családok asszimilálódásával szemben nem táplált ellenérzést.

³² Sárközi 2013: 149.

³³ 1909-ben jelent meg a Jogállam című szaklap márciusi és áprilisi számában az Adalékok a szárazföldi

programjának is tekinthetnénk. A lordok házának szükséges reformjáról úgy fogalmaz, hogy egy olyan szervezet kívánatos, mely *„képes bizton nézni a jövőbe, a nélkül, hogy szakítana a múlttal”*.³⁴

A tanulmány megjelenésekor, 1909-ben a fiatal jogász már a Máramarosszigeti Református Jogakadémia tanárhelyettese volt.³⁵ A következő évben lehetősége lett volna az előrelépésre, hiszen Tegze Gyula távozásával megüresedett a jogbölcsezt-büntetőjogi tanszéken egy tanári státusz. Bár Papp-Szász igen jó esélyekkel indult – a hét jelölt közül első helyen őt és Kováts Andor dévai törvényszéki jegyzőt támogatta az igazgatótanács –, az állást mégsem ő nyerte el.³⁶

Ez az év még egy kudarcot hozott számára. Nagypjához és két nagybátyjához hasonlóan országgyűlési mandátumra vágyott, így az 1910. évi választásokon a Nemzeti Munkapárt színeiben jelöltséget vállalt Szilágy vármegye tasnádi választókerületében.³⁷ Bár pártja kormányalakító erő lett, a tasnádi kerületet mégis a Függetlenségi és 48-as Justh-párt képviselőjében indult, politikai tapasztalattal ugyancsak nem rendelkező Jaczkó Pál nyerte.³⁸ A vármegyei birtokos nemességet jellemző tradíciókat csak annyiban tudta képviselni, hogy rövid jogtanári pályafutás után 1911-ben mint földbirtokos tiszteletbeli főszolgabírói kinevezést kapott Heves vármegyétől.³⁹

A Monarchia utolsó évtizedében Papp-Szász Tamás attitűdjében erősen érezhető a birtokos nemesség rendi hagyományainak továbbélése. Nem csupán tanulmányai és politikai szerepvállalása emlékeztet a reformkori ősökre, hanem a nemesség reprezentációja is. Ennek egyik érdekes megnyilvánulása, hogy apja, Papp-Szász Lajos 1910-ben előnévadományt kért az uralkodótól, így az egykor családnévként használt, de nemesi előnévvé lett Mádi névtag hivatalosan is nemesi előnévvé lett.⁴⁰ A családfej ekkor 73 éves volt, így előnevük hivatalossá tételével bizonyos fia érdekeit kívánta szolgálni.

A háború előestéjén a munkapárti jogtanár ismét kísérletet tett arra, hogy bejusson a Parlamentbe – 1913-ban Péchy Imre főispán⁴¹ támogatta őt a szintén Szilágy vármegyében lévő diósadi kerületben –, ám az első világháború kitörése világméretű

hadijog újabb fejlődéséhez című közleménye, a Budapesti Szemle 1910-ben pedig az Angol felsőház reformja címmel készült tanulmányát közölte.

³⁴ Budapesti Szemle 1910: 278.

³⁵ Gergely György 1925: 86.

³⁶ Kecskeméti Újság 1910. augusztus 23. 2.

³⁷ A Munkapárt színeiben mandátumot nyert képviselők közt feltűnően magas volt a jogi végzettségük aránya (66%), így bizonyos a politikai tapasztalattal nem rendelkező Papp-Szász is ennek a törekvésnek az eredményeként lett munkapárti jelölt. (Pap 2011: 76.). Mivel a kerületben magas volt a magyar lakosság száma, így a Függetlenségi és 48-as párt is esélyes volt. A körzet tehát erősen „billegő”, ezért eshetett a Munkapárt választása a politikailag súlytalan Papp-Szász Tamásra.

³⁸ Délmagyarország 1910. június 3. 7.

³⁹ Eger 1911. szeptember 27. 2. A kinevezést Lipcsey Tamás és Mártonffy Lajos szolgabírákkal együtt nyerte.

⁴⁰ Királyi Könyvek 72. kötet, 209.

⁴¹ Péchy Imrét 1910-ben nevezték ki Szilágy megye főispánjává. A család rokonságban állt Papp-Szász Tamással, hiszen nagybátyjának, Pappszász Györgynek a neje Péchy Katalin volt.

változásokat hozott. Anyja kéziratából tudható, hogy a hadüzenet után Lapujtóre költözött,⁴² ahol a családi birtokon gazdálkodott, majd a harcterre vonult, és orosz hadifogságba esett.⁴³ Katonai pályafutásáról meglehetősen keveset tudni, az csupán a kitüntetésekhez mellékelt javaslatok alapján rekonstruálható. Ezek szerint 1914. november 1-jén vonult be szolgálatra, majd az orosz frontra vezényelték, ahol 1916 telén részt vett a Dnyeszter menti harcokban. Súlyos sebesüléséből felépülve hadifogságba esett, de kalandos úton hazaszökött. Tartalékos főhadnagyi rangban kapta meg 1918 augusztusában a Katonai Érdemkereszt 3. osztályát kardokkal kitüntetést.⁴⁴

Nemcsak a háború okozta trauma, de a polgárosult Angliában töltött időszak is ráébreszthette Papp-Szász Tamást az attitűdváltás szükségességére: 1920 után értékrendje megváltozott.⁴⁵ A nemesi tradíciók folytatása helyett életmódja a nagypolgársághoz, foglalkozása az értelmiséghez kötötte, így lényegesen közelebb került az anyja által vallott, munka és szorgalom alapú polgári értékrendhez, mint a vármegyei, esetleg országos politikai szerepvállalást követendő mintának tartó apaihoz. Anyja szociális érzékenységét és a vallási elkötelezettségét azonban nem tekintette magára kötelezőnek. Utóbbi vezethetett el addig, hogy a Pappszász és Szontagh családok esetében is példa nélküli házasságra szánta el magát.

Horthy-korszak: lapszerkesztő, ügyvéd és gazdálkodó

Apjához hasonlóan Papp-Szász Tamás is későn házasodott: 35 éves volt, mikor Budapesten polgári házasságot kötött a 31 éves Engel Nórával.⁴⁶ Az anyakönyvi bejegyzés szerint mindkét fél református hitű volt, a menyasszony valójában egy zsidó családból származott.

Az Engelek a 19. század utolsó harmadában jelentek meg a földbirtokosok közt. Társadalmi súlyuknak nyomatékot adva a Pusztatenkkel szomszédos Dormádon fényűző kastélyt építtettek. A családot annak ellenére „tollas zsidóként” emlegették

⁴² Állandó lakcíme 1914-ben a budapesti Vámház körút 8. volt. Az egyetemi évek után tehát nem tért haza Pusztatenkre, s Szilágy megyei tanári állása alatt is megtartotta fővárosi otthonát. A háború után lakást cserélt, mivel házasságkötésekor már a Szép utcában élt.

⁴³ Papp-Szász 2004: 43.

⁴⁴ Lőrincz 2016: 19.

⁴⁵ Ez azonban nem volt előzmények nélküli, hiszen 1914-ben már igazgatósági tagja volt az Apcz Vidéki Kőbányák Rt.-nek, vagyis a földbirtok mellett már az első világháború előtt is voltak gazdasági érdekeltségei.

⁴⁶ Engel Nóra 1889. október 22-én született. A házasságkötéskor Papp-Szász Tamáshoz hasonlóan Budapesten élt, de szülei neve mellett már a néhai megjegyzés szerepelt. Válását követően további adatokkal nem rendelkezünk róla, lányával Angliába költözött, ott is halt meg.

a környéken.⁴⁷ Az Engel uradalom a századfordulón 1274 kat. hold volt,⁴⁸ kísérleti borászatuk pedig 25 kat. hold szőlőre épült.⁴⁹ A földbirtok utolsó tulajdonosa Engel Pál, aki az 1942. évi XV. törvénycikk miatt – mely előírta, hogy a zsidók a birtokukban lévő mező- és erdőgazdasági ingatlanokról kötelesek lemondani – kénytelen volt földjeit az Országos Földhitelintézetnek átadni. Az Engel-birtok az 1935-ös Gazdacímtár szerint 927 kat. h., tehát megközelítőleg ekkora területet vesztett el a család 1942-ben.

Papp-Szász Tamás esküvői tanúja egy távoli Szontagh rokon, a Budapesten élő Szontagh Félix orvosdoktor volt. Lányuk, Helga 1921. augusztus 25-én született, és református hitre keresztelték. A házasság rövid ideig tartott, 1924 márciusában a feleség a házasság felbontását kérte, miután 1923 júliusában férje szándékosan és ok nélkül elhagyta közös Andrassy úti lakásukat.⁵⁰ Az asszony csupán a gyermek felügyeleti jogát és nevének megtartását kérte, vagyoni követelése nem voltak.⁵¹

A házaspár már külön élt, amikor Pusztatenken 1923 decemberében elhunyt Szontagh Mária. A gyászjelentésén csupán Papp-Szász Tamás apjának, nejének és lányának neve szerepelt, sem a Papp-Szász, sem a Szontagh rokonság nincs a gyászolók között. A kor szokásait és a család nagyságát ismerve a szűkszavú közlés talán arra utal, hogy a házaspár rokonaitól elszigetelődött.

Ennek egyik jele az a per, melyet Papp-Szász Tamás folytatott anyjának, Szontagh Máriának a végrendelete ellen. Szontagh Mária halála előtt, 1923. december 27-én végrendeletében gondoskodott keresztlányáról, az 1919-ben született Szent-Imrey Éváról, akire 5000 aranykoronát hagyott. A végrendelet eme szakaszát azonban Papp-Szász Tamás megtámadta, és 1929-ig perlekedett a kiskorú Szent-Imrey Éva gyámjával. A teljes hagyatékot – habár a bíróság megítélte – sosem kapta meg az örökös, a pusztatenki születésű ügyvéd ennek csupán töredékét fizette ki. Az összeg nagyságát mutatja, hogy

⁴⁷ Hirtelen jött meggazdagodásukról azt tartották, hogy „Engel Jónás egykori tollas zsidó két liter pálinkát kapott egy pesti borkereskedőnek tett szolgálataiért. A pálinkát a Keleti pályaudvar környékén egy kocsmárosnak kínálta megvételre. A pálinka nem kellett. Ezután Engel Jónás betért egy másik italmérésbe, ahol kért egy féldeci pálinkát. Az üres poharat zsebre vágta, és kiment a Keletibe, ahol éppen akkor kezdték építeni a Miskolcra vezető vasútvonalat. A félíg kész vágányok mellett a krampácsoló munkásoknak féldecinként elmérte-kiárulta két liter pálinkáját. Bevételéből már négy litert vett, folytatta a kimérést. Ahogy haladtak a vasútépítők a munkával, úgy követte őket Engel Jónás a pálinkájával, mely idővel ugyancsak megszorodott. Eleinte csak egy kis bódéja volt, amit a munkások eszkbáltak, és ők emelgették egyre előbbre, tovább Miskolc felé. A pálinkás gyaloghintóját később kecske húzta, majd samaras kordéra cserélte fel. Ahogy fogyott az út a vasútépítők előtt, úgy gyarapodott a pénze Engel Jónásnak. Amire a vágányok Füzesabonyig értek, a pálinkás ember már tekintélyes tőkével rendelkezett. Éppen ez idő tájt volt eladó egy meglehetősen birtok a dormándi határban, és Engel Jónás a pálinkából szerzett pénzen megvásárolta. Így kapott Dormánd a XIX. század második felében új földesurat.” (Örszigethy 1995: 24.). Az Engel-vagyont megteremtő Jónás halála után a földjeit Lajos fia örökölte. Az itteni nagybirtokosok összefonódó társadalmi kapcsolatait jól reprezentálja, hogy Engel Lajos és Beck Irén lánya, Engel Nóra egy tradicionális nemesi családba házasodott.

⁴⁸ Gazdacímtár 1897: 160.

⁴⁹ Misóczki 2001: 239–240.

⁵⁰ A házaspár Engel Nóra otthonában élhetett, mivel a házasságkötéskor a menyasszony állandó lakhelye is az Andrassy út volt.

⁵¹ MNL BFL VII. 18.c 1924/33701.

Szontagh Mária keresztlányának egy mátrafüredi villát vásároltak az örökségéből – vagyis az elhunyt földbirtokosnő igen jelentős vagyont szánt keresztlányának, fia örökségének rovására.⁵²

A válást követően a férj visszaköltözött budapesti Szép utcai lakásába, ahol 1926 júliusától az általa szerkesztett Magyar Dohányújság is működött. Szakcikkei 1944-ig jelentek meg a lapban.⁵³

Papp-Szász Tamás tanári és ügyvédi pályafutását a háború után nem folytatta. Megélhetését ekkortól pénzügyi, ipari és mezőgazdasági vállalkozásai biztosították. Bár 1921-ben megszűnt az igazgatósági tagsága az Apcvidéki Kőbányák Részvénytársaságban,⁵⁴ de még ebben az évben újabb igazgatósági tagságot nyert a Salgótarján és vidéke hitelszövetkezetről.⁵⁵

1926-tól tagja volt az Országos Erdészeti Egyesületnek és a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének, de vezető tisztséget vállalt a Kunszentmárton és Vidéke Baromfitenyésztők Egyesületében is.⁵⁶ Legaktívabban azonban a Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara munkájában vett részt,⁵⁷ ahol a Dohánytermesztők Országos Egyesületének (DOE) képviselőjeként rendszeresen felszólalt. Az 1930-as években elhangzott javaslataiból kitűnik, hogy az ötvenes éveiben járó Papp-Szász egy gazdasági érdekek által vezérelt, szociális érzékenységtől mentes – napjaink szóhasználatával – menedzser lett. A világgazdasági válság hatására megélénkült földműves mozgalmakat a „nyomorúság vésztüzeinek” nevezte, s *„olyan országban ahol mindenre van fedezet, van fedezet eldugott községekben 100 ezer pengős iskolákra, ahol van fedezet arra, hogy a fiatal tudósokat szellemtörténeti tanulmányokra küldjenek ki, kell, hogy legyen fedezet arra is, hogy a gazdatársadalmat, amely a legmegbízhatóbb réteg, a végső kétségbeeséstől megmentsük”*.⁵⁸ Ez az attitűd már nagyon messze van anyja szociális érzékenységétől, de még az apjától is, aki a református egyház mindenfajta tevékenységét – legyen szó az egyház által végzett oktatásról, vagy gyermekvédelemről – támogatta.

⁵² A per megmaradt részletei és dokumentumai Kandó Judit tulajdonában (Budapest) vannak, aki Szent-Imrey Éva lánya.

⁵³ A Magyar Dohányújság 1884-ben jelent meg először, a dohánytermelést és a dohánykereskedést felkaroló gazdasági szaklap volt. A lap szerkesztését Csoór Lajostól vette át. Beköszöntő cikkében úgy fogalmazott, hogy célja kettős: egyrészt megszerezni a kormányzat jóakarátát, másrészt képviselni a termelők érdekeit.

⁵⁴ Központi Értesítő, 1922. október 19. A bányászatba történő befektetés már Papp-Szász Lajostól sem volt idegen, a Heves megyei Tarnaszentmárián 1924-ben az idős Papp-Szász még egy kőbányát birtokolt. A Papp-Szász bánya tévesen több helyen is Papp-Szász Tamás tulajdonaként van feltüntetve, de 1924-ben ez még apja birtokán állt.

⁵⁵ Központi Értesítő 1921. november 24. 4.

⁵⁶ Köztelek 1929. február 24. 4.

⁵⁷ A Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara elnöke 1922-től 1933-ig Bottlik József volt, aki a mezőcsáti kerületből kiscgazda programmal került a Nemzeti Egység Párt színeiben a Parlamentbe. A gazdasági szervezet Borsod, Gömör és Kishont, Abaúj-Torna és Zemplén vármegyék, továbbá Miskolc gazdálkodóit képviselte. Papp-Szász Tamás tisztséget nem vállalt az érdekképviseleti szervezetben, de rendszeresen látogatta a gyűléseit, és gyakori felszólaló volt.

⁵⁸ Magyar Jövő 1930. november 16. 2.

A gazdák érdekeinek kíméletlen képviselője – akit a Kormányzó 1933-ban másodosztályú érdemkeresztrel tüntetett ki⁵⁹ – saját vagyonának gyarapításáról sem feledkezett meg: 1935-ben már 3351 kat. holdat birtokolt, ami a Papp-Szász és a Szontagh örökséghez képest közel ezer holddal több. A birtoknövekedés Karancsbesziben jelentős, vagyis az egykori jogtanár a gazdasági válság hatására tönkrement birtokok felvásárlása után kialakult új, Nógrád megyei nagybirtokosi rétegbe lépett.⁶⁰

Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon aki személyiségében képes volt az attitűdváltásra, milyen mértékben tudta gazdálkodását is modernizálni? A DOE képviselőjében a kamara ülésein tett megnyilatkozásainak kis része valóban a fejlődés érdekeit szolgálta. Így például a tanfolyamok szervezése jövőbemutató javaslat volt. Ugyanakkor felszólalásaiban a nagybirtok és a birtokosok érdekeit tartotta szem előtt. A kertészeti ágazatban a gépesítettség lehetősége nem volt adott, a vetéstől a szárításon és a csomózáson át a munka csak kézi erővel volt elvégezhető. A munkadíjak 1932 után 30-40 százalékkal emelkedtek, hiszen a dohánykertészet szakmunkának minősült. Ráadásul az 1930-as években jelentős túltermelés következett be, ami nehéz helyzetbe hozta a kevésbé jó minőségű dohányt termelő kertészeteket. A gazdasági lobbis, melyet Papp-Szász képviselt, kizárólag az állami beavatkozásra épített.⁶¹ A dohánytermesztésre alkalmas Pusztatenken 1935-ben 912 kat. hold tulajdona volt Papp-Szász Tamásnak, melyből 18 kat. hold kert volt, vagyis a birtoknak alig 2 százaléka termeszették a dohányt.⁶²

A világgazdasági válság után lendületet nyert gyümölcsstermesztés lehetősége hidegen hagyta a földbirtokost. Ő megmaradt az apja által elindított dohánytermesztésnél, melynek nyereségességét csak állami beavatkozással tudta elképzelni. A pusztatenki 1000 holdas birtokos 1927-ben csak 1629 pengővel került a megyei virilis listára, így szinte a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkezők közt találjuk.⁶³ A termelés modernizációjának elmaradása azt mutatja, hogy az attitűdváltás inkább csak egy társadalmi viselkedésminta átvételén alapult.

Papp-Szász Tamás társadalmi kapcsolatairól meglehetősen kevés forrás maradt fenn. Ötvenéves volt, amikor 1931-ben belépett a Nemzeti Kaszinóba, melynek haláláig tagja maradt. Ebben az időszakban a kaszinóélet már leszálló ágban volt, a pusztulók középosztály mentsváraként működött.⁶⁴ Tagságának életkora igencsak előrehaladott

⁵⁹ Magyar Jövő 1933. december 3. 2.

⁶⁰ Molnár–Szomszéd 1970: 87.

⁶¹ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1936. augusztus 9. 2.

⁶² A tenki dohánytermesztés legnagyobb problémája a konkurencia volt, hiszen a vasúthoz közelebb fekvő Aldebrő, Feldebrő, Kompolt és Kál községek is hagyományosan nagy dohánytermesztő közösségek voltak.

⁶³ Egri Népiújság, 1927. június 10. 2. Ez az adat azért is figyelemre méltó, mivel a Pappszászokkal rokonságban álló tiszai Székycsek, akik hasonló pályáikat járnak be, mint a Pappszászok, sőt birtokaik nagysága is nagyjából azonos, több bevétellel rendelkeznek. Székycse Péter földbirtokos, aki a Horthy-korszakban is őrizte nemesi életmódját és családja hagyományait, 1761 pengővel került a virilisek listájára. A pusztatenki birtok tehát nem volt kiemelkedően jövedelmező.

⁶⁴ Eöry 2004: 82.

– Papp-Szász Tamás belépésekor meghaladta a 60 évet –, tagdíjai pedig borsosnak számítottak. Az elit társadalmi érintkezésének szinterei új irányokat vettek, a fővárosi értelmiség szórakozásának, kapcsolattartásának is új módozatai hódítottak. A kaszinó már sem a politikai, sem a gazdasági érdekérvényesítésnek nem volt meghatározó színtere. Vajon mi indokolta akkor, hogy Papp-Szász Tamás számára mégis vonzóan bizonyult a Nemzeti Kaszinó? Fővárosi lakhelyét, a Szép utcát csupán két háztömb választotta el a Kossuth utcában álló kaszinótól. A két világháború között e nagy múltú szervezet tagságának 20 százaléka sorolható az értelmiségi csoportba, ezen belül is domináns volt az ügyvédek jelenléte.⁶⁵ Mivel a pusztatenki földbirtokos gazdasági érdeklőségei ellenére is ügyvédként tekintett önmagára, hivatalos okirataiban is e foglalkozás szerepelt, így bizonyosan itt találhatott rá arra a szellemi közegre, mely érdeklődésének, műveltségének megfelelt. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az 1930-as években aktívan részt vett a különböző gazdasági érdekcsoportok munkájában, a kaszinó biztosította kapcsolatok pedig segíthették őt a sikeres érdekérvényesítésben. Az első világháború előtt mentalitásában még erőteljesen tetten érhető volt még a rendiség hagyományainak tisztelete, így nem zárható ki az sem, hogy idősebben ismét felerősödött a származásalapú elithez tartozás érzése.

Ezenkívül nem vett részt olyan társadalmi eseményeken, ahol nevét megemlítenék, nem támogatót közügyeket, jótékonyági gyűjtéseket. Anyja halála után két évvel Nógrád megyében még emlékező beszédet tartott Szontagh Pálról, ám 1932-ben a Szontagh Pál, Madách Imre és Mikszáth Kálmán örökségét ápoló szűk körrel is csak formális érintkezésre volt hajlandó: amikor Madách és Szontagh kapcsolatának feltérképezésére gyűjtőmunka indult, már csak távolságtartóan válaszolt a megkeresésre.⁶⁶

Volt feleségével és lányával kapcsolatot nem tartott.⁶⁷ Első végrendeletét 1922-ben írta, melyet 1928-ban visszavont. Halálát végül 1944. november 25-én Bocsárlapujtón veronálmérgezés okozta.⁶⁸

Halála körülményeit meglehetősen sok legenda és bizonytalanság övezi. pusztatenki dohánykertészei úgy emlékeztek rá, hogy utolsó ottjártakor kijelentette, ha az első orosz átlépi a határt, öngyilkos lesz.⁶⁹ Nógrád megyében úgy él az emlékezetben, hogy bányapusztai birtokán munkaszolgálatosokat rejtegettek, s a leleplezéstől való félelmében követett el öngyilkosságot.⁷⁰ A valódi kérdés azonban az, hogy miért csak két nappal később jelentette be halálát intézője, Vajvoda György, aki még a halál időpontját is pontosan tudta.⁷¹ A háborús állapotok ez esetben nem szolgálhatnak magyarázattal, hiszen Karancslapujtón csak december 29-én vonultak át az orosz seregek.

⁶⁵ Eöry 2006. 337

⁶⁶ Lőrincz 2016: 53.

⁶⁷ Tenken egykori dohánykertészei 2000-ben úgy tudták, hogy soha nem nősült meg, és gyermeke sem született, vagyis családjáról nem beszélt, azok sosem jártak Pusztatenken. Saját gyűjtés, Tenk, 2000.

⁶⁸ Az erős nyugtató és altató hatású gyógyszer túladagolása valóban okozhat halált, ugyanakkor a rendszeres szedése idült mérgezést is eredményezhet.

⁶⁹ Saját gyűjtés Tenk, 2000.

⁷⁰ Lőrincz 2016: 73.

⁷¹ A bocsárlapujtói anyakönyvi bejegyzésekben hajnali 3 órát rögzítettek.

A földbirtokos végrendelet hátrahagyásával halt meg. Általános örökösének unokatestvérét, Papp-Szász Károlyt nevezte meg, Angliában élő lányának csupán a kötelesrészt juttatta. Anyja, Szontagh Mária 1923-ban kelt végrendeletében azonban kikötötte, ha fia törvényes örökös vagy végrendelet nélkül hal meg, javaik utóörökösként a Lórántffy Zsuzsanna Alapítványt illetik.

Papp-Szász Károly 1945. év elején még ismeretlen helyen tartózkodott, ám áprilisban hazatért a frontról, vagyis az Alapítvány semmiképp nem érvényesíthette volna utóörökösi jogait. Mégis kísérlet történt arra, hogy mintegy 100 holdnyi birtokot az Alapítvány megkapjon. Az egyezségtől Papp-Szász Károly nem zárkózott el, hiszen a kisajátítás miatt ez már csak formai eljárásnak tűnt, gyakorlati jelentőséggel nem bírt.⁷²

Az egykori ügyvéd ingóságai megsemmisültek. Pusztatenki kúriáját még 1944 őszén kirabolták, az orosz csapatok átvonulásakor a birtokon már csak 20 kocsi szalmát és 6 kocsi töreket találtak, a gazdasági eszközöket, berendezési tárgyakat a cselédek korábban elvitték.⁷³ Bocsárlapujtói kúriájának berendezési tárgyai is éppúgy megsemmisültek, mint fővárosi lakásának ingóságai.

A személyiség mint társadalomtörténeti tény

Papp-Szász Tamás születésekor a nemesi származásnak volt még társadalmi presztízse, de a nemesi tradíciók továbbélését, avagy hosszú távú felolvasását már a család mentalitása döntötte el.

Kétség sem fér ahhoz, hogy a Papp-Szász és a Szontagh családok a 19. század utolsó harmadában is őrizték származásukhoz kötődő hagyományaikat, mentalitásukban erőteljes maradt a köznemesi életforma reprezentálása, de értékrendjük már erősen különbözött. A Nógrád megyei család a kiegyezés időszakában a tudáselithez tartozott, míg a Heves megyei nemzetség a politikai elit tagja volt. A két család hagyományai közül a jogi és politikai pályaválasztás tradíciói nagyjából azonos mértékben hatottak a fiatal Papp-Szász Tamásra, ám a Szontaghok szociális érzékenysége, a tudás tisztelete – mely alapvetően már a személyiség egyfajta érettségét feltételezi – a társadalmi és politikai változások közepette már nem érvényesülhetett.

A pusztatenki fiatal jogász pályáivében és mentalitásában az első világháborúig apja családjának hagyományai fedezhetők fel. A háború okozta trauma és a társadalmi átalakulás azonban a kellő társadalompolitikai és jogi ismerettel felvértezett ügyvédet is attitűdváltásra készítette. Jogtanári pályáját elhagyva a gazdasági élet szereplője lett, ám ezt nem sikeres vállalkozásaival, hanem a gazdasági szervezetekben végzett érdekérvényesítő tevékenységével érte el, melyben korábban megszerzett jogász

⁷² Ráday Levéltár A/1.c Elnöki iratok 1705/1945.

⁷³ MNL HML XXIII-1108/a.

készségei, jogi ismeretei segítették. A Horthy-korszakban gazdasági elitnek rendszerint azokat a személyeket vagy csoportokat nevezik, akik a gazdaság kulcspozícióinak birtoklásával döntési hatalmat élveztek.⁷⁴ Ebben az értelemben Papp-Szász Tamás nem volt tagja a gazdasági elitnek, inkább csak a gazdasági élethez kötődő értelmiségmenedzser csoporthoz tartozott. Birtokai nagyságát tekintve már inkább sorolható a gazdasági elit földbirtokos csoportjához, ugyanakkor 3000 holdja ellenére sem ért el olyan kimagasló termelékenységet és jövedelmet, mely alapján biztonsággal ebbe a pozícióba sorolhatnánk. Ugyancsak nem tartozott a politizáló gazdasági elithez, hiszen egyetlen pártnak sem volt tagja, érdekérvényesítő tevékenységet csak azokban a gazdasági szervezetekben fejtett ki, amelyhez gazdasági érdeke kötötte. Nem jelenthető ki az sem, hogy a tudáselit tagja maradt, hiszen ez a kategória a Horthy-korszakban rendszerint már a keresztény-nemzeti értékeket elfogadó, művészi vagy tudományos pályákon döntési pozíciót élvező személyek esetében használatos.⁷⁵

Az egyén társadalmi helyzete életmódja alapján is eldönthető. Mivel Papp-Szász Tamás a pusztatenki és bocsárlapújtói kúriáit már csak alkalomszerűen használta, állandó lakhelye Budapesten a Szép utcában volt, így életkörülményei a felső középosztályhoz álltak közelebb. A kettős társadalom elmélete alapján a földbirtokos-ügyvéd helye egyértelműen az úri középosztályban, vagy történelmi középosztályban van. E csoport társadalmi kapcsolatainak és értékrendjének ismeretében viszont elképzelhetetlen lett volna az Engel Nórával kötött házasság. A pusztatenki ügyvédre nem volt jellemző a keresztény-nemzeti értékrend, mely a középosztályt heterogenitása ellenére egységben tartotta. Nincsenek arra vonatkozó utalások sem, hogy családja nemesi hagyományait bármilyen formában reprezentálta volna. Ezek alapján pedig nem tekinthetjük a történelmi középosztály tagjának sem.

Papp-Szász Tamás társadalmi helyzetének meghatározása eklatáns példája annak a történelmi problémának, mely a polgári korszak töredezett, modernitást és hagyományokat hordozó korszakának megítélése körül zajlik. A kettős társadalomelmélet mellett elhangzó pro és kontra érvek figyelembevételével, az elitkutatás és a mentalitástörténet módszertani lehetőségeinek sokszínűsége mellett sem lehet az egyént kategorikusan egyetlen társadalmi rétegbe kényszeríteni. A mikro- és makrokörnyezet részeként – figyelembe véve az egyén döntéseit is –, minden ember személyiségének fejlődéstörténete összetettebb és bonyolultabb annál, semhogy társadalmi helyzete egyértelműen meghatározható legyen.

Papp-Szász Tamás a Horthy-korszak sokszínű multipozicionális elitjének tagja. Élete, attitűdváltása és mentalitásának változásai példaként szolgálnak arra, hogy a társadalom vizsgálatának megkerülhetetlen módszere a mikrotörténetírás, mely az egyén mobilizációs pályáján keresztül még árnyaltabb képet adhat egy kor társadalomtörténeti folyamatainak megértéséhez.

⁷⁴ Gyáni 1998: 215.

⁷⁵ Gyáni 1998: 207.

Hivatkozott források

MNL HML XXIII-1108/a.

MNL BFL VII. 18.c 1924/33701.

Ráday Levéltár A/1.c Elnöki iratok 1705/1945.

Királyi könyvek 47., 72. kötet

Országgyűlési almanach 1884–1887. évi országgyűlés. Budapest. 1886.

Magyarországi Gazdaczímár 1897., 1911., 1935.

Góbi Imre 1896: A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgymnasium Értesítője az 1895/96-iki iskolai tanévről. Budapest.

Mikszáth Kálmán 1977: Cikkek és karmolatok 20. In: R. Hutás Magdolna – Rejtő István (szerk): Mikszáth Kálmán összes művei. Cikkek és karmolatok 70. Budapest. 184–185.

Papp-Szász Lajosné 2004: Két Szontagh-életrajz. A szöveget gondozta és az utószót írta: Praznovszky Mihály. Csesztve–Horpács.

Szilágyi Sándor 1930: Lavotta János. A kor és az ember. Budapest.

Vay Sándor 1909: Azok a régi jó táblabírák. In: Erzsébet királynéről és más krónikás följegyzések. Budapest. 87–98.

Az Újság 1906. november

Budapesti Közlöny 1878. október

Budapesti Szemle 1910.

Délmagyarország 1910. június

Eger 1911. szeptember

Egri Népújság 1927. június

Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1936. augusztus

Kecskeméti Újság 1910. augusztus

Központi Értesítő 1921. november, 1922. október

Köztelek 1929. február

Magyarország 1907. szeptember

Magyar Jövő 1930. november, 1933. december

Pesti Hírlap 1907. szeptember

Hivatkozott szakirodalom

- Benda Kálmán 1981: A magyar köznemesség művelődési törekvései a XVIII. században. In: Horváth István (f. k.): Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. VII. Salgótarján. 87–92.
- Eöry Gabriella 2004/szeptember: Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943) Korall 17. 61–87.
- Eöry Gabriella 2006: Az Országos Kaszinó és a középosztály. In: Kövér György (szerk.): Zsombékok. Budapest. 321–350.
- Gergely György 1925: A Hódmezővásárhelyen működött Máramaroszigeti Református Jogakadémia Emlékkönyve. Hódmezővásárhely.
- Gyáni Gábor 1998: Az elitek. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest. 191–224.
- Hudi József 2006: Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben. In: Kövér György (szerk.): Zsombékok. Budapest. 39–76.
- Kardos László 1997: Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944. Budapest.
- Kilián István 1976: Csokonai és Puky István barátsága. In: Dankó Imre (szerk.): A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1975. Debrecen. 617–646.
- Kilián István 1977: Kovács Béla (szerk.): Ismeretlen Csokonai versgyűjtemény Szarazbőről. In: Archivum 6. A Heves Megyei Levéltár közleményei. Eger. 49–79.
- Lőrincz Gézané 2016: Dr. Papp-Szász Tamás ügyvéd, földbirokos élete és kora (1885–1944). Lapujtói Krónika 5. Salgótarján.
- Misóczki Lajos 2011: A tőkés agrárfejlődés gondjai Füzesabonyban és környékén 1867–1945 között. In: Horváth László (szerk.): Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös. 235–246.
- Molnár Pál – Szomszéd Imre 1970: Nógrád megye története 1919–1944. Salgótarján.
- Orosz Ernő 1906: Heves és volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger.
- Örszigethy Erzsébet 1995: Birsalmasajt. Budapest.
- Pálmány Béla 2011: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja (1825–1848). Budapest.
- Pap József 2011: Szabadelvű és munkapárti választási eredmények és képviselők 1901 és 1910 között. In: Maruzsa Zoltán, Pallai László (szerk.): Tisza István és emlékezete: Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára. Debrecen. 59–78.

- Pap József 2014: Parlamentarizmus Heves vármegyében In: Romsics Ignác (szerk): Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája közleményei 5. Budapest. 312–374.
- Sárközi Gabriella 2013: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken (1789–1919). ELTE BTK Doktori disszertáció. Budapest.
- Szuromi Rita 2019: Pusztatenk családi krónikása. A műfordító, életrajzíró Szontagh Mária. In. Balogh Zoltán (szerk): Neograd. A Dornyai Béla Múzeum Évkönyve XLII. Salgótarján. 175–193.

SZÉCHENYI

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE